

2024
№ 10

ISSN 3030-380X

TA'LIMDA
ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR

XALQARO ILMIY METODIK JURNAL

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOLOGICAL JOURNAL

**TA'LIMDA ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR**
Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ**
Международный научно-методический
журнал

**PROSPECTIVE RESEARCH IN
EDUCATION**
International scientific methodological
journal

№ 10/2 2024

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2024-yil 7-iyundagi 355-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:
TILAVOV MUXTOR HASAN O'G'LI
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Кулешов Валерий Владимирович - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).

Andriyenko Yelena Vasilyevna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta'limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Romm Tatyana Aleksandrovna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta'lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Eko Sri Margianti - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Zaripov Lochin Rustamovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O'quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig'i).

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri).

Qodirov Azizjon Anvarovich - iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent (Buxoro davlat universiteti Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti dekani).

Davlatov Suxrob Sayitjonovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti O'quv-uslubiy departament boshlig'i).

Adizov Bobir Baxtiyorovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Moliyalashtirish, iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish departamenti boshlig'i).

Paxrutdinov Shukriddin Ilyosovich - siyosiy fanlar doktori, professor. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Akramova Shaxnoza Abrorovna - pedagogika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Harbiy-vatanparvarlik, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash kafedrasini boshlig'i, podpolkovnik).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Ostanov Shuhrat Sharifovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasini dotsenti).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Olimov Shirinboy Sharofovich - pedagogika fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasini mudiri).

Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, (Farg'ona davlat universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li - filologiya fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti dekani).

Atayeva Mexriniso Farxodovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbaalari va elektronika kafedrasini dotsenti).

Xotamov Shuxrat Nosirovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy texnik instituti Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Turdiyev Bexruz Sobirovich - falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Yurisprudensiya, ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Fayziyeva Umida Asadovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Inson resurslarini boshqarish departamenti boshlig'i).

Muxlisov Sodikjon Saidjonovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).

Axmudov Nazirjon Rahmat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini katta o'qituvchisi).

Uzoqov Asliddin Mexritdinovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari).

Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (University of Business and Science Oliy ta'lim muassasasi "Ilmiy tadqiqot, innovatsiyalar, ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi" boshlig'i).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini o'qituvchisi

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan
2024-yil 26-mart № 245685-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

MUNDARIJA

Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
PSIXOLOGIYA		
Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o'g'li	Talabalar o'zini o'zi faollashtirishiga o'quv motivatsiyasining ta'siri	6
Sherimbetova Zamira Shalabayevna	Talabalarda o'quv fanlarini o'zlashtirish darajasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik tamoyillari	13
Ro'ziyev Umar Muzafarovich	Shaxslarda ijtimoiy fobiya holatlarining namoyon bo'lishi	17
Matkarimova Dilnavoz G'ayratovna	Kichik maktab yoshidagi bolalarda uyatchanlik fenomenining bartaraf etilishida pedagogik-psixologik qo'llab quvvatlash	23
Yaxyoyeva Gulhayo Murot qizi	Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar	29
Ro'ziyeva Nafosat Abdumumin qizi	Talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning psixologik mexanizmlari	34
Tilavov Muxtor Hasan o'g'li	O'quvchilarning psixologik rivojlanishi jarayonida o'qituvchi va ota-onalar hamkorligi: samaradorlik mezonlari	40
Sayitova Umida Hikmatillo qizi	Internetga tobelik va uning metodologik asosi	45
Ulug'bek Meliboboyevich Shomurotov, Tojiddin Abdikarimovich Yoldoshev	O'smirlarda tajovuzkor xatti-harakatlarning namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari	49
Mullabayeva Mshhura Samijonovna, Mavlanova Obida Dedahanovna	Sportchilardagi psixologik zo'riqish va uni oldini olish yo'llari	54
Ismatova Dilafruz Tuymuratovna, Erkayeva Dilduza Muxtor qizi	Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	60
Bekchanova Kuvanch Roximovna	Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning psixologik xususiyatlari	66
Oblokulov Anvar Erkinovich	Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	70
Olimov Laziz Yarashevich, Hayitova Oydinniso Aliyevna	Talabalarda agressiv xulq-atvor psixodiagnostikasi	76
Qahharova Malika Lutfullo qizi	O'smirlarda milliy identivlik integratsiyasining ijtimoiy psixologik omillari	81
Adizova Gulnavoz Farxodovna	Oilalarda shaxslararo munosabatlarni mustahkamlashning psixologik omillari	88
Ismatova Dilafruz Tuymuratovna, Tursunova Moxinur Bahodir qizi	Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativlik xususiyatlarini shakllantirishning psixologik jihatlari	92
Jumayev Nodir Zayniddinovich	Intellektual qobiliyat tarkibiy komponentlarini rivojlantirishning psixologik determinantlari	96

Razzoqova Shaxnoza Jo'rayevna	Nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalari o'quv faoliyatiga moslashishini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari	101
Ramazonov Jasur Elmurodovich	Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini optimallashtirishning psixologik asoslari	106
Boltayeva Gulrux Muxamadsaidova	Talaba yoshlar orasida ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirishda tolerantlikni shakllantirishning ahamiyati	111
Barotov Xumoyin Sharifovich	Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy mahoratini oshirishning pedagogik-psixologik asoslari	117
Nusratova Mexriniso Baxshilloevna	Pagog-talaba munosabatlarida altruistik motivlar shakllanishining ijtimoiy-psixologik determinatlari	121
Buronova Kamola Baxtiyorovna	O'zbek oilalarida nizolar ajralishlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari	128
Axtamova Ferangiz G'ayrat qizi	Jamiyatdagi agressiv xulq-atvorli o'smirlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari	134
Radjabova Sanobar Davronovna	Talabalarda ijtimoiy faollik rivojlanishining psixologik determinantlari	136
Baxronova Shoira Yadgorovna	Uyushmagan xotin-qizlar ijtimoiy faolligini oshirishning psixologik xususiyatlari	140
PEDAGOGIKA		
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, Таушканова Юлия Александровна, Моторина Ирина Евгеньевна	Культурно-познавательный туризм: понятия, сущность, критерии	144
Inoyatov Abdullo Shodiyevich	Keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning ta'siri: salomatlikni tiklash va saqlash usullari	152
Choriyeva Zuhra Tolib qizi	Ona tili ta'limida zamonaviy yondashuvlar	158
Rajabova Laylo Baxtiyor qizi	Oliy ta'lim muassasasida kompetensiyaviy yondashuv sharoitida kimyo fanining fanlararo integratsiyasi va uning kimyo fanini o'qitishdagi o'rni	163
Saidova Shaxrizada Adham qizi	Raqamli ta'lim muhitida akademik litseylarda fizika o'qitish metodikasini takomillashtirishning nazariy asoslari	168
Xolova Mohigul Shavkatovna, Bayramova Shahinabonu Sevindikova	Gender tarbiyasi tenglik va barqarorlik omili sifatida	175
Ochilov Yakub Saydulloyevich, Bo'riyeva Bahriniso Bahriddin qizi	Yoshlarni ma'naviy kamolotga erishishida abu homid g'azzoliy asarlarining o'rni	182
Toyirova Nazokat Moxirovna	Boshlang'ich ta'limda inklyuziv ta'limni joriy etish, maktab rahbaryati va pedagoglarning vazifasi	187
Ishonkulov Ashraf Kurbonkulovich	Informal ta'lim va raqamli texnologiyalar: o'qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishida yangi istiqbollar	193
Mavlonov Boxodir Biloljonovich	Oila va ta'lim muassasasida o'smirlarning hushyorlik va ogohlik fazilatlarini rivojlantirishda neyrolingvistik dasturlashtirish texnologiyasining ahamiyati	197
Xudoynazarov Shokirjon	Malakali harbiylarni tayyorlashda harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish	204

Abdumalikovich		
Hotamova Dildora Komilovna	Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda ta'lim modellari va ularning integratsiyasi	210
Ibragimova Sevara Kabildjanovna	Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlashning ilmiy-nazariy asoslari	218
Kamolova Umida Muzaffarovna	"Charxpalak" metodi orqali "Ustina" radifli g'azal vaznini o'rganish	227
Hukmayev Kamoliddin Husniddinovich	Ta'lim tizimida jismoniy tarbiya uning muammolari va ularni yechish yo'llari	231
Temirov O'lmas Hamidovich	Pedagogik yondashuvlar orqali yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalash	236
Sharifova Dildora Shavkiddin qizi	O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar asosida otm talabalarida akmeologik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari	241
Балтаев Умид Рустамович	Эстетическое воспитание учащихся специализированных музыкальных школ посредством исполнения инструментальных частей макомов	246
Айбергенова Айнура Рустемовна	Особенности языковой подготовки студентов медицинских вузов узбекистана: проблемы и перспективы	251
Kuchkarova Arofathon Sadirdinovna	Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda geogebra dasturining imkoniyatlari	255
G'aybullayeva Nafisaxon Nosirjon qizi	Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilari tayyorlashning lingvodidaktik asoslarini mukammallashtiruvchi omillar	260
Abdukadirov Isroiljon Abdupattoyevich	Ijtimoiy hamkorlik muhitida inklyuziv ta'limni tashkil etish mexanizmlari	265
Atakulova Nargizaxon Alijonovna	Ma'naviy dunyoqarash - inson kapitalining muhim omili sifatida	269
Muzaffarova Gulhayo Muzaffar qizi	Pedagogik psixologiya darsini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish	274
Hotamova Maftuna Madatovna	Bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish omillari	279
Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna	Art pedagogikasi vositasida tayyorlov guruhi bolalarining ijodkorligini rivojlantirish	284
Ashurova Marhabo Sayfulloyevna	Buxoro va turkiston jadidlarining milliy tarbiya masalalaridagi uyg'unligi	291
Rahmatov Nuriddin Negqadamovich	Professor-o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyati mehnat samaradorligining ijtimoiy omili sifatida	299
<i>IQTISODIYOT</i>		
Азизова Саодат Хабибуллоевна	Современное состояние рынка паломнического туризма в республике узбекистан	304
<i>FALSAFA</i>		
Boltayev Abduraxim Amonovich	Ibn arabiy ta'limotida borliq masalasining yoritilishi	310
Salomova Hakima Yusupovna	Fan, ayol va nobel mukofoti	315

Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o'g'li,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti,
"Psixologiya" kafedrası dotsent v.b., psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))
e-mail: azimbek_qurbonboyev@mail.ru

TALABALAR O'ZINI O'ZI FAOLLASHTIRISHIGA O'QUV MOTIVATSIYASINING TA'SIRI

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalik davrida o'quv motivatsiyasining o'zini o'zi faollashtirish jarayonidagi ahamiyati, xorij psixolog olimlarining psixologik qarashlari hamda o'quv faoliyatida o'zini o'zi faollashtirishning ahamiyatli jihatlari keng yoritilgan. Shuningdek, talaba shaxsida o'quv motivatsiyasining shakllanganlik darajasi shaxs o'zini o'zi faollashtirish tizimiga ta'siri doirasida olib borilgan tadqiqot ishining miqdor va sifat tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: shaxsning o'zini o'zi faollashtirishi, shaxs faolligi, o'quv faoliyati, o'quv motivatsiyasi, motivatsion yo'nalganlik, kasbiy motivlar, bilishga va o'qishga oid motivlar, ijtimoiy motivlar, o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari.

Аннотация: В данной статье широко освещены значение учебной мотивации в процессе самодетельности в студенческий период, психологические взгляды зарубежных психологов, важные аспекты самодетельности в учебной деятельности. Также представлен количественный и качественный анализ исследовательской работы, проведенной в рамках влияния уровня сформированности учебной мотивации на систему самодетельности студента.

Ключевые слова: личностная самодетельность, личностная активность, учебная деятельность, учебная мотивация, мотивационная направленность, профессиональные мотивы, мотивы, связанные с познанием и учебой, социальные мотивы, мотивы самотворческого самовыражения.

Annotation: In this article, the importance of learning motivation in the process of self-activation during the student period, the psychological views of foreign psychologists, and the important aspects of self-activation in educational activities are widely covered. Also, the quantitative and qualitative analysis of the research work carried out within the framework of the influence of the level of formation of educational motivation on the student's self-activation system is presented.

Key words: personal self-activation, personal activity, educational activity, educational motivation, motivational direction, professional motives, motives related to knowledge and study, social motives, motives for self-creative expression.

Kirish. Bugungi kunning o'zgaruvchan va raqobatbardosh muhitida ta'lim jarayoni faqat bilim olish bilan cheklanib qolmay, balki talabalarining o'zini o'zi rivojlantirishga qaratilgan mustaqil faoliyatlarini rag'batlantirishga ham katta ahamiyat qaratadi. Talabalar o'zlarini o'zlari faollashtirishi zamonaviy ta'limning muhim jihatlardan biri bo'lib, u shaxsiy rivojlanish, kasbiy mahoratni oshirish va ijtimoiy moslashuv uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quv motivatsiyasi esa ushbu jarayonda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Talabalarining ta'limga nisbatan ichki va tashqi motivatsiyalari ularning faollik darajasiga, bilim olishga bo'lgan qiziqishiga va muvaffaqiyatga erishish istagiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'quv motivatsiyasining shakllanishi nafaqat talabalarining shaxsiy xususiyatlari, balki ta'lim muhitining ta'siri, pedagoglarning roli va jamiyatdagi talablar bilan ham bog'liq.

Ma'lumki, o'quv faoliyati motivatsiyasi doirasida motiv tushunchasi maqsad va ehtiyoj tushunchalari bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlash zarur. Inson shaxsida ular o'zaro ta'sirga ega bo'lib, motivatsion soha nomini olgan. Adabiyotlarda bu atama qo'zg'atuvchilarning barcha turlari ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, stimul (rag'bat)lar, motivlar, moyillik, ustanovkalarni o'z ichiga oladi.

O'quv motivatsiyasi ma'lum faoliyatga mazkur holatda o'quv faoliyatiga kiritilgan motivatsiyaning xususiy turi sifatida ta'riflanadi. Har qanday turi sifatida o'quv motivatsiyasi ham bir qator omillar va u kiritilgan faoliyatga xos xususiyatlar bilan belgilanadi. Birinchidan, u ta'lim tizimi, ta'lim muassasasidagi o'qitish tizimining o'zi bilan belgilanadi; ikkinchidan, ta'lim jarayonini tashkil etish bilan; uchinchi, ta'lim oluvchining subyektiv xususiyatlari bilan; to'rtinchidan, pedagogning sub'yektiv xususiyatlari va eng avvalo, uning ta'lim oluvchiga munosabatlari tizimi bilan; beshinchidan, o'quv fanining o'ziga xosligi bilan [1].

O'quv motivatsiyasi, uning har qanday turi kabi tizimli bo'lib, yo'nalganlik, barqarorlik va dinamiklik bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, L.I.Bojovich va uning hamkorlik ishlarida, o'quvchilar o'quv faoliyatiga doir tadqiqotlar materiallari asosida, o'quv motivatsiyasini yo ushbu faoliyat mazmuni va uning bajarilishi bilan bog'liq ichki motivlar, yo bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimida ma'lum o'rinni egallash ehtiyoji bilan bog'liq, keng ijtimoiy motivlar ustunlik qilishi mumkin bo'lgan motivlar ketma-ketligini uyg'otadi.

Asosiy qism. O'quv materiali va o'quv ishi usullari yetarli darajada xilma-xil (lekin haddan ortiq bo'lmasin) bo'lishi kerak. Xilma-xillik talabalarning o'quv jarayonida turli obyektlarga duch kelishi bilangina emas, balki birgina ob'yektda yangi jihatlarni kashf etish bilan ham ta'minlanadi. Talabalarda bilishga qiziqishini uyg'otish usullaridan biri - «chekinish»dir, ya'ni ta'lim oluvchilarga kutilmagan, odatiy turmush tarzida muhim, yangilikni ko'rsatishdir. Materialning yangiligi unga qiziqish paydo bo'lishining eng muhim shartidir. Biroq yangilikni bilish talabada allaqachon mavjud bo'lgan bilimga tayanishi lozim. Ilgari o'zlashtirilgan bilimlardan foydalanish - qiziqish paydo bo'lishining asosiy shartlaridan biridir. O'quv materialiga qiziqishni yuzaga keltiruvchi muhim omil - uning emotsional tusga ega ekanligidir.

S.M.Bondarenko tomonidan shakllantirilgan bu holatlar qiziqishni shakllantirishga maxsus yo'naltirilgan o'quv jarayonini tashkil etishning ma'lum dasturi sifatida xizmat qilishi mumkin. Qiziqishning har xil turlari, xususan, natijador, bilish, jarayonli, o'quv, anglash va boshqalar motivatsion yo'nalganlik bilan qiyoslanishi mumkin (Y.I.Savonko, N.M.Simonova) [2].

B.I.Dodonov tadqiqotlarini davom ettirib, bu mualliflar, OTMda xorijiy tilni bilish motivatsiyasini o'rganish materiallari asosida, to'rtta motivatsion yo'nalganlikni (jarayonga, natija, o'qituvchi bahosiga va ko'ngilsizliklardan qochish) aniqladilar. Ularning ayrimlari o'quv motivatsiyasining boshqa komponentlari bilan o'quv faoliyatining yo'nalishi, mazmuni va natijasini belgilaydi. Ularning fikricha, motivatsion yo'nalganliklar orasidagi bog'liqlik xususiyatlari ikkita muhim tavsifni ajratish imkonini beradi: birinchidan, jarayon va natijalarga yo'nalganlik, bir tomondan va ikkinchi tomondan, «o'qituvchi bahosi» va «muvaffaqiyatsizlikdan qochish»ga yo'nalganlik orasida aloqalar barqarorligi (mustahkamlik mezoni bo'yicha), ya'ni ularning ta'lim sharoitlaridan nisbiy mustaqilligi; ikkinchidan, ta'lim sharoitlariga bog'liq ravishda aloqalar (OTM turi - tilga doir, tilga doir emas) xilma-xilligi (ustunlik va «og'irligi» mezoni bo'yicha), soatlar setkasi, o'quv dasturi xususiyatlari, xususan, maqsadli ustanovkalar va hokazo [3].

Talabalar motivatsion yo'nalganligining (ahamiyatlilikning ishonchli darajasiga ko'ra) o'zlashtirishi bilan ijobiy aloqasi aniqlandi. Jarayon va natijaga yo'nalganlik bilan o'zlashtirish yanada mustahkam aloqadorlikka ega ekan, «o'qituvchi bahosi»ga yo'nalganlik bilan esa kuchsizroq mustahkam aloqa mavjud ekan. O'zlashtirish bilan «ko'ngilsizlikdan qochish»ga yo'nalganlik o'rtasida esa zaif aloqadorlik mavjud.

Ta'kidlash joizki, talabalik davrida o'zini o'zi faollashtirishga o'quv motivatsiyasining ta'sir xususiyatlarini o'rganish muhim sanaladi. Chunonchi, talaba shaxsida o'quv motivatsiyasining shakllanganlik darajasi aynan shaxs o'zini o'zi faollashtirish tizimiga ta'sir darajasi nechog'lik ahamiyatli ekanligini aniqlashdan iborat. Shu boisdan ham sinaluvchilar guruhlarida N.F.Kalinaning «Shaxsning o'zini o'zi faollashtirish darajasini diagnostika qilish» va N.S.Badmayevaning «Talabalarning o'quv motivatsiyasini diagnostika qilish» metodikalari o'tkazildi. Mazkur metodika yordamida sinaluvchilar guruhida o'quv motivatsiyasini quyidagi tarkibiy jihatlarini, ya'ni kommunikativ motivlar, o'zini olib qochish motivlari, obro'-e'tibor

motivlari, kasbiy motivlar, o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari, bilishga va o'qishga oid motivlar, ijtimoiy motivlarning shakllanganlik darajasini aniqlash imkonini beradi. Talabalar guruhida mazkur metodika o'tkazilib, olingan ma'lumotlar miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi hamda olingan natijalarni ifodalash maqsadida jadvalda aks ettirildi.

1-jadval

1-kurs talabalarida o'quv motivatsiyasi va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi aloqadorlik

(K.Pirson korrelyatsiyasi mezonini bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	Kommunikativ motivlar	O'zini olib qochish motivlari	Obro'-e'tibor motivlari	Kasbiy motivlar	O'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari	Bilishga va o'qishga oid motivlar	Ijtimoiy motivlar
Vaqtini mo'ljalga olish	-0,07	0,04	-0,19*	0,05	-0,09	0,03	0,03
Qadriyatlar	0,03	-0,08	0,02	-0,02	-0,01	0,07	-0,12
Inson tabiatiga nazar	-0,02	-0,06	0,04	0,06	-0,19*	0,09	-0,06
Bilish ehtiyojlari	-0,04	-0,04	-0,13	0,11	0,09	0,10	-0,09
Ijodkorlikka intilish	-0,04	-0,17	-0,17	-0,04	0,01	-0,04	-0,11
Avtonomlik	-0,11	-0,23*	-0,09	-0,09	-0,10	-0,15	-0,28**
Spontanlik	-0,01	-0,22*	-0,02	-0,22*	-0,02	-0,21*	-0,02
O'z-o'zini tushunish	-0,03	-0,14	-0,07	0,01	0,07	0,00	-0,04
Autosimpatiya	-0,03	-0,12	-0,02	-0,20*	0,01	-0,04	0,04
Aloqa o'rnatish	-0,06	-0,13	-0,10	0	0,04	0,06	-0,04
Muloqotdagi egiluvchanlik	-0,21*	-0,20*	-0,23*	-0,04	-0,17	-0,12	-0,09

izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

1-jadval natijalariga ko'ra, dastavval 1-kurs talabalarining natijalarini tahlil qiladigan bo'lsak, vaqtini mo'ljalga olish obro'-e'tibor motivlari bilan ($r = -0,19$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli qarama-qarshi munosabatga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Natijalardan ko'rinadiki, talaba o'quv jarayonida obro'-e'tiborga ega bo'lishi uchun tinimsiz mehnat qiladi. Har qanday faoliyatdagi muvaffaqiyatning asosida vaqt kategoriyasi muhim hisoblanadi. Lekin har doim ham belgilangan vaqtda biz kerakli natijani qo'lga kiritmaymiz. Bu esa aksariyat hollarda vaqtini mo'ljalga olmaslikni keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan olganda, ta'limiy jarayonda obro'-e'tiborni qozonmoqchi bo'lgan talabada vaqtini mo'ljalga olish imkoniyati cheklanib qoladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, inson tabiatiga nazar o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari bilan ($r = -0,19$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli teskari munosabat mavjudligi aniqlandi. Ma'lumki, inson tabiat olamiga chuqur kirib borishi, uning sir-asrorlarini bilishga nisbatan ehtiyojning ortishi ularda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishlarini cheklab qo'yadi. Haqiqatan ham, talaba bir faoliyatni mukammal o'rganishga nisbatan ehtiyoj va xohishlar tizimining ustuvorligi o'zining ijodiy imkoniyatlaridan samarali foydalana olmasligi bilan izohlanadi.

O'zini o'zi faollashtirishning navbatdagi shkalasi avtonomlik ijtimoiy motivlar bilan ($r = -0,28$; $p \leq 0,01$) kuchli darajada, o'zini olib qochish motivlari bilan ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli darajada salbiy aloqadorlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Tahlildan ko'rinadiki, talaba shaxsida avtonomlikning ortishi ularda ijtimoiy hayot ta'sirlari bilan bog'liq motivlarning cheklanishiga

olib keladi. Ma'lumki, inson jamiyat hayotida shaxs sifatida shakllanadi, natijada ijtimoiylashib boradi. O'z navbatida ijtimoiy hayotda o'zini erkin, mustaqil shaxs sifatida his qiladigan inson jamiyat tomonidan belgilangan talab, me'yor, sanksiyalarni qabul qilmasligi bilan bog'liq ichki qarama-qarshilik mavjudligi bilan tavsiflanadi. Shu bois mazkur ikkita hodisa o'rtasida antogenetik munosabat qayd etiladi. Shuningdek, talaba shaxsida avtonomlikning ortishi ularda har qanday oddiy yoki murakkab topshiriq, vazifalarni zimmalariga olmasligi, ichki tomondan qabul qilmaslikning ustunligi mavjudligi kuzatiladi.

Talabalik davrida spontanlik o'zini olib qochish motivlari bilan ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), kasbiy motivlar bilan ($r=-0,22$; $p\leq 0,05$), bilishga va o'qishga oid motivlar bilan ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$) teskari ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Autosimpatyaning talabalik davrida namoyon bo'lishi kasbiy motivlar bilan ($r=-0,20$; $p\leq 0,05$) qarama-qarshi ahamiyatli munosabatga ega ekanligi empirik tahlil natijalaridan aniqlandi. O'ziga nisbatan simpatiyasi kuchli bo'lgan insonlarda kasbiy motivlar bilan ziddiyatli munosabat mavjudligi kuzatiladi. Talaba shaxsida autosimpatyaning kuchli ekanligi kasbga nisbatan tanlovlar imkoniyatini oshiradi. Natijada tanlagan mutaxassisligiga ishtiyoqning ortishi ularda o'zini o'zi yoqtirish imkoniyatlarining pasayishiga olib keladi.

Ma'lumki, insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimida muloqot muhim o'rin egallaydi. Shu bois talaba shaxsida muloqotchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Aynan tadqiqot ishimiz doirasida muloqotdagi egiluvchanlik kommunikativ motivlar bilan ($r=-0,21$; $p\leq 0,05$), o'zini olib qochish motivlari bilan ($r=-0,20$; $p\leq 0,05$), obro'-e'tibor motivlari bilan ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$) teskari ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi qayd etiladi. Talaba shaxsida muloqotdagi egiluvchanlikning ortishi ularda kommunikativ motivlar ta'sirini susaytiradi.

3-kurs talabalarining o'zini o'zi faollashtirish jarayoniga o'quv motivatsiyasining ta'sirini tadqiq etishdan olingan natijalar 2-jadvalda ifodalangan.

2-jadval

3-kurs talabalarida o'quv motivatsiyasi va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi aloqadorlik

(K.Pirson korrelyatsiyasi mezon bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	Kommunikativ motivlar	O' zini olib qochish motivlari	Obro' -e' tibor motivlari	Kasbiy motivlar	O' z-o' zini ijodiy namoyon qilish motivlari	Bilishga va o' qishga oid motivlar	Ijtimoiy motivlar
Vaqtini mo'ljalga olish	-0,22*	-0,06	-0,07	-0,00	0,08	-0,01	-0,19*
Qadriyatlar	-0,07	0,02	0,07	0,18	0,26**	0,15	0,20*
Inson tabiatiga nazar	-0,14	0,09	0,06	0,08	0,20*	0,16	-0,05
Bilish ehtiyojlari	-0,10	0	0,04	0,07	0,08	-0,00	-0,03
Ijodkorlikka intilish	-0,03	0,02	0,03	0,06	0,02	-0,03	0,08
Avtonomlik	0,03	-0,07	0,03	0,03	0,10	-0,05	0,13
Spontanlik	0,19	0,11	0,16	0,04	0,12	0,00	0,10
O'z-o'zini tushunish	0,00	-0,05	-0,01	-0,01	0,16	-0,04	-0,12
Autosimpatiya	0,11	0,01	0,00	0,13	0,20*	0,15	0,01
Aloqa o'rnatish	0,069	-0,00	0,03	0,11	0,07	0,03	0,18
Muloqotdagi egiluvchanlik	0,26**	0,05	0,07	-0,01	-0,01	-0,01	0,03

izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Tadqiqot natijalariga ko'ra (2-jadval), 3-kurs talabalarida vaqtni mo'ljalga olish kommunikativ motivlar bilan ($r = -0,22$; $p \leq 0,05$), ijtimoiy motivlar bilan ($r = -0,19$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli salbiy bog'liqlikka ega ekanligi qayd etildi. Mazkur ko'rsatkichlardan shuni anglash mumkinki, talabalik davrida hayotning ekzistensial qiymatini yaxshi tushunib yetishi insonlarda kommunikativ va ijtimoiy motivlar ta'sirining pasayib borishiga sabab bo'ladi.

Qadriyatlar o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari bilan ($r = 0,26$; $p \leq 0,01$), ijtimoiy motivlar bilan ($r = 0,20$; $p \leq 0,05$) o'zaro aloqadorlikka egaligi ma'lum bo'ldi. Natijalardan shuni qayd etish joizki, talaba shaxsida o'z qadriyatlarini anglash, odamlar bilan uyg'un bo'lish va sog'lom munosabatlarga asoslangan qadriyatlarga intilish jarayoniga ijodiy qobiliyatlar, o'zining yangi qirralarini namoyon qilish istagi, jamiyatda o'z o'rnini topish kabi omillar sezilarli ta'sir o'tkazadi.

O'zini o'zi faollashtirish komponentlaridan biri bo'lgan inson tabiatiga nazar va o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari ($r = 0,20$; $p \leq 0,05$) o'rtasida ahamiyatli bog'liqlik aniqlandi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, talabalardagi shaxslararo munosabatlarda o'zgalarga nisbatan xayrixohlik va ishonch hislarining namoyon bo'lishi, shuningdek, do'stona munosabatlarning ortishi o'zining ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, ijodkorlik sifatlarining ham rivojlanishiga zamin hozirlaydi. Agar talabalar o'zgalar oldida o'zining ijodiy qobiliyatlarini oshkor qilishdan xavotirlansa, bu holat ularga nisbatan ishonchsizlik hislaridan dalolat berishi mumkin.

Autosimpatiya va o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari bilan ($r = 0,20$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli bog'liqlik kuzatildi. Bundan ko'rinadiki, shaxsda o'ziga bo'lgan ijobiy munosabatning namoyon bo'lishi ijodiy qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish, o'z ichki imkoniyatlarini faollashtirish bilan uzviy aloqadorlikka ega. Bu esa talabalarining o'ziga beradigan pozitiv bahosi, o'z imkoniyatlariga nisbatan simpatik hislar faoliyat davomida yangilikka intilish, o'zgacha g'oyalar bildirishga keng yo'l ochib beradi.

Muloqotdagi egiluvchanlik kommunikativ motivlar bilan ($r = 0,26$; $p \leq 0,01$) bilan kuchli bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Bundan shuni anglash mumkinki, talabalik davrida muloqot jarayonida o'zga insonlar bilan erkin suhbatlashish, shaxsning yetarli darajada o'z fikrini ifoda qilish qobiliyatining shakllanishida yangi tanishlar orttirish va qiziqarli insonlar bilan muloqotga kirishishga undovchi omillar yetakchi o'rinda turadi.

Tadqiqot natijalarini kurslar kesimida tahlil qilganda, o'zini o'zi faollashtirish va o'quv motivatsiyasining ayrim komponentlari o'rtasida ijobiy va salbiy korrelyasion aloqadorliklar qayd etildi. Umumiy ko'rsatkichlarni miqdor tahlili 3-jadvalda o'z aksini topgan.

3-jadval

Talabalik davrida o'quv motivatsiyasi va o'zini o'zi faollashtirish o'rtasidagi aloqadorlik

(K.Pirson korrelyasiyasi mezonini bo'yicha)

O'zini o'zi faollashtirish komponentlari	Kommunikativ motivlar	O'zini olib qochish motivlari	Obro'-e' tibor motivlari	Kasbiy motivlar	O'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari	Bilishga va o'qishga oid motivlar	Ijtimoiy motivlar
Vaqtni mo'ljalga olish	-0,18**	-0,04	-0,16*	-0,01	-0,05	-0,07	-0,14*
Qadriyatlar	0,04	0,00	0,11	0,11	0,18**	0,14*	0,09
Inson tabiatiga nazar	-0,03	0,03	0,09	0,09	0,04	0,15*	-0,02
Bilish ehtiyojlari	-0,03	-0,01	-0,00	0,10	0,09	0,06	-0,02

Ijodkorlikka intilish	0,06	-0,02	0,03	0,09	0,11	0,08	0,09
Avtonomlik	-0,02	-0,14*	0,00	-0,01	0,02	-0,07	-0,03
Spontanlik	0,12	-0,01	0,13	-0,03	0,10	-0,01	0,09
O'z-o'zini tushunish	-0,04	-0,11	-0,08	-0,02	0,08	-0,08	-0,12
Autosimpatiya	0,07	-0,03	0,02	-0,01	0,14*	0,07	0,04
Aloqa o'rnatish	0,00	-0,07	-0,02	0,05	0,06	0,03	0,06
Muloqotdagi egiluvchanlik	-0,01	-0,10	-0,11	-0,05	-0,10	-0,09	-0,06

izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Metodika natijalariga ko'ra (3-jadval), sinaluvchilarda vaqtni mo'ljalga olish kommunikativ motivlar bilan ($r = -0,18$; $p \leq 0,01$), obro'-e'tibor motivlari bilan ($r = -0,16$; $p \leq 0,05$), ijtimoiy motivlar bilan ($r = -0,14$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli manfiy korrelyasion aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Bundan shuni anglash mumkinki, talabalik davrida hayotning ekzistensial qiymatini yaxshi tushuna borish insonlarda kommunikativ, obro'-e'tibor va ijtimoiy motivlar ta'sirining pasayib borishiga olib keladi.

Qadriyatlar o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari bilan ($r = 0,18$; $p \leq 0,01$), bilishga va o'qishga oid motivlar bilan ($r = 0,14$; $p \leq 0,05$) o'zaro ahamiyatli aloqadorlikka egaligi qayd etildi. Natijalardan shuni qayd etish joizki, talaba shaxsida o'z qadriyatlarini anglash, odamlar bilan uyg'un bo'lish va ijobiy munosabatlarga asoslangan qadriyatlarga intilish jarayoniga ijodiy qobiliyatlar, o'zining yangi qirralarini namoyon qilish istagi, o'quv faoliyatida bilim olish, kasbiy sifatlarini rivojlantirib borish kabi omillar sezilarli ta'sir o'tkazadi.

Inson tabiatiga nazar bilishga va o'qishga oid motivlar bilan ($r = 0,15$; $p \leq 0,05$) ahamiyatli bog'liqlik kuzatildi. Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, talabalardagi shaxslararo munosabatlarda o'zgalarga nisbatan xayrixohlik va ishonch hislarining namoyon bo'lishi hamda do'stona munosabatlarning ortishi boshqalar bilan ilm olish, izlanish xususiyatlarining ham rivojlanishiga turtki beradi. Talabalar shaxslararo munosabatlarda boshqalar bilan hamkorlik qilishga intilishi ularning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirishi mumkin.

O'z-o'zini faollashtirish komponentlaridan biri bo'lgan avtonomlik o'zini olib qochish motivlari bilan ($r = -0,14$; $p \leq 0,05$) o'zaro teskari aloqadorlikka egaligi ma'lum bo'ldi. Bundan shuni anglash mumkinki, insondagi mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va faoliyat yuritish xususiyatining yuqoriligi yomon o'zlashtirganlik uchun boshqalar tomonidan ayblov va jazolardan qochishga undovchi ta'sirlarga berilmaslikka imkon beradi.

Autosimpatiya va o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari ($r = 0,14$; $p \leq 0,05$) orasida ahamiyatli bog'liqlik kuzatildi. Bundan ko'rinadiki, talabalik davrida shaxsda o'ziga bo'lgan simpatik munosabatning namoyon bo'lishi ijodiy qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish, o'z ichki imkoniyatlarini faollashtirish bilan uzviy aloqadorlikka ega. Bu esa talabalarning o'ziga beradigan pozitiv bahosi, o'z imkoniyatlariga nisbatan ijobiy hislar o'quv faoliyati davomida yangi bilimlarga ega bo'lish va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish, yangilikka intilish, o'zgacha g'oyalar bildirishga asos bo'ladi.

Xulosa. Talabalik davrida o'quv motivatsiyasining o'zini o'zi faollashtirish xususiyatiga ta'sir jarayoni o'rganib chiqilganda, shu narsa ayon bo'ldiki, har ikkala hodisa ayrim nuqtalarda ijobiy bog'liqlikni qayd etsa, ba'zi hollarda salbiy aloqadorlik ham ko'zga tashlanadi. Shuningdek, metodika bo'yicha olingan natijalar tahlil qilinganda, birinchi va uchinchi kurslarda ahamiyatli tafovutlar kuzatildi. Bu esa shaxs psixik taraqqiyoti davomida turli omillar o'zini o'zi faollashtirish xususiyatining rivojlanishiga o'ziga xos ta'sir o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Барзин К.В. Чтобы ребёнок успешно учился: Педагогический всеобуч родителей. – М.: Педагогика, 1988.- 176 с.
2. Имедадзе И.В. Проблема полимотивации поведения //Вопросы психологии. –М., 1984. -№6. -С67-72.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983.- 96 с
4. Петровская Л.А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга. – М.: МГУ, 1982. - 168 с.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2-х т./ Пер. с нем./ Под ред. Б.М.Величковского; предисл. Л.И.Анцыферовой, Б.М.Величковского. – М.: Педагогика, 1986. Т.2.- 392 с.

Sherimbetova Zamira Shalabayevna,

*Nukus innovatsion instituti "Pedagogika, psixologiya va xorijiy tillar" kafedrası
professori, psixologiya fanlari nomzodi*

TALABALARDA O'QUV FANLARINI O'ZLASHTIRISH DARAJASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TAMOYILLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim muhitida talabalarda o'quv fanlarini o'zlashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bayon etilgan. Shuningdek, fanlarni o'zlashtirish jarayonidagi o'ziga xos psixologik to'siqlar, bu jarayonda yuzaga keladigan psixik jarayonlar keltirib o'tilgan. Bundan tashqari o'quv fanlarni o'zlashtirish borasida olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy-nazariy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: faoliyat, ong, tafakkur, o'quv faoliyati, motivatsiya, munosabat, xotira, diqqat, sezgi, individ.

Аннотация: В данной статье изложены социально-психологические особенности усвоения обучающимися учебных предметов в современной образовательной среде. Также приводятся специфические психологические барьеры в процессе овладения науками, психические процессы, протекающие в этом процессе. Кроме того, Дана научно-теоретическая информация по освоению учеными учебных дисциплин.

Ключевые слова: активность, сознание, мышление, учебная деятельность, мотивация, отношение, память, внимание, интуиция, индивидуальность.

Annotation: This article describes the socio-psychological characteristics of mastering educational subjects in students in a modern educational environment. Also, the specific psychological barriers in the process of mastering the sciences, the psychic processes that occur in this process, are cited. In addition, scientific and theoretical data carried out by scientists on the assimilation of educational subjects are given.

Keywords: activity, consciousness, thinking, educational activity, motivation, attitude, memory, attention, intuition, individ.

Kirish. Jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar talabalarining o'quv fanlarini o'zlashtirish jarayonlariga alohida e'tibor qaratib, yangicha psixologik usullar va texnologiyalarni tatbiq etishga asoslangan yondashuvlarni joriy qilish zarurligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, har bir talabaning o'quv faoliyatiga bo'lgan faol-ijobiy munosabat motivlarini shakllantirish bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganish, zamonaviy ta'lim oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Talabalarining o'quv faoliyatiga moslashuv jarayonlarini tadqiq etish, innovatsion g'oya va texnologiyalarni joriy etish orqali ularning fanlarni samarali o'zlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Respublikamizda talabalarining ta'lim jarayonlariga moslashishini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan va zarur huquqiy-me'yoriy asoslar yaratildi. O'zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, talabalarda sog'lom dunyoqarashni shakllantirish va ularni bunyodkorlik faoliyatiga jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar muhim o'rin tutadi. Ushbu strategiya asosida iqtidorli yoshlarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, innovatsion g'oyalar va loyihalarni rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati talabalarining individual qiyofasini to'laqonli namoyon etishga xizmat qiluvchi omillarni o'rganishga yo'naltirilgan.

Hozirgi vaqtda ta'lim tizimida o'rganilishi lozim bo'lgan masalalar qatoriga quyidagilar kiradi: ta'lim samaradorligini oshirish, "natijaga ega bo'lish" tushunchasini ta'limning barcha bo'g'inlaridagi nisbatan mazmunini aniqlash; ta'lim maqsadlariga mos keladigan zamonaviy baholash vositalarini asoslash, tanlash, ishlab chiqish va joriy etish usullarini izlash, ya'ni ijobiy ijtimoiylashuv va zarur kompetensiyalar majmuasini rivojlantirish; talabaning o'zlashtirish darajasi darajasini, shuningdek, butun ta'lim davomida samaradorlik darajasining barqarorligini bashorat qilish mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish kabi masalalar.

Avvalo, tadqiqot ishimizga doir asosiy tushunchalarni asoslashga harakat qilib va nima uchun “talabalar o’zlashtirish darajasiining psixologik determinantlarini tadqiq etish jarayoni” tadqiqot predmeti sifatida tanlanganligi haqidagi savolga javob beraylik. Shu munosabat bilan tadqiqotimiz maqsadlari uchun muhim bo’lgan tadqiqotning asosiy tushunchalari va toifalari: “o’zlashtirish”, “akademik”, “determinantlar” va boshqalarni ko’rib chiqish, ularning tuzilishi va mazmunini ochib berishni lozim deb topdik.

Talabalar o’zlashtirish darajasi – ular egallagan bilim, ko’nikma va malakalarning to’laligi, chuqurligi, ongilligi hamda mustahkamligi darajasini anglatuvchi pedagogik mezondir. O’zbekistonda talabalar o’zlashtirishini yuqori sifat darajasiga olib chiqish milliy ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardandir. Chunki talabalarning intellektual rivojlanishi hamda kasbiy tayyorgarligi ularning o’zlashtirish darajasi darajalariga bevosita bog’liq.

Ta’lim tizimining barcha bo’g’inlarida ta’lim mazmuniga qo’yiladigan talablarning o’zgarishi bilan “ta’lim natijasi” tushunchasining mazmuni ham o’zgaradi. Ta’lim natijalari - bu talabalar o’quv jarayonini tugatgandan so’ng bilim, ko’nikma va munosabatlar nuqtai nazaridan ma’lum ko’rsatkichlarni namoyon qilishidir.

Oliy o’quv yurtlarida o’quv natijalari joriy, oraliq va yakuniy ko’rinishida bo’lishi mumkin, ammo baribir “natija” atamasining o’zi ma’lum bir ko’rsatkichlarni anglatadi. Shuning uchun, biz tadqiqotimizda protsessual ma’noga ega bo’lgan, ya’ni “o’zlashtirish darajasi” ga ega bo’lgan o’rganish samaradorligini, ta’limdagi muvaffaqiyatlarini, shuningdek, talabaning ta’limdagi muvaffaqiyatini tavsiflovchi va o’rganish predmeti bo’lgan bir nechta atamalarni: “o’quv yutuqi”, “ta’lim muvaffaqiyati”, “ta’lim samaradorligi”, “akademik muvaffaqiyat”, “o’rganish samaradorligi” kabilarni ham tahlil qildik. Har qanday talabaning o’zlashtirishidagi muvaffaqiyati va uning o’quv jarayonida erishgan yutuqlari ta’lim natijalarining belgilovchi ko’rsatkichlari hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda o’quv fanlarini o’zlashtirish jarayonlari ta’lim psixologiyasining muhim yo’nalishlaridan biri bo’lib, bu boradagi nazariy va amaliy yondashuvlarni aniqlash uchun bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Talabalarning o’quv fanlarini o’zlashtirishga bo’lgan qiziqishi va motivatsiyasi muhim omillardan biridir. Dechi va Rayan tomonidan ishlab chiqilgan “o’zini o’zi belgilash” nazariyasi motivatsiyaning ichki va tashqi omillarini ajratib ko’rsatadi. Ichki motivatsiya, ya’ni talabaning bilim olishga qiziqishi, ularning o’quv fanlarini muvaffaqiyatli o’zlashtirishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Tashqi motivatsiya esa o’qituvchi, guruh muhitlari va baholash tizimlari orqali ta’sir ko’rsatadi. Tajribalar shuni ko’rsatadiki, talabaning guruh ichidagi o’zaro munosabatlari va moslashuv darajasi uning o’quv faoliyatidagi muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir qiladi [3]. Lev Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy madaniy yondashuv o’quv jarayonida ijtimoiy muloqotning muhimligini ta’kidlaydi. Shuningdek, Bion o’z tadqiqotlarida guruh dinamikasining o’quv faoliyatiga ta’sirini o’rganib, ijtimoiy ta’sir mexanizmlarining ahamiyatini ko’rsatgan. Psixologik moslashuv talabaning yangi bilimlarni qabul qilishga tayyorligi va stress holatlarini boshqarish qobiliyatlarini o’z ichiga oladi [6]. Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni boshqarish nazariyasi talabalarning o’quv faoliyatida duch keladigan muammolarini qanday yengib o’tishini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Talabaning o’z-o’ziga ishonchi va psixologik barqarorligi ularning o’quv jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalarining qo’llanilishi talabalarning o’quv fanlarini o’zlashtirish jarayoniga sezilarli ta’sir ko’rsatadi [4]. Mayerning kognitiv yuk nazariyasi o’quv jarayonida vizual va interaktiv texnologiyalarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Interaktiv dasturlar, onlayn o’quv platformalari va multimedia vositalari o’quv materialini tushunish va yodlashni osonlashtiradi [5]. Blum tomonidan taklif qilingan maqsadli o’quv modeli talabaning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil qilishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv o’quv fanlarini o’zlashtirishda yuqori natijalarga erishish imkonini beradi [2].

Muhokama va natijalar. Talabalarda o’quv fanlarini o’zlashtirish jarayoni ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog’liq bo’lib, bu jarayonning samaradorligi talabaning shaxsiy motivatsiyasi, o’quv muhiti va ijtimoiy munosabatlar ta’sirida shakllanadi. Talabaning

o'quv fanlariga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasi bilim olish jarayonini samarali tashkil qilishning muhim sharti hisoblanadi. Bu borada talabani o'z oldiga qo'ygan maqsadlari va kasbiy qiziqishlari o'quv faoliyatini rag'batlantiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, o'quv muhiti va guruh ta'siri ham muhim ahamiyat kasb etadi. Guruhdagi umumiy atmosfera, talabalarning bir-biriga nisbatan ko'rsatadigan qo'llab-quvvatlovi va ijtimoiy muloqot sifati o'quv jarayoniga bevosita ta'sir qiladi. Ijroiy muhit talabani ishtiyoqini oshirsa, salbiy ijtimoiy muhit esa aksincha, uning qiziqishini pasaytirishi mumkin.

Shuningdek, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi muloqotning sifati ham o'quv fanlarini o'zlashtirishda muhim o'rin tutadi. O'qituvchining didaktik yondashuvi, motivatsiya usullari va talabalarga individual yondashishi bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam beradi. Shu sababli, talabalarda o'quv fanlarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun motivatsiya, o'quv muhiti, guruh ichidagi ijtimoiy munosabatlar va o'qituvchi bilan o'zaro muloqotni yaxshilash asosiy ahamiyatga ega.

Tadqiqotimizda N.G.Luskanova tomonidan taklif etilgan «O'quv motivini baholash» metodikasidan foydalandik. Bu so'rovnoma asosiy e'tibor talabalarning o'quv motivatsiyasini shakllanish bosqichlariga qaratildi.

O'quv motivatsiyasini baholashning gender natijalari

Shkalalar	O'rtacha qiymati		t	p
	Qiz bolalar	O'g'il bolalar		
O'quv motivatsiyasi yuqori	8,2	6,1	2,3	0,05
O'quv motivatsiyasi o'rtacha	6,9	6,6	1,04	0,22
Oliy ta'limga munosabat ijobiy	6,3	6,7	-1,01	0,14
O'quv motivatsiyasi past	6	7,4	-2,2	0,05
Oliy ta'limga munosabat salbiy	6	6,8	-2,5	0,05

N.G.Luskanova tomonidan ishlab chiqilgan «O'quv motivini baholash» metodikasi bo'yicha boshlang'ich sinfda tahsil olayotgan o'gil hamda qiz bolalar natijalaridan ma'lum bir statistik farqlar qayd qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra "o'quv motivatsiyasi yuqori" ($t=2,3$; $p\leq 0,05$), "o'quv motivatsiyasi past" ($t=-2,2$; $p\leq 0,05$) hamda "oliy ta'limga munosabat salbiy" ($t=-2,5$; $p\leq 0,05$) omillarida ahamiyatli darajadagi farqlar kuzatildi.

Talabalarda o'quv fanlarini o'zlashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari turli omillar ta'sirida shakllanadi, bu jarayon esa talabalarning shaxsiy va ijtimoiy o'ziga xosliklarini hisobga olishni talab etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarning o'quv motivatsiyasi darajasi va maktabga munosabatlari o'quv faoliyatida muhim rol o'ynaydi va gender bo'yicha sezilarli farqlar mavjud.

Birinchi navbatda, "o'quv motivatsiyasi past" mezoni bo'yicha tahlil qilinganida, o'g'il bolalarda ushbu ko'rsatkich yuqori (7,4) bo'lsa, qiz bolalarda u nisbatan pastroq (6) ekanligi aniqlandi. O'g'il bolalarda maktabga nisbatan noadekvat munosabat, ijtimoiy identifikatsiyaning noto'g'ri shakllanishi, sabrsizlik va mas'uliyatsizlik kabi xususiyatlar qayd etildi. Ushbu omil ularning o'rtoqlar va boshqa shaxslar bilan notipik vaziyatlarda yanglishishlariga, o'z rejalarini amalga oshirishdagi beqarorliklariga sabab bo'ladi. Boshqa tomondan, qizlarda ijtimoiy adaptatsiya yaxshi shakllangan bo'lib, ular vaziyatga moslashuvchanlik, mas'uliyat bilan yondashish va chidamlilik xususiyatlari bilan ajralib turadi.

"O'quv motivatsiyasi yuqori" mezoni bo'yicha o'rganilganda, qiz bolalarda ushbu ko'rsatkich ancha yuqori (8,2) bo'lsa, o'g'il bolalarda u nisbatan pastroq (6,1) ekanligi kuzatildi. Qizlar irodali, emotsional jihatdan barqaror va pozitiv xususiyatlarga ega bo'lib, bu ularga o'quv faoliyatida muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi. O'g'il bolalarda esa, ruhiy tushkunlik, beqarorlik va pessimizm kabi salbiy holatlar kuzatilib, bu ularning ijtimoiy faoliyatini cheklaydi va o'z fikrlarini aniq ifoda etishda qiyinchiliklarga sabab bo'ladi.

“Oliy ta'limga munosabat salbiy” mezonini bo'yicha o'g'il bolalar qizlarga nisbatan yuqori ko'rsatkichni qayd etdilar. Bu esa ularda yangi muhitga moslashishda, shaxslararo munosabatlarni tahlil qilishda va adekvat tushunish qobiliyatini rivojlantirishda qiyinchiliklar mavjudligini ko'rsatadi. Qizlar esa, maktab hayotiga kirishishda har qanday muammolarni bartaraf etishga moyil, intiluvchan va vaziyatlarni to'g'ri baholay olish qobiliyatiga ega ekanliklari bilan ajralib turadi.

Umumiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarning o'quv faoliyatiga moslashish jarayonida qizlar o'g'il bolalarga nisbatan ko'proq muvaffaqiyat qozonadi. Bunga qizlarning ijtimoiy moslashuvchanligi, mas'uliyatlilik darajasi va emotsional barqarorligi sabab bo'ladi. O'g'il bolalarda esa, ijtimoiylashish jarayonidagi qiyinchiliklar va atrof-muhitga nisbatan adekvat munosabatning yetishmasligi ularning o'quv faoliyatini murakkablashtiradi. Shu sababli, talabalarning individual ehtiyojlarini hisobga olib, ularning motivatsiyasini oshirish va ijtimoiy moslashuvini yaxshilash uchun maqsadli yondashuvlar ishlab chiqilishi lozim.

Xulosa. Talabalarda o'quv fanlarini o'zlashtirish jarayoni ularning individual psixologik xususiyatlari va ijtimoiy muhit ta'siri bilan uzviy bog'liqdir. Talabaning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi, bilim olishga qiziqishi va ichki ehtiyoji ushbu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Shuningdek, o'zlashtirish darajasiga ijtimoiy muhit, jumladan, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi munosabatlar, guruhdagi ijtimoiy rollar ham ta'sir ko'rsatadi. Samara beruvchi o'quv jarayoni talabadan mustaqil fikrlash, ijodkorlik va mantiqiy yondashuvni talab qiladi. Shu bilan birga, psixologik barqarorlik, stressga chidamlilik va ijtimoiy moslashuvchanlik ham muvaffaqiyatli o'rganishning muhim omillaridir. Shu sababli, fanlarni o'zlashtirishni takomillashtirish uchun talabaning motivatsiyasini oshirish, ijtimoiy muhitni qo'llab-quvvatlash va psixologik ko'mak ko'rsatish zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risidagi” O'RQ-637-son Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr. <https://lex.uz/docs/5013007>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan “Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” to'g'risida. PF-60 son Farmoni. 28 yanvar, 2022 yil.
3. Bion, W. R. (1961). *Experiences in Groups and Other Papers*. Tavistock Publications.
4. Bloom, B. S. (1984). The 2 Sigma Problem: The Search for Methods of Group Instruction as Effective as One-to-One Tutoring. *Educational Researcher*, 13(6), 4–16.
5. Deci, E. L., Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. Springer Science & Business Media.
6. Lazarus, R. S., Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer Publishing Company.
7. Mayer, R. E. (2001). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press.
8. Выготский, Л. С. (1978). *Разум в обществе: развитие высших психологических процессов*. Издательство Гарвардского университета.

Ro'ziyev Umar Muzafarovich,

*Buxoro davlat universiteti, "Psixologiya kafedrası" dotsenti
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

SHAXSLARDA IJTIMOIIY FOBIYA HOLATLARINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya: Bu maqolada bolalar va o'spirinlarda fobiya xavotir bezovtalik hissi va ijtimoiy fobiya ko'rinishlari va ularni oldini olish, ijtimoiy fobiya belgilari, kimlarda ko'proq kuzatilishi, ijtimoiy fobiyaning sabablari. Ijtimoiy tashvish va fobiya bilan kasallangan shaxslarda yolg'iz bo'lish istagi va nazorat kuchli bolalarga nisbatan do'stlikni shakllantirish va guruhlariga qo'shilish ko'proq qiyin bo'lishi, ijtimoiy fobiyaning differensial ifodalanishiga ko'ra xulq-atvorning motivatsion omillari ustuvor xarakterga ega ekanligi, ijtimoiy fobiyaning mezonlarining shaxslilik sifatlariga bog'liq ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: agorafobiya, xavotir bezovtalik, zaifliklar fobiya, xulq-atvor, somatik kasalliklar, vahima, irrastional qo'rquv, chuqur depressiya, stereotip travmatik holat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются проявления фобий, тревожного беспокойства и социального фобического расстройства у детей и подростков, а также меры их профилактики. Обсуждаются признаки социальной фобии, у кого она чаще наблюдается и причины ее возникновения. Указывается, что у людей, страдающих социальной тревогой и фобиями, чаще возникает желание быть в одиночестве, а также сложности в установлении дружеских отношений и вхождении в группы. Подчеркивается, что в зависимости от дифференцированного выражения социальной фобии мотивационные факторы поведения имеют приоритетный характер, а критерии социальной фобии связаны с личностными качествами.

Ключевые слова: агорафобия, тревожное беспокойство, фобия слабостей, поведение, соматические заболевания, паника, иррациональный страх, глубокая депрессия, стереотипная травматическая ситуация.

Abstract: This article explores the manifestations of phobias, anxiety disorders, and social phobia in children and adolescents, as well as measures for their prevention. It discusses the symptoms of social phobia, who is more likely to experience it, and its causes. It is noted that individuals suffering from social anxiety and phobias are more inclined toward isolation and face greater difficulties in forming friendships and integrating into groups. The study emphasizes that motivational factors in behavior are predominant depending on the differential expression of social phobia, and the criteria for social phobia are linked to personality traits.

Key words: agoraphobia, anxiety disorders, weakness phobia, behavior, somatic diseases, panic, irrational fear, deep depression, stereotypical traumatic condition.

Kirish. Jahonda tub yangilanish islohotlari amalga oshirilayotgan bir paytda aholining keng qatlamlari, jumladan, barcha ijtimoiy, diniy, milliy va yosh guruhlarining ishtirok etishi – ularning ijtimoiy faolligi samaradorligini oshirishning muhim shartidir. Har bir fuqaroning, ayniqsa, yoshlarning jamiyat hayotidagi ijtimoiy faolligini yuksaltirish yo'llarini tahlil qilish alohida ahamiyatli va dolzarb bo'lib qolmoqda.

Jahon psixologik xizmat amaliyotida ijtimoiy fobiyaning milliy va global darajada o'rganishning ahamiyati, dunyoning aksariyat mamlakatlarida ushbu muammoning sezilarli darajada ko'payishi, davolash, psixodiagnostika, davolashning yagona konseptual nuqtai nazarining yo'qligi, shuningdek, bunday bemorlarni ijtimoiy hayotdan butunlay ajratib qo'yish xavfi va o'z joniga qasd qilish ehtimoli katta. Ijtimoiy fobiyaning psixologik o'rganishning dolzarbligini ushbu masala bo'yicha uslubiy va uslubiy vositalarning sezilarli darajada yetishmasligidan kelib chiqadi. Muhokama qilinayotgan hodisaga tibbiy qarashlarning ustunligi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy fobiya sabablarini ilmiy talqin qilishning assimetrik jarayoni va ushbu kasallikdan aziyat chekayotganlar soni tobora ko'payib borayotgani, bu ijtimoiy qo'rquvni ilmiy va psixologik tadqiq etish zarurati oshib bormoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda ta'lim tizimini takomillashtirish, uni bugungi zamon talablari asosida o'qitishning ilg'or yondashuvlarini joriy etish bo'yicha olib borilgan islohotlar natijasida maktab amaliyotchi psixologlarining kasbiy kompetentligini egallash orqali yuksaltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti, insonlarning sifatli va aniq ma'lumotga bo'lgan ehtiyojlarining ortishi ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish zarurati mavjud ekanligini ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha «Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiya»sida «uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash» kabi vazifalar belgilangan. Shu nuqtai nazardan, psixologik xizmat muammolarini chuqur ilmiy tahlil qilishga yo'naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirishga yetarli asos yaratildi.

Adabiyotlar tahlili. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida G'arbiy Evropa mamlakatlari va AQShda inson psixologik xususiyatlari bilan bog'liq tajribalarga asoslangan ilmiy nazariya va yo'nalishlar vujudga keldi. Odam psixik tabiatini turlicha talqin qilinishiga qaramay, bu nazariyalar ma'lum darajada yosh davrlar psixologiyasining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Bu borada E.Meyerman, S.Xoll, K.Byuler, E.Klapared, E.Dyurkgeym, J.Piaje, A.Vallon, Dj.Bruner va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin.

Olmon psixologi E.Meyerman bolaning maktab davrida uning ruhi va tanasida kechayotgan o'zgarishlarni to'liq bilmay turib, unga buyruq yoki tazyiq o'tkazib bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha eksperimental psixologiyaning maqsadi ayni shu muammolarga qaratilmog'i darkor.

Amerikalik psixolog olim S.Xoll har qanday bola o'zining individual taraqqiyotida filogenezni ontogenezda takrorlaydi, shu bois bolalarga ibtidoiy instinktlarni og'riqsiz, yengil kechishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib berish zarur deb aytadi. S.Xoll o'z tajribalari asosida boy ashyoviy dalillar to'plab, bola haqida psixologik, fiziologik hamda pedagogik bilimlarning kompleks dasturini yaratish g'oyasini olg'a suradi.

Fransuz psixologi E.Dyurkgeym, ulg'ayish - kishilarning his tuyg'ularni o'zlashtirishi ekanligini, shu bois, idrok qilingan tasavvurlar bolaning ruhiy faoliyatini ifodalashini, bolaning tajriba, an'ana, urf-odatlarini taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik ahamiyatli bo'lsa, taqlid ham jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi,

Amerikalik psixolog Dj.Bruner shaxsning tarkib topishi bilan ta'lim o'rtasida o'zaro aloqa mavjudligini ta'kidlab, insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishning takomillashuvi uning ijtimoiylashuvini jadallashtiradi deb uqtiradi.

Shuningdek, J.Piaje, E.Torndayk, Dj.Uotson, F.Galton, A.Bine, A.Anastazi, T.Simonlar ham bola psixik taraqqiyotida ta'limning mavqeini, ularning aqliy xususiyatlarini, dasturli ta'lim, ko'nikma va malakalarning ahamiyatini, mashqlarning o'rnini ilmiy-amaliy asoslab berishda muhim o'rin egallaydilar. Bu ta'limotlar hozirgi kunda ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Xollning tushuntirishicha, qo'rquv bilan mayl ba'zi qarama – qarshiliklarga ega. Hayvonlarda o'tkazilgan eksperiment natijasiga ko'ra ular da og'riqni yuzaga keltiruvchi ta'sirdan tezroq qochish holatlari kuzatiladi. Bir qancha sinovlardan so'ng hayvonlarda hatto og'riq kuzatilmasdan avval ham ta'sirotdan qochishga harakat holati namoyon bo'lgan, aniqrog'i, ular da og'riqdan qochish kuzatilgan. Bu holatlar refleks natijasi sifatida yuzaga kelmaydi. Bu jarayonni qo'rquvni maylning funksiyasi sifatida qarash orqali tushuntirish mumkin. Qo'rquv ta'sirida qochish reaksiyasi bu reaksiyani mustahkamlaydi va uning so'nishiga qarshilik ko'rsatadi (qo'rquvning o'zi butunlay yo'qolmaguncha).

Maurer o'zining olib borgan tadqiqotlari asosida qo'rquvdan qochish reaksiyasi ikki omilga bog'liq deb hisoblaydi, ya'ni bunga ko'ra har qanday ko'nikma klassik yoki instrumental shart- sharoitga tayanadi.

Boshqacha qilib aytganda bu nazariyaga ko'ra, avvalo qo'rquv klassik tizimda signallar bilan bog'lanadi, keyin esa qo'rquv reduksiyasi qochishning instrumental reaksiyalari mustahkamlanishiga olib keladi.

Tahlillar. Bolalar va o'spirinlarda fobiyalar-ma'lum bir ob'ekt, vaziyatni kutish yoki to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish paytida yuzaga keladigan patologik, haddan tashqari aniq qo'rquv reaksiyalari. Ular bezovtalik, hissiy zo'riqish, vegetativ reaksiyalar (uyqu buzilishi, ishtaha buzilishi, yurak urishi), qochish xatti-harakatlari bilan namoyon bo'ladi. Diagnostika suhbat, klinik intervyu, o'z-o'zidan hisobot berish usuli bilan amalga oshiriladi.

Umumiy ma'lumot. Sog'lom bolalar va o'smirlar qo'rquvni his qilishadi. Ushbu tuyg'u xavfga normal javobdir. Ushbu holatning asosini tashkil etuvchi fiziologik mexanizmlar tanani vaziyatni baholash, kurash parvoz to'g'risida qaror qabul qilish uchun safarbar qiladi. Fobiya odatdagi qo'rquvdan aniq intensivligi, davomiyligi, yetishmovchiligi, obsesiya bilan farq qiladi. Bolaning tajribaga tanqidiy munosabati, uning mantiqsizligini, maqsadga muvofiq emasligini tushunish, qarama-qarshilikka urinish, qochish xarakterlidir. Xulq-atvorni cheklaydigan og'ir fobiyalar bolalar va o'smirlarning taxminan 1-1,5 foizida uchraydi. Buzilish ko'pincha maktabgacha, boshlang'ich maktab yoshidagi qizlarda aniqlanadi. Bu qisman ularning ochiqqligi, qo'rquvlarini muhokama qilishga tayyorligi bilan bog'liq.

Bolalar va o'spirinlarda fobiyalarning sabablari

Fobik kasalliklar ta'sirchanlik, shubha, tashvish va xayolotga moyillikning kuchayishi asosida shakllanadi. Tashqi omillar quyidagilar bo'lishi mumkin:

Ta'lim usullari. Fobiyalar qattiq, direktiv munosabat, giperopek, umumiy nazorat, ota-onalarning tashvishi bilan qo'zg'atiladi.

Zo'ravonlik, qo'rqitish namoyishi. Patologik qo'rquvlar zo'ravonlik, qotillik, ta'qib, terror sahnalari bilan to'ldirilgan qo'rqinchli filmlar, televizion dasturlarni tomosha qilgandan keyin paydo bo'ladi.

Kuchli qo'rquv. Doimiy fobiyalar bir marta kuchli qo'rquvdan keyin rivojlanadi: ko'cha itlarining hujumi, yong'in, balandlikdan yiqilish.

Ruhii kasalliklar. Fobiyalar obsesif-kompulsiv nevroz, shizofreniya, bipolyar, anksiyete buzilishining tarkibiy qismidir.

Patogenez. Kognitiv nazariyaga ko'ra, etarli bo'lmagan qo'rquvlar ma'lumotni to'g'ri idrok eta olmaslik, qayta ishlay olmaslik tufayli paydo bo'ladi. Vaziyatni baholash buziladi, ahamiyatsiz, tahdid qilmaydigan stimullar vahima qo'zg'atadi, qochishga intiladi. Fikrlash jarayonlarining eng katta buzilishi psixoz bilan belgilanadi-xayoliy g'oyalar, gallyutsinatsiyalar mazmunli asosga aylanadi. Ko'proq adekvat qo'rquvlar aniq psixologik xususiyatlar, xarakter aksentuatsiyalari, reaktiv nevrozlar bilan shakllanadi. Xavf guruhi tashvishli-shubhali, ta'sirchan bolalardir. Xulq-atvor kontseptsiyasi qo'rquvni qo'zg'atuvchiga to'xtovsiz javob beradigan shartli refleks reaksiyasi deb biladi. Tashqi sharoitlar qo'zg'atuvchiga aylanadi-qo'rquv bilan stressli vaziyat, ota-onaning yuqori tashvishi, tarbiyaning halokatli uslubidir.

Tasniflash. Amaliy nuqtai nazardan eng muhimi, obsesif qo'rquvni zo'ravonlik darajasiga qarab ajratishdir – hissiy, somatik holatdagi o'zgarishlar, ijtimoiy buzilish darajasi baholanadi. Og'ir shakllar vahima, dahshat holati, vosita qo'zg'alishi, inhibitsiyon, nafas olish ritmining buzilishi, yurak urishi, stimuly paydo bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyatlardan qochish bilan tavsiflanadi. Fobiyaning engil shakllarida ular qisman nazorat qilinadi, tashqi hissiy, vegetativ o'zgarishlar bo'lmaydi, xatti-harakatlarning cheklovleri qoplanadi. A. Karvasarskiy syujetga ko'ra qo'rquvni tasniflashni taklif qildi. Fobiyalarning quyidagi turlari mavjud:

* Kosmosdan qo'rqish. Yopiq bo'shliq (klaustrofobiya), ochiq maydon (agorafobiya), chuqurlik, balandlikdan qo'rqish bilan ifodalanadi.

* Ijtimoiy fobiya. Buning asosi boshqalarning reaksiyasidan qo'rqishdir. Qizarish, omma oldida gapirish, birinchi bo'lib gapirish qo'rquvi kiritilgan.

* Nozofobiya. Ushbu guruh kasalliklardan turli xil qo'rquvlardan iborat.

* O'limdan qo'rqish. Tanatofobiya hayotiy xavfli deb qabul qilingan holatlarda rivojlanadi. Ba'zi hayvonlardan, ixtiro qilingan mavjudotlardan qo'rqish ko'pincha o'lim qo'rquvidir.

* Zarardan qo'rqish. Mumkin bo'lgan o'ziga zarar yetkazish, boshqalarga zarar yetkazish haqida tashvish bilan ifodalanadi.

* Qarama-qarshi qo'rquvlar. Odobsiz, odobsiz harakatlar qilishdan qo'rqish.

* Fobofobiya. Qo'rquv hujumlaridan keyin ikkinchi marta ularning takrorlanishidan qo'rqish sifatida rivojlanadi.

Bolalar va o'spirinlarda fobiya belgilari

Yosh bolalar uchun obsesif qo'rquvlar odatiy emas, chunki o'z holatini baholash, fobiyalarning mavjudligini aniqlash va qarama-qarshilikni boshlash uchun tanqidiy fikrlash mavjud emas. Maktabgacha yoshdagi bolalarda qo'rquv ustunlik qiladi, hissiyotlar, xatti-harakatlar yo'nalishini, aqliy funktsiyalarning rivojlanishini belgilaydi. Maktab o'quvchilari mavjud qo'rquvlarning nomuvofiqligini, bema'niligini tushunishga, kurashishga harakat qilishga qodir. 5-8 yoshdan boshlab biz haqiqiy fobiyalar haqida gapiramiz. Simptomlar qo'rqinchli stimulga ta'sir qilish ehtimoli ma'lum darajada bo'lgan holatlarda rivojlanadi. Kasallik qanchalik og'ir bo'lsa, alomatlar rivojlanishi uchun xavf shunchalik kam bo'ladi.

Fobiya hissiyotlar, vegetativ reaksiyalar, xatti-harakatlar darajasida namoyon bo'ladi. Hissiy soha keskinlik, tashvish, qo'rquv bilan tavsiflanadi. Yosh bolalar yig'laydilar, qichqiradilar, qochishadi, kattalardan yordam so'rashadi. Maktab o'quvchilari va o'spirinlar qo'rquvga qarshi turishga harakat qilib, vaziyatdan qochish uchun mantiqiy asos topadilar, qo'rquv va xavotirning namoyon bo'lishini to'xtatadilar. Vegetativ o'zgarishlar kombinatsiyada, zo'ravonlik darajasida farqlanadi. Bosh aylanishi, ko'ngil aynish, yurak urish tezligining oshishi, terlashning ko'payishi, zaiflik, uyqusizlik, kislorod etishmasligi hissi xarakterlidir. Qo'rquv tajribasi uyqusizlik bilan birga tushida paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning eng qadimgi fobiyalari hayvonlarning (itlar, otlar, bo'rilar), mavjud bo'lmagan belgilar (zombi, harakatlanuvchi skeletlari) qo'rquvi. Ko'pincha ular kengayib, zulmat, sukunat, yolg'izlikdan qo'rqishadi. Yosh o'quvchilar fobiyaning boshdan kechira boshlaydilar, ko'pincha noaniq qo'rquvi urush qo'rquvi, og'ir kasallik, tabiiy ofat, jinoiy hujumning o'ziga xos shaklini oladi. O'smirlarda muhim guruhdagi mavqeini yo'qotish bilan bog'liq ijtimoiy fobiyalar ustunlik qiladi. O'smirlik davrining oxiriga kelib, yaqin munosabatlarning obsesif qo'rquvlari qo'shiladi.

Murakkabliklar. Fobiyalarning asosiy asoratlari hissiy buzilishlar, ijtimoiy moslashuvdir. Obsesif qo'rquv o'sib borishi bilan cheklovchi xatti-harakatlar odatiy holatlarning keng doirasini qamrab oladi. Qulay holatni saqlab qolish uchun bola (o'spirin) kundalik faoliyatni kamaytiradi, "soddalashtiradi": parkda, faol tirbandlikka ega ko'chalarda yurishdan bosh tortadi, tengdoshlari bilan muloqot qilish, maktab tadbirlarida qatnashish uchun tashabbus ko'rsatmaydi. Og'ir holatlarda, bo'sh joy bolaning xonasi bilan chegaralanadi, ota-onaning doimiy mavjudligi talab qilinadi. Birgalikda hissiy kasalliklar depressiya, xavotirga aylanadi.

Diagnostika. Fobiyalarni tashxislash psixolog va bola o'rtasida to'liq ishonchli aloqani o'rnatishni talab qiladi. Obsesif qo'rquvga ega bo'lgan bolalar, o'spirinlar xijolat, uyatchanlikni his qilishadi, begonalar bilan his-tuyg'ularning namoyon bo'lishidan qochishadi. Tekshiruv psixiatr, psixoterapevt, psixolog tomonidan amalga oshiriladi. Bunga quyidagilar kiradi:

* Intervyu, suhbat. Psixiatr mavjud alomatlar, ularning davomiyligi, zo'ravonligi, kundalik voqealarga ta'siri haqida so'raydi. Klinik suhbatni o'tkazishda shifokor bemorning oldingi javoblarini hisobga olgan holda savollarni shakllantiradi. Qattiq ramkalarning etishmasligi ochiq aloqani osonlashtiradi. Diagnostik intervyu kasalliklarning rasmiy tasnifi tomonidan berilgan fobiya belgilarini aniqlaydi. Savollarning tuzilishi sizga ko'proq ob'ektiv ma'lumot olish imkonini beradi.

* O'z-o'zini hisobot qilish usullari. Psixolog, psixoterapevt qo'rquvni tartiblash, ustunlikni aniqlash, tashvish va qo'rquv darajasini aniqlash uchun turli xil o'lchovlardan foydalanadi. Vaziyat xaritalari stimullarni, ularning intensivligini aniqlash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, batafsil so'rov ("uy-daraxt-odam", "mavjud bo'lmagan hayvon"), hayotiy vaziyatlarni talqin qilish usullari (Rath, TAT, Rosenzweig testi) bilan rasm sinovlari qo'llaniladi. Savollar iloji boricha aniq, sodda tarzda shakllantiriladi. Bu tekshiruv holatidan kelib chiqqan bolaning hissiy taranglik darajasini pasaytirishga imkon beradi.

* Ota-onalar uchun anketalar. Hamroh bo'lgan ota-onaga bolaning hissiy reaksiyalari, xulq-atvori, farovonligi xususiyatlarini aks ettiruvchi anketalar taklif etiladi. Reyting

shkalalaridan foydalanish keng tarqalgan:" bolalar xulq-atvori reestri", Louisville bolalar qo'rquvi bo'yicha so'rovnoma. Natijalar omillarni tahlil qilish usuli bilan qayta ishlanadi, yakuniy ma'lumotlar bolaning ijtimoiy kompetentsiyasini, xulq-atvor muammolarini, hissiy og'ishlarni baholashga imkon beradi.

Dominant qo'rquv mavjud bo'lganda, differentsial tashxis qo'yish qiyin emas. Ko'pincha fobiyalar kengroq ruhiy kasalliklarning tarkibiy qismidir: nevrozlar, shizofreniya, manik-depressiv psixoz.

Bolalar va o'spirinlarda fobiylarni davolash. Davolash xulq-atvor terapiyasi usullaridan foydalanishga asoslangan. Yosh bolalar onasi, otasi bilan birgalikda psixoterapevt sifatida harakat qilishadi. Bu ijobiy dinamikani tezlashtiradi-bola o'zini xotirjam, ishonchli his qiladi va ota-ona uyda terapiya elementlaridan foydalanadi. Psixoterapiyaning keng tarqalgan usuli bu J. B. B. tomonidan ishlab chiqilgan tizimli desensitizatsiyadir. Pavlovning nazariyasiga asoslangan bo'lib, patologik qo'rquvni stimulga o'chmas refleks sifatida tushuntiradi. Reaksiya yo'qolmaydi, balki yana takrorlanadi, chunki bemor tahdid qiluvchidan qochadi. Refleks konventsiasining (fobiya) yo'q bo'lib ketishiga erishish uchun stimulga doimiy ravishda asta-sekin ta'sir qilish kerak. Terapevtik jarayon bir necha bosqichlardan iborat:

* Kognitiv qayta ishlash. Psixoterapevt mantiqiy dalillardan, qo'rquv sabablarini oqilona tushuntirishdan foydalanadi. Tahdidli stimul haqidagi mantiqsiz tushunchalarni tuzatadi. Bemorni hissiy holatni muhokama qilishga undaydi, rag'batlantiradi.

* Dam olishni o'rganish. Qo'rquvning muhim xususiyati nazoratsiz bo'lishdir. Nafas olish texnikasi orqali psixoterapevt bolani jismoniy, hissiy holatni boshqarishga o'rgatadi. Dam olish, diqqatni jamlash qobiliyati ishonchni oshiradi, fobiya bilan ishlashga tayyorlikni shakllantiradi.

* "Yaqinlashish". Fobiya bilan og'rigan bemor bir nechta bir hil, ammo turli xil stimullarni (vaziyatlarni) tanlaydi. Kamroq qo'rquvdan vahima qo'zg'atuvchiga, qochish istagiga qadar tartiblangan. "Yaqinlashish" jarayoni zaif stimul bilan boshlanadi, shu bilan birga, kognitiv qayta ishlash qo'llaniladi. Asta-sekin qo'rquv yo'qoladi. Oxirgi bosqichda bola kuchli stimul bilan bog'liq vaziyatlardan qo'rqishni to'xtatadi.

Kuchli hissiy buzilishlar (vahima hujumlari, tashvish, depressiya) dorilar bilan tuzatiladi. Psixiatr antidepressantlarni, tashvishga qarshi vositalarni tanlaydi.

Prognoz va profilaktika

Bolalardagi fobiylarning prognozi ularning davomiyligi, alomatlarining og'irligi va qo'shma kasalliklarning mavjudligiga bog'liq. Agar qo'rquv patologik aqliy jarayonlar emas, balki hissiy va shaxsiy xususiyatlar asosida rivojlangan bo'lsa, tiklanish ehtimoli katta. Profilaktika choralari yaqin qarindoshlarning bolaning qo'rquviga etarlicha munosabatiga asoslanadi. Qo'rquv haqiqatini tan olish, e'tiborsizlikni, bolaning his-tuyg'ularining qadrsizlanishini istisno qilish muhimdir. Muammoni tinch muhitda muhokama qilish, qo'rqoqlikdan uyalmaslik kerak. Rag'batlantirish bilan uchrashish mumkin bo'lgan vaziyatda siz bolani qo'llab-quvvatlashingiz, uning jasoratiga ishonch bildirishingiz kerak. Tizimli desensitizatsiya printsipini qo'llash kerak - asta-sekin ob'ektga (vaziyatga) ko'nikish.

Patologik qo'rquvni muayyan mezonlar bilan ajratib olish mumkin: agar qo'rquv shaxs taraqqiyotiga, psixikaga, muloqotga kirishishga to'sqinlik qilsa, ijtimoiy moslashishni qiyinlashuviga olib kelsa va undan keyin autizmga, psixik kasalliklarga olib kelsa bu shubhasiz patologik qo'rquvdir. Qo'rquv buzilishdan mustaqil ham bo'lishi mumkin (masalan, katta itga to'qnash kelganda qattiq qo'rquvni his qilish). Ba'zan shaxs buzilishi bilan ham namoyon bo'lishi mumkin. Bu hodisalarning hammasida umumiy sog'lomlashtiruvchi psixoterapiya butun psixikaning ishini yaxshilash uchun foydali. Bunda chiniqtirish jarayoni shaxsning kun tartibi va ovqatlanishini tartibga solish bilan bir qatorda olib borilishi lozim. Uyqu oldidan sayr foydali, bu shaxs organizmi va psixikasiga yaxshi ta'sir qiladi va yana shaxs qo'rquv haqida emas dam olish haqida o'ylaydi. Madomiki, organizm va psixika bir butunlikni tashkil qilar ekan, birining yaxshi yoki yomon holati ikkinchisiga ta'sir qiladi. Shaxs qo'rquvini yo'qotishdagi korreksiya ishida bir qancha qo'llanmalarni ko'rsatish mumkin. Korreksiya usuli shaxsning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanadi va samaradorlik ham shaxsning individual xususiyatlariga bog'liq.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy fobiya paydo bo'lishiga yordam beradigan omillarning yagona konseptual ko'rinishi yo'q. Ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy fobiya asosan klinik psixologiya va kognitiv yo'nalishning asosiy oqimida ko'rib chiqiladi.

1-jadval

O'spirinlarda ijtimoiy fobiyaning namoyon bo'lishi.

Fiziologik	Kognitiv	Xulq-atvor
Yurak urish tezligining oshishi. Titroq, silkinish. Nafas qisilishi. Mushaklarning kuchlanishi. Tez-tez hojatga chiqish. Ko'ngil aynishi, qayt qilish. Bosh og'rig'i, oshqozon og'rig'i Bosh aylanishi. Terlash. Diareya.	O'ziga zarar etkazish haqida tashvishlar. Qo'rquv haqidagi fikrlar. Aqlsiz ko'rinish haqidagi fikrlar. O'z-o'zini kamsituvchi fikrlar. Kamchilik haqidagi fikrlar. Qobiliyatsizlik haqidagi fikrlar. Diqqatni jamlashdagi muammo. Salbiy baholash fikrlari. Salbiy oqibatlar haqidagi fikrlar. Do'stlar yetishmasligi haqidagi fikrlar.	Boshqalardan qochish. O'z o'zidan qochish. Ishonchni yo'qolishi. Mehrning etishmasligi. G'azablanish, yig'lash. Ovoz pastligi. Muzlash, sovqotish. Kattalarga suyanib qolish. Marosimlarga oyoq tortmasligi. Chekinish.

Fobiyaning juda ham ko'p turlari mavjud: odamlar biror hayvondan, hashoratdan, balandlikdan, yolg'iz qolishdan, kasalikka chalinishdan, ochiq yoki berk bo'shliqdan qo'rqadilar. Hatto insonlarda fobofobiya, ya'ni biror fobiyaga duchor bo'lishdan qo'rqish kabi turi ham uchraydi. Odamlarning doimo qo'rquv hissini qo'zg'atuvchi vaziyatdan qochishlari fobiyaning belgisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Тревожное фобическое расстройство детского возраста/ И. А. Хрущ. – Мн. БГМУ, 2004.
2. Психологик консультация ва психокоррекция дарслик. У.М. Рузиев -2021
3. Рузиев У.М. Симптомы социальной фобии человека. // Вестник интегративной психологии. -Ярославль: 2022 Выпуск 24 289ст-292ст
4. Рузиев У.М. Социальные фобии: причины возникновения и влияния на поведение человека, диагноз и психокоррекция. // Вестник интегративной психологии -Ярославль: 2022 Выпуск 26 ст 192-197
5. Ro'ziyev U.M. Xavotirli bolalar, ijtimoiy fobiya namoyon etilishining o'ziga xos xususiyatlari. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2022 y №6) -Buxoro: B. 337-344.
6. Ro'ziyev U.M. O'spirinlarda ijtimoiy fobiya rivojlanishi bilan bog'liq holatlarning diagnostikasi va psixokorreksiyasi. // № 4, 2022 "Psixologiya ilmiy jurnali" -Buxoro: B.125-132.

Matkarimova Dilnavoz G'ayratovna,
Osiyo xalqaro universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrası magistranti

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA UYATCHANLIK FENOMENINING BARTARAF ETILISHIDA PEDOGOGIK-PSIXOLOGIK QO'LLAB QUVVATLASH

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy psixologik moslashuv shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari va bu jarayonda bolada kechadigan noto'g'ri psixologik rivojlanishlarni zina testi va M.A.Panfilovaning kaktuz metodlari xulosalaridan olingan natijalarga ko'ra, yani tortinchoqlik, uyatchanlik, jizzakilik, o'jarlik kabilarni psixokorreksiya qilish haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: psixokorreksiya, konstruktiv muloqot, korreksion buzilish, ijtimoiy taraqqiyot, munosabat, agressivlik, o'jarlik, tortinchoqlik, ijtimoiy psixologik moslashuv, qaysarlik, jizzakilik, o'zini moslashtirish, o'zini chetga olish.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности формирования социально-психологической адаптации в группах младших школьников и выявление пороков психологического развития, протекающих у ребенка в процессе прохождения теста лесенка и М.А. Панфиловой результатам, полученным из выводов о методах кактуса, то есть о психокоррекции таких состояний, как робость, застенчивость, жизнерадостность, упрямство.

Ключевые слова: психокоррекция, конструктивное общение, коррекционное расстройство, социальное развитие, установка, агрессия, упрямство, застенчивость, социально-психологическая адаптация. упрямство, упрямство, самосоответствие, эгоцентризм, сотрудничество, активность, достоинство.

Annotation: in this article, the peculiarities of the formation of social psychological adaptation in groups of students of a small school age and the incorrect psychological developments experienced in the child in the process can be found in the zina test and. According to the results obtained from the conclusions of M.A Panfilova's Cactus methods, yani has covered the psychocorrection of the likes of reluctance, shyness, stubbornness.

Keywords: psychocorrection, constructive communication, correctional disorder, social development, attitude, aggression, stubbornness, shyness, social psychological adaptation. obstinacy, stubbornness, self-conformity, self-absorption, cooperation.

Kirish. Bugungi kunda kichik maktab yoshidagi bolalarni har tomonlama rivojlangan, jismonan sog'lom, aqlan yetuk va ma'naviy jihatdan shakllangan qilib voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Shuning uchun ham hurmatli prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev "Bolalar bizning kelajagimiz, maktabgacha va o'rta maxsus ta'lim esa ertangi kunga zamindir" deb o'z strategik chiqishlarida aytib o'tganlar. Bolalarni komil inson bo'lib shakllanishida maktabgacha ta'lim va o'rta talim maktablarining o'rni beqiyosdir. Har bir bolaning maktab ostonasiga oyoq qo'yishi bu bir nihoyatda katta hayotiy burilishdir. Mana shu davrdan boshlab bolalikning eng beg'ubor onlariga bir qadar cheklanishlar kirib keladi. Endi bola oilada nafaqat oilaviy ba'zi burchlarni, vaholanki, o'z shaxsi uchun zarur bo'lgan xususiy vazifalarni bajarishi shart davriga o'tadi. Bu bilan uning oiladagi roli bir qarashda kamayganday emas, aksincha ko'paygan bo'ladi. Ya'ni u o'z obro'sini endi nafaqat oila a'zolari o'rtasida, aksincha, jamiyat o'rtasida oila obro'sini o'z shaxsiy harakati bilan himoya qilish davri boshlanadi. Ruhiy muhiti sog'lom oila a'zosi bo'lgan bolaning birinchi bor maktabga borishi qanchalik hayajonli bo'lmasin bola uchun jiddiy qiyinchiliklar tug'dirmaydi. Chunki maktabda o'qituvchi hamma bolalarga bir ko'z bilan qaraydi. Oilada ham bolaga maktabga borganligi munosabati bilan alohida erkatoyga qarash qilmasdan, maktab uning o'zi uchun kerak bo'lgan burch, sifatida qaragan ma'qul. Chunki, mana shunday qaralgandagina bola uy vazifalariga, maktabda berilgan topshiriqlarga shaxsiy burch sifatida qarashga o'rganib boradi.

Kichik maktab yoshdagi bolalardagi tortinchoqlik va uyatchanlik, agar u boshqa odamlarning fikrlariga juda ko'p e'tibor qaratadigan bo'lsa, bolaning ichki holati atrofidagi odamlarni hukm qilish uchun keraksiz ravishda sezgir bo'ladi. Shu sababli, uning tashqi qiyofasi yoki harakatiga nisbatan tanqidni xavf ostiga qo'yadigan odamlar va vaziyatlardan o'zini himoya qilish istagi. Natijada, bola soyasida qolishga harakat qiladi va uning shaxsiyatiga ortiqcha e'tibor bera olmaydigan munosabatlardan qochadi.

Ajablanarlik erkinlikdan ixtiyoriy ravishda mahrum etish sifatida qaralishi mumkin. Bu qamoqxonaga o'xshaydi, mahbuslar so'z erkinligi, aloqa erkinligi va boshqalar. Aksariyat odamlar, boshqacha qilib aytganda, cheklangan his qilishadi. Ushbu harakatni bajarishdan oldin, biror harakatning mumkin bo'lgan oqibatlarini baholashga imkon beruvchi o'ziga xos tabiiy himoya vositasi. Odatda bolalarda uyatchanlik o'zini past darajaga ko'taradi. Uyatchang bolalar o'zlarining ayrim fazilatlarini yoki qobiliyatlarini qadrlashi mumkinligidan qat'iy nazar, ular asosan o'zini o'zi tanqid qilishadi. Kam o'ziga-o'zi hurmat qilishning sabablaridan biri o'z-o'zidan yuqori talablardir. Ular doimo ular o'zlari talab qiladigan darajadan pastroq.

Ota-onalar va bolalarning ideal munosabatlari kichik maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishi, o'zlarining ahamiyatiga ishonchni mustahkamlashi kerak. Ba'zi psixologlar uyatchanlik genetik jihatdan shartli deb hisoblashadi. Hayotning birinchi haftalaridan boshlab, bolalar bir-biridan hissiy farq qiladi: ba'zilar yig'layotgan, ruhiy o'zgarishlarga ko'proq moyil. Bunga qo'shimcha ravishda, bolalar dastlab tabiatdagi temperament va aloqalar uchun farq qiladi. Keyinchalik, bu xususiyatlar o'sishi va barqaror yurish-turish uslubiga aylanishi mumkin. Noyob sezgir nerv tizimiga ega bo'lgan bolalar uni butun qalbga qabul qilishadi. Shunga ko'ra, har bir narsaga juda ehtiyotkorlik bilan yondashish va doimiy ravishda qayta tiklanish istagi paydo bo'ladi.

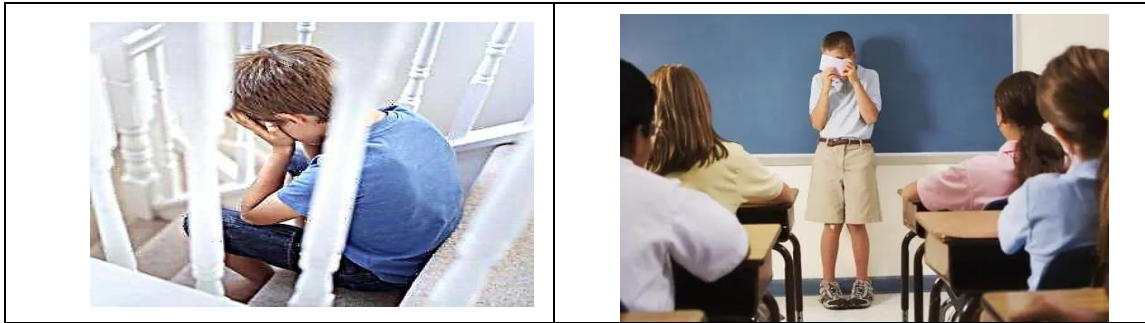
Ijtimoiy tajribani olish genetik jihatdan aniqlangan bir qator xatti-harakatlar modellarini to'liq shakllantirish imkonini beradi. Tabassumni yoqtiradigan bolalar, ko'pincha o'zlariga tabassum qiladilar. Ko'pincha ularning qo'llarida kichkina yoki jim bolalar bilan taqqoslaganda kiyiladi. Uyatchanglikning rivojlanishining boshlang'ich sabablari bolalarning his-tuyg'ulari, shuningdek, bu his-tuyg'ularni muayyan shaxs tomonidan qanday anglatilganiga bog'liq. Agar ota-onalar bolalar bilan muloqot qilishni o'rgatishmasa, ular ehtimol uyatchan bo'lib o'sadi. Bolaning shaxs sifatida shakllanishining dastlabki bosqichlarida uning kattalar bilan muloqoti katta ahamiyatga egadir. U o'ziga baho berishda to'lig'icha uni tarbiya qilayotgan kishilarning fikridan mo'ljal oladi. Ota-onalardagi qo'pollik, keskinlik, bechidamlik kichkina odamchada ma'lum bir ijtimoiy vaziyatlarda tortinish kabi javob reaksiyasini yuzaga keltiradi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar shaxs sifatida shakllanib borar ekan, uning bu ijtimoiylashuvi murakkab taraqqiyot davrini o'z ichiga olib bolalarda turli xil odatlar shakllanadi deb o'tdik. O'sish va rivojlanishning ayrim davrlarida barcha bolalar uyatchan bo'lishadi, garchi bu xususiyatning namoyon bo'lish darajasi ular uchun farq qiladi. Misol uchun, qizlar o'g'il bolalarga qaraganda uyatchan bo'lish ehtimoli ko'proq. Bu ularning jinsi va tarbiyasi bilan bog'liq. Bola uyatchan bo'lishi zamonaviy bolalarda keng tarqalgan xususiyat. Bu holatning kelib chiqish sabablari va uni yengish usullari haqida bilib olish, bolalarning kelajakdagi psixologik salomatligi uchun muhimdir. Ba'zida bolalar "uyatchan" yoshdan oshib ketishadi, lekin xarakter bir xil bo'lib qoladi. Maktabgacha yoshdagi bola kattalarga qarashdan yoki o'zi uchun biror narsa so'rashdan qo'rqadi. Bola darsda qo'lini ko'tarishdan xijolat tortadi, o'smir rad etishdan qo'rqib, qarama-qarshi jinsdagi tengdoshi bilan uchrashishga jur'at etmaydi. Ota-onalar va yaqinlar nima uchun bolaning juda uyatchanligini va unga qanday yordam berishni bilishlari kerak. Yuqoridagi fikrlarni inobatga olib bunday xususiyatlardan xususiyatlardan asosan uyatchanlikka to'xtalib o'tadigan bo'lsak bu yoshdagi bolalarda uyatchanlikni qanday belgilarini ko'rishimiz mumkin. Har bir sinfda uyatchan bolalar bor. Ba'zan ularni tanib olish oson, ba'zida ular himoya niqoblari ostida o'irgan bo'lishlari mumkin. Uyatchan bolalarni aniqlab olish oson. Masalan:

1. Ularning harflarni juda kichik yozadilar.
2. Bunday bolalar juda jimgina gapirishadi.
3. Stol orqasida yashirinishadi.
4. Dars davomida savollarga javob berish uchun kamdan-kam hollarda qo'llarini ko'taradilar.
5. Ular savollarga javob berishni boshlaganlarida, tezda o'zlarini yo'qotadilar va javobni unutadilar;
6. Bunday bolalar qizarib ketishadi, duduqlanishadi, qo'llarini kemiradilar, stulda tebranadilar;
7. Ular baland ovozga yomon munosabatda bo'lishadi, o'qituvchining qat'iy so'zlari ularni yig'lashlari, gapirishni to'xtatishlari olib kelishi mumkin.
8. Sinfdozlarning masxara qilishlari, ularga nisbatan tanqid qilish qiyin.
9. Yig'lash yoki isterika;
10. Qo'llarning titrashi;
11. Ortiqcha terlash;
12. Mushaklarning sustligi;

13. Muloqotda qo'pollik;
14. Ko'z va jismoniy aloqadan qochish kabi holatlarni bunday bolalarda kuzatishimiz mumkin.

1-rasm

Bolalar yoshiga qarab, uyatchanlikni turlicha namoyon qiladi. Kichik yoshdagi bolalar odatda notanish odamlar va yangi joylarga nisbatan faolroq va impulsivroq munosabatda bo'lishadi. Ular o'sib ulg'aygan sari, odatda, tinchroq va o'zini tuta biladigan bo'lib, hissiy muvozanatni saqlashga qodir bo'ladilar. Bolada uyatchanlikning bir qancha sabablari bor. Ular orasida quyidagilar ajratiladi: Ota-onalar tomonidan haddan tashqari himoya qilish: Ular ko'pincha bolani tashqi bezovtaliklardan va hatto jamiyatdan himoya qiladilar. Bola kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirmaydi, atrofdagi dunyo bilan qanday to'g'ri muloqot qilish va o'zaro ta'sir o'tkazishni tushunmaydi.

1. O'z-o'zini baholash pastligi: Bola atrofdagilarning tanqidi, tanbehi, o'zini ortiqcha his qilishdan qo'rqadi.

2. Bolalikdagi travma: Bolada kuchli his-tuyg'ular va emotsiyalarni keltirib chiqargan holat uyatchanlikni himoya reaksiyasi sifatida mustahkamlashi mumkin.

3. Tarbiya xususiyatlari: Ba'zi ota-onalar bolaga uyatchanlikni o'ziga xos fazilat sifatida singdiradilar, uni yaxshilik deb hisoblaydilar.

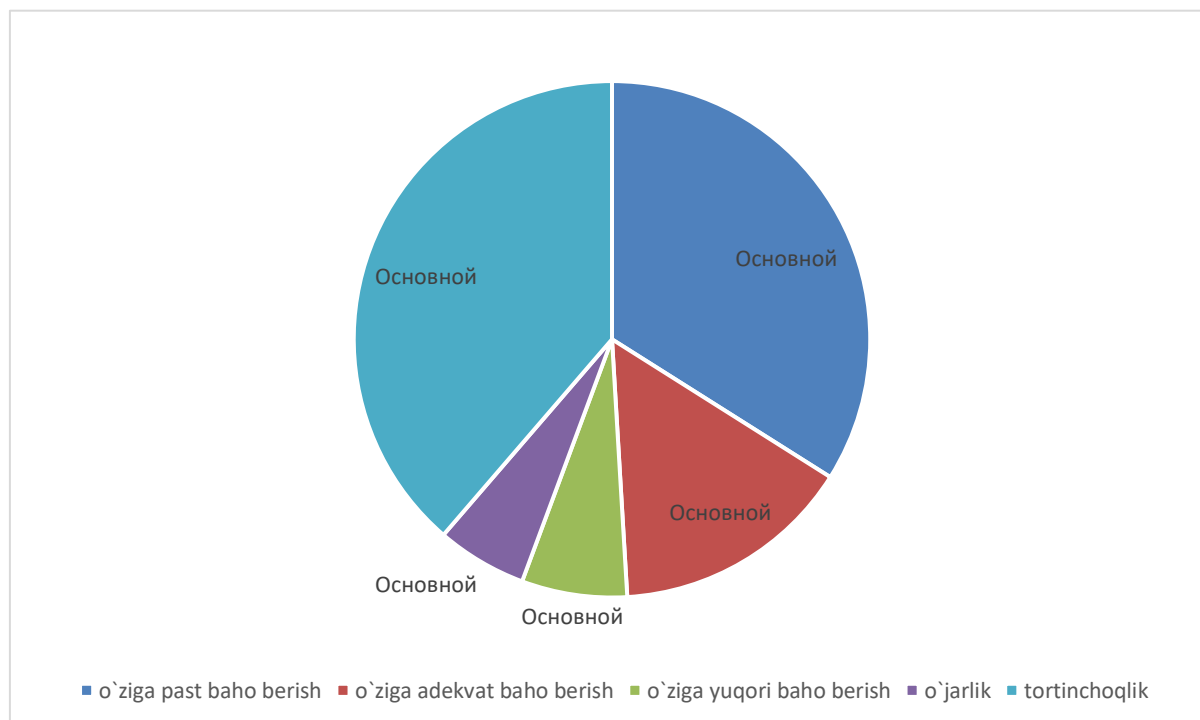
4. Somatik ko'rinishlar: Agar bolada jismoniy kamchiliklar bo'lsa, masalan, ko'zoynak taqsa, ko'rinadigan joyda chandiq bo'lsa, u o'zidan uyatchan bo'lishi mumkin.

Uyatchanlik ko'pincha introversiya bilan bog'lanadi. Haqiqatan ham, shaxsiyatning bunday xarakter xususiyatiga ega bo'lgan odamlar ko'pincha o'zlariga yopiq va yolg'izlikni yaxshi ko'radilar. Shunga qaramay, ekstrovertlar uyatchanlikdan kamroq azob chekmaydilar. Farq shundaki, introvert va ekstrovertlar uyatchanlikni qanday boshdan kechirishadi. Birinchilar, odatda, odamlardan uzoqlashishni va ko'rinmaslikni afzal ko'radilar. Ikkinchilari esa, aksincha, uyatchanlik belgilarini yengishga va o'zlarini erkinroq tutishga harakat qiladilar, shuning uchun atrofdagilarning e'tiborini jalb qilishga harakat qiladilar.

Metodologiya. Shaxs rivojlanish jarayonida turli o'zgarishlarni boshidan o'tkazadi. Turli xarakterga ega bo'lgan obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida xususan maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar xulq atvorida o'zgarishlar, jumladan uyatchanlik, agressivlik, o'jarlik, tortinchoqlik, o'quv jarayonlariga moslasha olmaslik kabi holatlar kuzatiladi. Bu kabi xususiyatlardan uyatchanlik haqida to'xtaladigan bo'lsak, bolalar tabiatini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, uyatchanlik xususiyatlari maktab yoshigacha bo'lgan bolalar (5-6 yosh) va kichik maktab yoshi (1-4 sinflar) davrida ko'proq bo'lishini quyidagi diagramma orqali ham bilib olishimiz mumkin.

Zina metodi birinchidan to'rtinchi sinfgacha bo'lgan bolalarda o'ziga bo'lgan ishonchni aniqlash testidir. Bu test orqali bola o'zidagi imkoniyatlarni, hozirgi ahvolini anglab yetadi. Haqqoniy "Men" bilan, maqsad qo'yganidagi paydo bo'lgan "Men"ga o'zini solishtiradi. Haqqoniy ichki "Men"i bilan orzusidagi "Men"ning mos kelishi bolaning ruhiyatidagi kuchini ifodalaydi. Bolaning o'ziga ishonchi o'z resurslarini to'g'ri baholay olishi orqali shakllanadi. Resurslariga katta baho berish ota-ona tomonidan ortiqcha maqtovlar sababli paydo bo'layotgan bo'lishi mumkin. Resurslariga past baho berish esa, ota-ona tomonidan bolaga past nazar bilan qarash orqali bo'lishi mumkin. O'qituvchiga ikkala holat ham noqulaylik tug'diradi. O'ziga haqqoniy "Men"idan yuqori baho berayotgan bola va ota-ona o'qituvchini past baho qo'yishda ayblaydi. O'ziga ishonch tuyg'usini paydo qilish uchun haqqoniy "Men"i past bolaga biroz baland baho qo'yishi, uni maqtashi ota-ona tomonidan "bolaga qattiqqo'l bo'lavering" degan talabga ham olib kelishi mumkin. Bolaning o'ziga yaxshi baho berishi o'ziga ishonch, atrofdagilarning mehriga, hurmatiga sazovor ekanligidan dalolat beradi. O'ziga past baho berish esa, o'zini ayblash, yomon ko'rish, atrofdagilaridan qo'llab-quvvatlashga sazovor bo'lmaslik tuyg'ularini ifodalaydi.

Zina testi va M.A.Panfilovanning kaktuz metodi natijalari:

Toshkent viloyati xalq ta'limi boshqarmasiga qarashli 1-umum ta'lim maktabining 100 nafar kichik maktab yoshidagi bolalar miqyosida

1. o'ziga past baho berish;
2. o'ziga adekvat baho berish;
3. o'ziga yuqori baho berish.
4. o'jarlik
5. tortinchoqlik

Yuqoridagi ma'lumotlardan ya'ni Zina testi va M.A.Panfilovanning kaktuz metodi natijalariga asoslanib uyatchan va tortinchoq bolalarning o'zini o'zi baholashda va boshqalarning baholashlarida farq kuzatiladi. Yana boshqa bir keskin farq bolaning tarbiyachi tomonidan baholanishida namoyon bo'ladi. Uyatchan bo'lmagan bolalarda bunday buzilishlar kam kuzatiladi va anchagina zaif ifodalanadi.

Uyatchan bola – bu shunday bolaki, bir tomondan, boshqa odamlarga yaxshi munosabatda bo'ladi, ular bilan muloqotda bo'lishga harakat qiladi, boshqa tomondan esa o'zini va o'z kommunikativ ehtiyojlarini ko'rsatishni xoxlamaydi, bu o'zaro munosabatlarda kelishmovchilikka olib keladi. Bunday kelishmovchiliklarning sababi uyatchan boladagi o'ziga bo'lgan munosabat xususiyatlariga bog'liqdir. Bir tomondan, bola o'zini-o'zi baholashning yuqori darajasiga ega bo'ladi, o'zini eng zo'r deb hisoblaydi, ikkinchi tomondan esa – boshqa odamlarning, ayniqsa begonalarning o'ziga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishiga ko'zi yetmaydi. Shu sababli ular bilan muloqotda uyatchanlik yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Uyatchan bolaning o'z qadr-qimmatiga bo'lgan ishonchsizligi boshqa odamlar uchun uning shakllanayotgan motivatsion ehtiyoj sohasini berkitib qo'yadi. Hamkorlikdagi faoliyat va mukammal muloqotda bolaga o'z ehtiyojlarini to'laqonli qondirishiga imkon bermaydi.

Uyatchan bolalarning o'ziga bo'lgan munosabati o'zaro hatti-harakatlarning va o'zini baholashning har qanday ko'rinishidagi o'z shaxsiga e'tibor qaratishning yuqori darajasi bilan xarakterlanadi. Bola bajaradigan hamma narsa, go'yoki boshqalar ko'zi bilan baholanadi va bu, uning nazdida o'z shaxsiyatining qadr-qimmatiga xavf soladi. O'z "Men"i haqida yuqori sezuvchanlik ko'pincha hamkorlikdagi faoliyat va muloqot mazmuniga to'sqinlik qiladi. E'tirof va hurmat motivlari, bilimga va ishga doir motivlardan ustun holda, bola uchun hamisha eng asosiysi sifatida namoyon bo'ladi, bu o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishga va boshqalar bilan mukammal muloqot qilishga to'sqinlik qiladi. Fe'l-atvori ma'lum bo'lgan yaqin odamlar bilan muloqotda uning sezuvchanligi soya ortiga berkinadi, begonalar bilan munosabatda esa, xulqning himoya shakliga ega holda, yani eng asosiy o'rinda namoyon bo'ladi, bu shakl «o'zidan ketish», ba'zan esa «loqaydlik niqobi» deb ataladi. O'zining ojizligidan qattiq tashvishlanish bolani cheklab qo'yadi, gohida unga o'zining eng yaxshi imkoniyatlarini ko'rsatishga, o'z kechinmalarini namoyon etishga imkon bermaydi. Lekin bola atrofdagilarning baholashlarini kutishni

to'xtatgan hollarda, boshqa uyatchan bo'lmagan tengdoshlari singari u ham juda ochiq va kirishuvchan bo'ladi.

Natijalar. Uyatchan bolalar ko'pincha yangi munosabatlardagi muammolarni keskin hal qiladilar – ular bunday munosabatlardan kechadilar. Ular rad etilish xavfiga qarshi bormaydilar, yakkalanishni afzal ko'radilar. Ammo odam o'z hayotida muhim munosabatlar bog'lash uchun bu xatarga qarshi borishi lozim. Aslida ko'plab uyatchan bolalar suhbatlashishni va kulishishni xohlaydilar. Sukutli g'azab – ularning jamiyatning iltifotsizligiga qarshi odatiy reaksiyasi, garchi bu iltifotsizlikka o'zlari aybdor bo'lsalar ham.

Bolalarda namayon bo'layotgan yuqoridagi hissiyotlar bilan birgalikda, hozirgi kunda jamiyatda kam o'rganilgan va shu bilan birga, jamoada ayniqsa bolalar orasida ancha keng tarqalgan tortinchoqlik hissi ham bola shaxsi rivojlanishida global muammo hisoblanadi.

Uyatchanlik haqida ko'p psixologlar turlicha fikrlar bildirganlar. Masalan Stenford “insonlar oldida namoyon bo'ladigan qurquv” degan bo'lsa ba'zi bir ilmiy lug'atlarda esa berkinish ko'rinmaslik qo'rquv kabilari sifatida kelgan.

Uyatchanlik hissi bolalarga qattik ta'sir etishi natijasida ular o'zlarini idora qila olmay hatti-harakatida ta'biylik yo'qoladi mimika va ovoz tovushlarida ham o'zgarish paydo bo'ladi. Tortinchoq bolalar jamoa orasida iloji boricha ko'rinmaslikka harakat qilishadi. Do'stlari sinfdoshlari bilan bo'lgan muloqotda o'zini bitta qolipga solib turishi natijasida bunday bolalar sekin asta o'zini odamlardan olib qochadilar. Agar bu holatlar kattalar tomonidan befarq qoldirilsa bola shunday holatda ulg'ayib borsa tortinchoqlik zo'rayib buning oqibatida og'ir nevroz holatiga olib keladi.

Uyatchanlik hissinin boshdan kechirayotgan bolada 3 xil ta'sirlanishni ko'rishingiz mumkin:

1. Tashqi hatti-harakatlarida namoyon bo'layotgan tortinchoqlik
2. Fiziologik alomatlari
3. Hijolat bo'lish va o'zini noqulay his qilish

Xulosa va tavsiyalar. Xo'sh bunday holatda nimalar qilishimiz mumkin masalan: bolalar bilan psixokorreksiya metodlarini amalga oshirish bilan birgalikda to'g'ri muloqot ko'nikmalarini shakillantirish, bolalarda atrofdagi odamlarga nisbatan qiziqish uyg'otish, kattalar ya'ni ota-onasi bilan birgalikda o'qituvchi va tarbiyachilari ham bolaning muloqotga kirishuvchanligini rivojlantirish uchun hamkorlikda harakat qilishlari ayni muddaodir. Bolaning erishgan muvaffaqiyatini sezish, sinfda xayrixoh munosabatlarni yaratish, o'zaro yordamni rag'batlantirish, shaxsiy namuna bilan o'ziga tortish, kichik yoshdagi o'quvchilar bilan do'stona muloqot usulini qo'llash orqali bolalarda moslashuvchanlik xususiyatlarini shakillantirib borishimiz mumkin. Bolalarda moslashuvchanlikni shakillantirishda psixokorreksiya metodlarining ham o'rni katta. Psixokorreksion tadbirlar rivojlanishdagi og'ishlarni to'g'rilashga yo'naltirilgan va bu usuldan asosan bolalar, o'quvchilar va o'smir yoshlarda qo'llanilyapti. Bolaga o'tkaziladigan har qanday psixologik ta'sir faqatgina ortda qolgan bosqichni korreksiya qilishgagina qaratilgan bo'lmay, ortda qolishni oldini olishga, uyg'un rivojlanishga yo'l ochishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Umuman olganda, korreksion rivojlantiruvchi dastur 3 ta vazifani bajarishi lozim:

1. Korreksion buzilish va ortda qolishni tuzatish.
2. Profilaktik –buzilish va ortda qolishni oldindan aniqlash.
3. Rivojlantiruvchi-taraqqiyot mazmunini boyitish, optimallashtirishga qaratilganlik.

Shu 3 ta dasturni birgalikda olib borilishi kutilgan natijalarni berishi mumkin.

Psixokorreksiya ham keng tarmoqli bo'lib o'z ichiga art terapiya, musiqa terapiya, o'yin terapiya, ertak terapiya, psixogimnastika kabilarni oladi. Hozirgi kunda asabiy, o'ziga ishonmaydigan, qo'rqqoq, xavotirligi kuchli bo'lgan, urushqoq, nutqida nuqsoni bor bo'lgan bolalar bilan ishlashda ularda bu jarayonlarni koreksiya qilishda ertak terapiyadan keng qo'llanilmoqda va bu usul ijobiy tomonga o'z foydasini ko'rsatmoqda. Bu usulni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar uchun ham keng targ'ib qilinsa foydadan xoli bo'lmas edi. Chunki bolalarning asosiy vaqti maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va maktabda o'tadi.

Maktabgacha ta'lim ped tarbiyachilari va o'qituvchi, ota-onalar uchun mashhur chet el psixologlari N.I Kazlov, I.V Vachkov va boshqalar tomonidan ertak terapiya to'plamlari chiqarilgan va bunday to'plamlarda tirnoq tishlaydigan, shirinlikxo'r, enurez(siyg'oq), ichi qotadigan, gap qaytaradigan, televizor ko'p ko'radigan, qo'l so'rish, o'jar, nerv kasalliklari bor bolalarda ulardan bunday odatlarini korreksiya qiluvchi hikoyalar jamlangan.

Yuqorida aytib o'tilganidek bolaning psixologik rivojlanishi murakkab taraqqiyot davrini o'z ichiga olib bu jarayonda bolada turli psixologik og'ishlarni kuzatishimiz mumkin. Shuning uchun bolalar doimiy bolalar psixologi va nervpatologi ko'rigidan o'tib turishi kerak va bunday holatlarda maktabgacha

ta'lim tashkilotlarining pedagog va psixologlari, ota-onalar sinchkov bo'lib, bolalarga befarq bo'lmasliklari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh.M.Mirziyoyev “Milliy Taraqiyot yo‘limizni qatiyat bilan davom ettirib,yangi bosqichga ko‘taramiz”(Toshkent Uzbekiston 2019y).
2. Sh.M.Mirziyoyev “Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir”(Toshkent Uzbekiston 2018y) СИЁСИЙ ХАТО.....
3. G'oziyev E.Yosh davrlar psixologiyasi (Toshkent 2010 y)
4. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat (Toshkent 2018y)
5. Anastazi A. Differentsial'naya psixologiya M,: EKSMO-Press,-2001.
6. Vachkov I.V.Skazkoterapiya(razvitiye samosoznaniya cherez psixologicheskuyu skazku) 2007g
7. Barotov Sh.R.Psichologik xizmat (Toshkent 2018y)
8. Hakimova Fazolat Khoshimovna Психические и эмоциональные состояния у детей вестник 23 (79), 358-361
9. Hakimova Fazolat Khoshimovna Психология:происхождение и структура научного факта Вестник интегративной психологии 19 (2), 115-119
10. Hakimova Fazolat Khoshimovna Мактабгача ёшдаги болаларнинг ижтимоий психологик мослашув шаклланишида психоккорекция методларининг турли Психология илмий журнали 4 (5), 128-130
11. Hakimova Fazolat Khoshimovna Мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларда мослаша олмасликнинг турли қуринишларини психологик хусусиятлари. “Тафаккур ва талқин” 5 (2), 776-779
12. Hakimova Fazolat Khoshimovna Бола шахсининг шаклланишида оиланинг урни “Тафаккур ва талқин” 3 (2), 452-455
13. Internet tarmoqlari

BO'LAJAK PSIXOLOGLARDA KASBIY MAS'ULIYAT HISSINING RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirishning pedagogik psixologik xususiyatlari borasida ilmiy ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, kasbiy mas'uliyatni takomillashtirish jarayonida yuzaga keladigan o'ziga xos psixologik xususiyatlar, hamda olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar, ularning ilmiy-nazariy qarashlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: mas'uliyat, motivatsiya, pedagogik faoliyat, kasbiy mas'uliyat, individuallik, xotira, ong, tafakkur.

Аннотация: В данной статье даны научные данные по педагогико-психологическим особенностям формирования чувства профессиональной ответственности у будущих психологов. Также изложены специфические психологические особенности, возникающие в процессе совершенствования профессиональной ответственности, а также проведенные учеными исследования, их научно-теоретические взгляды.

Ключевые слова: Ответственность, мотивация, педагогическая деятельность, профессиональная ответственность, индивидуальность, память, сознание, мышление.

Annotation: This article provides scientific information on the pedagogical psychological features of the formation of a sense of Professional Responsibility in future psychologists. It also describes the specific psychological characteristics that arise in the process of improving professional responsibility, as well as the studies carried out by scientists, their scientific and theoretical views.

Key words: responsibility, motivation, pedagogical activity, Professional Responsibility, individuality, memory, consciousness, thinking.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatda inson psixik xususiyatlarini o'rganish, turli yosh davrlarida yuzaga keladigan psixologik muammolarni aniqlash va ularga yechim topish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois, psixologiya sohasida faoliyat olib boradigan mutaxassislarga bo'lgan talab kundan-kunga ortib bormoqda. Biroq yuqori malakali psixolog bo'lish uchun nafaqat ilmiy-nazariy bilimlar, balki amaliy ko'nikma hamda kasbiy mas'uliyat hissiga ega bo'lish talab etiladi. Zero, psixologning jamiyat oldidagi burchi odamlarga psixologik yordam ko'rsatish, shaxslarning ruhiy holatlari va rivojlanishini ilmiy asosda tahlil qilish hamda sog'lom muhitni shakllantirishdir.

Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissining erta bosqichdanoq shakllanishi juda muhimdir. Chunki psixologik maslahat jarayonida qilinadigan xato yoki befarqlik nafaqat bitta shaxsga, balki uning atrof-muhitiga, butun jamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu esa psixolog kasbiy faoliyatining yuqori darajadagi mas'uliyatni, hamkasblar bilan samarali hamkorlikni, doimiy o'z ustida ishlash va o'z tajribasini boyitib borishni talab qilishini ko'rsatadi. Mazkur ishda bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirish jarayonining pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil etiladi hamda ularni amaliyotga tadbiq etish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda shaxs tarbiyasi va uni psixologik jihatdan to'g'ri yo'naltirish masalasi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu masala bo'lajak psixologlarni tayyorlash tizimida ham alohida mas'uliyatni talab qiladi. Jumladan, yosh mutaxassislarning kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirish ularning jamiyat taraqqiyoti talablariga mos kasbiy tayyorgarligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Shu maqsadda kadrlar salohiyatiga jiddiy e'tibor qaratish, bo'lajak psixologlarning kasbiy mahoratini rivojlantirish va ularda o'z vazifalariga mas'uliyatli yondashuvni shakllantirish jamiyatning ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Respublikada qabul qilingan «Ta'lim

to'g'risidagi qonun» va unga oid huquqiy-me'yoriy hujjatlar ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni «Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida», 2021-yil 13-iyuldagi PF-6260-son Farmoni «Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini oshirish to'g'risida», shuningdek, psixologiya sohasidagi kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan boshqa qarorlar bu boradagi muhim chora-tadbirlar uchun asos bo'lmoqda.

Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirish pedagogik va psixologik jihatdan izchil yondashuvni talab qiladi. Har bir insonda mavjud bo'lgan intellektual va ijodiy salohiyatni rivojlantirish, uni ijtimoiy va kasbiy faoliyatga yo'naltirishning ahamiyati oshib bormoqda. Bu jarayon bo'lajak psixologlarni nafaqat nazariy bilimlar bilan qurollantirish, balki ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, shaxsiy mas'uliyat hissi, ijtimoiy faoliyatga tayyorlik va axloqiy qadriyatlarini mustahkamlash orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda bo'lajak psixologlarda kasbiy mahorat va mas'uliyat hissini shakllantirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Psixologik jihatdan barqaror va professional kompetensiyaga ega mutaxassislarni tayyorlashning ahamiyati kundan-kunga oshib bormoqda. Zamonaviy ta'limning eng muhim vazifalaridan biri shaxsning kasbiy o'sishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish hamda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirishdir.

Bo'lajak psixologlar faoliyati o'quv muhiti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir qator muammolar bilan kechadi. Xususan:

- kasbiy o'zini aniqlash va moslashuv masalalari;
- psixoemotsional stress va yuqori intellektual yuk;
- shaxslararo munosabatlardagi qiyinchiliklar;
- mustaqil faoliyat tajribasining yetishmasligi va vaqtni boshqarish muammolari.

Sharq mutafakkirlarining ta'lim va kasbga oid fikrlari ushbu masalada muhim yo'nalishlarni belgilab bergan. Abu Nasr Forobiy «Fozil odamlar shahri» asarida jamiyatni boshqarish uchun bilimli, ma'naviy yetuk va kasbiy mahoratga ega shaxslarning zarurligini ta'kidlagan. Sharq an'alarida hunar va kasb-hunar egallash insonning hayotdagi muvaffaqiyatining asosi sifatida qaralgan. Jumladan, xalq maqollarida «Hunarli kishi aslo xor bo'lmas» yoki «Ustozidan o'tmagan shogird – shogird emas» kabi hikmatlar kasb-hunar va mas'uliyatning qadr-qimmatini ifodalaydi [2].

Kasbiy mahorat – shaxsning bilim, ko'nikma va malaka yig'indisi bo'lib, u faoliyatni samarali va sifatli amalga oshirish imkonini beradi. Bo'lajak psixologlar uchun bu faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Dj. Zonnenfeldning ta'kidlashicha, kasbiy mahorat mutaxassisning faoliyat davomida rivojlanadi va kasbiy rivojlanish bosqichlarini belgilab beradi [4].

A.V.Egorovning ta'kidlashicha, kasb bu shunday faoliyatki, uning yordamida shaxs jamiyat hayotida ishtirok etadi va uning yashashi uchun moddiy vositalar asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi [3].

Kasb – jamiyatga zarur bo'lgan faoliyatning tarixan yuzaga kelgan shakllaridir. Uni bajarish uchun inson bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisiga mos keluvchi qobiliyat va kasbiy maxoratga ega bo'lishi lozim.

Psixologiyada kasbiy mas'uliyat va rivojlanishni tadqiq qilishda Dj. Xollandning tipologik nazariyasi va faoliyatga yaroqlilik nazariyalari alohida ahamiyatga ega. Bu nazariyalar insonga taqdim etilayotgan kasbiy talablar va uning shaxsiy imkoniyatlari o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga yordam beradi [5].

Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirish pedagogik va psixologik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan muhitni talab qiladi. Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun nazariy va amaliy mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish, shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish, vaqtni samarali boshqarishni o'rgatish va kasbiy faoliyatga motivatsiyani oshirish

muhimdir. Bu esa yuqori mahoratga ega va jamiyat ehtiyojlariga mos psixolog mutaxassislarni tayyorlashning kafolati bo'ladi.

Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyatni shakllantirishda ta'lim omillari:

Nazariy bilimlar va amaliy tajriba uyg'unligi. Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissi birinchi navbatda ta'lim jarayonining mazmuni va sifatiga bog'liq. O'quv rejasidagi fanlar (umumiy psixologiya, yosh davrlari psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va boshqalar) kasbiy faoliyat asosi bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, o'quv jarayonida nazariy bilimlar faqatgina ma'ruza shaklida taqdim etilib qolmasdan, amaliy mashg'ulotlar, treninglar, rolli o'yinlar orqali mustahkamlanishi lozim. Laboratoriya ishlarida, psixologik diagnostika va konsultatsiya amaliyotlarida ishtirok etish, bo'lajak psixologda real ish sharoitlarini his qilish, mijoz bilan muloqotni boshqarish, xatolarni tahlil qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi va mas'uliyat hissini kuchaytiradi.

Etika va kasb odobini o'qitish. Har qanday mutaxassislikda bo'lgani kabi psixologiyada ham aniq belgilangan etika qoidalari mavjud. Psixologik konsultatsiya jarayonida sir saqlash, mijozning huquq va manfaatlarini hurmat qilish, ijtimoiy mas'uliyat tamoyillariga rioya qilish – kasbiy mas'uliyatning ajralmas qismidir. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarida "Psixolog kasb odobi va etika" kabi maxsus fanlarni joriy etish, real misollarni tahlil qilish, kasbiy etika normalarini buzish oqibatlarini ko'rib chiqish – bo'lajak mutaxassislarda mas'uliyat hissining paydo bo'lishi va mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Ilmiy-tadqiqot faoliyati. Bo'lajak psixologlarning ilmiy-tadqiqot ishlarida qatnashishi ularning analitik tafakkurini rivojlantirib, mas'uliyatli qarorlar qabul qilish qobiliyatini takomillashtiradi. Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi yoki mustaqil tadqiqotlar olib borish jarayonida nazariy adabiyotlar bilan ishlash, tadqiqot dizaynini rejalashtirish, ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosa chiqarish bo'yicha jamlangan tajriba bo'lajak psixologning kasbiy mas'uliyat hissini oshiradi. Tadqiqot jarayonida sodir bo'ladigan xatolarni tahlil qilish, ularning sabablarini aniqlash va bartaraf etish bo'yicha qadamlar bo'lajak mutaxassisning o'z ustida ishlashga bo'lgan intilishini kuchaytiradi.

Kasbiy mas'uliyat hissining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar:

Shaxsiy motivatsiya va qadriyatlar. Bo'lajak psixologning kasbiy mas'uliyat hissi, avvalo, uning ichki motivatsiyasiga, hayotiy qadriyatlariga va kasbni qay darajada sevishiga bog'liq. Insonlarga yordam berish, ularning ruhiy holatini yaxshilashga bo'lgan ezgu intilish, qadrlil va foydali ish qilayotganlik hissi motivatsiyani oshiradi va mas'uliyat hissining poydevorini mustahkamlaydi.

Ijtimoiy muhit va guruh bosimi. Talabalik davrida jamoaviy munosabatlar, guruhdagi psixologik iqlim, o'qituvchilar va hamkasblar bilan bo'lgan aloqa kasbiy mas'uliyat hissining shakllanishiga ta'sir o'tkazadi. Guruhda mas'uliyatli, faol hamda mehribon muhit yaratilsa, talabaning kasbiy rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shadi. Aksincha, befarqlik, raqobat muhitining bo'rttirilishi, to'g'ri baholashning yo'qligi bo'lajak psixologlarning mas'uliyat hissini susaytirishi mumkin.

Shaxsiy hayot va stressni boshqarish. Kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli bo'lish uchun shaxsiy hayotdagi muvozanatni saqlash, stress va emosional holatni boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lish talab etiladi. Psixologga doimiy ravishda boshqalarning hissiy muammolarini tinglash, tahlil qilish, yordam ko'rsatish kerak bo'ladi. Bunday sharoitda burn-out (psixologik charchash) holati yuzaga kelmasligi uchun talabalik davridanoq stressni boshqarish uslublarini o'rganish, doimiy ravishda o'z xatti-harakatlari va hissiy holatini nazorat qilish mas'uliyat hissining ajralmas qismi hisoblanadi.

Muhokama va natijalar. Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirish ularning kelajakdagi professional faoliyatida muvaffaqiyat qozonishlari uchun muhim omil hisoblanadi. Ushbu jarayon ta'limning nazariy va amaliy jihatlarini uyg'unlashtirishni talab qiladi. Ta'lim berish jarayonida o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan boyitish, ularning kasbiy faoliyatga ijobiy munosabatini shakllantirishga e'tibor qaratish lozim.

Buning uchun ta'lim muhiti innovatsion yondashuvlar, interaktiv usullar va amaliy mashg'ulotlar bilan boyitilishi kerak.

Psixologiyada kasbiy mas'uliyatni shakllantirish jarayonida shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish, stressni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish va vaqtni samarali boshqarishni o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak mutaxassislar uchun nazariy bilimlardan tashqari, amaliy faoliyat davomida duch keladigan murakkab holatlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish ham zarur. Bu ularda o'z faoliyatlariga tanqidiy yondashish, xatolarni tahlil qilish va ulardan xulosa chiqarish qobiliyatini oshiradi.

Biz tadqiqotimizda 30 nafar 2-kurs, 30 nafar 4-kurs talabalarini jalb qildik. Bunda biz I.M.Kondakovning "Kasbiy ustanovkalarni aniqlash metodikasi"dan foydalandik.

**I.M.Kondakovning "Kasbiy ustanovkalarni aniqlash metodikasi"
bo'yicha olingan dastlabki natijalar tahlili (n=180)**

Shkalalar nomi	O'rtacha(M)		Farqlar
	2-kurs n=30	4-kurs n=30	t
Qat'iyatsizlik	5,6	5,2	-1,6
Ratsionallik	9,7	7,3	2,2*
Optimistik	7,2	8,8	-2,4*
O'z imkoniyatlarini baholash	9,7	7,3	2,5*
Boshqalarga bog'liqlik	4,6	4,9	-1,7

Izoh: *-p<0,05, **-p<0,01, ***-p<0,001

I.M.Kondakovning "Kasbiy ustanovkalarni aniqlash metodikasi" bo'yicha olingan dastlabki natijalar tahliliga ko'ra, "ratsionallik" ($t=2,2$; $p<0,05$), "optimistik" ($t=-2,4$; $p<0,05$) hamda "o'z imkoniyatlarini baholash" ($t=2,5$; $p<0,05$) omillar bo'yicha ahamiyatli farqlar mavjudligi aniqlandi.

Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirishni o'rganish jarayonida "ratsionallik" omiliga ko'ra, 2-kurs talabalarini yuqori natijalar ko'rsatdi ($t=-2,1$; $p<0,05$). Bu shundan dalolat beradiki, ushbu bosqichdagi talabalarda mehnat faoliyatida qat'iylik, ratsionalizm, rejaga muvofiq harakat qilishga tayyorlik va yuqori aqliy qobiliyat kabi xususiyatlar shakllanmoqda. Ushbu natija ularning o'z-o'zini adekvat baholashi, javobgarlik hissi va irodaviy sifatlarining barqarorligi bilan izohlanadi. Mazkur omilning 2-kurs talabalarida ustunlik qilishi, ularda kasbiy mahoratni rivojlantirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Keyingi "optimistik" omil tahliliga ko'ra, 4-kurs talabalarini ijobiy natijalarni namoyon etdi ($t=-2,3$; $p<0,05$). Bu bosqichdagi talabalarda o'z kuch va qobiliyatlariga ishonch, sub'ektiv taassurotlarga ishonish, qiyinchiliklarni yengishga tayyorlik va kasbiy faoliyatda tajribaga asoslangan yechimlarni qabul qilish qobiliyatlari shakllangani kuzatildi. Ushbu omilning 4-kurs talabalarini orasida yuqori bo'lishi ularning kasbiy salohiyati va mahoratining oshganligini ko'rsatadi. Bu esa talabalarning o'z faoliyatlariga bo'lgan mas'uliyatli yondashuvlarini mustahkamlaydi.

"O'z imkoniyatlarini baholash" omili bo'yicha esa, 2-kurs talabalarini yuqori natijalar qayd etdi ($t=-2,4$; $p<0,05$). Ushbu natijalar tahliliga ko'ra, bu bosqichdagi talabalarda o'z-o'zini hurmat qilish, kuch va qobiliyatlarga ishonish, qat'iyatlilik va hayotiy qiyinchiliklarni yengishga tayyorlikning yuqori darajada shakllanganligi aniqlangan. Bu esa ularda o'z imkoniyatlarini adekvat baholash va murakkab vaziyatlarda muvaffaqiyatli yechim topish qobiliyatining mavjudligi bilan izohlanadi.

Mazkur tahlillar shuni ko'rsatadiki, kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirishda talabalarning bosqichma-bosqich rivojlanishi, ularning ratsionallik, optimistik yondashuv va o'z imkoniyatlarini baholash ko'nikmalariga ta'sir qiladi. Ushbu jarayon ularning kelajakdagi professional faoliyatida muvaffaqiyatli va samarali ishlashiga zamin yaratadi.

Xulosa. Bo'lajak psixologlarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantirish psixologik va pedagogik jihatdan muhim jarayon bo'lib, inson hayoti va salomatligiga ta'sir qiluvchi qarorlar

qabul qilishda ehtiyotkorlik, axloqiy me'yorlarga rioya qilish, shuningdek, shaxsiy va ijtimoiy javobgarlikni talab qiladi. Ushbu jarayon izchil ta'lim va tarbiya vositasida amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida kasbiy etikaga oid bilimlarni egallash, psixologik vaziyatlarni amaliy tahlil qilish va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, talabalar o'rtasida jamoaviy ishlash va empatiya ko'rsatish ko'nikmalarini mustahkamlash orqali ularning kasbiy mas'uliyat darajasini oshirish mumkin. Bu jarayonda pedagoglar va mutaxassislarning o'rnak bo'lishi, kasbiy faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish hamda amaliy mashg'ulotlar orqali kasbiy faoliyatga tayyorlash alohida o'rin tutadi. Shu bois, kasbiy mas'uliyatni shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonining uzviy qismi bo'lib, psixolog sifatida yetuk mutaxassislarni tayyorlashning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xayrullayev M. M., O'rta Osiyoda ilk uygonish davri madaniyati, T., 1994
2. Xayrullayev M. M., Abu Nasr Forobiy, T., 1966;
3. Психогенетика. Учебник для вузов. Малый С. В., Егорова М. С., Мешкова Т. А. - Санкт-Петербург: Питер, 2008, В.1. 406 С., V.2. 336 С.
4. Зонненфельд, Дж. (2005). Профессиональное развитие и рост личности. Москва: Издательство Мир. Стр. 320.
5. Холланд, Дж (1997). Теория соответствия деятельности. Ташкент: издательство Учитель. Стр. 178.

TALABALARDA AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonining psixologik mexanizmlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda adolat, mehr-oqibat, halollik kabi qadriyatlarning talabalarning shaxsiy rivojlanishi va jamiyatdagi o'rni uchun qanchalik muhim ekanligi aniqlangan. Shuningdek, ijtimoiy identifikatsiya, refleksiya, motivatsiya va kognitiv rivojlanish kabi psixologik mexanizmlarning axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda o'ziga xos ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalari talabalarning ijtimoiy mas'uliyatli shaxslar sifatida shakllanishiga ko'maklashuvchi pedagogik va psixologik yondashuvlarni takomillashtirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: axloqiy qadriyatlar, psixologik mexanizmlar, talabalar, adolat, mehr-oqibat, halollik, ijtimoiy identifikatsiya, refleksiya, motivatsiya, kognitiv rivojlanish, interaktiv metodlar, psixologik treninglar, zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy mas'uliyat, ta'lim jarayoni.

Аннотация: Данное исследование посвящено изучению психологических механизмов формирования моральных ценностей у студентов. В исследовании установлено, что такие ценности, как справедливость, сострадание и честность, играют важную роль в личностном развитии студентов и их месте в обществе. Также были изучены уникальные аспекты влияния психологических механизмов, таких как социальная идентификация, рефлексия, мотивация и когнитивное развитие, на процесс формирования моральных ценностей. Результаты исследования направлены на совершенствование педагогических и психологических подходов, способствующих становлению студентов как социально ответственных личностей.

Ключевые слова: моральные ценности, психологические механизмы, студенты, справедливость, сострадание, честность, социальная идентификация, рефлексия, мотивация, когнитивное развитие, интерактивные методы, психологические тренинги, современные технологии, социальная ответственность, образовательный процесс.

Annotation: This study is dedicated to exploring the psychological mechanisms involved in the formation of moral values among students. The research highlights the importance of values such as justice, compassion, and honesty in students' personal development and their roles in society. Additionally, the unique impacts of psychological mechanisms like social identification, reflection, motivation, and cognitive development on moral value formation were examined. The findings aim to enhance pedagogical and psychological approaches that facilitate the development of students as socially responsible individuals.

Key words: moral values, psychological mechanisms, students, justice, compassion, honesty, social identification, reflection, motivation, cognitive development, interactive methods, psychological training, modern technologies, social responsibility, educational process.

Kirish. Bugungi kunda axloqiy qadriyatlar insonning shaxsiy va professional hayotidagi muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish esa, ularning jamiyatdagi roli, ishbilarmonlik, ijtimoiy munosabatlar va shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Axloqiy qadriyatlar – bu insonning to'g'ri va noto'g'ri, yaxshi va yomon haqida qabul qilgan qarorlarini belgilovchi asosiy me'yorlardir. Talabalarda bu qadriyatlarning shakllanishi, ularning etika, mas'uliyat, adolat, hurmat va mehnatsevarlik kabi fazilatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Axloqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, unda psixologik omillar muhim rol o'ynaydi. Psixologik mexanizmlar, masalan, motivatsiya, ijtimoiy o'rganish, kognitiv rivojlanish va emotsional intellekt, talabalarning axloqiy qadriyatlarni qabul qilish va mustahkamlash jarayonida bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonni tushunish va samarali qo'llash, ta'lim muassasalari uchun talabalarni axloqiy jihatdan rivojlantirishda muhim

ahamiyatga ega bo'lib, ularning jamiyatda barqaror va mas'uliyatli shaxslar sifatida rivojlanishiga yordam beradi.

Axloqiy qadriyatlar inson hayotining barcha jabhalarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular insonning harakatlari, qarorlari va ijtimoiy munosabatlarini belgilaydi. Ta'lim muassasalari, ayniqsa oliy o'quv yurtlari, talabalarni nafaqat akademik bilimlar bilan ta'minlash, balki ularning axloqiy va etik jihatlarini rivojlantirishga ham e'tibor qaratishi zarur. Talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida mas'uliyatli, adolatli va etika me'yorlariga rioya qiluvchi shaxslar sifatida rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston ta'lim tizimida axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda psixologik mexanizmlarni chuqurroq tushunish va ularni samarali qo'llash, ta'lim muassasalariga talabalarni axloqiy jihatdan rivojlantirishda yordam beradi. Shu bilan birga, global miqyosda ham axloqiy qadriyatlarni shakllantirish muhim masala sifatida e'tirof etilmoqda, chunki axloqiy jihatdan mustahkam shaxslar jamiyatning barqaror rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Axloqiy qadriyatlarning shakllanishi va uning psixologik asoslari.

Axloqiy qadriyatlar shaxsning ijtimoiy tajribasi, madaniy muhit va shaxsiy xulq-atvorining natijasi sifatida shakllanadi. Psixologik nuqtayi nazardan, axloqiy qadriyatlar quyidagi omillar ta'sirida shakllanadi:

Oilaviy tarbiya: Shaxsning birlamchi axloqiy qadriyatlari asosan oila muhitida shakllanadi. Ota-onalarning axloqiy me'yorlarga rioya qilishi va farzandlariga bu me'yorlarni o'rgatishi muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim va o'quv jarayonlari: Talabalik davrida o'quv muassasalarida beriladigan ta'lim va tarbiya axloqiy qadriyatlarning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Madaniy va ijtimoiy muhit: Yoshlarning madaniy muhit, jamiyatdagi ijtimoiy institutlar va ommaviy axborot vositalari orqali olgan ta'sirlarining ham axloqiy rivojlanishda o'z o'rnini bor.

Psixologik xususiyatlar: Har bir shaxsning individual psixologik xususiyatlari, xususan, temperament, xarakter va hissiy barqarorlik darajasi axloqiy qadriyatlarning shakllanish jarayoniga ta'sir qiladi.

Axloqiy qadriyatlarning ta'rifi

Axloqiy qadriyatlar insonning hayotida o'zini tutish va qaror qabul qilish jarayonida asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ular quyidagi elementlardan iborat:

- Normativlik: Axloqiy qadriyatlar jamiyat tomonidan belgilangan me'yorlar asosida shakllanadi.

- Subyektivlik: Har bir shaxs axloqiy qadriyatlarni o'ziga xos tarzda qabul qiladi.

- Universallik: Axloqiy qadriyatlar, odatda, jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy qoidalarini ifodalaydi.

2. Axloqiy qadriyatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

a. Ijtimoiy-madaniy omillar

- Axloqiy qadriyatlar asosan jamiyatning madaniy an'analari, urf-odatlar va tarixiy tajribalariga asoslanadi.

- Mahalla, oila, o'quv muassasasi kabi ijtimoiy institutlar axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda yetakchi rol o'ynaydi.

b. Psixologik omillar

- Temperament va xarakter: Shaxsning individual psixologik xususiyatlari axloqiy qadriyatlarni qabul qilishga ta'sir qiladi.

- Kognitiv rivojlanish: Axloqiy qadriyatlarni anglash darajasi shaxsning aqliy rivojlanish bosqichiga bog'liq.

- Hissiy barqarorlik: Talabaning boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish (empatiya) darajasi axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim.

c. Ta'lim tizimi va pedagogik yondashuvlar

- Ta'lim jarayonida axloqiy qadriyatlarni shakllantirish maqsadida interaktiv metodlar, rolli o'yinlar va dilemma muhokamalari qo'llaniladi.

• O'qituvchilarning shaxsiy namunalari va pedagogik faoliyati talabalarda axloqiy qadriyatlarining shakllanishiga ta'sir qiladi.

Axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda psixologik mexanizmlar bir nechta asosiy jarayonlarni o'z ichiga oladi:

1. Ijtimoiy identifikatsiya: Talabalar o'zlariga yaqin bo'lgan shaxslar yoki guruhlar qadriyatlarini o'zlashtiradilar. Bu jarayonda ta'lim muassasalaridagi o'qituvchilar, tengdoshlar va boshqa ijtimoiy subyektlar muhim rol o'ynaydi.

2. Hissiy barqarorlikni rivojlantirish: Axloqiy qadriyatlar shakllanishida shaxsning hissiy barqarorligi va empatiyasi muhim ahamiyatga ega.

3. Kognitiv rivojlanish: Talabalar axloqiy qadriyatlarni anglash va tahlil qilish orqali ularni ongli ravishda qabul qiladilar. Bu jarayon axloqiy dilemmalarni hal qilish, muhokamalar va guruh ishlarida qatnashish orqali rivojlanadi.

4. Motivatsiya va ichki nazorat: Axloqiy qadriyatlar shakllanishida ichki motivatsiya va o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmlari hal qiluvchi omil bo'ladi.

1. Axloqiy qadriyatlarning shakllanish omillari.

Milliy qadriyatlar va madaniyat:

• Talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda milliy madaniyat, an'ana va urf-odatlarining o'rni katta. Axloqiy qadriyatlar oilaviy tarbiya orqali shakllanib, ta'lim va jamiyatda yanada mustahkamlanadi.

• Mahalla va oila muhitida talabalarga mehr-oqibat, hurmat, o'zaro yordam kabi qadriyatlar o'rgatiladi. Bu qadriyatlar universitetdagi jamoaviy faoliyatlarda yanada rivojlanadi.

Ijtimoiy-psixologik omillar:

• Jamiyatdagi ijtimoiy institutlar (oilalar, ta'lim muassasalari, madaniy muhit) axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

• Ijtimoiy identifikatsiya va rollar orqali talabalar o'z axloqiy pozitsiyasini belgilaydi. Ular o'qituvchi yoki rahbar shaxslarning xatti-harakatlarini kuzatib, ularning ijobiy xulq-atvorini o'zlashtiradilar.

2. Psixologik mexanizmlar.

Axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda quyidagi psixologik mexanizmlar muhim:

Ijtimoiy identifikatsiya:

• Talabalar o'zlariga yaqin bo'lgan shaxs yoki guruhlarining qadriyatlarini o'zlashtiradi. Bu jarayon ota-onalar, o'qituvchilar va tengdoshlar ta'sirida amalga oshadi.

Motivatsion mexanizmlar:

• Ichki motivatsiya (masalan, o'zini rivojlantirish istagi) va tashqi motivatsiya (masalan, mukofot yoki tan olinish) axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda asosiy omillardan hisoblanadi.

Kognitiv rivojlanish:

• Talabalar axloqiy dilemmalarni hal qilish orqali axloqiy qadriyatlarni anglab yetadi. Axloqiy masalalarni muhokama qilish va muloqot orqali ular qadriyatlar haqida chuqurroq bilimga ega bo'ladilar.

Empatiya va hissiy barqarorlik:

• Talabalarning boshqalarning his-tuyg'ularini tushuna olish qobiliyati (empatiya) ularning axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Tahlil va natijalar.

M. Rokichning "Qadriyatlarni baholash metodikasi" orqali talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish darajasini o'rganish bo'yicha tadqiqot natijalari quyidagicha bo'lishi mumkin. Ushbu metodika talabalarni axloqiy qadriyatlarni ustuvorlik darajasiga qarab tartiblashtirishga undaydi.

Tahlil natijalari.

Tadqiqotga 100 nafar talaba jalb qilindi va ular 10 ta asosiy axloqiy qadriyatni ahamiyati bo'yicha tartibladilar. Qadriyatlarning ustuvorligi har bir talabaning javobiga ko'ra 1 dan 10 gacha baholandi. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan:

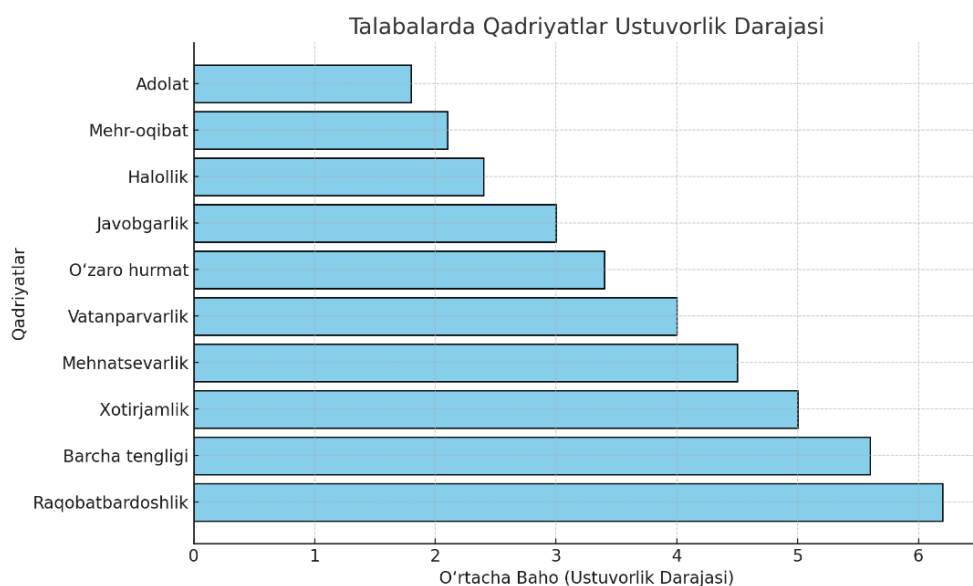
Qadriyatlar	O'rtacha baho (ustuvorlik darajasi)	Jami foiz (%)	Tahlil natijasi
Adolat	1.8	85%	Adolat eng ustuvor qadriyat sifatida e'tirof etilgan.
Mehr-oqibat	2.1	80%	Talabalar o'rtasida boshqalarga yordam berish muhim qadriyat hisoblangan.
Halollik	2.4	78%	Halollik talabalar uchun uchinchi eng muhim qadriyat bo'lib chiqdi.
Javobgarlik	3.0	70%	Talabalar javobgarlikni yuqori baholaganlar.
O'zaro hurmat	3.4	65%	O'zaro hurmat ham muhim qadriyat sifatida baholangan.
Vatanparvarlik	4.0	60%	Talabalar vatanparvarlik qadriyatiga e'tibori o'rtacha darajada.
Mehnatsevarlik	4.5	55%	Mehnatsevarlik ko'p talabalar tomonidan yuqori baholanmagan.
Xotirjamlik	5.0	50%	Xotirjamlik kamroq ustuvor qadriyat sifatida e'tirof etilgan.
Barcha tengligi	5.6	45%	Talabalar tenglik qadriyatiga nisbatan pastroq baho berganlar.
Raqobatbardoshlik	6.2	40%	Raqobatbardoshlik eng kam ustuvor qadriyat sifatida tanlangan.

1. Adolat va mehr-oqibat qadriyatlari talabalar uchun eng ustuvor qadriyat sifatida e'tirof etildi. Bu talabalar boshqalar bilan o'zaro munosabatlarda ijtimoiy va axloqiy me'yorlarga rioya qilishga katta ahamiyat berishini ko'rsatadi.

2. Halollik qadriyatining yuqori baholanishi, talabalar o'rtasida shaxsiy axloqiy me'yorlarga rioya qilish va o'z xulq-atvorini boshqarishga qaratilgan intilish kuchli ekanini bildiradi.

3. Javobgarlik va o'zaro hurmat qadriyatlari ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun talabalar tomonidan muhim hisoblanadi.

4. Raqobatbardoshlik va xotirjamlik kabi qadriyatlarning pastroq baholanishi, talabalar orasida individual muvaffaqiyatdan ko'ra jamoaviy qadriyatlar muhimroq ekanini ko'rsatmoqda.

Diagrammada talabalarning axloqiy qadriyatlarini ustuvorlik darajasiga ko'ra baholash natijalari keltirilgan. Ushbu tahlil natijalari talabalarning shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlar haqidagi tasavvurlari va ularning hayotidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Adolat (1.8): Diagrammada adolat qadriyatining eng yuqori o'rinda turgani talabalarning ijtimoiy barqarorlik va haqqoniylikni yuqori qadrlashini anglatadi. Bu shuni ko'rsatadiki, talabalarning asosiy intilishi adolatli munosabat va qarorlar orqali barqarorlikka erishishdir.

Mehr-oqibat (2.1): Talabalarning boshqalarga nisbatan samimiy va yordam beruvchi bo'lish istagi mehr-oqibat qadriyatining ustuvor ekanini ko'rsatadi. Bu talabalar orasida ijtimoiy aloqalarning muhimligini tasdiqlaydi.

Halollik (2.4): Halollikning yuqori baholanishi talabalarning o'zlarining shaxsiy axloqiy me'yorlariga sodiq ekanliklarini anglatadi.

Javobgarlik (3.0): Javobgarlik qadriyati talabalarning shaxsiy va ijtimoiy burchlarini his qilish darajasini aks ettiradi. Bu ularning hayotiy vazifalarga mas'uliyatli yondashuvini ko'rsatadi.

O'zaro hurmat (3.4): Bu qadriyat talabalarning ijtimoiy aloqalaridagi hurmatni qadrlash darajasini belgilaydi.

Vatanparvarlik (4.0): Talabalarning vatanparvarlikka bo'lgan munosabati o'rta darajada baholangan, bu esa boshqa qadriyatlar nisbatan bir oz kamroq ustuvorligini ko'rsatadi.

Mehnatsevarlik (4.5): Mehnatsevarlik qadriyatining nisbatan pastroq baholanishi, talabalar orasida shaxsiy mehnatga nisbatan qarashlarning sezilarli darajada kam ekanini ko'rsatadi.

Xotirjamlik (5.0): Xotirjamlik talabalar uchun pastroq ahamiyatga ega qadriyat bo'lib, ularning faol hayot tarzi va jadal rivojlanishga bo'lgan intilishlarini anglatadi.

Barcha tengligi (5.6): Bu qadriyat talabalarning tenglik masalalariga nisbatan qisman loqaydligini ifodalaydi.

Raqobatbardoshlik (6.2): Eng past bahoga ega bo'lgan qadriyat, bu esa talabalar o'rtasida individual muvaffaqiyatdan ko'ra jamoaviy qadriyatlar muhimroq ekanini anglatadi.

Diagramma shuni ko'rsatadiki, talabalar eng ko'p ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni qadrlashadi. Adolat, mehr-oqibat va halollik qadriyatlari talabalar ongida muhim o'rin egallaydi.

Javobgarlik va o'zaro hurmat kabi qadriyatlar talabalarning jamoaviy hayotda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Xotirjamlik va raqobatbardoshlik kabi qadriyatlarning pastroq baholanishi talabalar o'rtasida bu qadriyatlarga nisbatan kamroq qiziqish borligini anglatadi.

Ushbu tahlil tadqiqotda talabalarning qadriyatlar tizimini shakllantirish bo'yicha pedagogik va psixologik strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari talabalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonining muhim psixologik va pedagogik jihatlarini aniqlashga yordam berdi. Talabalar orasida eng yuqori baholangan qadriyatlar sifatida adolat, mehr-oqibat, va halollik ajralib turdi. Bu ularning ijtimoiy va ma'naviy me'yorlarga bo'lgan e'tiborini, shuningdek, jamiyat barqarorligiga qaratilgan xatti-harakatlarni amalga oshirishga intilishini ko'rsatadi. Shuningdek, javobgarlik va o'zaro hurmat qadriyatlari ham yuqori baholangan bo'lib, talabalar o'z ijtimoiy munosabatlarini ushbu qadriyatlar asosida qurishga intilishini anglatadi.

Eng past baholangan qadriyatlar sifatida raqobatbardoshlik va xotirjamlik ajralib turdi, bu esa talabalar o'rtasida jamoaviy qadriyatlar individual muvaffaqiyatdan ustun ekanligini anglatadi. Ushbu natijalar talabalar orasida ijtimoiy mas'uliyat, boshqalarga hurmat va hamkorlikka intilishning muhim ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida ijtimoiy identifikatsiya, refleksiya, kognitiv rivojlanish, va motivatsiya kabi psixologik mexanizmlar muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ta'lim tizimi va pedagogik yondashuvlarning axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Tavsiyalar:

1. Ta'lim jarayonida axloqiy qadriyatlarni shakllantirish

- Integratsiyalashgan dasturlar: O'quv dasturlariga axloqiy qadriyatlarni rivojlantiruvchi mavzularni kiritish, jumladan, adolat, halollik va javobgarlikni targ'ib qiluvchi amaliy mashg'ulotlar va treninglar tashkil etish.

- Interaktiv yondashuvlar: Rolli o'yinlar, axloqiy dilemmalar va guruhli muhokamalar orqali talabalar orasida axloqiy qadriyatlar haqidagi bilimlarni mustahkamlash.

2. Pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish

- Pedagoglar namunasini oshirish: O'qituvchilarning shaxsiy namunalari talabalar uchun axloqiy xulq-atvor ko'rsatkichi bo'lishi lozim.

- Individual yondashuvlar: Har bir talabaga mos psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash usullarini qo'llash, ular uchun individual reja tuzish.

3. Psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish

- Psixologik treninglar: Talabalarni stressni boshqarish, empatiya rivojlantirish va o'z-o'zini anglash ko'nikmalariga o'rgatadigan maxsus dasturlarni joriy qilish.

- Motivatsiyani oshirish: Talabalar orasida ichki motivatsiyani kuchaytirish uchun rag'batlantirish tizimlarini joriy etish (mukofotlar, tan olinish).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "Ta'lim va tarbiya sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5847-sonli Qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-6108-sonli Qarori.

4. G'ulomov, N. (2022). "Yoshlar psixologiyasi va axloqiy tarbiya." Nukus: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

5. Zokirov, S.H. (2020). "Ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni shakllantirish usullari." Toshkent: Fan va texnologiya.

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li,

Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

O'QUVCHILARNING PSIXOLOGIK RIVOJLANISHI JARAYONIDA O'QITUVCHI VA OTA-ONALAR HAMKORLIGI: SAMARADORLIK MEZONLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilar psixologik rivojlanishining muhim bosqichlari va ularni qo'llab-quvvatlashda o'qituvchi hamda ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikning o'rni yoritiladi. Maqolada samaradorlik mezonlarini aniqlash, ushbu mezonlar asosida amalga oshiriladigan pedagogik va psixologik chora-tadbirlar, shuningdek, hamkorlikning turli shakllarini joriy etish bo'yicha tavsiyalar beriladi. O'quvchilarning atrof-muhitga moslashuvi, muloqot ko'nikmalarini shakllantirish, emosional barqarorlikni ta'minlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida o'qituvchi, ota-ona va psixologik xizmatlar o'rtasida uzviy muloqot, ochiq axborot almashinuvi va o'zaro mas'uliyatni ta'minlashning ahamiyati ilmiy asosda ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'quvchilar psixologik rivoji, o'qituvchi-ota-ona hamkorligi, samaradorlik mezonlari, ijtimoiy moslashuv, emosional barqarorlik, mustaqil qaror qabul qilish, psixologik xizmatlar, pedagogik strategiya, muloqot ko'nikmalari, innovatsion yondashuvlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются важные этапы психологического развития учащихся и роль сотрудничества между учителем и родителями в их поддержке. Определяются критерии эффективности, на основе которых реализуются педагогические и психологические меры, а также даются рекомендации по внедрению различных форм взаимодействия. С научной точки зрения анализируется важность непрерывной коммуникации, открытого обмена информацией и взаимной ответственности между учителем, родителями и психологической службой, что способствует адаптации учащихся к окружающей среде, развитию навыков коммуникации, обеспечению эмоциональной стабильности и формированию самостоятельности в принятии решений.

Ключевые слова: психологическое развитие учащихся, сотрудничество учитель-родители, критерии эффективности, социальная адаптация, эмоциональная стабильность, самостоятельное принятие решений, психологические службы, педагогическая стратегия, навыки коммуникации, инновационные подходы.

Abstract: This article examines the critical stages of students' psychological development and the importance of collaboration between teachers and parents to support them. It identifies effectiveness criteria that underpin the pedagogical and psychological measures implemented, as well as recommendations for introducing various forms of collaboration. The article scientifically addresses the significance of continuous communication, open information exchange, and shared responsibility among teachers, parents, and psychological services in facilitating students' adaptation to their environment, developing communication skills, ensuring emotional stability, and fostering independent decision-making.

Key words: students' psychological development, teacher-parent collaboration, effectiveness criteria, social adaptation, emotional stability, independent decision-making, psychological services, pedagogical strategy, communication skills, innovative approaches.

Kirish. XXI asrning globallashuv va raqamli taraqqiyot davrida yosh avlodning barkamol rivojlanishi ta'lim tizimi oldida turgan eng ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Maktab – bu nafaqat bilim beruvchi, balki har tomonlama rivojlangan, mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega va ijtimoiy faollik ko'rsatadigan shaxslarni tarbiyalovchi muassasa sifatida faoliyat yuritadi. Ammo o'quvchilarning shu darajada yetuk shaxs sifatida shakllanishi bevosita mazkur jarayonda ishtirok etadigan barcha subyektlar – o'qituvchi, ota-ona va pedagog-psixologlar o'rtasidagi hamkorlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'quvchilarning psixologik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ko'p, ulardan eng muhimi – oiladagi tarbiya va maktabdagi muhitning uyg'unligidir. Ota-ona, farzand va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro muloqot, ishonch va hamkorlik muhitining yaratilishi o'quvchilar psixologik jihatdan sog'lom, ijodkor, tashabbuskor va ijtimoiy faol bo'lishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu boisdan, maktab psixologi yoki psixologik xizmat ko'rsatuvchi mutaxassislar o'quvchilarning ruhiy rivojlanishi, xulq-atvori va ijtimoiy-emosional tayyorgarligini monitoring qilish bilan bir qatorda, ota-onalar va o'qituvchilar bilan hamkorlik strategiyalarini ishlab chiqishi zarur.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning psixologik rivojlanish darajasi – bu bir qator mezonlar orqali baholanadi. Masalan, ularning atrof-muhitga moslashuvi, muloqot ko'nikmalari, emosional barqarorlik, stressga qarshi turish, mustaqil qaror qabul qilish va boshqa ko'nikmalar. Mazkur mezonlarni o'zaro uyg'unlashtirib, o'qituvchi va ota-onalar hamkorligi orqali o'quvchilarning ruhiy rivojini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradigan bosqichma-bosqich yondashuv ishlab chiqish bugungi kundagi eng dolzarb masalalardan biridir.

Ushbu maqolada o'quvchilarning psixologik rivojlanishi jarayonida o'qituvchi va ota-onalar hamkorligining ahamiyati va samaradorlik mezonlari ko'rib chiqiladi. Jumladan:

✚ O'quvchilarning psixologik rivojlanishi va ularning xulq-atvori. Qaysi omillar ushbu rivojlanish jarayoniga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi, maktab va oila bilan bog'liq qanday muhitda o'quvchilar yaxshiroq natijaga erishishi mumkinligi masalalari tahlil qilinadi.

✚ O'qituvchining roli va metodik yondashuvlari. O'quvchilar psixologik rivoji bilan muntazam shug'ullanishda o'qituvchilarning pedagogik bilim va ko'nikmalari qay darajada ta'sirchan bo'lishi, individual yondashuvni qo'llash hamda kuzatuv orqali farzandlarning rivojlanish bosqichini aniqlash xususiyatlari.

✚ Ota-onalar bilan hamkorlik tizimi. Ota-onalar bilan muvaffaqiyatli muloqot o'rnatish, ular bilan tez-tez uchrashuvlar o'tkazish, farzandlarning darsdan tashqari faoliyati va xulq-atvori haqida fikr almashish orqali o'quvchilar ruhiyatida ijobiy o'zgarishlarni shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi.

✚ Samaradorlik mezonlari va baholash usullari. O'qituvchi va ota-onalar hamkorligi qaysi mezonlar asosida samarali yoki samarasiz deb topilishi mumkin? Ushbu mezonlarning o'ziga xosligi, ularga ta'sir qiluvchi subyektiv va obyektiv omillar tahlil qilinadi.

✚ Psixologik xizmatlarning qo'llab-quvvatlovi. Ta'lim muassasasidagi psixolog yoki psixologik xizmat mutaxassislari ota-ona va o'qituvchilarga qanday tavsiyalar berishi, bu bilan bir qatorda o'quvchilarning individual rivojlanishi va muammolarini hal qilishda qaysi innovatsion metodlarni qo'llashi mumkinligi haqida so'z yuritiladi.

Mazkur maqola yakunida o'qituvchi va ota-onalar hamkorligining o'quvchilarning psixologik rivoji, maktab muhitiga moslashuvi hamda kelgusidagi ta'lim motivatsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatishi xulosa qilib ko'rsatiladi. Shuningdek, o'quvchi shaxsining har tomonlama barkamolligini ta'minlash uchun samarali mexanizmlarni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berilishi rejalashtirilgan. Shu tariqa, ilmiy-pedagogik hamda psixologik asoslangan usullar orqali o'qituvchi va ota-onalar hamkorligining samaradorligini oshirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

O'quvchilarning psixologik rivojlanish mezonlari, o'qituvchi va ota-onalar roli hamda kutiladigan natijalar o'zaro uyg'unlashtirilgan holda ko'rsatilgan.

1-jadval

Psixologik rivojlanish mezonlari	O'qituvchi roli	Ota-onalar roli	Kutiladigan natija (samarasi)
1. Atrof-muhitga moslashuv	- Boshlang'ich diagnostika o'tkazish, sinf muhitini tashkil etish - Turli mashg'ulotlar orqali ijtimoiylashuvni rag'batlantirish	- Uy sharoitida farzand bilan doimiy suhbatlar o'tkazish - Maktab bilan tez-tez aloqada bo'lish, muammo yuzaga kelganda hamkorlikda hal qilish	- O'quvchi yangi vaziyatlarga tezda ko'nikadi, ijtimoiy muhitda o'zini erkin tutadi - Konfliktli holatlarda

			stress darajasi pasayadi, umumiy ruhiy mustahkamlik ortadi
2. Muloqot va hamkorlik ko'nikmalari	- Jamoaviy o'yinlar, rolli mashg'ulotlar tashkil etish - Muloqot texnikalarini o'rgatish	- Farzandning fikrlarini tinglash, uni hurmat qilish - Uyda konstruktiv suhbat va muhokama muhitini yaratish	- O'quvchi tengdoshlar va kattalar bilan samarali muloqot qiladi - To'g'ri fikr bildirish, o'z pozitsiyasini himoya qilish, boshqalarni ham eshitish ko'nikmasi rivojlanadi
3. Emosional barqarorlik	- Stressni boshqarish texnikalari (masalan, relaksatsiya, nafas olish mashqlari)ni o'rgatish - Psixologik xizmat bilan hamkorlikda kuzatish	- Bolaning hissiy holatini nazorat qilish (ovqatlanish, uyqu, rasmiyatchiliklardan xoli muloqot) - Salbiy emosiyalarga sabr bilan yondashish	- O'quvchi salbiy hissiyotlarni boshqarish, asabiylikni kamaytirish imkoniga ega bo'ladi - Emosional muvozanat sabab darslarda, jamoaviy ishda ishtirok etish samaradorligi oshadi
4. Mustaqil qaror qabul qilish	- O'quvchilarga erkin ijodiy vazifalar berish, loyihalarni boshqarish imkoniyatini yaratish - Kichik mas'uliyatlar topshirish	- Uy ishlarida (masalan, xarid qilish, uy ro'zg'orini rejalashtirish) farzandni jalb etish - Mustaqil tanlov qilish imkonini berish, nazoratni me'yorida saqlash	- Mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilishda ijodkorlik rivojlanadi - O'quvchi o'z mas'uliyatini his qila boshlaydi, kelajak rejalarini aniqroq shakllantiradi
5. Ijodiy va tanqidiy fikrlash	- Fikrlar erkinligini targ'ib qiluvchi mashg'ulotlar, bahs va munozaralar o'tkazish - Tanqidiy fikrni shakllantiruvchi topshiriqlar tayyorlash	- Farzandga ijodkorlik bilan shug'ullanishi uchun sharoit yaratish (musiqa, rasm, adabiyot) - Birgalikda kitob o'qish, tahlil qilish, suhbatlar o'tkazish	- Ijodiy va analitik ko'nikmalar rivojlanadi - O'quvchi muammolarga keng qamrovli yondashadi, fikrini tahlil qiladi va asoslay oladi

• Yuqoridagi jadval faqat namunaviy bo'lib, o'quvchilarning yosh xususiyatlari, maktabdagi o'quv jarayonining o'ziga xosliklari va oiladagi tarbiya uslubiga qarab o'zgartirilishi mumkin.

• Jadvaldagi mezonlar, strategiyalar va natijalar bir-birini to'ldirib, o'qituvchi va otalar o'rtasida ko'p qirrali hamkorlikni yo'lga qo'yishda yo'riqnoma vazifasini bajaradi.

Tahlillar. Psixologik xizmatlar ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ruhiy va emotsional salomatligini qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu xizmatlar o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati, ijtimoiy integratsiyasi va umumiy farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Psixologik yordamning ta'lim jarayonidagi roli va ahamiyatini to'liq tushunish uchun, xizmatlarning turlari, ularning samaradorligi va ta'lim muassasalarida yuzaga keladigan asosiy muammolarni tahlil qilish lozim.

Psixologik xizmatlarning ta'lim muassasalaridagi rolini tahlil qilish.

Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarning bir nechta asosiy turlari mavjud:

1. Konsultativ xizmatlar. Konsultativ xizmatlar o'quvchilarga, o'qituvchilarga va otalariga muammolarini hal qilishda yordam berishni o'z ichiga oladi. Psixologik konsultatsiya orqali o'quvchilar o'z muammolarini aniqlash, maqsadlarini belgilash va yechimlarni topish bo'yicha qo'llab-quvvatlanadi.

2. Diagnostik xizmatlar. Diagnostik xizmatlar o'quvchilarning ruhiy holatini, kognitiv qobiliyatlarini va ta'limdagi muvaffaqiyatini baholashni o'z ichiga oladi. Psixologik testlar,

intervyular va kuzatuvlar yordamida o'quvchilarning ehtiyojlari aniqlanadi va mos ravishda yordam ko'rsatiladi.

3. Psixoterapevtik yordam. Psixoterapevtik yordam maxsus terapevtik metodlar yordamida o'quvchilarning ruhiy salomatligini yaxshilashga qaratilgan. Bu xizmatlar stress, depressiya va boshqa ruhiy muammolarni bartaraf etishga yordam beradi.

4. Preventiv tadbirlar. Preventiv tadbirlar psixologik muammolarni oldini olish uchun o'tkaziladi. Bu tadbirlar o'quvchilarga stressni boshqarish, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda yordam beradi.

Psixologik xizmatlarning ta'lim jarayonidagi ta'siri.

1. Akademik muvaffaqiyat. Psixologik xizmatlar o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning ruhiy holati to'g'ri boshqarilganda, ular o'quv materiallariga yaxshiroq e'tibor qaratishadi, motivatsiyasi oshadi va ta'lim jarayonida ko'proq muvaffaqiyat qozonadilar.

2. Emotsional qo'llab-quvvatlash. Psixologik xizmatlar o'quvchilarning emotsional holatini qo'llab-quvvatlaydi. Stress va depressiya kabi muammolarni hal qilishda yordam berish orqali o'quvchilarning umumiy ruhiy farovonligini yaxshilaydi.

3. Sotsial rivojlanish. Psixologik xizmatlar o'quvchilarning sotsial ko'nikmalarini rivojlantiradi. Sotsial interaktsiyalarni yaxshilash, ijtimoiy muammolarni hal qilish va guruhdagi moslashuvchanlikni oshirishda yordam beradi.

4. Ota-onalar va o'qituvchilar bilan hamkorlik. Psixologik xizmatlar ota-onalar va o'qituvchilar bilan hamkorlikni kuchaytiradi. Psixologlar o'qituvchilar va ota-onalarga o'quvchilarning ehtiyojlari va muammolari haqida ma'lumot berib, ularning ta'lim jarayonida muvaffaqiyatini oshirish uchun strategiyalar ishlab chiqadilar.

Psixologik xizmatlarning ta'lim muassasalarida yuzaga keladigan muammolar.

1. Resurslarning cheklanganligi. Ko'plab ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarga ajratilgan resurslar cheklangan. Bu psixologik xizmatlarni taqdim etish sifatiga va ularning samaradorligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

2. Professional malakali mutaxassislarning yetishmasligi. Malakali psixologlarning yetishmasligi psixologik xizmatlarning samaradorligini pasaytirishi mumkin. Mutaxassislarning yetishmasligi, ayniqsa, kichik va qishloq maktablarida jiddiy muammo bo'lishi mumkin.

3. Ota-onalar va o'qituvchilarning psixologik xizmatlarga nisbatan qarashlari. Ba'zi ota-onalar va o'qituvchilar psixologik xizmatlarga nisbatan salbiy yoki shubhali munosabatda bo'lishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, psixologik xizmatlardan foydalanishni cheklaydi va ularning samaradorligini kamaytiradi.

Xulosa va tavsiyalar. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarning samaradorligini oshirishda o'qituvchi va ota-onalar hamkorligining innovatsion yondashuvlari juda muhim o'rin tutadi. Raqamli texnologiyalar va interaktiv platformalar orqali ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida mustahkam hamkorlikni shakllantirish, o'quvchilarning psixologik salomatligini yaxshilashga katta yordam beradi. Ushbu hamkorlik orqali o'quvchilarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularda o'z-o'ziga bo'lgan ishonch va motivatsiyani oshirish imkonini beradi.

Quyidagi tavsiyalar ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarni yanada samarali qilishga yordam beradi:

1. Raqamli yondashuvlardan foydalanishni kengaytirish: Psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash xizmatlarini raqamli platformalar va mobil ilovalar orqali taqdim etish, ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasidagi aloqani yanada mustahkamlash imkonini beradi.

2. Onlayn treninglar va interaktiv platformalarni rivojlantirish: O'qituvchi va ota-onalar uchun onlayn treninglar va interaktiv platformalarni rivojlantirish orqali ularning psixologik bilimlarini oshirish, o'quvchilarning hissiy barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

Oilaviy maslahatlar va hamkorlikni mustahkamlash: Ota-onalar va o'quvchilarni birgalikda jalb qilgan holda o'tkaziladigan oilaviy maslahatlar orqali ularning o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash va qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Komilova, A., & Adilova, M. (2023). "Agressiya-osmirlarda yuzaga keladigan tajovuzkorlik rivojlanishiga tasir etuvchi fenomen sifatida". Журнал Педагогике и психологии в современном образовании.
2. Muratovich, M. E., Kurbon, O., & Shamsiyevna, A. M. (2022). Some features of the formation of mathematical representations in preschoolers in the process of familiarizing them with the size and shape of objects.
3. Y.Xujayev, "Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarning samaradorligi," Psixologiya va Ta'lim, 2022.
4. A. Tashkent, "O'quvchilarning ruhiy salomatligini yaxshilash," Ta'lim va Psixologiya, 2023.
5. M.Abdulaziz, "Psixologik xizmatlarning ta'lim jarayonidagi roli," Journal of Educational Psychology, 2021.

Sayitova Umida Hikmatillo qizi,

*Alfraganus universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

INTERNETGA TOBELIK VA UNING METODOLOGIK ASOSI

Annotatsiya: O'z mohiyatiga ko'ra, o'rganilayotgan hodisa global internet tarmog'ida bo'lish uchun mos axborot vositalaridan (smartfon, planshet, shaxsiy kompyuter va boshqalar) haddan tashqari ko'p foydalanishda davom etishiga bo'lgan cheksiz istagi bilan birga namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonda tobelik yuzaga kelib shaxs ongiga katta ta'sir o'tkazib uning ijtimoiy muhitga moslashishi, shaxslararo munosabati va muloqotiga jiddiy ta'sir o'tkazadi. Shuning uchun ham bu muhim jarayon hisoblanadi. Ushbu maqolada internetga tobelikning ijtimoiy-psixologik nazariy asoslariga to'htalib o'tamiz.

Kalit so'zlar: internet, tobelik, shaxs, ong, smartfon, taqmog', shaxslararo munosabat, muloqot.

Аннотация: По своей сути изучаемый феномен проявляется наряду с бесконечным желанием продолжать использовать соответствующие средства связи (смартфон, планшет, персональный компьютер и т. д.), чтобы находиться в глобальной сети Интернет. В этом процессе возникает зависимость, которая оказывает большое влияние на психику человека и серьезно влияет на его адаптацию к социальной среде, межличностным отношениям и общению. Вот почему это важный процесс. В этой статье мы остановимся на социально-психологических теоретических основах интернет-зависимости.

Ключевые слова: интернет, зависимость, личность, сознание, смартфон, метка, межличностные отношения, общение.

Annotation: In its essence, the phenomenon under study is manifested along with the endless desire to continue using the appropriate means of communication (smartphone, tablet, personal computer, etc.) to be on the global Internet. In this process, dependence occurs and has a great impact on the individual's mind and has a serious impact on his adaptation to the social environment, interpersonal relations and communication. That is why it is an important process. In this article, we will focus on the socio-psychological theoretical foundations of Internet addiction.

Key words: internet, dependence, personality, consciousness, smartphone, tag, interpersonal relationship, communication.

Kirish. Umuman olganda, internetga tobelik termini internetga patologik ravishda bog'lanib qolishni ifodalaydi. Kasallikning diagnostik mezonlari kimyoviy bo'lmagan tobelik kriteriyalariga mos keladi. Kompyuterdan foydalanish jismoniy, psixologik, shaxslararo, oilaviy, iqtisodiy yoki sotsial status stressining sababi bo'lishi mumkin[1]. Internetga tobelik muammosini o'rganish zamonaviy psixologiya fanida amaliy jihatdan katta qiziqish uyg'otadi. Bu butun dunyo bo'ylab global tarmoq foydalanuvchilari sonining kunlik dinamik o'sishi bilan bog'liq bo'lib, o'ziga xos ijobiy va salbiy oqibatlariga olib keladi, shu jumladan, virtual tobelikning paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'plab odamlarga xavf tug'dirishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. G.R.Gabdrahmanovanning fikrini umumlashtirgan holda, global internetda shaxslararo muloqotning afzalliklaridan biri quyidagilar degan xulosaga kelishimiz mumkin:

o'z shaxsiyatini depersonalizatsiya qilish va shaxsiyatni o'zgartirish imkoniyati;

har qanday xarakterdagi fikrlarni ifoda etishda to'siqlarning yo'qligi, chunki haqiqiy shaxs jazoga tortilmaydi;

keskin muloqot orqali salbiy his-tuyg'ulardan xalos bo'lish, suhbatda iloji boricha ochiq bo'lish mumkin;

shaxsning o'z faoliyati yoki shaxsiyatining haqiqiy hayotda muhokama qilish qiyin bo'lgan tomonlarini muhokama qilishdan zavqlanishi.

Bunday holda, global tarmoq o'ziga xos yordamchi agent sifatida ma'lum darajada transit (o'tish) obyekti funksiyasini bajarishga qodir. Tranzit obyekt ichki va tashqi voqelik o'rtasida mavjud bo'lgan oraliq psixologik makonni egallaydi. Hozirgi yoshlar uchun tranzit obyektlar ota-onalar, do'stlar bilan ular yo'qligida (yoki psixologik jihatdan mavjud bo'lmagan holatda) muloqot vositasi o'rnini bosishi mumkin. U tranzit obyektlar vositasida odamlar bilan o'zaro munosabatda bo'lib, ularga real shaxsiy xususiyatlarini ko'rsatadi. Transit obyektlar bilan muloqot psixologik jihatdan jozibali, chunki ular salbiy xususiyatlarga ega bo'lsa ham, xavfsiz tarzda boshqarilishi mumkin, turli syujetlar va stsenariylarni o'z ichiga oladi. Bularning barchasi internetga tobeklikni oldindan belgilab beradi, shuningdek, uning zamonaviy mohiyatini ochib beradi[2].

M.I.Drepaning so'zlariga ko'ra, zamonaviy yoshlar, internetdan faol foydalanib, hech qanday kuch sarflamasdan va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlar haqida qayg'urmasdan har qanday orzuni amalga oshirish uchun noyob imkoniyatga ega bo'ladi. Virtual makon unga muhtoj bo'lganlarga xavfsizlik, ishonch va ishonchlilik hissi beradi. Bu yoshlarning atrofdagi reallikka qaytishiga to'sqinlik qiladigan tarmoq tomonidan yaratilgan xayoliy qulaylik hissidir. Internetga tobe bo'lgan odam kibermakonda sodir bo'layotgan jarayonlarga bog'liqligi sababli mustaqil ravishda reallikka qaytish imkoniyatiga ega emas. Bunday fiksatsiya, o'z navbatida, tugallanmagan harakat fenomeniga asoslanadi, bunda yosh odamning internetdagi faoliyati ma'lum holatlar tufayli to'xtatilgan bo'lsa ham, uning iloji boricha tezroq onlayn faoliyatga qaytishga intilishidan iborat. Bu holat internetga tobe odamning real voqelikka va undagi jarayonlarga qiziqishi yo'qolganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, nafaqat tarmoqda sodir bo'layotgan aloqa jarayonlari internet o'z foydalanuvchisini to'liq qamrab olishga qodir. Ko'pincha odam ma'lumot qidirishga juda qiziqadi, internet esa diqqatni boshqa ma'lumot havolalariga o'tkazish natijasida oldindan belgilangan asosiy maqsaddan uzoqlashishga olib keladi. Oxir oqibat, bu tarmoq makonida impulsiv navigatsiyaga olib keladi, bunda yosh odam aniq ma'lumotni qidirish uchun emas, balki jarayonning o'zi uchun bir havoladan ikkinchisiga o'tadi va shu bilan axborot girdobiga tushib qoladi[3].

V.M.Bondarovskayaning so'zlariga ko'ra, bugungi kunda kiberdunyo o'zining noyob xususiyatlari va zamonaviy jamiyatning deyarli har qanday a'zosi uchun ochiladigan yangi imkoniyatlar majmuyi bilan yangi sohaga aylandi. Bunday sharoitda internetga tobeklik, virtual muhit va virtual aloqaning o'ziga xos xususiyatlari o'rtasida bog'liqlik mavjud, ya'ni internetga tobeklik quyidagilar bilan bog'liq:

- ✚ foydalanuvchining kibermakonda ko'proq vaqt bo'lishi;
- ✚ deyarli har qanday shaxs uchun tarmoqdan cheksiz foydalanish imkoniyati va aloqalar erkinligi;
- ✚ foydalanuvchining o'zini ijodiy taqdim etishning cheksiz imkoniyati;
- ✚ deyarli har qanday odamning rolli o'yinlarda ishtirok etishi uchun keng imkoniyatlar;
- ✚ muloqot va uning anonimligi xavfining kamligi hissi.

Bugungi kunda internetga tobeklik tushunchasi, asosan, turli xil axborot vositalaridan (smartfon, planshet, kompyuter) ijtimoiy o'zaro ta'sir qilish, kibermakonda ko'proq vaqt o'tkazish maqsadida patologik foydalanishni ifodalash uchun ishlatiladi[5].

M.I.Drepaning so'zlariga ko'ra, zamonaviy yoshlar, internetdan faol foydalanib, hech qanday kuch sarflamasdan va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlar haqida qayg'urmasdan har qanday orzuni amalga oshirish uchun noyob imkoniyatga ega bo'ladi. Virtual makon unga muhtoj bo'lganlarga xavfsizlik, ishonch va ishonchlilik hissi beradi. Bu yoshlarning atrofdagi reallikka qaytishiga to'sqinlik qiladigan tarmoq tomonidan yaratilgan xayoliy qulaylik hissidir. Internetga tobe bo'lgan odam kibermakonda sodir bo'layotgan jarayonlarga bog'liqligi sababli mustaqil ravishda reallikka qaytish imkoniyatiga ega emas. Bunday fiksatsiya, o'z navbatida, tugallanmagan harakat fenomeniga asoslanadi, bunda yosh odamning internetdagi faoliyati ma'lum holatlar tufayli to'xtatilgan bo'lsa ham, uning iloji boricha tezroq onlayn faoliyatga qaytishga intilishidan iborat. Bu holat internetga tobe odamning real voqelikka va undagi jarayonlarga qiziqishi yo'qolganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, nafaqat tarmoqda sodir

bo'layotgan aloqa jarayonlari internet o'z foydalanuvchisini to'liq qamrab olishga qodir. Ko'pincha odam ma'lumot qidirishga juda qiziqadi, internet esa diqqatni boshqa ma'lumot havolalariga o'tkazish natijasida oldindan belgilangan asosiy maqsaddan uzoqlashishga olib keladi. Oxir oqibat, bu tarmoq makonida impulsiv navigatsiyaga olib keladi, bunda yosh odam aniq ma'lumotni qidirish uchun emas, balki jarayonning o'zi uchun bir havoladan ikkinchisiga o'tadi va shu bilan axborot girdobiga tushib qoladi[4].

E.P.Belinskaya tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, hozirgi kunda internetdan foydalanuvchilarning ko'pchiligi aloqaga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun internet maydoniga muntazam ravishda tashrif buyurishadi va u yerda ko'p vaqt o'tkazishadi. Odatda, yosh foydalanuvchilar yangi tanishlar orttirishga, o'zlari bilan bir xil fikrlaydigan, o'zlariga o'xshash odamlarni topishga, fikr almashishga, qiziqishlari va do'stlari doirasini kengaytirishga moyil bo'ladi. Bunday muloqotga bo'lgan ehtiyoj foydalanuvchilarning ba'zilarida o'zaro ta'sir va hamkorlik uchun motivatsiya, boshqalarda esa o'zgalarga nisbatan haddan tashqari repressiv pozitsiya shaklida amalga oshiriladi. Ushbu pozitsiya internetga xos bo'lib, kibermakonning o'ziga xosligi foydalanuvchiga bunday xatti-harakatlarning oqibatlari haqida qayg'urmasdan o'zini xohlaganicha tutishga imkon beradi. O'z mohiyatiga ko'ra, zamonaviy muloqot nafaqat ma'lumot almashinuvi orqali amalga oshiriladi, balki u odamlarning o'zaro munosabatiga ham ta'sir qiladi. Ushbu pozitsiya zamonaviy foydalanuvchilar hayotidagi muloqotning asosiy ma'nosini ochib beradi, bu boshqalar bilan o'zaro munosabatlardan iborat bo'lib, buning natijasida shaxsning o'zini o'zi anglash hodisasi sodir bo'ladi. Ushbu o'ziga xos xususiyatlar ko'pincha global internetning turli foydalanuvchilari orasida internetga tobelikning rivojlanishiga sabab bo'ladi[4].

E.Y.Krilov va boshqalar internetga tobelikning paydo bo'lishining o'ziga xos bir qator xususiyatlarini, jumladan, kommunikativ omillarni aniqlaydilar:

- muloqotning, turli harakatlarning nisbiy anonimligi;
- jismoniy reprezentatsiyaning mavjud emasligi;
- shaxslararo idrok etish jarayonlarining o'ziga xosligi;
- tartibga solinmagan xatti-harakatlar;
- onlayn muloqot jarayonida psixologik va ijtimoiy xavfning kamligi.

Kommunikativ jihatga qo'shimcha ravishda, muallif internetga tobelikni keltirib chiqaradigan yoki unga bog'liq bo'lgan bir qator shaxsiy xususiyatlarni ham sanab o'tadi. Shunday qilib, internetga tobelik va ruhiy tushkunlik o'rtasida bog'liqlik mavjud bo'lib, bu holat bunday buzilishlarga ega bo'lgan odamlarda o'z-o'ziga bo'lgan bahoning pastligi va real hayotda rad etilishidan qo'rqish bilan tavsiflanadi, ushbu holatlar internet makonida qayta qoplanishi mumkin. Bundan tashqari, yuqori darajadagi xavotirga ega bo'lgan yoki ota-onasi bilan ziddiyatga ega bo'lgan yosh ayol foydalanuvchilar boshqa foydalanuvchilar bilan internet orqali yaqin munosabat o'rnatishda muvaffaqiyatli bo'lishadi. Bu holat, shuningdek, oilada o'zaro to'g'ri munosabatlarga ega bo'lmagan va boshqalarga nisbatan shaxsiy xavotir darajasi yuqori bo'lgan o'smirlarda ham uchraydi[3].

Xulosa. Zamonaviy tadqiqotchilarning umumlashtirilgan fikrlariga asoslanib, internetga tobelik shaxs kognitiv, hissiy va fiziologik o'zgarishlarni aks ettiruvchi maxsus ijtimoiy-psixologik xususiyatlar tadqiq qilinadi. Me'yoriy xatti-harakatlardan og'ish holatlari shaxsning kundalik hayotida global internetdan foydalanishni yetarli darajada nazorat qilmasligini ko'rsatadi. Internetga tobelik foydalanuvchiga katta kuch sarflamasdan, juda keng doiradagi haqiqiy ehtiyojlarni qondirish imkoniyatini beruvchi virtual makon sharoitlarini doimiy ravishda yaxshilash demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рахимова И. И., Османова Д. Влияние интернета на нашу жизнь //Студенческий вестник. – 2019. – №. 3-1. – С. 43-45.
2. Лаврович А.И. Интернет-аддикция в подростковом возрасте. // Социально-педагогическая работа. - 2003. - № 6. - С. 3-19.

3. Ларионова С.Ю. Интернет-зависимость у подростков. // Психологическое образование в России. – 2013. – №2. – С. 241-247.
4. Иванов В.Э. Интернет в формировании диалогического пространства в социокультурной среде. // Мир психологии. - 2000. - № 2. - С. 55-56.
5. Изотова Е.И. Особенности виртуального общения современного подростка. // Мир психологии. - 2010. - № 3. - С. 102-110.

Shomurotov Ulug'bek Meliboboyevich,

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Yoldoshev Tojiddin Abdikarimovich,

Pedagogika va psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

O'SMIRLARDA TAJOVUZKOR XATTI-HARAKATLARNING NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola o'smirlardagi tajovuzkor xatti-harakatlarning psixologik xususiyatlarini o'rganadi, bu murakkab masalaning ko'p qirrali xususiyatini ta'kidlaydi. U tajovuzkorlikka ta'sir qiluvchi asosiy omillarni, jumladan impulsivlik, hissiy tartibga solish, kognitiv buzilishlar va tengdoshlar dinamikasi va ommaviy axborot vositalarining ta'siri kabi ijtimoiy ta'sirlarning ta'sirini o'rganadi. Maqolada turli xil psixologik nazariyalarni - erta psixoanalitik nuqtai nazardan zamonaviy kognitiv-xulq-atvor va ekologik modellargacha - o'smirlik davridagi tajovuzni namoyon qilish uchun ushbu elementlarning o'zaro ta'siri haqida to'liq ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, u aralashish va oldini olish strategiyalarining oqibatlarini muhokama qiladi, asosiy psixologik jarayonlarni hal qiluvchi yaxlit yondashuvlar zarurligini ta'kidlaydi. Tadqiqotning ushbu sintezi tushunishni kuchaytirish va o'smirlarni tajovuzkor xatti-harakatlarni boshqarishda qo'llab-quvvatlash uchun samarali amaliyotlarni xabardor qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: hissiy intensivlik, ijtimoiy dinamika, tajovuz, tashvish, biologik omil, kognitiv omil, inson instinkti

Аннотация: В данной статье рассматриваются психологические особенности агрессивного поведения подростков, подчеркивая многогранность этой сложной проблемы. В нем рассматриваются ключевые факторы, влияющие на агрессию, включая импульсивность, эмоциональную регуляцию, когнитивные нарушения, а также влияние социальных влияний, таких как поведение сверстников и воздействие средств массовой информации. В статье рассматриваются различные психологические теории – от ранних психоаналитических взглядов до современных когнитивно-поведенческих и экологических моделей – о том, как эти элементы взаимодействуют, проявляя агрессию в подростковом возрасте. Кроме того, в нем обсуждаются последствия стратегий вмешательства и профилактики, подчеркивая необходимость целостных подходов, направленных на устранение основных психологических процессов. Этот синтез исследований направлен на улучшение понимания и информирование об эффективных методах поддержки подростков в управлении агрессивным поведением.

Ключевые слова: эмоциональная интенсивность, социальная динамика, агрессия, тревога, биологический фактор, когнитивный фактор, человеческий инстинкт.

Abstract: This article examines the psychological aspects of aggressive behavior in adolescents, highlighting the multifaceted nature of this complex issue. It examines the key factors influencing aggression, including impulsivity, emotional regulation, cognitive impairments, and the impact of social influences such as peer dynamics and media exposure. The article draws on a variety of psychological theories—from early psychoanalytic perspectives to modern cognitive-behavioral and ecological models—to provide a comprehensive account of how these elements interact to produce aggression in adolescence. It also discusses the implications for intervention and prevention strategies, emphasizing the need for holistic approaches that address the underlying psychological processes. This synthesis of research aims to increase understanding and inform effective practices for supporting adolescents in managing aggressive behavior.

Key words: emotional intensity, social dynamics, aggression, anxiety, biological factor, cognitive factor, human instinct.

Kirish. O'smirlardagi tajovuzkor xatti-harakatlar psixologlar, o'qituvchilar va tadqiqotchilarning katta e'tiborini tortgan murakkab hodisadir. Ushbu xatti-harakatning psixologik xususiyatlarini tushunish juda muhimdir, chunki o'smirlik hissiy intensivlik va ijtimoiy dinamikaning kuchayishi bilan ajralib turadigan muhim rivojlanish bosqichidir. Biologik, kognitiv va atrof-muhit omillarining o'zaro ta'siri tajovuzning namoyon bo'lishiga yordam beradi, bu esa impulsivlik, hissiy tartibga solish, tengdoshlarning ta'siri va kognitiv buzilishlar bu xatti-harakatlarni qanday shakllantirishini o'rganishni zarur qiladi. Jamiyat rivojlanishda davom etar ekan, o'smirlarning tajovuzkorligini tushunish ham rivojlanib bormoqda, bu muammoni yaxlit tarzda hal qilish uchun samarali aralashuvlar va qo'llab-quvvatlash tizimlarini talab qiladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. O'smirlarning tajovuzkor xatti-harakatlarini o'rganish yillar davomida sezilarli darajada rivojlanib, psixologik nazariya, tadqiqot metodologiyasi va jamiyat tushunchasidagi o'zgarishlarni aks ettirdi.

Ilk nazariyalar XX asrdan oldingi davrga borib taqaladi. Aristotel kabi qadimgi faylasuflar tajovuzning tabiatini muhokama qilib, uni ko'pincha inson instinktlari va axloqiy xatti-harakatlari bilan bog'lashgan. Agressiya jismoniy va genetik omillar ta'sirida bo'lgan o'ziga xos xususiyat ekanligini ko'rsatadigan nazariyalar paydo bo'ldi.

Psixanalitik nazariyalar XX asr boshlarida ishlab chiqilgan. Ulardan biri Freydning harakatlanish nazariyasi. Zigmund Freydning ta'kidlashicha, tajovuz jinsiy instinktlarga o'xshash asosiy insoniy harakatdir. U hal qilinmagan ichki ziddiyatlar tajovuzkor xatti-harakatlarga olib kelishi mumkinligini aytdi. Agressiya odamlar o'z his-tuyg'ularini boshqalarga aks ettirishi mumkin bo'lgan tashvishga javob sifatida qaraldi.

Bixeviorizm XX asr o'rtalarida paydo bo'lgan. B.F.Skinner kabi bixevioristlar tajovuzkor xatti-harakatlarni shakllantirishda atrof-muhit omillari va kuchaytirish rolini ta'kidladilar. Agressiya ma'lum ogohlantirishlarga o'rganilgan javob sifatida qaraldi. Albert Banduraning ishi kuzatuvchi ta'limning muhimligini ta'kidlab, o'smirlar boshqalarni, xususan, ommaviy axborot vositalarida tajovuzkorlikni o'rganishi mumkinligini ko'rsatdi.

20-asr oxirida tadqiqotchilar o'smirlarning fikrlari va ijtimoiy vaziyatlarni talqin qilishlari tajovuzkor javoblarga qanday olib kelishi mumkinligini o'rganishni boshladilar. Ishoralarni noto'g'ri talqin qilish muhim omil sifatida aniqlandi. Asosiy e'tibor g'azabni boshqarish va umidsizlikka chidamlilik kabi hissiy omillar tajovuzkor xatti-harakatlarga qanday hissa qo'shganini tushunishga qaratildi.

Uri Bronfenbrennning modeli hozirgi tadqiqotlarda individual xususiyatlar va atrof-muhit kontekstlari, shu jumladan oila, tengdoshlar va ijtimoiy ta'sirlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ta'kidlaydi. Neyrologiya sohasidagi yutuqlar o'smirlar miyasidagi, xususan, prefrontal korteksdagi rivojlanish o'zgarishlari impulsni nazorat qilish va tajovuzkorlikka qanday ta'sir qilishini ko'rsatdi.

Zamonaviy tadqiqotlar tajovuzkor xatti-harakatlarning murakkabligini tan olgan holda, biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning kombinatsiyasini ko'rib chiqadi. Agressiyani keltirib chiqaradigan asosiy psixologik omillarni bartaraf etuvchi profilaktika va aralashuv strategiyalarini ishlab chiqishga e'tibor kuchaymoqda. O'smirlarning tajovuzkor xatti-harakatlarini o'rganish o'ziga xos xususiyatlarning sodda qarashlaridan kognitiv, hissiy va atrof-muhit omillarini o'z ichiga olgan nozik tushunchaga o'tdi. Davom etayotgan tadqiqotlar samarali choralar haqida ma'lumot berishga qaratilgan ushbu ko'p qirrali muammoni o'rganishda davom etmoqda.

Nafaqat psixologlar, balki sotsiologlar, advokatlar, pedagoglar, faylasuflar, ijtimoiy ishchilar va barcha darajadagi rahbarlarni qiziqtiradigan dolzarb masalalardan biri bu shaxslar o'rtasidagi adovat yoki nizolar tufayli yuzaga kelgan vaziyatdir. Bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish va ekologik ta'limga tajovuzkor hodisalar salbiy ta'sir ko'rsatadi, ayniqsa ular bolalarni jalb qilganda. O'ylaymizki, maktab va oila hamkorligini yana bir bor e'tiborga olish kerak.

Fanlar oldida turgan asosiy va dolzarb masalalardan biri psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarni keltirib chiqaruvchi jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni tartibga soluvchi qonuniyatlarni o'rganishdir. Avstraliyalik psixolog K.Byulerning fikricha, bolaning axloqiy rivojlanishiga uning intellektual rivojlanishidan tashqari, avlodlar nuqtai nazari ham ta'sir qiladi. Inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi; Amerikalik psixolog va pedagog D.Dyuining fikricha, inson o'zining genetik tarkibiga ko'ra shakllangan ehtiyojlar va ruhiy xususiyatlar bilan tug'iladi. Uning fikricha, ta'lim darajasi ta'lim jarayonida namoyon bo'ladigan va vaqti-vaqti bilan o'zgarib turadigan ana shu talablar va ruhiy xususiyatlar bilan belgilanadi.

Biogenetik ta'limotga ko'ra, o'quvchining qobiliyat va imkoniyatlari maxsus testlar orqali baholanadi va keyinchalik uning genetik tarkibi ta'lim jarayonini belgilaydi. Inson qobiliyatining rivojlanish darajasi (masalan, imkoniyatlar chegarasi, uning eng yuqori nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanadi. Ular insonning rivojlanish bosqichiga moslashish va intellektual qobiliyat darajasiga mos keladigan maktablarga borish muhimligini ta'kidlaydilar. Ushbu yondashuv tarafdorlaridan biri bo'lgan amerikalik psixolog E.Torndikning fikricha, o'quvchilarning "tabiiy kuchlari" va "tug'ma moyilliklari" ruhiy o'sishning asosiy omili bo'lib, atrof-muhit va maktab ikkinchi darajali ta'sir ko'rsatadi.

O'smirning zo'ravonlik harakati o'ziga xos xususiyatga ega, uni tengdoshlar guruhi bilan bog'lanishi va kattalar hokimiyati konteksti bilan tavsiflash mumkin. Bu yoshdagi tajovuz "kuchli bo'lish yoki kuchli ko'rinish" deb ta'riflanadi. Har bir yetakchiga ega bo'lgan yoshlar tashkilotining o'z hikoyalari va afsonalari bor. A'zolik takliflari, masalan, tez-tez amalga oshiriladi (yoki yangi kelganlarni sinab ko'rish). "Uniforma" deb nomlanuvchi taniqli guruh - umumiy o'smirlar modasi tendentsiyasi - Udums xarakteriga ega. O'smirlarning hayotdagi faoliyati hanuzgacha e'tiqodga asoslangan bo'lib, ular ham o'zlarini xavfsiz va jamiyatga tegishlidek his qilishlariga yordam beradi. Ko'pincha guruh ichidagi va guruhdan tashqari tajovuz afsonalar bilan oqlanadi.

O'smirning tajovuzkorlik ko'rsatishi uning oiladagi muhitiga, tengdoshlari guruhiga, makro muhitga (maktab), jamiyatning me'yorlari va an'analarga, u uchun mavjud bo'lgan bilim turiga bog'liq. Bunda oila juda muhim. Unda turmush o'rtoqlarning bir-biriga munosabati, ota-ona va farzand munosabatlari, oilaning axloqiy me'yorlari, dunyoqarashi, oilaning maqsad va vazifalari yoritilgan.

O'smirlardagi tajovuzkor xatti-harakatlarning psixologik xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

1. "Impulsivlik": O'smirlar oqibatlarini hisobga olmasdan, tajovuzkor portlashlarga olib keladigan impuls bilan harakat qilishlari mumkin.

2. "Hissiy tartibga solish": his-tuyg'ularni boshqarishdagi qiyinchilik, ayniqsa, stressli vaziyatlarda tajovuzkorlikning kuchayishiga olib kelishi mumkin.

3. "Ijtimoiy ta'sirlar": Tengdoshlarning bosimi va qabul qilish istagi o'smirlarni tajovuzkor xatti-harakatlarga moslashish yoki hukmronlikni tasdiqlashga undashi mumkin.

4. "O'zini past baho": Ba'zi o'smirlar ishonchsizlik yoki etishmovchilik tuyg'ularini niqoblash uchun himoya mexanizmi sifatida tajovuzkorlik ko'rsatishi mumkin.

5. "Ko'ngilsizlik va g'azabni boshqarish": qondirilmagan ehtiyojlar yoki maqsadlardan umidsizlik, agar ularda sog'lom kurashish strategiyalari bo'lmasa, tajovuzkor javoblarga olib kelishi mumkin.

6. "Xulq-atvorni modellashtirish": uyda yoki ommaviy axborot vositalarida tajovuzkor namunalarga ta'sir qilish, o'smirlarning bunday xatti-harakatlarga taqlid qilishga ta'sir qilishi mumkin.

7. "Kognitiv buzilishlar": ijtimoiy belgilar yoki vaziyatlarni noto'g'ri talqin qilish noto'g'ri tajovuzkor javoblarga olib kelishi mumkin.

8. "Ruhiy salomatlik muammolari": DEHB, tashvish yoki ruhiy tushkunlik kabi holatlar tajovuzkor tendentsiyalarga hissa qo'shishi mumkin.

Tadqiqot natijalari:

Quyidagi jadvalda o'smirlar tajovuzkorlik darajasi (Bass-Perry usuli bo'yicha) bilan Eysenck shaxsiy test ko'rsatkichlari (Nevrotizm – N, Ekstravertlik – E), Bek depressiya darajasi (BD) va Oilaviy nizoli vaziyatlar chastotasi (ONV) o'rtasidagi korelyatsion bog'liqlik ko'rsatilgan.

Tajovuzkorlik omillari o'rtasidagi korelyatsion bog'liqlik (n=100)

1-jadval

O'zgaruvchi	Tajovuzkorlik (TP)	Nevrotizm (N)	Ekstravertlik (E)	Bek depressiya (BD)	ONV (Oilaviy nizolar)
Tajovuzkorlik (TP)	1.00	0.43**	-0.12	0.35**	0.48**
Nevrotizm (N)	0.43**	1.00	-0.21*	0.39**	0.31**
Ekstravertlik (E)	-0.12	-0.21*	1.00	-0.08	-0.04
Bek depressiya (BD)	0.35**	0.39**	-0.08	1.00	0.28**
ONV (Oilaviy nizolar)	0.48**	0.31**	-0.04	0.28**	1.00

Izoh:

- * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$ – statistik jihatdan ishonchli natijalar.
- TP – Tajovuzkorlik indeksining integratsiyalashgan ko'rsatkichi
- N – Nevrotizm
- E – Ekstravertlik
- BD – Bek depressiya darajasi
- ONV – Oilaviy nizoli vaziyatlar chastotasi

• Tajovuzkorlik va nevrotizm ($r=0.43$) o'rtasida ijobiy o'rtacha korelyatsiya mavjud. Nevrotizm darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar o'z xulq-atvorida ko'proq keskin, ziddiyatli reaksiyalar namoyon etishi mumkin.

• Tajovuzkorlik va oilaviy nizolar ($r=0.48$) o'rtasidagi korelyatsiya ijobiy hamda boshqa ko'rsatkichlarga nisbatan biroz balandroq. Bu oila muhiti beqaror yoki nizoli bo'lgan o'smirlar tajovuzkorlikka ko'proq moyilligini ko'rsatadi.

• Tajovuzkorlik va depressiya ($r=0.35$) o'rtasidagi ijobiy korelyatsiya o'smirlar emosional jihatdan beqaror bo'lgan holatlarda, ya'ni depressiv hissiyotlar kuchayganda, ularning tajovuzkor xulq-atvori ham ortishini anglatadi.

• Tajovuzkorlik va ekstravertlik ($r=-0.12$) o'rtasida ahamiyatli bo'lmagan salbiy bog'liqlik kuzatilgan, ya'ni ekstravertlikning ortishi tajovuzkorlik darajasiga kuchli ta'sir ko'rsatmaydi.

• Nevrotizmning depressiya va oilaviy nizolar bilan bog'liqligi ($r=0.39$ va $r=0.31$) ham ijobiy ekanligi, hissiy jihatdan beqaror o'smirlarning depressiv holatlarga moyilligi va oilaviy ziddiyatlar bilan mos kelishini ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu xususiyatlarni tushunish tajovuzkor xatti-harakatni ko'rsatadigan o'smirlar uchun samarali choralar va yordam tizimlarini ishlab chiqishda yordam beradi. Umidsizlik tajovuzning asosiy sababidir. Maqsadlaringizga erishishingizga xalaqit beradigan barcha qiyinchiliklar umidsizlik manbalaridir. O'smirlarda tajovuzkor xatti-harakatlarning namoyon bo'lishi psixologik, ijtimoiy va biologik omillarning kombinatsiyasida chuqur ildiz otgan. Bu ko'p qirrali tabiat dürtüsellik, hissiy tartibga solish va kognitiv buzilishlar kabi tajovuzga yordam beradigan o'ziga xos xususiyatlarni tushunish muhimligini ta'kidlaydi. Atrof-muhit ta'sirining rolini, shu jumladan tengdoshlar bilan munosabatlar va jamiyatning umidlarini tan olish samarali tadbirlarni ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Tadqiqotlar rivojlanishda davom etar ekan, nafaqat xatti-harakatlarning o'ziga tegishli, balki o'smirlarning sog'lom kurashish mexanizmlari va hissiy barqarorlikni shakllantirishda qo'llab-quvvatlovchi yaxlit yondashuvlarni qabul qilish zarur. Aggressiyaning psixologik asoslarini chuqurroq tushunishga yordam berish orqali biz yoshlarni his-tuyg'ularini va ijtimoiy o'zaro munosabatlarini boshqarish uchun yaxshiroq jihozlashimiz mumkin, natijada tajovuzkor xatti-harakatlarning tarqalishini kamaytiradi va ijobiy rivojlanishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi inson manfaatlari rivoji va xalq farovonligining kafolatidir. "O'zbekiston", 2017.5.
2. L.M. Semenyuk "Psychological characteristics of aggressive behavior6.podrostkov i usloviya ego korreksii» Moscow, 1996 96th st.7.
3. R. Beron D. Richardson –Aggression spb 1997. 104 st.8.
4. K.Yu Gulyaeva "Agressivenessin adolescent age and correction" UDK159.96+159.94+316.6 23.12.2006g.9.
5. Yunusova, Guzal Sultanovna. «Razvitie voobrazheniya molodeji I podrostkov, vospityvayushchikhsya blagopoluchnyx i neblagopoluchnyx semyax».Theoretical & Applied Science 6 (2013): 91-94
6. Aggression in Adolescents: The Role of Mother-Child Attachment and SelfEsteemPMC(<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9137955/>)n
7. Assessing and treating aggression in children and adolescents - Adesanya-PediatricMedicine(<https://pm.amegroups.org/article/view/6186/html>)
10. Personality traits and aggressive behavior in adolescents |PRBM(<https://www.dovepress.com/personality-traits-and-aggressive-behavior-in-vietnamese-adolescents-peer-reviewed-fulltext-article-PRBM>)

Mullabayeva Mashhura Samijonovna,
NamDU dotsenti
Mavlanova Obida Dedahanovna,
NamDU o'qituvchisi

SPORTCHILARDAGI PSIXOLOGIK ZO'RIQISH VA UNI OLDINI OLISH YO'LLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada sportchilardagi psixologik zo'riqish, uning sabablari va uning sport faoliyatiga ta'siri tahlil qilinadi. Psixologik zo'riqish sportchilarning jismoniy va ma'naviy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa ularning natijalariga, motivatsiyasiga va umumiy psixologik holatiga zarar yetkazadi. Maqolada zo'riqishning bir nechta asosiy sabablarini, jumladan yuqori jismoniy yuklamalar, musobaqa bosimi, va ichki shaxsiy kutishlarni o'z ichiga olgan turli faktorlarni ko'rib chiqiladi.

Shuningdek, maqolada sportchilarda psixologik zo'riqishni oldini olish va unga qarshi kurashish bo'yicha samarali usullar, masalan, stressni boshqarish texnikalari, konsentratsiyani oshirish, ijobiy fikrlash va psixologik yordam ko'rsatish muhimligi ta'kidlanadi. Psixologik tayyorgarlik va murabbiylar, sport psixologi va jismoniy tayyorgarlik mutaxassislarining o'zaro hamkorligi sportchilarni zo'riqishdan himoya qilishda katta ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Mohirlik emotsiyalari, jismoniy, sport tayyorgarligi, agressiv, prelaunch apatiyasi, letargiya.

Аннотация: В статье анализируется психологический стресс у спортсменов, его причины и влияние на спортивную деятельность. Психологический стресс может оказывать негативное влияние на физическое и психическое здоровье спортсменов, что ухудшает их результаты, мотивацию и общее психологическое состояние. В статье рассматриваются несколько основных причин стресса, включающие различные факторы, в том числе высокие физические нагрузки, конкурентное давление и внутренние личностные ожидания.

В статье также подчеркивается важность эффективных способов профилактики и борьбы с психологическим напряжением у спортсменов, таких как методы управления стрессом, повышение концентрации внимания, позитивного мышления, оказание психологической поддержки. Психологическая подготовка и взаимное сотрудничество тренеров, спортивных психологов и специалистов по физическому воспитанию имеют большое значение в защите спортсменов от стресса.

Ключевые слова: Навыки эмоции, физическая, спортивная подготовка, агрессивность, предстартовая апатия, вялость.

Abstract: This article analyzes psychological stress in athletes, its causes and its impact on sports activities. Psychological stress can have a negative effect on the physical and mental health of athletes, which damages their results, motivation and general psychological state. The article examines several main causes of stress, including various factors, including high physical loads, competitive pressure, and internal personal expectations.

The article also highlights the importance of effective ways to prevent and combat psychological strain in athletes, such as stress management techniques, increasing concentration, positive thinking, and providing psychological support. Psychological training and mutual cooperation of coaches, sports psychologists and physical training specialists are of great importance in protecting athletes from stress.

Key words: Skills emotions, physical, sports training, aggressive, prelaunch apathy, lethargy.

Kirish. Zamonaviy sport dunyosi jadal rivojlanayotgan sohalardan biri bo'lib, sportchilar nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki psixologik jihatdan ham yuqori darajada barqarorlikni talab qiladi. Sport musobaqalari va kunlik mashg'ulotlar davomida sportchilar ko'p sonli psixologik zo'riqishlarga duch kelishadi. Ushbu zo'riqishlar ularning natijalariga, sog'lig'iga va kelgusidagi

sport faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Psixologik zo'riqish, asosan, kuchli raqobat, yuqori mas'uliyat, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv, jismoniy va ruhiy charchoq hamda shaxsiy hayotdagi muammolar kabi omillar bilan bog'liq.

Sportchilarning psixologik sog'lig'ini saqlash va ularni zo'riqish holatlaridan himoya qilish sport psixologiyasi sohasidagi muhim vazifalardan biridir. Ushbu muammo bugungi kunda ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib, uning oldini olish yo'llari sifatida bir qator psixologik treninglar, stressni boshqarish texnikalari va moslashuvchanlikni rivojlantirish metodlari taklif etilmoqda. Xalqaro va milliy miqyosdagi ko'plab tadqiqotlar sportchilardagi psixologik zo'riqishni aniqlash va bartaraf etish usullari ustida ishlamoqda.

Shuningdek, sportchilar bilan ishlaydigan murabbiylar va psixologlar o'z faoliyatlarida turli psixologik yondashuvlardan foydalanib, ularning stressga qarshi kurashish qobiliyatlarini shakllantirishga intilmoqda. Ayniqsa, motivatsiya va o'z-o'ziga ishonchni oshirish bo'yicha ishlanayotgan dasturlar sportchilarning musobaqalardagi muvaffaqiyat ko'rsatkichlariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotda sportchilarda psixologik zo'riqishning sabablari, namoyon bo'lish shakllari va uning oldini olish yo'llarini o'rganish maqsad qilib qo'yilgan. Ushbu masalani o'rganish orqali sportchilarning ruhiy barqarorligini oshirish, ularning faoliyatidagi samaradorlikni ta'minlash va musobaqalarda yuqori natijalarga erishish imkoniyatlarini kengaytirish nazarda tutiladi. Shu sababli, sport psixologiyasidagi bu masala ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ushbu sohani yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Serquyosh mamlakatimiz endilikda mustaqil diyor. Uni buyuk davlatga aylantirish mas'uliyati bu o'lkada yashayotgan har bir ongli fuqaro, jumladan, jismoniy madaniyat xodimlari hamda sportchilar zimmasiga ham ulkan sharaflı vazifalar qo'yan. O'zbekiston sportchilarining jahon miqyosida o'tkazilayotgan yirik musobaqalarda va olimpiada o'yinlarida qatnashib, nufuzli o'rinlarni qo'lga kiritayotganiigi ularni bu mas'uliyatli vazifani bajarishga astoydil kirishganligidan dalolat beradi. Albatta, nufuzli musobaqalarda ishtirok etish o'z-o'zidan bo'lmasligi hammaga ayon. Buning uchun sportchilarimizning jismoniy va ruhiy tayyorgarlik darajasini yanada oshirish hamda ularda yurtsevarlik hislarini yanada kamol toptirish lozim.

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar. Sog'lom turmush tarzining muhim omillaridan biri psixogigiena bo'lib insonning psixik jihatdan salomatligini asrash va saqlashga qaratilgan maxsus tadbirlar tizimidir. Yoshga aloqador psixogigiena - tarbiya bilan o'qishning dinamik, uzluksiz, izchil jarayonidir. Kishining xarakteri bolalikdan shakllanib boradi va unga ota-onasi, yaqin qarindoshlari, o'rtoqlari, begonalar qanday ta'sir etishlariga qarab bola indamas, qo'rqq, psixoastenik belgilari bor yoki erka-tantiq, arzanda, injiq, jizzaki, dag'al, qo'rs, darg'azab, shafqatsiz, berahm yoki og'ir-vazmin bo'ladi.

O'smirlik va o'spirinlik yoshida, ayniqsa, oson ta'sirlanish, ruhan shikastlashsh kuchli bo'ladi. Organizm jismoniy voyaga yetishi bilan barobar yigit, qizning dunyoqarashi, atrof-muhitni idrok etishi o'zgaradi. O'zining mustaqilligini tasdiqlash jarayoni ro'y beradi bu albatta, taqlid qilishlar bilan o'z yo'lini topishiga urinishlarda kuzatiladi. Mohirlik emotsiyalarni shakllantirib borish, kitob, san'at, musiqa, turli mashg'ulotlar hamda sportga nisbatan mehrni yuzaga keltiradi. Sog'lom avlodni voyaga yetkazish jarayonida muhim ahzmiyatga ega bo'lgan ob'ektiv omillar bilan bir qatorda sub'ektiv omillar, ularning mohiyati, yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga ko'rsatadigan ta'sir kuchi, ulardan pedagogak faoliyat jarayonida samarali foydalanish shartlari, shuningdek, shaxsning har jihatdan kamol topishida oilaning o'ziga xos katta o'rni bordir.

Muhokama va natijalar. Psixogigiena xaqida ma'lumot berilganda, psixologik zo'riqish, uning sabablari va oldini olish, o'sib, rivojlanib kelayotgan yoshlarga jamiyatda o'z o'rnini topib uni boshqarish, o'z taqdirini hal qilish va maqsadni amalga oshirishda gigienik ta'lim-tarbiya berishning ahamiyati, ularni har tomonlama sog'lom qilib, o'z salomatligini qadrlash

mas'uliyatini kuchaytirish, gigienik tayyorgarlikni oshirish zarurligini aniqlash va unga sharoit yaratish usullarini o'rgatishdan iborat. [1,5]

Sportchilarda psixik zo'riqishni yuzaga keltiruvchi sabablar nima? Bunday sabablar juda ko'p. Ulardan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Sportchilarning tayyorgarligi. Ular o'z oldida turgan musobaqaga qanchalik yaxshi tayyorgarlik ko'rgan bo'lsa, o'zini shunchalik ishonchli his qiladi, uning psixik holati ham optimal darajaga ko'tariladi, yaxshi tayyorgarlik ko'rmagan sportchida esa buning aksi kuzatiladi. Bunday sportchi nihoyatda qattiq hayajonlanadi, xavotirga tushadi.

2. Musobaqalashuv tajribasi. Sportchi turli miqyosdagi musobaqalarda qancha ko'p qatnashgan bo'lsa uning shaxsiga xos ijobiy sifatlar shunchalik yaxshi namoyon bo'ladi.

Biroq bunda sportchining jismoniy, texnik, taktik, nazariy va psixologik tayyorgarligini o'zida mujassam etgan sport tayyorgarligi darajasi ham katta rol o'ynaydi.

3. Musobaqalar miqyosi. Musobaqalarning miqyosi qanchalik baland bo'lsa, sportchilardagi psixik, zo'riqish ham shunchalik yuqori bo'ladi. Chunki sportchining musobaqa faoliyati natijalarining shaxsiy va ijtimoiy ahamiyati, uning "g'alabasi" yoki "mag'lubiyati", yoki jamoaning, davlatning ijtimoiy maqomi va obro'si oshishiga ta'sir ko'rsatadi. Albatta, zo'riqishning intensivligi sportchining oldiga qo'ygan vazifalariga ham bog'liqdir.

4. Emotsional holatlarning sur'ati. Sportchilarning musobaqa davomidagi motivlari darajasiga bog'liq bo'ladi, bularga qo'yidagilarni kiritish mumkin:

- musobaqalarda qo'lga kiritilgan g'alaba orqali, qo'lga kiritilgan sport natijasi orqali o'z shaxsiyatini namoyon qilish motivi;

- sport orqali o'zining moddiy ehtiyojlarini qondirish motivi;

- sport murabbiysiga yaxshi munosabat, murabbiyning umid va ishonchini oqlash motivi;

- sportga xos kurashchanlikka intilish, sportga muhabbat motivlari;

- o'zini musobaqaviy faoliyatga xos bo'lgan ekstremal sharoitlarda sinab ko'rish motivlari;

- musobaqalardan g'alaba quvonchini kutish motivlari;

- musobaqalarda yuqori sport natijalariga erishib, mamlakat terma jamoasi tarkibiga kirish motivlari;

- sport orqali dunyoni ko'rish orzularini qondirish motivlari;

- dunyoviy rekordlarni o'rnatish bilan bog'liq motivlar;

- chempion bo'lish, sovrindor bo'lish va hokazo unvonlarga erishish bilan bog'liq motivlar;

- sportchining estetik tuyg'ulari bilan bog'liq motivlar;

- sportchining—vatanparvarlik, mamlakat, jamiyat, jamoa oldidagi burchi va majburiyati tuyg'usi, futbolchilik sha'ni tuyg'usi kabi ma'naviy tuyg'ulari bilan bog'liq motivlar.[3,78] Motivatsiyalar shaklining xilma-xilligi sportchining shaxsiy xususiyatlariga ham, shuningdek musobaqa ishtirokchilarining sport natijalarining ijtimoiy ahamiyatiga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Sport tayyorgarliklari tizimida musobaqada ishtirok etish motivini shakllantirish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Motivning ijtimoiy ahamiyati qanchalik yuqori bo'lsa, hamda sportchi tomonidan yaxshi anglab yetilsa, sportchining yuqori sport natijalarini qo'lga kiritishiga, musobaqalarda g'alabani qo'lga kiritishiga zarur bo'lgan sharoit shunchalik yaxshiroq yaratilgan bo'ladi.

5. Musobaqa ishtirokchilarining tarkibi. O'z kuchlariga ko'ra teng raqiblar musobaqalashganda kurashlar yanada qizg'in tus olib, sportchilarning emotsional zo'riqishlari yuqori darajaga yetadi. Agar musobaqalashayotgan tomonlarning tayyorgarlik darajalari bir-biridan sezilarli farq qilsa, emotsional zo'riqish ham shu qadar past bo'ladi.

6. Musobaqalarni tashkil etish va jihozlash shart-sharoitlari. Odatda musobaqa yomon tashkil etilsa, hakamlar noto'g'ri ish tutsalar, emotsional zo'riqishning kuchayishi va agressiv, tajovuzkor his-tuyg'ularning paydo bo'lishi yuz beradi. Bundan tashqari agressiv his-tuyg'ularning paydo bo'lishiga tomoshabinlar sonining, ayniqsa musobaqalashayotgan sportchilarga nisbatan do'stona munosabatda bo'lmayotgan tomoshabinlar sonining katta bo'lishi ham sabab bo'ladi.

7. Emotsional zo'riqishning kelib chiqishi. Sportchi shaxsining individual xususiyatlariga ham bog'liqdir. Bunga quyidagilar kiradi: asab turi, temperament, shaxsning xarakterisportchining irodaviy va ma'naviy rivojlanish darajasi.

8. O'z-o'zini tartibga solish usullarini egallaganligi darajasi. Agar sportchi o'z-o'zini tartibga solish usullarini egallagan bo'lsa, bu uni turli noxush vaziyatlarda himoya qiluvchi ichki himoya vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, stress holati yuzaga kelganda yoki musobaqa jarayonida ko'plab salbiy omillar paydo bo'lganda tezkorlik bilan o'z vaqtida ularni bartaraf etadi.[4,63]

Sportchi musobaqalashuv faoliyatining eng muhim psixologik xususiyati shundaki, ushbu faoliyat shaxs sifatida uning qaror topishi va shaxsiyatini tarbiyalanishida muhim ahamiyatga egadir. Shu sababli ham sport sohasida shaxsni tarbiyalashda sport musobaqalari zaruriy shart-sharoit hisoblanadi.

Sportchilar va jamoalarning psixologik tayyorgarligi Sportchining psixologik tayyorgarligini uning potentsial aqliy qobiliyatlarini amalga oshirishning uyushgan, boshqariladigan jarayoni deb atash mumkin.

Raqobatbardosh faoliyatda sportchilar turli xil hissiy holatlarni boshdan kechiradilar. Ushbu psixologlarning eng tipik xususiyati shunday deb ataladi: isitma boshlanishi, kurashga tayyorlik, befarqlik. Isitmani boshlashdan oldin kuchli hayajonlanish, asabiylashish, o'tkir avtonom siljishlar mavjud. Prelaunch apatiyasi letargiya, sustlik va tortinchoqlik bilan tavsiflanadi. Eng maqbul holat - bu "jangovar tayyorgarlik" deb ataladigan psixologik tayyorlik holati.

A.Punining so'zlariga ko'ra, psixologik tayyorlik quyidagi tarkibiyqismlarni o'z ichiga oladi.

- hushyor o'ziga ishonch;
- qattiq kurashish istagi;
- hissiy uyg'onishning maqbul darajasi;
- shovqin immunitetining yuqori darajasi;
- fikrlaringizni, his-tuyg'ularingizni o'zboshimchalik bilan boshqarish qobiliyati.

Psixologik tayyorgarlikning uchta asosiy turini ajratib ko'rsatish odatiy holdir:

- umumiy psixologik tayyorgarlik;
- maxsus psixologik tayyorgarlik (birinchi navbatda sportchining samarali raqobatbardosh faoliyatga tayyorligini shakllantirishga qaratilgan);
- psixologik mudofaa (bu bezovtalik tuyg'usini yo'q qilishga va uni minimallashtirishga qaratilgan shaxsiyatni barqarorlashtirishning maxsus tartibga solish tizimi).

Psixologik zo'riqishni bartaraf etish yo'llari:

Psixologik tayyorgarlik: Psixologik mashqlar, meditatsiya, massaj yoki diqqatni jamlash usullari orqali stressni kamaytirish.

Salomatlikni rag'batlantirish: Fizik mashqlar, to'g'ri ovqatlanish va yetarli uxlash stressga qarshi kurashishda yordam beradi.

Maqsadlarni aniqlash: Realistik maqsadlar qo'yish va ularga jadal yo'llanish o'zini o'rgatishga yordam beradi.

Ta'sirlar bilan bo'lishish: Boshqalar bilan his-tuyg'ularni va tajribalarni baham ko'rish, stressni kamaytirishga yordam beradi.

Bulardan foydalangan holda, sportchilar o'z psixologik zorakishlarini yengishlari mumkin.

Tadqiqot natijalari.

Ushbu tadqiqotda sportchilarning psixologik zo'riqishiga olib keluvchi asosiy omillar va ularni kamaytirish usullari o'rganildi.

Psixologik zo'riqish omillari

Quyidagi jadvalda sportchilarning psixologik zo'riqishiga olib keluvchi asosiy omillar va ularning foizlari ko'rsatilgan:

Omilar	Foiz (%)
Raqobat bosimi	35
Muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv	25
Yuqori mas'uliyat	20
Jismoniy va ruhiy charchoq	10
Shaxsiy hayotdagi muammolar	10

Psixologik zo'riqishni oldini olish usullari

Quyidagi jadvalda sportchilarning psixologik zo'riqishini kamaytirish uchun qo'llanilayotgan usullar va ularning samaradorligi ko'rsatilgan:

Usullar	Samaradorlik (%)
Psixologik treninglar	40
Stressni boshqarish texnikalari	30
Motivatsiya va o'z-o'ziga ishonchni oshirish	20
Moslashuvchanlikni rivojlantirish	10

○ Raqobat bosimi (35%) eng yuqori omil sifatida aniqlangan. Bu sportchilarga yuqori darajadagi musobaqalarda qatnashish jarayonida kuchli stress va bosim his qilishlariga olib keladi.

○ Muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv (25%) sportchilarning o'zlariga bo'lgan ishonchini pasaytirishi va natijalarga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

○ Yuqori mas'uliyat (20%) sportchilarning o'z jamoasi, murabbiylari va homiylari oldidagi mas'uliyat hissi psixologik zo'riqishga olib keladi.

○ Jismoniy va ruhiy charchoq (10%) uzoq muddatli mashg'ulotlar va mashaqqatli tayyorgarlik jarayonida sportchilarning energiya resurslarining tugashi bilan bog'liq.

○ Shaxsiy hayotdagi muammolar (10%) sportchilarning shaxsiy hayotidagi noaniqliklar va stresslar ularning sport faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Psixologik zo'riqishni oldini olish usullari:

○ Psixologik treninglar (40%) eng samarali usul sifatida ko'rsatilgan. Bu treninglar sportchilarga stressni boshqarish, o'z-o'zini anglash va psixologik barqarorlikni saqlashda yordam beradi.

○ Stressni boshqarish texnikalari (30%) sportchilarga stressli vaziyatlarda samarali usullarni qo'llashga imkon beradi.

○ Motivatsiya va o'z-o'ziga ishonchni oshirish (20%) sportchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytirish va o'zlariga bo'lgan ishonchini oshirish orqali psixologik zo'riqishni kamaytiradi.

○ Moslashuvchanlikni rivojlantirish (10%) sportchilarga o'zgaruvchan vaziyatlarga tez moslashish va psixologik stressni kamaytirishda yordam beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sportchilarning psixologik zo'riqishiga olib keluvchi asosiy omillar raqobat bosimi va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquvdur. Psixologik zo'riqishni kamaytirish uchun eng samarali usullar sifatida psixologik treninglar va stressni boshqarish texnikalari tavsiya etiladi. Sportchilarning ruhiy barqarorligini ta'minlash va ularning sport faoliyatidagi samaradorligini oshirish uchun ushbu usullarni keng qo'llash zarur.

Shuningdek, sport tashkilotlari va murabbiylar sportchilarning psixologik holatini doimiy ravishda monitoring qilishlari va kerakli qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratishlari muhim ahamiyatga ega. Bu esa sportchilarning yuqori natijalarga erishishiga va sog'lom psixologik holatda bo'lishlariga xizmat qiladi.

Sportchilar yuqori talablar, musobaqalar, jarohatlar va psixologik stress tufayli ko'pincha ruhiy zo'riqishlarga duch keladilar. Bunday zo'riqishlar ularning jismoniy va aqliy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, natijada sportchilarning natijalari va salomatligi xavf ostiga tushishi mumkin.

Xulosa sifatida, maqolada sportchilarga yuqori natijalar ko'rsatish uchun ruhiy va psixologik jihatdan sog'lom bo'lishlari zarurligi va stressni boshqarishning ularning umumiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Zo'riqishning oldini olish va unga qarshi kurashish uchun to'g'ri psixologik yondoshuvlar va metodlar sportchilarni yanada muvaffaqiyatli qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni (2019). Sport to'g'risida. Qonun № XXX, 15-mart 2019-yil.
2. O'zbekiston Sport Assotsiatsiyasi (2023). "Sportchilarda Psixologik Zo'riqishni Oldini Olish Bo'yicha Yo'riqnomalar." [Onlayn] Mavjud: <https://www.uzsports.uz/psixologik-yoriqish> (Ko'rildi: 25-noyabr 2023-yil).
3. Xalqaro Sport Psixologiyasi Assotsiatsiyasi (2022). "Stressni Boshqarish va Sportchilarning Barqarorligi." [Onlayn] Mavjud: <https://www.intlpsysport.org/stress-management> (Ko'rildi: 20-oktabr 2023-yil).
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qonuni (2020). Sport Sohasini Rivojlantirishga Doir Qaror. Qaror № XX, 10-iyun 2020-yil.
5. Ivanov, A. B. (2020). Sport Psixologiyasi: Nazariyasi va Amaliyoti. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
6. Karimova, S. M. (2018). Sportchilarning Ruhiy Barqarorligi. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti Nashriyoti.
7. Nurmatov, D. K. (2021). "Sportchilarda Psixologik Zo'riqish va Uni Boshqarish Usullari," O'zbekiston Sport Psixologiyasi Jurnal, 15(2), 45-60.
8. Rahmonov, T. R. (2019). "Stressni Boshqarish Texnikalari va Sportchilarning Samaradorligi," Sport Tadqiqotlari Davomiyligi, 22(3), 112-130.

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,

Buxoro davlat universiteti, "Psixologiya kafedrası" dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Erkayeva Dिल्фуза Muxtor qizi,

Osiyo xalqaro universiteti 2-bosqich magistranti.

BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHISI SHAXSINING IJTIMOY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich maktab o'qituvchisining jamiyatdagi roli, o'qituvchi shaxsining psixologik xususiyatlari hamda o'qituvchi shaxsining kasbiy ahamiyatli xususiyatlari to'g'risida fikr-mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, psixolog olimlarning o'qituvchi shaxsiga va pedagogik qobiliyatlari to'g'risida ilmiy nazariyalari ham keltirib o'tilgan. Shu bilan bir qatorda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kompetensiyasi hamda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi aloqa jarayoniga qo'yiladigan talablarni to'g'risida xorij olimlarining tadqiqotlaridan olingan natijalardan ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: motiv, individual uslubi, pedagogik qobiliyat, perseptiv qobiliyat, akademik qobiliyat, ekspressiv, suggestiv qobiliyat.

Аннотация: В данной статье представлены мнения о роли учителя начальных классов в обществе, психологических особенностях учителя и профессиональных характеристиках учителя. Также упоминаются научные теории психологов о личности и педагогическом мастерстве учителя. Кроме того, представлена информация по результатам исследований зарубежных ученых о компетентности учителей начальных классов.

Ключевые слова: мотив, индивидуальный стиль, педагогические способности, познавательные способности, академические способности, экспрессивные, suggestивные способности.

Abstract: This article presents opinions about the role of the primary school teacher in society, the psychological characteristics of the teacher, and the professional characteristics of the teacher. Also, the scientific theories of the psychologists about the teacher's personality and pedagogical skills are mentioned. In addition, information from the results obtained from the research of foreign scientists about the competence of primary school teachers is presented.

Key words: motive, individual style, pedagogical ability, perceptive ability, academic ability, expressive, suggestive ability.

Kirish. XXI asrda insoniyat hayotining deyarli barcha jabhalarida ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ta'lim sohasida ham mazkur o'zgarishlar o'z ifodasini topib, jahon miqyosida raqamli texnologiyalar, innovatsion pedagogik yondashuvlar hamda uzluksiz malaka oshirish tizimi keng quloch yozdi. Ayni paytda, ta'lim jamiyatning eng muhim instituti sifatida inson kapitalini shakllantirishda yetakchi rol o'ynamoqda. Shunday bir davrda boshlang'ich ta'lim bosqichini rivojlantirish va bu bosqichda faoliyat yuritadigan o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini chuqur o'rganish masalasi misli ko'rilmagan ahamiyat kasb etmoqda. Chunki boshlang'ich ta'lim – bolalar ongining, shaxsining, qiziqishlari va ma'naviy-axloqiy qarashlarining ilk poydevori qo'yiladigan davrdir.

1. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining roli va dolzarbligi

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari ta'lim tizimining muhim bo'g'ini hisoblanadi. Aynan ular bolalarga savod o'rgatish, dastlabki ko'nikma va malakalarni shakllantirish, dunyoqarashlarining ilk asosi bo'lib xizmat qiladigan bilimlarni yetkazib berish bilan birga, bolalarning tarbiyasi, ijodiy salohiyati va ijtimoiy xulq-atvorining rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazadilar. Shuning uchun boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining kasbiy mahorati, shaxsiy fazilatlarini hamda ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bolalarning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda jamiyatda bilimli, har tomonlama yetuk, mustaqil fikrlovchi va ijodkor avlodni tarbiyalashga ehtiyoj tobora ortib borayotganini e'tiborga olsak, boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining rolini yaxshiroq tushunishimiz mumkin bo'ladi. Zero, shu bosqichda olingan bilim, ko'nikma va tarbiya bolalarning keyingi hayotidagi barcha muvaffaqiyatlarining poydevori sifatida xizmat qiladi.

2. Ijtimoiy-psixologik xususiyatlarga e'tibor

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining shaxsini faqatgina pedagogik bilimlar va metodik mahorat bilan cheklab bo'lmaydi. U, avvalo, mustahkam ijtimoiy-psixologik negizga ega bo'lishi lozim. Ijtimoiy-psixologik xususiyatlar deganda o'qituvchining:

- **Muloqot qobiliyati** (bolalar bilan til topisha olish, ota-onalar, hamkasblar, rahbariyat bilan samarali aloqa qilishi, dars jarayonida muxlislar e'tiborini jalb etishi);

- **Empatiya va hamdardlik hissi** (bolalarning psixologik holatini his qilish, ularning qiziqishlari, ehtiyojlari va qiyinchiliklarini tushunish);

- **Motivatsiya va ijtimoiy faollik** (kasbiy faoliyatiga mehr bilan yondashish, doimiy o'sish va o'rganishga intilish, jamiyatdagi o'zgarishlarga ham nafas bo'lish);

- **Muammolarni hal qilish qobiliyati** (tashkiliy, pedagogik va psixologik muammolarga ijodiy va mantiqiy yondasha olish);

- **Barqaror emosional holat va stressga bardoshlilik** (o'quv jarayonida turli vaziyatlarda o'zini tuta bilish, hissiy muvozanatni saqlash)

kabi fazilatlari nazarda tutiladi. Ushbu xususiyatlar bolalarning rivojlanishi, ta'lim sifati hamda o'qituvchining o'z kasbida doimiy mukammallikka intilishida hal qiluvchi omillar bo'ladi.

3. Boshlang'ich ta'lim va bolalar psixologiyasi

Boshlang'ich sinf – o'quvchining fundamental davrlaridan biri. Shu sababli bu bosqichda ishlaydigan o'qituvchining yetarli darajadagi psixologik bilimlarga egaligi eng muhim talabdir. Bolalar psixologiyasi – ularning dunyoni idrok etish xususiyatlari, emosional va intellektual rivojlanish bosqichlari, shaxsiy fazilatlarining shakllanish jarayonini tushunishni taqozo qiladi. O'qituvchining o'z o'quvchilari psixikasini e'tiborga olgan holda dars olib borishi, har bir bolaga individual yondashuvi, rag'batlantirish va jazolash usullarini bilishi, motivatsiya yaratish va o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishdagi mulohazali qadamlar – bularning barchasi boshlang'ich ta'lim sifatini belgilab beradi.

Bolalarning yosh xususiyatlari, har birining oilaviy muhitidan kelib chiqadigan ijtimoiy omillar, jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi farqlar – bu masalalar o'qituvchidan katta sabr-toqat, professional sezgirlik va o'qituvchilik mahoratini talab qiladi. Shuningdek, har bir bola jamiyatning istiqboli ekanini, undagi har qanday ijobiy yoki salbiy ta'sirning kelajakda oqibatlari bo'lishini unutmaslik lozim.

4. O'qituvchining shaxsiy fazilatlari va uning "modeli"

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi nafaqat bolalarga dars beruvchi, balki uning ko'z o'ngida namuna bo'ladigan bir shaxs, namuna – "pedagogik model"dir. Shuningdek, o'qituvchi – bu jamiyatda ma'naviy-axloqiy me'yorlar, odob-axloq qoidalari va badiiy-estetik didni targ'ib qiluvchi asosiy ma'rifatchi hamdir. Shu bois o'qituvchining kasbiy etiketaga rioya qilishi, o'z ustida doimiy ishlashi, ijobiy muhit yaratishga intilishi uning shaxsiy fazilatlarini yuksak darajaga olib chiqadi.

- **Kasbiy bilimlar:** Pedagogika, psixologiya, metodika, didaktika, davr talablariga mos raqamli ko'nikmalar.

- **Shaxsiy barqarorlik:** Stressga bardoshlilik, boshqaruv qobiliyati, hayotiy optimizm.

- **Ijtimoiy moslashuv:** Davlat siyosati va ta'lim islohotlarini anglab yetish, ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlik qilish, mahalla va jamiyat hayotida faol ishtirok etish.

- **Nutq madaniyati:** Aniq, mantiqiy, ifodali va madaniyatli muloqot qilishi, o'z fikrini erkin bayon eta olish, muhokama madaniyatiga ega bo'lish.

Bu fazilatlar majmui o'qituvchining ijtimoiy-psixologik qiyofasini belgilaydi va jamoatchilik orasida uning nufuzi, obro'-e'tiboriga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

5. Ota-onalar bilan hamkorlik

Boshlang'ich ta'lim bosqichidagi o'quvchilar – ota-onalar ko'z o'ngidagi eng qimmatli insonlar. Ota-onalar ko'pincha bolalari hayotidagi har bir o'zgarishni kuzatib, bu o'zgarishlarning sabab va oqibatlarini bilishga harakat qiladilar. Shu bois, o'qituvchi ota-onalar bilan hamkorlikni qanday yo'lga qo'yishi – uning ijtimoiy-psixologik fazilatlarini namoyon etuvchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

• **Ijtimoiy muloqot ko'nikmalari:** Ota-onalar bilan suhbat, uchrashuvlar va majlislar tashkil qilishda o'qituvchining samimiyligi, e'tiborli bo'lishi, professional yondashuvi.

• **O'quvchilarning rivojlanish davriyligini tushuntirish:** O'qituvchi o'quvchilar yoshiga xos xulq-atvor xususiyatlarini ota-onalarga aniq tilda bayon qilishi, muammolarni qanday hal qilish haqida maslahat berishi, ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilib ko'rsatishi.

• **Qiyinchiliklarga hamkorlikda yechim topish:** O'qituvchi, ota-ona va psixologlarning uch tomonlama hamkorligi darslardagi muammolar, sinf jamoasi yoki oilaviy muhit bilan bog'liq qiyinchiliklarni hal etishda juda muhim.

Shunday qilib, ota-onalar bilan samarali hamkorlik qilish o'qituvchiga o'quvchilarning rivojlanishida to'liq ma'lumotga ega bo'lish, individual yondashuvni osonroq amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

6. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi faoliyatini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bir nechta omillar ta'sirida shakllanadi. Ulardan ba'zilari quyidagilardan iborat:

1. **Ta'lim tizimidagi siyosiy va me'yoriy-huquqiy hujjatlar:** Davlat standarti, o'quv dasturlari, o'qituvchilarning malaka toifalarini belgilovchi hujjatlar, metodik tavsiyalar va boshqalar.

2. **Ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit:** Maktablarning moddiy-texnik bazasi, ish haqi darajasi, ijtimoiy ta'minot imkoniyatlari, jamiyatda o'qituvchining maqomi.

3. **Oilaviy-madaniy muhit:** O'qituvchining o'zi qanday oilada tarbiya olgani, uning shaxsiy ijtimoiy munosabatlari, avvalgi hayotiy tajribasi.

4. **Shaxsiy motivatsiya:** O'qituvchining kasbni tanlashdagi sabab va omillari, uning kelajak rejalari, maqsadlari, yoshlikdan shakllangan qiziqishlari.

5. **Pedagogik jamoa:** Maktabda shakllangan muhit, hamkasblar bilan munosabat, ma'naviy va professional ko'mak, o'zaro tajriba almashish jarayoni.

Mazkur omillar bir-birini to'ldirishi yoki bir-biriga qarama-qarshi bo'lishi mumkin. Natijada o'qituvchining ijodiy kuchi, shaxsiy motivatsiyasi susayishi yoki aksincha yuksalishi mumkin. Shu sababli, o'qituvchilarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini chuqur anglash va rivojlantirish maktab ma'muriyati, mahalla, oila va butun jamiyat uchun ham dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyati samaradorligi nafaqat nazariy tayyorgarlik darajasiga, balki mutaxassisning shaxsiy fazilatlariga ham bog'liq. Mehribonlik, altruizm, bag'rikenglik va boshqalar kabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun eng muhim gumanistik fazilatlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiga bir qator jiddiy talablar qo'yiladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiy fazilatlarini aniqlash kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonining nazariy asoslanishiga tayanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchining shaxsiyati, uning o'quvchiga ta'siri juda katta, uning o'rnini hech qachon pedagogik texnika egallamaydi. O'qituvchiga qo'yiladigan asosiy va doimiy talab-bu bolalarga, pedagogik faoliyatga bo'lgan muhabbat, bolalarni o'qitadigan sohada maxsus bilimlarning mavjudligidadir. Shunuingdek, keng bilim, pedagogik sezgi, yuqori darajada rivojlangan aql, umumiy madaniyat va axloqning yuqori darajasi, bolalarni o'qitish va tarbiyalashning turli usullarini professional egallash mumkindir. O'qituvchiga qo'yiladigan qo'shimcha, ammo nisbatan barqaror talablar-bu xushmuomalalik, badiiylik, quvnoq kayfiyat, yaxshi ko'rinish va boshqalarni kiritish mumkin. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiy fazilatlarining roli, shubhasiz, uning kasbiy faoliyatida katta ahamiyatga ega. Ular orasida insonning gumanistik yo'nalishi, shaxsiy va

ijtimoiy javobgarlik, ezigulik va adolat tuyg'usi, o'z-o'zini hurmat qilish, boshqa odamning qadr-qimmatini hurmat qilish, bag'rikenglik, xushmuomalalik, odob-axloq, hamdardlik, boshqalarni tushunishga va ularga yordam berishga tayyorlik, hissiy barqarorlik, o'z-o'zini hurmat qilishning shaxsiy yetarliligi, da'volar darajasi va ijtimoiy moslashuvchanliklar hisoblanadi.

O'qituvchi kasbining o'ziga xos xususiyati shundaki, u odamlar bilan muvaffaqiyatli o'zaro munosabatda bo'lgan bilim, ko'nikma va ko'nikmalarga muhtoj: o'quvchilar, hamkasblar bilan munosabatlarini tashkil etish, sinfdoshlarning bir-biri bilan munosabatlarini normallashtirishga yordam berish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish kabilarni o'z ichiga oladi. O'qituvchi psixologik madaniyatining o'zagini hamkorlik pedagogikasida amalga oshirilgan pedagogik muloqot tashkil etadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar tahlili. I.D.Lapteva boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kompetensiyani asosiy va maxsusga ajratadi. Asosiy kompetensiyalar tez o'zgarib turadigan zamonaviy dunyoda shaxsning muvaffaqiyati bilan bog'liq bo'lib, ma'lum bir mavzu yoki super predmet sohasining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi.

A.V.Xutorskoy shunday deb yozadi: «Kompetensiya obyektlar va jarayonlarning ma'lum doirasiga nisbatan ko'rsatilgan va ularga nisbatan yuqori sifatli ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq shaxs fazilatlarini (bilimlar, qobiliyatlar, ko'nikmalar, faoliyat usullari) majmuini o'z ichiga oladi. Kompetensiya - bu shaxsning tegishli vakolatga ega bo'lishi, shu jumladan uning faoliyat subyektiga shaxsiy munosabati hisoblanadi. Demak, kompetensiyaga ega bo'lish deganda ma'lum bilim, xususiyatga ega bo'lish, biror narsa haqida bilimdon bo'lish tushuniladi.

K.Anjelovski pedagogik mahorat orqali o'qituvchining kasbiy kompetensiyasining tuzilishini belgilaydi. Pedagogik mahorat to'rt guruhga birlashtirilgan:

1. Ta'limning obyektiv jarayoni mazmunini aniq pedagogik vazifalar qobiliyati bo'lib, shaxs va jamoaning yangi bilimlarni faol o'zlashtirishga tayyorligini aniqlash va bu borada jamoa va individual talabalarning rivojlanishini inobatga oladi.

2. Mantiqiy jihatdan tugallangan pedagogik tizimni qurish va harakatga keltira olish bo'lib tarbiyaviy vazifalarni kompleks rejalashtirishdan iboratdir. Shuningdek, ta'lim va tarbiyani tashkil etish shakllari, usullari va vositalaridan oqilona foydalanish imkonini beradi.

3. Ta'limning tarkibiy qismlari va omillari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash va o'rnatish, ularni amalda qo'llash qobiliyatidir. Bundan tashqari, zarur shart-sharoitlarni yaratish (moddiy, ma'naviy va ruhiy, tashkiliy), talaba shaxsini faollashtirish, uning faoliyatini rivojlantirish va hokazo kiradi.

4. O'qituvchi faoliyati natijalarini qayd etish va baholash ko'nikmalarida o'quv jarayoni va o'qituvchi faoliyati natijalarini o'z-o'zini tahlil qilish dominant va subordinativ vazifalarning yangi majmuasini belgilashdan iboratdir.

M.I.Stankinning fikriga ko'ra, boshlang'ich sinf o'qituvchisining asosiy operatsion funksiyalari nuqtai nazaridan, kasbiy va pedagogik qobiliyatlarning quyidagi guruhlarini ajratish mumkin:

- ekspressiv qobiliyatlar - o'qituvchining so'zlar va og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalangan holda o'z fikrlarini obrazli va jonli ifodalash qobiliyati;

- didaktik qobiliyatlar - materialni qulay bo'lishi va mustahkam o'zlashtirilishi uchun taqdim etish qobiliyati, boshqacha aytganda, o'quv jarayonini samarali qurish qobiliyati;

- avtoritar qobiliyatlar - talabalarga kuchli irodali ta'sir ko'rsatishda tezda hurmat va keyinchalik yuqori obro'ga ega bo'lish qobiliyati;

- ilmiy-pedagogik qobiliyatlar - pedagogik xususiyatga ega bo'lgan ilmiy tadqiqot ishlarida qatnashish qobiliyati, yangi narsaga doimiy intilish, ijodiy ishlashga, tajriba o'tkazishga, adabiyot va hamkasblar tajribasini tizimli ravishda o'rganishga intilish;

- perseptiv qobiliyatlar - bu o'quvchining ichki dunyosini idrok etish, har bir alohida daqiqada uning ruhiy holatini his qilish, uning darslarga, o'qituvchiga munosabatini aniqlash qobiliyati;

- muloqot qobiliyatlari - bu boshqa odamlar, ayniqsa talabalar bilan oson aloqada bo'lish va keyinchalik ular bilan to'g'ri munosabatlarni saqlab qolish qobiliyati;

- tashkiliy qobiliyatlari - aniq, vaqtni boy bermasdan, har qanday dars, sinf soati, ko'ngilochar kecha, ota-onalar yig'ilishi, muzeyga ekskursiya, piyoda sayohat va hokazolarni tayyorlash va o'tkazish qobiliyati;

- asosiy qobiliyatlari - o'qituvchining nekinligi va hazil-mutoyiba, ular o'quv jarayonini, har qanday ish va dam olishni faollashtirishga, murakkab nizolarni oldini olishga yoki og'riqsiz ravishda bartaraf etishga, keskinlikni engillashtirishga yordam beradi;

- bashorat qilish qobiliyatlari - bu narsa va hodisalarni tez va aniq tanib olish, ularni tahlil qilish va aks ettirilgan tasvirlar bilan muvaffaqiyatli ishlash qobiliyati;

- konstruktiv qobiliyatlari yoki pedagogik tasavvur - bu o'quvchilarning kelajagini loyihalash, ishni yanada puxtaroq rejalashtirish, ularning ish natijalarini oldindan ko'ra bilish, o'quvchilarning moyilligini aniqlash va ularni rivojlantirish bo'yicha ishlarni qurish, har kimni o'z salohiyati cho'qqisiga olib chiqish qobiliyatidir.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiy fazilatlarini uch guruhga bo'lish mumkin.

Shaxsning psixofiziologik xususiyatlari. Ushbu faoliyat turiga xos xususiyatlar aqliy jarayonlarni aks ettiradi bunda idrok, xotira, tasavvur, fikrlash kabilarni kiritish mumkin. Ruhiy holatlar bilan esa charchoq, befarqlik, stress, tashvish, depressiyalar. Kasb talablariga psixologik nomuvofiqlik, ayniqsa, murakkab, ko'pincha nostandart muammoni hal qilish uchun barcha shaxsiy resurslarni safarbar qilish zarur bo'lgan qiyin vaziyatlarda kuchli namoyon bo'ladi. Odamlar bilan ishlashda ehtiyotkorlik hamda tushunish qobiliyati zarur. Sabr-toqat, o'zini tuta bilish va boshqalar kabi kuchli irodali fazilatlar ham muhim o'rin tutadi.

Psixologik fazilatlar. Bunda boshlang'ich sinf o'qituvchilarini shaxs sifatida tavsiflash amalga oshiriladi. Bu o'z — o'zini boshqarish, o'zini tanqid qilish, o'z harakatlarini o'zini o'zi qadrlash, shuningdek stressga chidamli fazilatlar-jismoniy tayyorgarlik, o'z-o'zini gipnoz qilish, his-tuyg'ularini boshqarish qobiliyati kabi fazilatlarini kiritishimiz mumkin.

Psixologik va pedagogik fazilatlar. Bu shaxsiy jozibaning ta'siriga bog'liq bo'ladi. Uchinchi guruhga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: xushmuomalalik, hamdardlik, jozibadorlik (ijobiy tuyg'u, sevgi holati), notiqlik va boshqalar. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiy fazilatlarini aniqlash kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonining nazariy asoslanishiga tayanishni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining shaxsiy fazilatlarini aniqlash kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonining nazariy asoslanishiga tayanishni o'z ichiga oladi. O'qituvchining shaxsiyati, uning o'quvchiga ta'siri juda katta, uning o'rnini hech qachon pedagogik texnika egallamaydi. Maktabning mavjud ustavida o'qituvchining kasbiy majburiyatlari belgilangan. Psixolog olimlar tomonidan o'qituvchi va talaba o'rtasidagi aloqa jarayoniga qo'yiladigan talablarni shakllantirdilar. Bular quyidagilardan iborat:

- ishonch;
- bolani tinglash qobiliyati;
- o'zaro tushunish asos sifatida;
- biznes aloqasi;
- ta'sirdan o'zaro ta'sirga o'tish qobiliyati.

Shuningdek, psixolog olimlarning fikricha, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari quyidagi funksional komponentlarni bilishi kerak:

1. O'quv materiallarini tayyorlash va taqdim etish;
2. O'quvchilarni bilim va tarbiya olishga qiziqitira olishi;
3. O'quvchilar shaxsida uchraydigan kamchiliklarni bartaraf eta olishi;
4. Muntazam ravishda o'quvchilarni kuzatib borishi.

Mazkur yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Tajribali pedagog olimlardan A.K.Markovo yondashuviga ko'ra bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyati to'rt yo'nalishdan iborat:

1. kasbiy psixologik va pedagogik bilimlarni egallash;
2. kasbiy pedagogik malakani egallash;
3. kasbiy psixologik ko'nikmalarni egallash;
4. shaxsiy fazilatlar egasi bo'lish.

D.V. Vilkeev fikriga ko'ra pedagogik mulohaza, tafakkur pedagog-olimlar va o'qituvchilarning o'ziga xos aqliy faoliyati mavjud bo'lib, ular jarayonida ijtimoiy funktsiyalar sifatida ta'lim va tarbiya hodisalarini va ijodiy o'zgarishlarni psixikasida aks ettirish amalga oshiriladi; shuningdek, pedagogikaning subyektiv qurilishi tarbiya va ta'limning ijtimoiy maqsadlariga muvofiq jarayon;

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchisining psixologiyasini chuqur o'rganish juda muhimdir. Bolaning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish samaradorligi o'qituvchini o'zining dars "ko'rinishini" yaratishda uning psixofiziologik yosh qobiliyatini qay darajada hisobga olishiga bog'liqdir.

Bolalarning ushbu ijtimoiy va lingvistik xususiyatlarini hisobga olgan holda, o'qituvchi bu yoshdagi bolalar juda himoyasiz ekanligini bilishi kerak, shuning uchun ular qiyin vaziyatdan chiqib olishi uchun uchun dalda, rag'bat kerak, ammo qattiq tanqid o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini yo'q bo'lishiga sabab bo'lib, haqiqiy zarar qilishi mumkin.

O'qituvchilarni tayyorlash sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ilgari surilgan o'qituvchi kasbiy professiogrammalarining tahlili hamda jamiyatning o'qituvchilik kasbiga qo'yayotgan talablari asosida pedagogik oliy ta'lim muassasalari bitiruvchisining sifatleri ishlab chiqildi.

Natijalar tahlili. Olimlar tomonidan olib borilgan qator didaktik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradigan o'qitish omillari ichida o'quv-biluv faoliyatiga motivlashtirish omili birinchi o'rinda turar ekan, ya'ni ta'lim samaradorligi 92% o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishga bog'liq ekan. Inson tabiatini ozgina bo'lsada tushunadigan kishi buning bejiz emasligini e'tirof etilgandir. Motivlar didaktik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Harakatlantiruvchi motivlarni o'rganish, to'g'ri qo'llash va uni to'g'ri yo'naltira pedagogik faoliyat mazmunining asosiy mohiyatini belgilaydi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, har doim ham ta'limning muvaffaqiyati bevosita o'qituvchi shaxsiga, uning kasbiy va umumiy madaniy tayyorgarligiga, ijodiy salohiyatiga bog'liq. O'qituvchi faoliyatining muvaffaqiyati nafaqat uning arsenalida mavjud bo'lgan ta'lim va tarbiya usullari bilan belgilanadi, lekin ko'p jihatdan uning shaxsiyati, xarakteri va mahorati, o'quvchilar bilan munosabatlari, mehnatga ijodiy munosabati bilan belgilanadi. Ko'pincha maktab o'quvchilarining aqliy va shaxsiy rivojlanishi qanchalik to'liq bo'lishi, ularning motivlari va ehtiyojlari, qiziqishlari va moyilliklari, mustaqil ijodiy fikrlash, ularning o'z-o'zini anglashi, ijtimoiy faolligi va axloqiy tarbiyasi ko'p jihatdan o'qituvchi shaxs sifatida ham, kasb egasi sifatida ham bog'liqdir. Hozirgi bosqichda o'qituvchining, ayniqsa boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy mahoratining asosi, bizning fikrimizcha, uning boshqa odamlarni, xususan, o'quvchilarni o'zlarining individual xususiyatlari bilan, o'zlari kabi qabul qilish qobiliyati va tayyorligi kabi o'ziga xosliklarini o'rgatish mumkin. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z o'quvchilariga nisbatan o'ziga xos iliqlik va mehr-oqibat, onalik mehri bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абрамова Г.С Практическая психология – Екатеринбург, 1998. – 365с.
2. Афанасев В.Г Проектирование педагогических технологий // Высшее образование в России. – 2001. № 4. – С. 147-150.
3. Бабанский Ю.К Избранные педагогические труды.–М.:Педагогика,2008.– 500с.
4. Ахмедова З.Ж. “Педагогико-психологические особенности адаптации младших школьников к учебной деятельности” Вестник интегративной психологии 2023 Выпуск 29
5. Ismatova D.T.Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2023 йил №5) 338-34

Bekchanova Kuvanch Roximovna,
Ma'mun universiteti, "Psixologiya va tibbiyot" kafedrası o'qituvchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
e mail: bekchonovaquvonch@gmail.com

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA O'ZINI-O'ZI HURMAT QILISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqola maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanish jarayoni ularning psixologik, ijtimoiy va emotsional rivojlanishi bilan bog'liq bolgan jarayonlar ochib berilgan. Bundan tashqari o'zini-o'zi hurmat qilishning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va yo'llari hamda psixologik xususiyatlar bartafsil bayon etilgan. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilish ko'rsatkich guruhlar kesimida aniqlandi. Bu asosida tahlil natijalari hamda tavsiya va xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, bolalar, o'zini-o'zi hurmat qilish, rivojlanish bosqichlari, ijobiy muloqot, o'zini anglash, ishonch, o'yinlar va guruhli faoliyatlarda.

Аннотация: Данная статья раскрывает процесс развития самоуважения у детей дошкольного возраста, связанный с их психологическим, социальным и эмоциональным развитием. Кроме того, подробно рассмотрены формирование самоуважения, этапы его развития, пути и психологические особенности. В статье также определены показатели самоуважения у детей дошкольного возраста в разрезе групп. На основе проведенного анализа приведены результаты, рекомендации и выводы.

Ключевые слова: Дошкольное образование, дети, самоуважение, этапы развития, позитивное общение, самосознание, уверенность, игры и групповая деятельность.

Abstract: This article reveals the process of developing self-esteem in preschool children, which is closely related to their psychological, social, and emotional development. Furthermore, it provides a detailed explanation of the formation of self-esteem, its stages of development, methods, and psychological characteristics. The article also identifies self-esteem indicators in preschool children across various groups. Based on the analysis, the results, recommendations, and conclusions are presented.

Key words: Preschool education, children, self-esteem, stages of development, positive communication, self-awareness, confidence, games, and group activities.

Kirish. Hozirgi zamonning ta'lim va tarbiya jarayonida bolalarning psixologik salomatligi muhim o'rin tutadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o'zini-o'zi hurmat qilish qobiliyati rivojlanishida asosiy omil sifatida e'tirof etiladi. O'z-o'zini hurmat qilish, bolalarning shaxsiy identitetini shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatli bo'lishlari va kelajakdagi hayotlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish va ularni rivojlantirish yo'llarini aniqlash bugungi ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biridir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini hurmat qilishning psixologik xususiyatlarini o'rganish jarayonida bir qator muammolar va savollar yuzaga keladi. Masalan, bu qobiliyatning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar qanday? Bolalarning o'zini hurmat qilish darajasini oshirishda o'qituvchilar, ota-onalar va jamiyatning roli qanday? Shuningdek, zamonaviy pedagogik metodlar va texnologiyalar bu jarayonga qanday yordam bera oladi? Ushbu savollarga javob topish, bolalarning psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ularning sog'lom shaxs sifatida shakllanishiga hissa qo'shish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning asosiy psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ilmiy nazariya va empirik ma'lumotlar asosida, bu qobiliyatning rivojlanish jarayoni, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, hamda uni mustahkamlash yo'llari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlarni yanada samarali tashkil etish, bolalarning o'zini hurmat qilish darajasini oshirish uchun amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu orqali, kelajak avlodning

barkamol va o'ziga ishongan shaxslar sifatida voyaga yetishlariga mustahkam zamin yaratish maqsad qilinadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimiga alohida ahamiyat berilib, 3-7-yoshdagi bolalarni rivojlantirishning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilgan: «bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrovini ta'minlash... maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi». Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanish jarayoni ularning psixologik, ijtimoiy va emotsional rivojlanishi bilan o'zaro bog'liq. Ushbu yosh davrida o'zini-o'zi hurmat qilish ya'ni, o'ziga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarning shakllanishi uchun muhim datslabki fikrlar paydo bo'ladi.

Tadqiqotning metodologiyasi. Ushbu jarayonni bir qator psixologik xususiyatlari va omillarini ko'rib chiqishlarimiz mumkin:

1. O'zini-o'zi hurmat qilishning shakllanishi, bevosita bir qancha jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bulardan biri oilaviy muhitning ta'siri hisoblanadi. Bunda asosan bolaning o'zini qanday baholashi ota-onalar va yaqinlari, katta yoshdagi qarindoshlari bilan munosabatlari orqali rivojlanadi. Odatda, bola ota-onasidan iliqlik, qo'llab-quvvatlash va tasdiq olganda, unda o'ziga nisbatan ijobiy munosabat shakllanishi kuzatiladi. Bolalardagi o'z-o'zini hurmat qilish jarayonlariga atrof-muhitdan bolaga yo'naltirilgan baholar ham kiradi.

Bunga ko'ra bolaning muvaffaqiyatlari va kamchiliklari doimiy ravishda kattalar, ya'ni, ota-ona, tarbiyachilar tomonidan baholanadi, bu esa uning o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'ziga nisbatan qiziqishning rivojlanishi ham o'z-o'zini hurmat qilishga ta'sir qiladi. Bunga ko'ra esa maktabgacha yoshda bola o'z harakatlarini, qobiliyatlarini tahlil qilishni o'rganadi. Bu jarayon ham o'z navbatida maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'ziga hurmat va ishonch va shakllantiradi va tarbiyalaydi.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanish bosqichlari 3 yoshdagi mustaqillik inqirozi bilan boshlanadi. Aynan bu davrda bolada "Men o'zim" degan hissiyot kuchayadi va uning o'zini baholash qobiliyati rivojlana boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanish keyingi bosqichi 4-5 yoshdagi o'zini anglash chuqurlashishi hisoblanadi: Bu davrda bola o'zini boshqalar bilan solishtira boshlaydi va bu jarayon o'zini o'zi hurmat qilishning barqarorlashishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Mazkur yosh davrdagi keyingi bosqich 6-7 yoshda o'qishga tayyorgarlik hisoblanadi. Bu bosqichda bola o'zining imkoniyatlarini baholashda o'qishga va yangi ijtimoiy muhitga kirishga tayyorlanadi. Bu esa bolalarda o'ziga ishonch va motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanishida psixologik xususiyatlar ham katta ro'l o'ynaydi. Bulardan eng ahamiyatli xususiyatlardan biri ijobiy rag'bat hisoblanadi. Ushbu xususiyatga ko'ra, tarbiyachilar va ota-onalar tomonidan beriladigan ijobiy rag'bat bolada o'ziga bo'lgan hurmatni mustahkamlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanishida emotsional barqarorlik va o'zini boshqalar bilan taqqoslash ham muhim o'rin tutadi. Bolaning o'zini anglash jarayoni emotsional holatiga bog'liq bo'lib, xavfsizlik hissi bo'lgan muhitda o'zini-o'zi hurmat qilishni rivojlantiradi. O'zini boshqalar bilan taqqoslash esa maktabgacha yoshdagi bolalarda boshqalar bilan o'zini solishtirib, o'ziga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat hosil qilishga sabab bo'ladi.

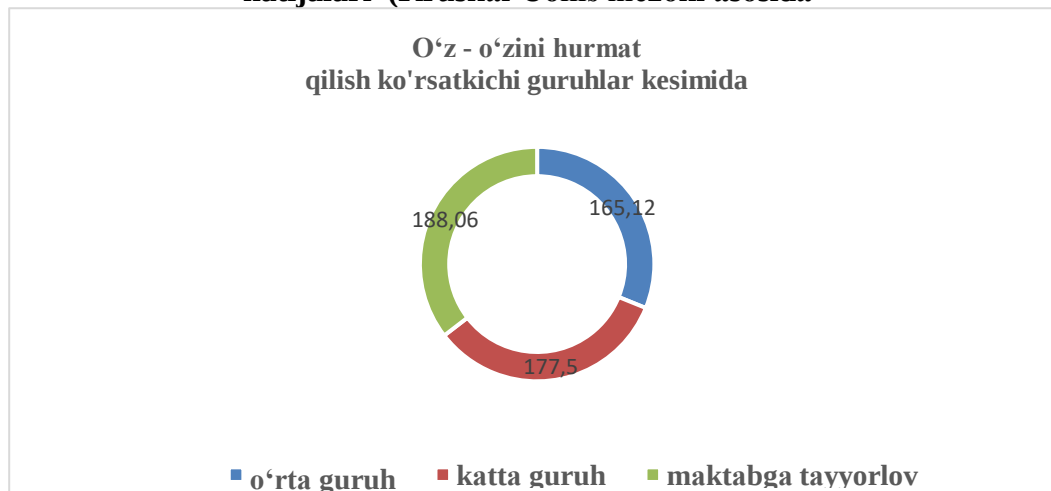
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanishida tavsiya va rivojlantirish yo'llari ham muhim hisoblanadi. Bunga ijobiy muloqot o'rnatish, muvaffaqiyatni tan olish, jismoniy va intellektual rivojlanish uchun sharoit yaratishlar ham kiradi. Ijobiy muloqot o'rnatish bu bolaga mehr va e'tibor ko'rsatish bo'lib, uning o'zini hurmat qilish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Muvaffaqiyatni tan olish esa bolaga o'ziga ishonchni mustahkamlash imkonini beradi. Bolalardagi jismoniy va intellektual rivojlanish uchun sharoit yaratish uning qobiliyatlarini rivojlantiradi va o'ziga nisbatan hurmat hissini oshiradi [4].

Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi hurmat qilishning rivojlanish xususiyatlarini aniqlashda tadqiqot ishi olib borildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotda D. Lampen, L.P. Ponomarenko tomonidan moslashtirilgan «Daraxt» metodikasidan foydalanildi.

Ushbu metodika proyektiv metodika hisoblanadi. Asosan proyektiv «Daraxt» metodikasi natijalarini talqin qilish ma'lum bir talaba qaysi pozitsiyalarni tanlaganligi, qaysi shaxsning pozitsiyasi bilan o'zining haqiqiy va ideal pozitsiyasini aniqlashi va ular o'rtasida farqlar mavjudligiga qarab amalga oshiriladi. Mazkur metodikadagi keltirilgan shkalalarga ko'ra, agar bola ko'pincha 20-sonli pozitsiyani belgilagan bo'lsa o'z-o'zini hurmat qiladigan va yetakchilik fikriga ega bo'lgan bolalar tomonidan tanlanadi [5].

D. Lampen, L.P. Ponomarenko tomonidan moslashtirilgan «Daraxt» metodikasi natijalari (Kruskal-Uollis mezonida)

Izoh: $**p \leq 0,01$).

«Daraxt» metodikasi asosida O'z-o'zini hurmat qilish ko'rsatkichi shkalasi bo'yicha guruhlar turi bo'yicha ahamiyatli farqlar kuzatildi ($H=10,727$; $p \leq 0,01$). O'z-o'zini hurmat qilish, anglash, atrofdagilar munosabatga kirishganda uning shaxsiga e'tibor qaratish bolalarning 5-6 yosh davrida juda katta ahamiyat kasb qiladi. Faollik, topqirlik, quvnoqlik, hazil tuyg'usi, xushmuomalalik, aloqa o'rnatish istagi – bular o'z-o'zini yetarli darajada hurmat qiladigan bolalarga xos bo'lgan fazilatlaridir. Ular o'yinlarda bajonidil qatnashadilar va agar ular mag'lubiyatga uchrasalar, xafa bo'lmaydilar. Bolalardagi passivlik, shubhalilik, zaiflik va jahldorlik ko'pincha o'zini past baholaydigan bolalarga xos hisoblanadi. O'z-o'zini past baholaydigan bolalar o'yinlarda ishtirok qilishni xohlamaydilar, chunki ular boshqalardan ko'ra yomonroq o'ynashdan qo'rqishadi va mag'lub bo'lishsa, ular ko'pincha xafa bo'lishadi. Ba'zi holatlarda oilada past baholangan bolalar tengdoshlari bilan muloqot qilishda buning o'rnini to'ldirishga harakat qilishadi. Bunday bolalar har doim va hamma joyda birinchi bo'lishga intiladilar va agar buni qila olmasalar, bundan xafa bo'lishadi [2,3].

Shuni ham aytib o'tish kerakki, bola o'ziga nisbatan ijobiy va past baho berish munosabati bolaning tug'ma xususiyati emas. Boshqa barcha shaxsiy xususiyatlar singari o'z-o'zini hurmat qilish jamoa orqali rivojlanadi, bu yerda asosiy rol ota-onaga tegishli hisoblanadi. Maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarda o'z-o'zini hurmat qilish va boshqalar tomonidan tan olinishga xos sifat ustuvorlik qiladi.

Tavsiya va xulosalar. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini hurmat qilishga oid bir qator tavsiyalar bo'lib, xar bir bolaning muvaffaqiyati uchun uni rag'batlantirish, bola o'zini past baholashiga sabab bo'luvchi keskin tanqid va qiyoslashlardan qochish, uning individual imkoniyatlarini hurmat qilish va rivojlantirishga yordam berish. Bolalarni o'yinlar va guruhli faoliyatlarda faol ishtirok etishga undash, bu orqali ularning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish. Raqobat muhitini sog'lom tarzda tashkil etish, bolaga mustaqil qaror qabul qilish imkonini berish orqali uning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish. Bolalarning his-tuyg'ularini ifoda etishiga imkon berish va ularni boshqarish bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirish.

Tavsiya qilingan choralarda bolalarda o'z-o'zini hurmat qilishni rivojlantirish va ularning ijtimoiy hayotga moslashuvini oshirishga yordam beradi.

Xulosa o'rnida shu aytib o'tish lozimki, bolalarda o'z-o'zini hurmat qilish darajasi ularning yoshiga, o'ziga bo'lgan munosabatiga va atrofdagilar bilan muloqot qilish qobiliyatiga qarab sezilarli darajada farq qiladi. O'z-o'zini hurmat qilish quyidagilar orqali namoyon bo'ladi bolalardagi ijobiy fazilatlar (masalan, faoliyat, topqirlik, quvnoqlik) yuqori o'z-o'zini hurmat qilishga ega bo'lgan bolalarga xosdir. Salbiy fazilatlar (passivlik, shubhalilik, zaiflik, jahldorlik) esa o'zini past baholovchi bolalarda ko'proq kuzatiladi. O'z-o'zini hurmat qilishni rivojlantirishda jamiyat va oilaning roli katta. Bolalarda bu sifatlar atrofdagilar bilan muloqot va o'yinlar orqali rivojlanadi.

Maktabga tayyorlov yoshida bolalarda o'z-o'zini hurmat qilish va boshqalar tomonidan tan olinishi katta ahamiyat kasb etadi. Bu davrda o'z-o'zini anglash va o'ziga nisbatan ijobiy baho berishning ahamiyati ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 08.05.2019 yildagi PQ-4312-son O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida <https://lex.uz/docs/4327235>, Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.11.2021 y., 06/21/26/1111-son; 04.10.2024 y., 06/24/152/0773-son.
2. Bekchanova K.R. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi rivojlanishining o'ziga xosligi// O'zMu xabarlar. Ijtimoiy -gumanitar fanlar turkumi. Toshkent, 2024- №1 son B 83-86. ISSN 2181-7324 (19.00.00 №10).
3. Bekchanova K.R. Playing as a Leading Activity in Preschool Children// Middle european scientific bulletin ISSN 2694-9970 Middle European Scientific Bulletin, Volume 44 Jan-2024 P.72-75. <https://cejsr.academicjournal.io>
4. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. - М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004. – 512 с.
5. <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2023/11/02/test-derevo-d-lampen-v-adaptatsii-l-p-ponomarenko>

SPORTCHILARDA FAOLIYAT KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida pedagogik-psixologik omillarining ahamiyatini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari sportchilarning faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda ichki motivatsiya, individual pedagogik yondashuvlar va psixologik qo'llab-quvvatlashning yuqori ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Ushbu natijalar sport ta'limi tizimini yanada takomillashtirish va sportchilarning barkamol shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlashda trenerlar va pedagoglar uchun amaliy yo'nalishlarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot, shuningdek, kelajakda sportchilarning faoliyat ko'nikmalarini yanada samarali shakllantirish uchun qo'shimcha tadqiqotlar olib borish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: sportchilar, faoliyat ko'nikmalari, pedagogik-psixologik omillar, motivatsiya, stressni boshqarish, jamoa ishlash, o'rganish usullari, psixologik barqarorlik, qo'llab-quvvatlash, sport ta'limi.

Аннотация: Данное исследование направлено на изучение значимости педагогико-психологических факторов в процессе формирования профессиональных навыков у спортсменов. Результаты исследования показали, что внутренняя мотивация, индивидуальный педагогический подход и психологическая поддержка имеют первостепенное значение в формировании профессиональных навыков у спортсменов. Эти результаты имеют важное значение для совершенствования системы спортивного образования и обеспечения всестороннего развития спортсменов как гармоничных личностей, а также служат практическими рекомендациями для тренеров и педагогов. Кроме того, исследование подчеркивает необходимость проведения дальнейших исследований для более эффективного формирования профессиональных навыков у спортсменов в будущем.

Ключевые слова: спортсмены, профессиональные навыки, педагогико-психологические факторы, мотивация, управление стрессом, командная работа, методы обучения, психологическая устойчивость, поддержка, спортивное образование.

Abstract: This study focuses on the significance of pedagogical and psychological factors in the process of developing professional skills in athletes. The findings indicate that intrinsic motivation, individualized pedagogical approaches, and psychological support play a crucial role in shaping athletes' professional skills. These results are significant for improving the sports education system and ensuring the comprehensive development of athletes as well-rounded individuals, while also providing practical guidance for coaches and educators. Additionally, the study emphasizes the necessity of further research to enhance the effective development of athletes' professional skills in the future.

Key words: athletes, professional skills, pedagogical-psychological factors, motivation, stress management, teamwork, learning methods, psychological stability, support, sports education.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning dinamik rivojlanishi sportning ahamiyatini yanada oshirdi. Sport faqatgina jismoniy salomatlikni yaxshilash bilan cheklanmay, balki shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy integratsiya va ruhiy barqarorlikni ham ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish esa, ularning nafaqat jismoniy salohiyatini, balki psixologik va pedagogik jihatlarini ham rivojlantirishga qaratilgan murakkab jarayon bo'lib, zamonaviy sport ta'limi va sport psixologiyasi sohalarida dolzarb masala sifatida e'tirof etilmoqda.

Global sport maydonlarida muvaffaqiyat qozonish uchun sportchilar faqatgina texnik va taktik ko'nikmalarga ega bo'lishi kifoya qilmaydi. Ularning psixologik tayyorgarligi, motivatsiyasi, stressni boshqarish qobiliyati va shaxsiy rivojlanishi ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, xalqaro miqyosdagi o'yinlarda sportchilarning yuqori darajadagi psixologik barqarorligi va stressni samarali boshqarish qobiliyati ularning muvaffaqiyatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, pedagogik yondashuvlar sportchilarning individual ehtiyojlarini qondirish, ularning o'rganish usullarini optimallashtirish va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston sport tizimida ham sportchilarning faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari dolzarb masala hisoblanadi. Milliy sport federatsiyalari va ta'lim muassasalari sportchilarning nafaqat jismoniy salohiyatini, balki ularning psixologik holatini ham rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Buning asosida, sportchilarning shaxsiy va professional rivojlanishini ta'minlash uchun yangi pedagogik metodlar va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlari joriy etilmoqda.

Sportchilar orasida faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish bugungi kunda sport ta'limi va sport fanlari sohasida dolzarb masalalardan biridir. Jahon sporti va milliy sport tizimlarida muvaffaqiyatga erishish uchun sportchilar nafaqat jismoniy salohiyat, balki yuqori darajadagi psixologik barqarorlik va pedagogik qo'llab-quvvatlashga ham muhtoj. Zamonaviy sport sharoitlari talab qilayotgan tezkor qaror qabul qilish, yuqori darajadagi motivatsiya va stressni boshqarish qobiliyatlari sportchilarning muvaffaqiyatini belgilovchi omillar sifatida e'tirof etilmoqda.

Ma'lumki, ijtimoiy psixologiya fanida aynan psixologik xizmat muammosiga bag'ishlangan va uning barcha yo'nalishlarini batafsil bayon etishga qodir ilmiy adabiyotlar etarli bo'lmasa-da, bugungi kunda fan olamida va jamiyat taraqqiyotida psixologik xizmat muammosining zarurligini ko'rsatuvchi va uning "metodologik ildizlarini" asoslab beruvchi ilmiy tadqiqodlarni alohida ta'kidlash mumkin.

Mazkur adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, ulardagi psixologik xizmat metodologiyasiga taalluqli ayrim umumiy jihatlarni ijtimoiy psixologiya fani nuqtai nazaridan tadqiq qilishimizga to'g'ri keladi.

Asosiy qism. Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni psixologik va pedagogik nazariyalarga asoslanadi. Bu jarayonda motivatsiya nazariyalari (Maslow, 2020; Deci & Ryan, 2021), o'rganish nazariyalari (Piaget, 2019; Vygotsky, 2022) va sport psixologiyasi (Weinberg & Gould, 2023) muhim rol o'ynaydi. Pedagogik nuqtai nazardan, faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish interaktiv va individual yondashuvlarni talab qiladi (Dewey, 2021; Freire, 2022). So'nggi yillarda sportchilarning faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Misol uchun, Anderson (2022) sportchilarda motivatsiya va psixologik tayyorgarlikning jismoniy salomatlik va sport muvaffaqiyatiga ta'sirini o'rgandi. Zhang va Li (2023) esa zamonaviy texnologiyalar yordamida sportchilarning psixologik holatini monitoring qilish va ularni qo'llab-quvvatlashning samaradorligini tadqiq qildilar. Ushbu tadqiqotlar sport ta'limida psixologik omillarni hisobga olishning muhimligini ko'rsatib, faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda yangi yondashuvlarni taklif etmoqda.

Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida pedagogik-psixologik omillarni chuqurroq tushunish uchun sharq va g'arb olimlarining nazariyalarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Har ikki an'ana ham sportchilarning shaxsiy va professional rivojlanishiga xizmat qiluvchi turli yondashuvlarni taqdim etadi.

Abraham Maslow tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar piramidasiga asoslangan motivatsiya nazariyasi sportchilarning motivatsiyasini tushunishda keng qo'llaniladi. Maslowga ko'ra, insonning motivatsiyasi turli ehtiyojlar bazasida shakllanadi:

Fiziologik ehtiyojlar: Jismoniy sog'lomlik va asosiy salomatlik ehtiyojlari.

Xavfsizlik ehtiyojlari: Trening muhitining xavfsizligi va barqarorligi.

Ijtimoiy ehtiyojlar: Jamoa bilan ishlash va ijtimoiy aloqalar.

Hurmat ehtiyojlari: Tan olinish va muvaffaqiyat.

O'z-o'zini anglash ehtiyojlari: Shaxsiy potensialni amalga oshirish.

Sportchilarning yuqori darajadagi motivatsiyasi uchun ularning piramidadagi yuqori bosqichlarga yetishi zarur. Trenerlar va pedagoglar sportchilarning ehtiyojlarini aniqlab, ularni qondirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishlari kerak.

Piaget Nazariyasi: Piaget sportchilarning mantiqiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Trenerlar sportchilarning kognitiv jarayonlarini qo'llab-quvvatlash orqali ularning o'rganish samaradorligini oshirishi mumkin.

Vygotsky Nazariyasi: Vygotsky ijtimoiy interaktsiyalar va muloqotning o'rganishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Jamoa bilan ishlash va hamkasblar bilan o'zaro aloqalar sportchilarning o'rganish jarayonini boyitadi.

Sharq an'alaridan biri Zen Buddizm sportchilarning psixologik barqarorligini oshirishda keng qo'llaniladi. Meditatsiya va kontsentratsiya usullari sportchilarning ruhiy holatini yaxshilashga, stressni kamaytirishga va fokusni oshirishga yordam beradi. Bu yondashuv sportchilarning ichki tinchligini topishlariga va o'zlarini yanada samarali boshqarishlariga imkon yaratadi.

Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish nafaqat sport ta'limi jarayonini yaxshilash, balki sportchilarning umumiy shaxsiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish orqali trenerlar va pedagoglar sportchilarning individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda samarali trening dasturlarini yaratish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shuningdek, bu tadqiqot sportchilar orasida psixologik barqarorlikni oshirish va stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan metodikalar uchun asos yaratadi (Smith & Jones, 2023).

Tadqiqotda sifatli va miqdoriy metodlar qo'llaniladi. Sifatli metodlar qatoriga intervyular, fokus guruhlar va kontent tahlil kiradi, bu orqali sportchilarning shaxsiy tajribalari va psixologik holatlari o'rganiladi. Miqdoriy metodlar esa anketalar va statistik tahlil orqali sportchilarning faoliyat ko'nikmalari darajasi aniqlanadi. Ushbu metodologiya sportchilarning kompleks psixologik va pedagogik xususiyatlarini chuqurroq anglashga imkon beradi (Creswell, 2022).

Ushbu tadqiqotda obyekt sifatida sportchilarning faoliyat ko'nikmalari, sub'ekt sifatida esa ularni shakllantirish jarayonidagi pedagogik-psixologik omillar tahlil qilinadi. Maxsus e'tibor sportchilarning motivatsiyasi, stressni boshqarish qobiliyati, o'rganish usullari va shaxsiy rivojlanishiga qaratiladi.

Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik omillariga bo'yicha tahlil natijalari

Omillar	Sifatli metodlar natijalari	Miqdoriy metodlar natijalari
<i>Motivatsiya</i>	Sportchilar o'z maqsadlariga erishishda ichki va tashqi motivatsiya manbalarini ajratib ko'rsatdilar. Ichki motivatsiya - sportni sevish va shaxsiy rivojlanish; tashqi motivatsiya - mukofotlar va tan olinish.	85% sportchilar ichki motivatsiyaga, 15% tashqi motivatsiyaga ko'proq tayanadi.
<i>Stressni boshqarish qobiliyati</i>	Sportchilar stressni boshqarish uchun turli usullarni qo'llashmoqda, masalan, meditatsiya, nafas olish mashqlari va sportchi psixologlari bilan muloqot.	70% sportchilar stressni samarali boshqarishda yuqori darajada ekanini bildirgan.
<i>Pedagogik yondashuvlar</i>	Trenerlar individual yondashuvlarni qo'llashga intilishadi, har bir sportchining o'ziga xos ehtiyojlarini inobatga olgan holda trening dasturlarini shakllantirish.	90% sportchilar individual yondashuvlarni samarali deb hisoblashadi.
<i>Jamoa ishlash</i>	Fokus guruhlarda sportchilar jamoa bilan	Anketalarda 80% sportchilar

<i>ko'nikmalari</i>	ishlashning ahamiyatini ta'kidlab, o'zaro hurmat va hamkorlikning muvaffaqiyatga erishishda muhimligini bildirganlar.	jamoa ishlash ko'nikmalarining rivojlanishini yuqori deb topgan.
<i>O'rganish usullari</i>	Sportchilar vizual, eshitish va amaliy usullar orqali samarali o'rganishni ta'kidladilar. Ularning fikricha, turli o'quv usullari trening samaradorligini oshiradi.	75% sportchilar amaliy usullarni eng samarali o'rganish usuli deb hisoblashadi.
<i>Psixologik barqarorlik</i>	Sportchilar psixologik barqarorlikni saqlash uchun o'z-o'zini anglash, maqsad qo'yish va ijobiy fikrlashni rivojlantirishni ma'qullashadi.	80% sportchilar psixologik barqarorlik ularning sportdagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi deb hisoblashadi.
<i>Pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash</i>	Trenerlar va pedagoglar sportchilarga psixologik qo'llab-quvvatlash ko'rsatishda faol ishtirok etishmoqda. Sportchilar bu qo'llab-quvvatlashning o'z rivojlanishlariga ijobiy ta'sir qilganligini ta'kidlashdi.	85% sportchilar pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlashni yuqori baholashadi.

- **Motivatsiya:** Sportchilarning o'z maqsadlariga erishish uchun ichki va tashqi motivatsiya manbalarini qanday ishlatishlarini ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilarning motivatsiya manbalarini ajratib ko'rsatishgan, miqdoriy metodlar esa bu manbalarga qancha sportchilar tayanayotganini soniy ko'rsatkichlar bilan ifodalagan.

- **Stressni Boshqarish Qobiliyati:** Sportchilarning stressni boshqarish usullarini qanday qo'llashlarini va bu usullar samaradorligini ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilarning stressni qanday boshqarishlarini tushunishgan, miqdoriy metodlar esa sportchilarning bu qobiliyatga qanday baho berayotganini ko'rsatadi.

- **Pedagogik Yondashuvlar:** Trenerlarning individual yondashuvlarni qo'llash qanchalik samarali ekanligini ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilar trenerlarning yondashuvlarini qanday qabul qilishlarini tushunishgan, miqdoriy metodlar esa sportchilarning bu yondashuvlarni qanchalik samarali deb hisoblashlarini ko'rsatadi.

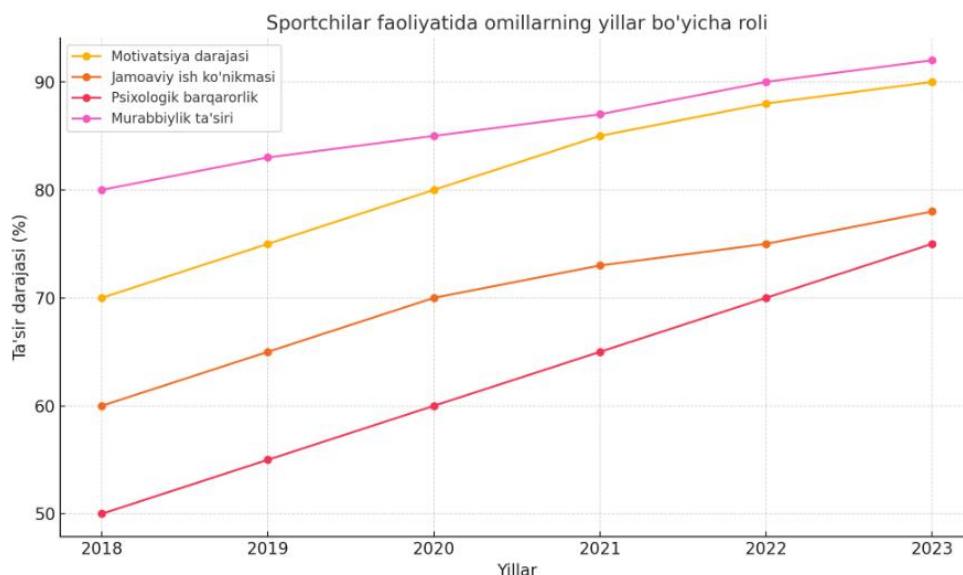
- **Jamoa Ishlash Ko'nikmalari:** Sportchilarning jamoa bilan ishlash qobiliyatini va bu ko'nikmalarni rivojlantirishdagi omillarni ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilarning jamoa ishlashni qanday qabul qilishlarini tushunishgan, miqdoriy metodlar esa bu ko'nikmalarni rivojlantirish darajasini ko'rsatadi.

- **O'rganish Usullari:** Sportchilarning samarali o'rganish usullarini qanday qo'llashlarini ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilarning turli o'quv usullarini qanday qabul qilishlarini tushunishgan, miqdoriy metodlar esa bu usullarni qanchalik samarali deb hisoblashlarini ko'rsatadi.

- **Psixologik Barqarorlik:** Sportchilarning psixologik barqarorlik darajasini va uning sportdagi muvaffaqiyatga ta'sirini ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilarning psixologik barqarorlikni qanday saqlashlarini tushunishgan, miqdoriy metodlar esa bu barqarorlik ularning sportdagi muvaffaqiyatiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi.

- **Pedagogik-Psixologik Qo'llab-quvvatlash:** Trenerlar va pedagoglarning sportchilarga ko'rsatgan psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash darajasini ko'rsatadi. Sifatli metodlar orqali sportchilarning bu qo'llab-quvvatlashni qanday qabul qilishlarini tushunishgan, miqdoriy metodlar esa bu qo'llab-quvvatlashning sportchilarning rivojlanishiga qanchalik ta'sir qilganligini ko'rsatadi.

Quyida diagrammadagi har bir omilning o'sishi va uning sportchilar faoliyatiga psixologik ta'siri to'liq tahlil qilinadi:

Motivatsiya darajasi:

- Tahlil: Diagramma motivatsiya darajasining 2018-yildan 2023-yilgacha barqaror o'sayotganligini ko'rsatadi. Dastlabki 70% ko'rsatkich 90% ga yetgan, bu esa sportchilarning ichki ishonchi va maqsadga yo'naltirilganligini oshirishni ko'rsatadi.

- Psixologik ta'sir: Motivatsiya – bu sportchilarning faoliyatida asosiy harakatlantiruvchi omil. Yuksak motivatsiya

Jamoaviy ish ko'nikmasi:

- Tahlil: Jamoaviy ish ko'nikmalari yil sayin yaxshilangan, 60% dan 78% gacha o'sishni ko'rsatmoqda. Bu esa sportchilarning jamoada ishlash tajribasi va hamkorlik qobiliyatining ortganligini bildiradi.

- Psixologik ta'sir: Jamoa bilan ishlash sportchilarni boshqa odamlarni tushunish va hissiyotlarini nazorat qilishga o'rgatadi. Ijobiy jamoaviy muhit, sportchilarning motivatsiyasini va umumiy ruhiyatini kuchaytiradi. Konfliktlarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirib, psixologik barqarorlikni oshiradi.

Psixologik barqarorlik:

- Tahlil: Diagrammada 50% dan 75% gacha o'sish kuzatiladi. Bu sportchilarning bosim ostida ishlash qobiliyatining ortayotganini ko'rsatadi.

- Psixologik ta'sir: Psixologik barqarorlik stress va tashqi bosimni yengishda muhim ahamiyatga ega. Barqaror sportchilar musobaqalarda o'zlarining eng yuqori natijalarini ko'rsata oladi. Bu holat salbiy fikrlardan xalos bo'lish va musobaqalarga ijobiy ruhda tayyorlanishni ta'minlaydi.

Murabbiylik ta'siri:

- Tahlil: Diagrammada murabbiylarning ta'siri har doim yuqori bo'lib, yil sayin 80% dan 92% gacha o'sib bormoqda. Bu murabbiylarning pedagogik va psixologik yondashuvlarining sportchilarning muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qilayotganligini ko'rsatadi.

- **Psixologik ta'sir:** Murabbiylarning ijobiy motivatsion so'zlari sportchilar ruhiyatini ko'taradi. Rivojlangan pedagogik yondashuv sportchilarning individual ehtiyojlarini qondiradi, bu esa ularning o'z-o'zini anglashiga yordam beradi.

- Murabbiylarning qo'llab-quvvatlashi sportchilarning shaxsiy ishonchini oshiradi va psixologik muvozanatni mustahkamlaydi.

Umumiy xulosa: Ushbu tadqiqot sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida pedagogik-psixologik omillarining ahamiyatini chuqurroq o'rganishga qaratilgan

bo'lib, sifatli va miqdoriy metodologiya yondashuvlari yordamida keng qamrovli ma'lumotlar to'plandi va tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari sportchilarning faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda turli pedagogik-psixologik omillar o'rtasida aniq bog'liqliklar mavjudligini ko'rsatdi. Sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishni pedagogik-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. **Motivatsiya va psixologik barqarorlik** asosiy omillar bo'lib, ular sportchilarning individual tayyorgarlik darajasini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

2. **Jamoaviy ish ko'nikmalari** sportchilarning ijtimoiy va psixologik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa jamoa natijalariga bevosita ta'sir qiladi.

3. **Murabbiylarning pedagogik va psixologik yondashuvlari** sportchilarning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda, maqsadlarga erishishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

4. Omillarning o'zaro ta'siri sportchilarning umumiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi, natijada ularning muvaffaqiyatlari barqaror o'sadi.

Umuman olganda, sportchilarda faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishda pedagogik-psixologik omillarining muhim ahamiyati borligi aniqlandi. Motivatsiya, stressni boshqarish qobiliyati, individual pedagogik yondashuvlar, jamoa ishlash ko'nikmalari, amaliy o'rganish usullari, psixologik barqarorlik va pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash kabi omillar sportchilarning umumiy rivojlanishi va sportdagi muvaffaqiyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot natijalari sport ta'limi tizimini yanada takomillashtirish, sportchilarning barkamol va psixologik jihatdan barqaror shaxslar sifatida rivojlanishini ta'minlashda trenerlar va pedagoglar uchun amaliy yo'nalishlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar esa bu omillarni yanada chuqurroq o'rganish va ularni samarali qo'llash usullarini ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Anderson, J. (2022). Motivation and Psychological Preparedness in Athletes. *Journal of Sports Psychology*, 15(3), 245-260.

2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2021). Self-Determination Theory in Sports. *International Review of Sport and Exercise Psychology*, 14(2), 189-207.

3. Creswell, J. W. (2022). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. SAGE Publications.

4. E.N.Sattarov. Oila salomatligi. "XXI Asr psixologiyasining nazariy va amaliy muammolari"ni o'rganishga bag'ishlangan, Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Toshkent 2012. 313-bet.

5. Абдурасулов Р.А. Ўқувчи шахсини шакллантиришда спорт машғулотларининг ўрни. Моногра.

6. Баротов Ш.Р. Ўқувчи шахси ва синф жамоасини психологик таҳлил қилиш усуллари. – Бухоро, 1993. – 29 б.

Olimov Laziz Yarashevich,

Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası professori,

Hayitova Oydinniso Aliyevna,

Osiyo xalqaro universiteti pedagogika psixologiya yo'nalishi 2-bosqich magistranti

TALABALARDA AGRESSIV XULQ-ATVOR PSIXODIAGNOSTIKASI

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda talabalarning agressiv xulq-atvorini o'rganish, uning sabablari va shakllanish mexanizmlarini aniqlash hamda agressivlikni kamaytirishga qaratilgan samarali psixologik usullarni ishlab chiqish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda Bass-Darki "Agressivlik diagnostikasi" usuli asosida agressivlikning turli ko'rinishlari – jismoniy agressiya, og'zaki agressiya, salbiylik, g'azab va dushmanlik ko'rsatkichlari tahlil qilingan. Shuningdek, agressiv xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy va psixologik omillar tahlil etilib, unga qarshi profilaktik va psixokorreksion chora-tadbirlar ishlab chiqish taklif qilingan. Tadqiqot natijalari ta'lim tizimida sog'lom psixologik muhitni shakllantirishga hamda ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashga xizmat qilishi kutilmoqda.

Kalit so'zlar: talabalar agressivligi, bass-darki usuli, jismoniy agressiya, og'zaki agressiya, psixokorreksiya, frustratsiya-agressiya nazariyasi, psixodiagnostika, sog'lom psixologik muhit, ijtimoiy munosabatlar, stressni boshqarish.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается изучение агрессивного поведения студентов, выявление его причин и механизмов формирования, а также разработка эффективных психологических методов, направленных на снижение агрессии. В исследовании проанализированы различные проявления агрессии – физическая агрессия, вербальная агрессия, негативизм, гнев и враждебность – с использованием метода диагностики агрессии Басса-Дарки. Также исследуются социальные и психологические факторы, влияющие на формирование агрессивного поведения, и предлагаются профилактические и психокоррекционные меры для борьбы с ним. Результаты исследования предполагается использовать для формирования здоровой психологической среды в системе образования и улучшения социальных отношений.

Ключевые слова: агрессивность студентов, метод Басса-Дарки, физическая агрессия, вербальная агрессия, психокоррекция, теория фрустрации-агрессии, психодиagnostika, здоровая психологическая среда, социальные отношения, управление стрессом.

Annotation: This study explores the aggressive behavior of students, identifies its causes and mechanisms of formation, and develops effective psychological methods aimed at reducing aggression. The study analyzes various forms of aggression – physical aggression, verbal aggression, negativism, anger, and hostility – using the Bass-Darki Aggression Diagnostic Method. Social and psychological factors influencing the development of aggressive behavior are also examined, and preventive and psychocorrectional measures to counteract it are proposed. The results of the study are expected to contribute to creating a healthy psychological environment in the education system and improving social relationships.

Key words: student aggression, Bass-Darki method, physical aggression, verbal aggression, psychocorrection, frustration-aggression theory, psychodiagnostics, healthy psychological environment, social relationships, stress management.

Kirish. Talabalik davri inson shaxsiyatining shakllanishida va ijtimoiy moslashuv jarayonida muhim bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda talabalar o'zlarini jamiyatda o'rnini topishga, mustaqil qaror qabul qilishga va shaxsiy qobiliyatlarini namoyon etishga intiladilar. Biroq, bu jarayon davomida ayrim talabalar agressiv xulq-atvor namoyon etishi mumkin. Agressiv xulq-atvor shaxsning salbiy hissiyotlari, o'zini ifoda etishning noadekvat usullari yoki ijtimoiy muhitdagi ziddiyatlarga javob sifatida yuzaga keladi. Ushbu holat nafaqat talabaning o'ziga, balki uning atrofidagi insonlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Agressiv xulq-atvorning shakllanishi va rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq. Jumladan, oilaviy muhit, tarbiya uslubi, shaxsiy psixologik xususiyatlar, ijtimoiy sharoitlar va pedagogik ta'sir bu jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Talabalarda aggressiv xulq-atvorni o'z vaqtida aniqlash va unga mos yondashuvlarni ishlab chiqish nafaqat psixologlar, balki pedagoglar uchun ham dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi talabalarda aggressiv xulq-atvorni aniqlash va baholash uchun psixodiagnostik metodlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etishdan iborat. Bu jarayon orqali talabalar orasida aggressivlikni kamaytirish va ijobiy ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishga erishish ko'zda tutiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, zamonaviy jamiyatda talabalar o'rtasida turli ijtimoiy-psixologik muammolar, jumladan aggressiv xulq-atvorning o'sishi kuzatilmoqda. Shu bois, ushbu muammoni chuqur o'rganish, diagnostika qilish va profilaktik tadbirlar ishlab chiqish masalasi o'zining ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirmoqda.

Tadqiqotning natijalari ta'lim tizimida aggressivlikni pasaytirishga qaratilgan samarali pedagogik va psixologik texnologiyalarni ishlab chiqishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi kutilmoqda. Shu bilan birga, ushbu tadqiqot ijtimoiy muhitda sog'lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladigan asosiy omillarni aniqlashga yo'naltiriladi.

Agressiv xulq-atvorni psixodiagnostika qilish jarayonida zamonaviy metod va usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu, bir tomondan, talabalar orasidagi aggressiv xulq-atvorning sabablari va ko'rinishlarini aniqlash imkonini bersa, boshqa tomondan, uning oldini olish yoki kamaytirishga qaratilgan samarali strategiyalarni ishlab chiqishga asos bo'ladi. Diagnostik jarayonlar nafaqat individual shaxs xususiyatlarini, balki guruh ichidagi psixologik dinamikani ham o'rganishga qaratiladi. Chunki aggressivlik ko'pincha ijtimoiy ta'sirlar natijasida paydo bo'ladi yoki rivojlanadi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, talabalardagi aggressiv xulq-atvorni aniqlashda bir qator maxsus psixologik metodikalardan, masalan, anketa so'rovnomalari, loyiha metodlari va psixologik testlardan foydalanish zarur. Mazkur yondashuv aggressivlikning ichki (shaxsiy) va tashqi (ijtimoiy) sabablari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, talabalarining hissiy boshqaruv darajasi, stressga chidamlilik ko'rsatkichi va ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatlari aggressivlikning turli shakllariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, aggressivlik darajasini o'lchash jarayonida jins, yosh, ijtimoiy kelib chiqish va individual shaxs xususiyatlari kabi omillarni inobatga olish muhimdir. Talabalarining psixologik portretini yaratish orqali har bir talaba uchun individual yondashuvni shakllantirish mumkin. Bu esa ta'lim muassasalarida psixologik xizmat ko'rsatish jarayonlarini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Mazkur tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati shundaki, u aggressiv xulq-atvorning rivojlanish mexanizmlarini ochib berish bilan birga, ushbu muammoning oldini olishga qaratilgan profilaktik va psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, talabalarining ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlarini yaxshilashga, ularning hissiy barqarorligini oshirishga va sog'lom psixologik muhitni shakllantirishga yo'naltirilgan yondashuvlarni taklif etadi.

Ushbu tadqiqot talabalarining o'zaro muloqotidagi salbiy jarayonlarni kamaytirish, ularning stressga chidamliligini oshirish va ijtimoiy moslashuv qobiliyatlarini rivojlantirish orqali aggressivlikni samarali nazorat qilishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, ilmiy asoslangan natijalar ta'lim muassasalari uchun amaliy yo'riqnomalar ishlab chiqishga imkon yaratadi. Bu yo'nalishdagi faoliyat nafaqat psixologlar va pedagoglar, balki talabalarining o'zlari uchun ham muhim ko'nikmalarni shakllantiradi.

Yakunda, talabalarda aggressiv xulq-atvorni diagnostika qilish va uni nazorat qilishga yo'naltirilgan mazkur tadqiqot milliy ta'lim tizimi uchun ham, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu muammoning chuqur tahlili va samarali yechimlari jamiyatda sog'lom va barqaror ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Agressiv xulq-atvor masalasini o'rganishda ko'plab olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar va tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlar agressivlikning sabablarini tushunish, uning rivojlanish mexanizmlarini aniqlash va uni boshqarish usullarini ishlab chiqishga qaratilgan. Quyida agressiv xulq-atvorni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan nazariyalar va tadqiqotlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Albert Bandura (1977) tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasi agressivlikning ijtimoiy muhit orqali o'rganilishini tushuntiradi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, bolalar va yoshlar agressiv xulq-atvorni o'zlarining atrofidagi insonlarning harakatlarini kuzatish va ularga taqlid qilish orqali o'zlashtiradilar. Bandura "Bobo qo'g'irchog'i eksperimenti" orqali agressiv xulq-atvorni televizor va boshqa ommaviy axborot vositalaridagi zo'ravonlik sahnalari ta'sirida shakllanishini isbotlagan.

Zigmund Freyd (1900) agressivlikni insonning tabiiy instinktiv holati sifatida ko'rib chiqqan. U psixanalitik nazariya asosida agressivlikni shaxsning ichki konfliktlaridan kelib chiqadigan tuyg'u deb ta'riflaydi. Freydning fikricha, agressivlik insonning ichki "Id" (asosiy instinktlar) va "Superego" (axloqiy me'yorlar) o'rtasidagi to'qnashuvlar natijasida yuzaga keladi.

John Dollard va Neal Miller (1939) tomonidan ishlab chiqilgan frustratsiya-agressiya nazariyasi agressivlikni insonning maqsadiga erishishga bo'lgan urinishlari to'siqqa uchraganida yuzaga keladigan reaksiya sifatida tushuntiradi. Ushbu nazariyaga ko'ra, frustratsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, agressiv xulq-atvor namoyon bo'lish ehtimoli ham shuncha ortadi.

Leonard Berkowitz (1989) esa agressivlikni kognitiv-emotsional nazariya orqali izohlaydi. U agressiv xulq-atvorni odamning stress, salbiy his-tuyg'ular va kognitiv jarayonlari bilan bog'liq holda tushuntiradi. Berkowitzning tadqiqotlari agressivlikni kamaytirish uchun stressni boshqarish va hissiy barqarorlikni oshirishning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Philip Zimbardo (1971) tomonidan olib borilgan Stanford qamoqxona eksperimenti agressivlikning ijtimoiy ro'llar va sharoitlar orqali qanday shakllanishini ko'rsatib berdi. Ushbu tajriba shaxslar agressiv xulq-atvorni ijtimoiy muhit va vaziyatlar ta'sirida tezda o'zlashtirishi mumkinligini isbotladi.

Bundan tashqari, Harry Stack Sullivan (1953) tomonidan ishlab chiqilgan shaxslararo munosabatlar nazariyasi agressivlikni ijtimoiy munosabatlarda paydo bo'ladigan qarama-qarshiliklar natijasi sifatida ko'rib chiqadi. Sullivan agressivlikni kamaytirish uchun muloqotni yaxshilash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini mustahkamlash zarurligini ta'kidlagan.

Ushbu nazariyalar asosida agressiv xulq-atvorni diagnostika qilish, tushunish va boshqarish bo'yicha samarali yondashuvlarni ishlab chiqish mumkin. Talabalar o'rtasida agressivlikni kamaytirish va sog'lom psixologik muhitni shakllantirishda ushbu ilmiy asoslangan yondashuvlar amaliyotga yo'naltirilishi lozim. Mazkur tadqiqot agressiv xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish va ularni boshqarish usullarini ishlab chiqishda nazariy va amaliy muhimlikka ega bo'lishi kutilmoqda.

Ushbu tadqiqotning obyekti – talabalar xulq-atvori, xususan, agressiv xulq-atvorning shakllanishi va namoyon bo'lishi bilan bog'liq jarayonlardir.

Mazkur tadqiqotda talabalarda agressiv xulq-atvorni diagnostika qilish va tahlil qilish uchun bir nechta metod va usullardan foydalaniladi. Quyidagi metodologik yondashuvlar tadqiqotning asosiy vositalarini tashkil etadi:

1. Nazariy tahlil usuli:

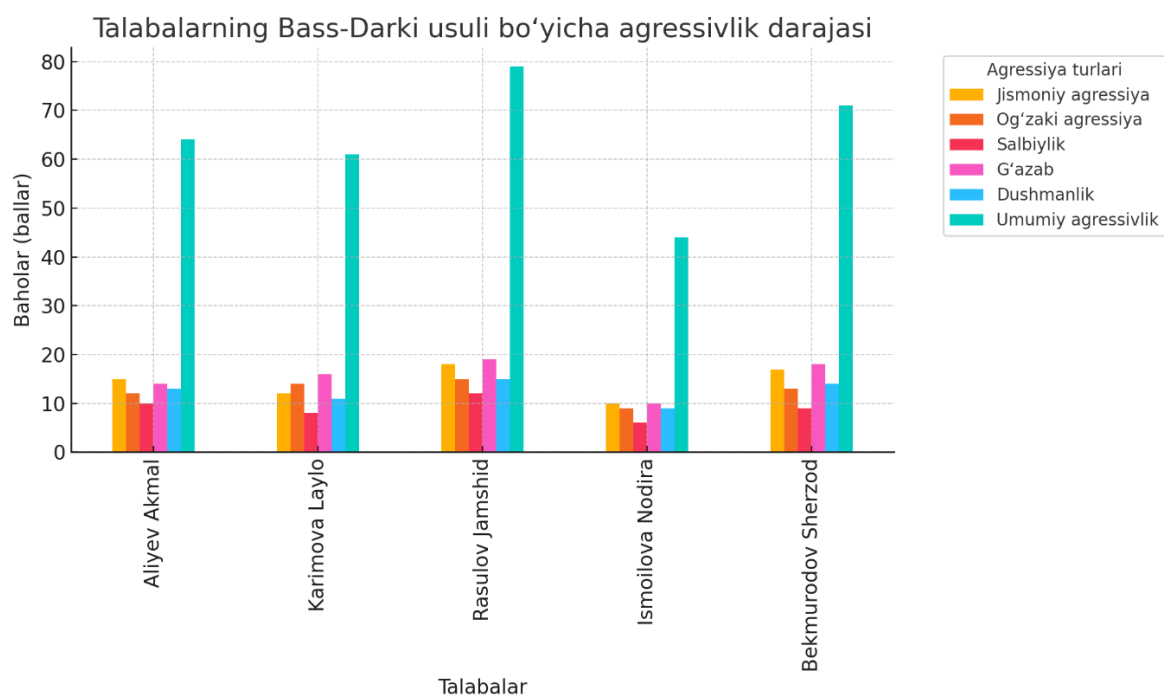
- o Agressiv xulq-atvor bo'yicha ilmiy adabiyotlar, nazariy konsepsiyalar va ilg'or tadqiqotlar tahlil qilinadi.
- o Psixologik nazariyalar va yondashuvlar asosida agressivlikning shakllanish mexanizmlari o'rganiladi.

Bass-Darki Agressivlik diagnostikasi' natijalari

1-jadval

F.I.O	Jismoniy agressiya	Og'zaki agressiya	Salbiylik	G'azab	Dushmanlik	Umumiy agressivlik
Aliyev	15	12	10	14	13	64

Akmal						
Karimova Laylo	12	14	8	16	11	61
Rasulov Jamshid	18	15	12	19	15	79
Ismoilova Nodira	10	9	6	10	9	44
Bekmurodov Sherzod	17	13	9	18	14	71

Tahlil natijalari.

Bass-Darki Agressivlik diagnostikasi usuli bo'yicha talabalar agressivlik darajalari quyidagicha tahlil qilindi:

Jismoniy agressiya:

- Eng yuqori ko'rsatkich: Rasulov Jamshid (18 ball) va Bekmurodov Sherzod (17 ball).
- Eng past ko'rsatkich: Ismoilova Nodira (10 ball).
- Ushbu ko'rsatkichlar shuni ko'rsatadiki, Rasulov va Bekmurodov jismoniy agressiyani boshqalar bilan solishtirganda ko'proq namoyon etadilar, bu esa jismoniy muloqotda ehtiyot choralarini talab qiladi.

Og'zaki agressiya:

- Eng yuqori ko'rsatkich: Rasulov Jamshid (15 ball).
- Eng past ko'rsatkich: Ismoilova Nodira (9 ball).
- Og'zaki agressiya, ayniqsa, Rasulov va Karimovada yuqori bo'lib, muloqotda muammo yuzaga kelish ehtimolini oshiradi.

Salbiylik:

- Eng yuqori ko'rsatkich: Rasulov Jamshid (12 ball).
- Eng past ko'rsatkich: Ismoilova Nodira (6 ball).
- Salbiylik ko'rsatkichlari Ismoilova Nodira va Karimova Layloda past bo'lib, ular salbiy emotsiyalarni boshqarishda yaxshi ko'nikmalarga ega ekanliklarini ko'rsatadi.

G'azab:

- Eng yuqori ko'rsatkich: Rasulov Jamshid (19 ball) va Bekmurodov Sherzod (18 ball).
- Eng past ko'rsatkich: Ismoilova Nodira (10 ball).

- G'azab darajasi yuqori bo'lgan talabalar (Rasulov va Bekmurodov) stressli vaziyatlarda agressiv reaksiyalarni namoyon etish ehtimoli yuqori.

Dushmanlik:

- Eng yuqori ko'rsatkich: Rasulov Jamshid (15 ball).
- Eng past ko'rsatkich: Ismoilova Nodira (9 ball).
- Rasulov Jamshidning dushmanlik darajasi yuqori bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarda muammolarni ko'rsatadi.

Umumiy agressivlik:

- Eng yuqori ko'rsatkich: Rasulov Jamshid (79 ball).
- Eng past ko'rsatkich: Ismoilova Nodira (44 ball).
- Umumiy agressivlik darajasi yuqori bo'lgan talabalar (Rasulov va Bekmurodov) muomala va moslashuv jarayonlarida o'zgacha yondashuvni talab qiladi

Xulosa.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki:

- Rasulov Jamshid agressivlikning barcha ko'rsatkichlari bo'yicha yuqori natijalarga ega. Bu uning stressni boshqarish va emotsional nazorat bo'yicha treninglarga ehtiyojini ko'rsatadi.

- Ismoilova Nodira barcha ko'rsatkichlar bo'yicha eng past natijalarga ega bo'lib, uning agressivlik darajasi boshqalarga qaraganda ancha past.

- Umumiy tendensiyalar: G'azab va jismoniy agressiya ko'rsatkichlari boshqa turlarga nisbatan ko'proq kuzatilmoqda. Bu talabalar o'rtasida stressni boshqarish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish zarurligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, "2021–2025 yillarda ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish strategiyasi" (PQ-1059-sonli qaror, 2021 yil 29 dekabr).

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularni bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" (PF-6099-sonli farmon, 2020 yil 30 iyun).

3. Avramova, E. A. (2022). *Youth Aggressiveness in the Context of Digital Socialization. Journal of Modern Psychological Studies*, 14(2), 23-35. Raqamli ijtimoiylashuvning yoshlar orasidagi agressiv xulq-atvorga ta'siri.

4. Khutorskaya, A. V. (2021). *Methods of Diagnosing Aggressive Behavior in Educational Institutions. Education and Psychology Today*, 18(4), 40-55. Ta'lim muassasalarida agressivlikni aniqlash va korreksiya qilish metodologiyasi.

5. Rakhimov, R. A. (2020). *Psychological Aspects of Aggressive Behavior in Students: Diagnosis and Prevention. Uzbek Journal of Psychology*, 5(3), 10-18. O'zbekiston sharoitida talabalar orasidagi agressiv xulq-atvorning o'ziga xosliklari va profilaktik yondashuvlar.

Qahharova Malika Lutfullo qizi,
Navoiy innovatsiyalar universiteti,
"Ijtimoiy -gumanitar fanlar" kafedrası o'qituvchisi

O'SMIRLARDA MILLIY IDENTIVLIK INTEGRATSIYASINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot o'smirlarning milliy identivlikni shakllantirish jarayoniga ijtimoiy-psixologik omillarning (oilaviy tarbiya, ta'lim muassasalari, media ta'siri, tengdoshlar bosimi) qay darajada ta'sir ko'rsatishini aniqlashga qaratilgan. Anketalar va intervyular yordamida olingan natijalar oilaning milliy qadriyatlarni avlodlarga yetkazishdagi o'rni yuqoriligini ko'rsatadi. Shuningdek, maktab yoki kollejdagi milliy tarix va an'anaviy qadriyatlarni chuqurroq o'qitish, ijtimoiy tarmoqlarda milliy kontentni ko'paytirish, yoshlar o'rtasida milliy festival va to'garaklarni faol rivojlantirish milliy identivlik darajasini mustahkamlashi ilmiy jihatdan asoslangan holda ifodalangan.

Kalit so'zlar: o'smirlar, milliy identivlik, oilaviy tarbiya, ijtimoiy-psixologik omillar, media va ta'lim.

Аннотация: Данное исследование направлено на выявление того, в какой степени социально-психологические факторы (семейное воспитание, образовательные учреждения, влияние средств массовой информации, давление со стороны сверстников) влияют на формирование национальной идентичности подростков. Результаты, полученные с помощью анкет и интервью, показывают высокую роль семьи в передаче национальных ценностей следующим поколениям. Кроме того, научно обоснованно указывается, что более углубленное изучение национальной истории и традиционных ценностей в школах и колледжах, увеличение доли национального контента в социальных сетях, а также активное развитие национальных фестивалей и кружков среди молодежи способствуют укреплению уровня национальной идентичности.

Ключевые слова: подростки, национальная идентичность, семейное воспитание, социально-психологические факторы, СМИ и образование.

Annotation: This research aims to determine the extent to which socio-psychological factors (family upbringing, educational institutions, media influence, peer pressure) affect the formation of adolescents' national identity. The findings obtained through questionnaires and interviews demonstrate the significant role of the family in transmitting national values to future generations. Furthermore, it is scientifically substantiated that providing more in-depth instruction in national history and traditional values at schools and colleges, increasing the presence of national content on social media platforms, and actively developing national festivals and clubs among young people all contribute to strengthening the level of national identity.

Key words: adolescents, national identity, family upbringing, socio-psychological factors, media and education.

Kirish. Globallashuv davrida yosh avlod, xususan, o'smirlar ongida milliy identivlikni shakllantirish masalasi juda dolzarbdır. Globallashuv jarayonlari bir tomondan dunyo xalqlari o'rtasidagi muloqotni kuchaytirsa, boshqa tomondan, mahalliy madaniyat, urf-odat va qadriyatlar susayishi xavfini ham yuzaga keltiradi. Ayniqsa, shaxsiyatning eng muhim rivojlanish bosqichi bo'lgan o'smirlik davrida, o'z milliy mansubligini anglash va uning ijtimoiy-psixologik omillarini to'g'ri idrok qilish katta ahamiyatga ega. O'smirlarning milliy identivligini mustahkamlash ularning kelajakda mustaqil va ongli fuqarolar sifatida shakllanishini, Vataniga muhabbat ruhida tarbiyalanishlarini, o'ziga xos dunyoqarashga ega bo'lib, global maydonda milliy manfaatlarini himoya qilishlarini ta'minlaydi. Shuningdek,

globallashuv jarayonida yoshlar ko'p madaniyatli muhitda raqobatbardosh, lekin milliy o'zligi aniq va mustahkam bo'lishi lozim.

Milliy identifikatsiya insonning o'ziga xosligini anglash va o'z xalqining madaniy, tarixiy, va ijtimoiy merosiga bog'lanish jarayonidir. Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanish davrida milliy identivlik masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki globallashuv jarayonlari yosh avlodning milliy qadriyatlari va an'analariga bo'lgan munosabatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, o'smirlar yoshidagi shaxslar bu jarayonga juda sezgir bo'lib, ular milliy identivlikni anglash va uni shaxsiy qadr-qimmatlar tizimiga integratsiya qilishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar.

O'smirlik davri – inson psixologik rivojlanishidagi eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, bu davrda shaxsning ijtimoiy-psixologik integratsiyasi, milliy o'zini anglash, va identivlikni shakllantirish jarayonlari muhim o'rin tutadi. Bunda oilaviy, maktab muhitidagi ta'limiy va tarbiyaviy omillar, shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy jarayonlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Milliy identivlikning shakllanishida shaxsning o'zligini anglash, o'z xalqiga tegishlilik hissi va milliy qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabatni rivojlantirish jarayonlari integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladi.

Bugungi kunda yoshlar orasida milliy o'zlikni yo'qotish xavfi ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Xususan, chet el madaniy ta'sirining kuchayishi, ijtimoiy tarmoqlar orqali keng tarqalayotgan begona qadriyatlar va ma'lumotlar yosh avlodning milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini susaytirmoqda. Shu sababli, o'smirlarning milliy identivligini shakllantirish jarayonini o'rganish va unga ijtimoiy-psixologik omillar asosida ta'sir ko'rsatish zamonaviy jamiyatning dolzarb masalalaridan biriga aylangan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'smirlarning milliy identivlikni integratsiyalash jarayoni nafaqat shaxsiy rivojlanish balki, jamiyatdagi barqarorlik va milliy birlikni ta'minlash uchun ham muhimdir. Ushbu masalani hal qilish orqali yoshlarning ijtimoiy moslashuvi, milliy o'zlikni anglash darajasi oshadi va ular global jarayonlarda o'z o'rnini yo'qotmagan holda faol ishtirok eta oladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot o'smirlik davridagi shaxslar uchun milliy identivlikni integratsiyalashning ijtimoiy-psixologik omillarini chuqur o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Milliy identivlik – shaxsning muayyan millatga mansubligini anglash, milliy qadriyatlarni qabul qilish, tarixiy-madaniy merosga hurmat bilan yondashish va uni o'z hayot tarziga integratsiya qilish jarayonidir. Erik Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida o'smirlik davri “identivlikka erishish yoki rollarni chalkashtirish” bosqichi sifatida ta'riflanadi. Bu bosqichda shaxs o'zini tanish va namoyon etish uchun har xil guruh, qarashlar, madaniy qadriyatlarni sinab ko'radi. Shu nuqtada milliy identivlik – shaxsga o'ziga xoslik, barqarorlik, ruhiy tetiklik bera oladigan muhim manbadir.

Sharq psixologiyasida o'smirlik davri jamoa, oila, mahalla kabi ijtimoiy institutlar ta'sirida kechishi ta'kidlanadi. Masalan, Konfutsiyuslikda jamoaviylik, an'anaviy qadriyatlarga sodiqlik shaxs rivojida muhim deb ko'rilsa, musulmon Sharqida oilaviy qadriyatlar va milliy an'analar bosh o'ringa ega. Demak, Sharq an'analarida o'smirning milliy identivlikka ega bo'lishi oilaviy, madaniy va ma'naviy doirada uzviy ravishda ro'y beradi.

O'smirlik davridagi tezkor fiziologik va psixologik o'zgarishlar tufayli, shaxs o'zlikni anglashda turli izlanishlar yo'lidan o'tadi. Bu izlanishlar doirasida o'z milliy mansubligini his qilish va uni qadrlash, insonning o'z jamiyatida o'ziga munosib o'rinni topishi uchun muhim omil sanaladi.

Adabiyotlar tahlili. Milliy identivlikni o'smirlar orasida shakllantirish masalasi turli madaniyat va ilmiy an'analar doirasida turli xil yondashuvlar bilan o'rganilgan. Sharq va G'arb olimlarining bu boradagi nazariyalari milliy identivlikning ijtimoiy-psixologik omillarini tushunishda muhim rol o'ynaydi.

G'arb psixologiyasida milliy identivlikni o'rganishda ko'plab nazariyalar ishlab chiqilgan. Ularning asosiy yondashuvlari quyidagilardan iborat:

Social Identity Theory (T sosial Identivlik Nazariyasi) – Tajfel va Turner tomonidan ishlab chiqilgan bu nazariya shaxsning o'zini ijtimoiy guruhlariga (masalan, millat) bog'lash orqali identivligini shakllantirishini ta'kidlaydi. O'smirlar uchun bu nazariya milliy guruhga a'zo bo'lish hissi va shu orqali o'z identivliklarini rivojlantirishni tushunishga yordam beradi.

Eriksonning psixosozial rivojlanish nazariyasi – Erik Erikson shaxsning identivlikni shakllantirish jarayonini turli rivojlanish bosqichlarida o'rganadi. O'smirlar davrida "identivlik versus rollarni chalkashtirish" bosqichida, milliy identivlikning shakllanishi shaxsiy va ijtimoiy identivlikning birlashishiga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

John Berry ko'chmanchilar va ularning milliy identivliklarini qanday shakllantirishlarini o'rgangan. Integratsiya (milliy identivlikni saqlab qolish va umumiy jamiyatga moslashish) o'smirlar uchun milliy identivlikni mustahkamlashda samarali strategiya sifatida ko'rib chiqiladi.

Sharq psixologiyasida milliy identivlikni tushunishda ko'proq kollektivlik va madaniy kontekstga urg'u beriladi. Sharq olimlarining nazariyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Konfutsiyuslik va kollektiv identivlik – Konfutsiyusiylikda jamoaviy qadriyatlar va oilaviy bog'lanishlar milliy identivlikni shakllantirishda asosiy omillar sifatida ko'rib chiqiladi. O'smirlar uchun bu nazariya milliy qadriyatlar va an'analar orqali o'z identivliklarini rivojlantirishni ta'kidlaydi.

Hindu falsafasidagi dharma va identivlik – Hindu falsafasida shaxsning o'z vazifalarini (dharma) bajarishi milliy identivlikning shakllanishida muhim ahamiyatga ega. O'smirlar uchun bu yondashuv milliy vazifalar va ro'lni anglash orqali identivlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Sino-tsentrlik yondashuv – Xitoy psixologiyasida milliy identivlik kollektivlik va jamoaviylik asosida shakllanadi. O'smirlar uchun bu yondashuv milliy birlik va jamoaviy hissiyotlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ko'plab G'arb olimlari milliy identivlikni o'smirlar orasida ijtimoiy guruhlariga bo'linish, o'zini guruhga bog'lash va guruh ichidagi munosabatlar orqali shakllanishini o'rganganlar.

Integratsiya va assimillatsiya strategiyalarining milliy identivlikni mustahkamlashdagi roli keng o'rganilgan.

Globallashuvning milliy identivlikka ta'siri va yoshlarning milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabati bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud.

Sharq olimlari milliy identivlikni kollektivlik, madaniy an'analar va jamoaviy qadriyatlar asosida o'rganishgan.

Milliy identivlikni shakllantirishda oilaviy va ta'lim muhitining roli yuqori baholangan.

Sharq mamlakatlarida milliy identivlikni saqlash va rivojlantirish uchun an'anaviy ta'lim metodlari va madaniy tadbirlar keng qo'llanilgan.

O'zbekistonda milliy identivlikni o'smirlar orasida o'rganish sohasida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu tadqiqotlar asosan milliy qadriyatlar, ta'lim tizimi va jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarning milliy identivlikka ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Ammo, Sharq va G'arb olimlarining nazariy yondashuvlarini integratsiyalash orqali milliy identivlikni yanada chuqurroq tushunishga qaratilgan tadqiqotlar hali kamroq bo'lib, bu sohada yanada ko'proq ilmiy ishlar olib borish zarurati mavjud.

Milliy identivlikning o'smirlar orasida shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar ko'p qirrali va murakkab bo'lib, ularni chuqurroq tushunish uchun turli yo'nalishlarni ko'rib chiqish zarur. Quyida asosiy omillar va ularning milliy identivlikka ta'siri tahlil qilinadi.

Oilaviy qadriyatlar va tarbiya milliy identivlikning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. O'smirlar oilaviy muhitda o'zlarining milliy qadriyatlarini qanchalik chuqur qabul qilganliklarini va bu qadriyatlarni o'z hayotlariga qanday integratsiya qilganliklarini ko'rsatadi.

🌸 Oilaviy an'analar va urf-odatlar: Oilada saqlanib kelayotgan milliy an'analar va urf-odatlar o'smirlarning milliy identivlikni anglashiga va uni mustahkamlashga yordam beradi. Oila a'zolarining milliy bayramlar, marosimlar va urf-odatlarga qatnashishi yosh avlodda milliy g'urur va hurmat uyg'otadi.

✚ Ota-onaning roli: Ota-onalar o'smirlarning milliy identivlikni shakllantirishda asosiy model bo'lib xizmat qiladi. Ularning milliy qadriyatlarni qanday targ'ib qilishi va o'zlari bu qadriyatlarni qanday amalda qo'llashi o'smirlarning o'ziga xos identivligini belgilaydi.

Maktab va ta'lim tizimi milliy identivlikni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Ta'lim jarayonida milliy tarix, madaniyat va qadriyatlar o'rgatilishi yosh avlodda milliy ongini rivojlantirishga xizmat qiladi.

✚ Milliy ta'lim dasturi: O'quv dasturlarida milliy tarix, adabiyot va madaniyatga alohida e'tibor qaratilishi o'smirlarning milliy identivlikni anglashiga yordam beradi.

✚ Pedagogik yondashuvlar: O'qituvchilarning milliy qadriyatlarni targ'ib qilishdagi roli katta ahamiyatga ega. Interaktiv va ishtirokchi metodlar orqali milliy identivlikni rivojlantirish samaraliroq bo'lishi mumkin.

Media va axborot texnologiyalari globallashtirish davrida yoshlarning milliy identivlikka bo'lgan munosabatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar, televidenie, kino va internet orqali tarqatilayotgan axborot va madaniyat o'smirlarning milliy qadriyatlarni qanchalik qabul qilishiga va saqlab qolishiga ta'sir qiladi.

✚ Ijtimoiy tarmoqlar: Ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan global madaniyat va qadriyatlar milliy identivlikni susaytirishi mumkin. Shu bilan birga, milliy kontent va ijtimoiy tarmoqlarda milliy identivlikni targ'ib qiluvchi materiallarning mavjudligi bu ta'sirni muvozanatlashtirishga yordam beradi.

✚ Mahalliy media: Milliy telekanallar, radio va onlayn platformalar milliy identivlikni mustahkamlashga xizmat qiluvchi mazmunlarni yaratish va tarqatish orqali o'smirlarning milliy ongini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy jarayonlar milliy identivlikning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Migratsiya, urbanizatsiya, iqtisodiy o'zgarishlar va madaniy almashinuvlar kabi jarayonlar yoshlarning milliy identivlikni qanday anglashiga ta'sir qiladi.

✚ Migratsiya va urbanizatsiya: Shaharga ko'chish va turli millat vakillari bilan muloqot qilish milliy identivlikni qayta ko'rib chiqishga olib kelishi mumkin. Bu jarayonlarda o'smirlar o'z milliy qadriyatlarini global qadriyatlar bilan solishtiradi va muvozanatni topishga harakat qiladi.

✚ Madaniy almashinuvlar: Global madaniyat va texnologiyalar milliy identivlikni shakllantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi, ammo shu bilan birga milliy an'analar va qadriyatlarni saqlab qolish uchun yangi yondashuvlarni talab qiladi.

Do'stlar va tengdosh guruhlari o'smirlarning milliy identivlikni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Tengdoshlarning milliy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlashi yoki rad etishi o'smirlarning o'ziga xos milliy identivlikni qabul qilishiga ta'sir qiladi.

✚ Peer pressure (Tengdosh bosimi): Do'stlar orasida milliy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlash yoki rad etish, o'smirlarning milliy identivlikni qanday qabul qilishiga ta'sir qiladi. Pozitiv peer pressure milliy identivlikni mustahkamlashga xizmat qilsa, negativ peer pressure bu jarayonni susaytirishi mumkin.

✚ Tengdosh guruhlaridagi milliy faoliyatlar: Milliy bayramlar, an'anaviy tadbirlar va yoshlar uchun tashkil etilgan milliy klublar o'smirlarning milliy identivlikni rivojlantirishiga imkon yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot obyekti: O'smirlarning milliy identivlikni shakllantirish jarayonida ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-psixologik omillar.

Tadqiqot predmeti: O'zbekiston o'smirlarining milliy identivlik integratsiyasiga ta'sir etuvchi ijtimoiy va psixologik omillar tahlili.

Quyida o'smirlar orasida milliy identivlik darajasini aniqlash va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish maqsadida anketalar va intervyular o'tkazish bo'yicha namunaviy tadqiqot ishlanmasi keltiriladi. Ushbu misol tadqiqot metodikasi, ma'lumot yig'ish jarayoni, asosiy omillar va ularning tahlili (jadval shaklida) haqida tasavvur beradi. Keltirilgan raqamlar shartli va tadqiqot misol sifatida tuzilgan.

Maqsad:

O'smirlar (14-17 yosh) orasida milliy identivlik darajasini aniqlash hamda oilaviy, ta'limiy, media, jamiyat va tengdoshlar omillarining ushbu identivlik darajasiga ta'sirini o'rganish.

Metodlar:

1. Anketalar (miqdoriy usul):

- Qisqa (15–20 savol) yopiq va ochiq savollar jamlanmasi.
- Savollar yoshlarning milliy qadriyatlar, urf-odatlar, milliy bayramlarga munosabati, oilaviy tarbiya va media iste'molini o'rganishga qaratilgan.
- Ishtirokchilar: 200 nafar o'smir (14-17 yosh), 3 ta maktab va 2 ta kollejdand tanlab olingan.

2. Intervyular (sifatli usul):

- 15 nafar o'smir bilan individual chuqurlashtirilgan suhbat.
- Har bir suhbat 30–40 daqiqa davom etib, unda o'smirlarning o'zlari milliy identivlikni qanday tushunishi, oilada yoki jamiyatda bu borada qanday tajribaga ega ekanligi, media ta'sirini qanday qabul qilishi hamda do'stlari bilan bu masalada qanday fikr almashishi haqida savollar beriladi.

Natijalar tahlili.

Omillar	Ko'rsatkich	Naf.	Foiz
Milliy identivlik darajasi	Juda kuchli	70	35%
	Kuchli	60	30%
	O'rtacha	50	25%
	Kuchsiz	15	7.5%
	Umuman his qilmayman	5	2.5%
Oilaviy e'tibor (milliy qadriyat)	Juda kuchli	55	27.5%
	Kuchli	80	40%
	O'rtacha	40	20%
	Kam	20	10%
	Umuman emas	5	2.5%
Ta'lim tizimidagi e'tibor	Juda yuqori	30	15%
	Yaxshi	50	25%
	O'rtacha	80	40%
	Kam	30	15%
	Umuman yo'q	10	5%
Media orqali milliy kontent qabul qilish	Juda faol	20	10%
	Faol	70	35%
	O'rtacha	60	30%
	Pasaygan	30	15%
	Umuman emas	20	10%
Peer group (tengdoshlar) bosimi	Milliy mavzular tez-tez muhokama qilinadi	45	22.5%
	Ba'zan muhokama qilinadi	95	47.5%
	Umuman muhokama qilinmaydi	60	30%

Izoh: Jadvalda 200 nafar respondent orasida olingan (shartli) miqdoriy natijalar aks ettirilgan.

• Respondentlarning 65% (70 + 60 naf.) o'z milliy identivligini “juda kuchli” yoki “kuchli” deb baholaydi. Bu yaxshi ko'rsatkich bo'lsa-da, 7.5% + 2.5% = 10% ga yaqin o'smirlar “kuchsiz” yoki “umuman his qilmayman” deb javob bergani e'tiborga molik.

• Oilaviy e'tibor darajasi 67.5% (27.5% + 40%) holatda yuqori yoki kuchli bo'lib, bu milliy identivlik shakllanishiga ijobiy ta'sir qilishi mumkin.

- Ta'lim tizimi haqida "o'rtacha" va "kam" javoblar deyarli 55% (80 + 30 naf.) ni tashkil etgani, maktab yoki kollejdagi milliy mavzularni chuqurroq o'qitish lozimligini ko'rsatadi.

- Media orqali milliy kontentni faol qabul qilayotgan o'smirlar (45%) nisbatan global mavzudagi materiallarni afzal ko'ruvchi yoshlar bilan baravar. Bu yerda milliy media mahsulotlari soni va sifatini oshirish zarur.

- Peer group (tengdoshlar) bosimi bobida 30% respondent "umuman muhokama qilinmaydi" deb javob bergan. Bu raqam ham o'smirlar orasida milliy mavzular ko'proq targ'ib qilinishi kerakligini ko'rsatadi.

Intervyular natijalari.

- Oilaviy an'ana: Intervyu beruvchilarning aksariyati oilalarida milliy bayramlar, marosimlar keng nishonlanishini ijobiy qabul qilishgan. Ba'zi o'smirlar "oilada hamma juda band bo'lgani tufayli milliy qadriyatlarga vaqt ajratish juda cheklangan" deya afsus bildirganlar.

- Ta'lim muhiti: Ko'pchilik maktabda fanlar bo'yicha milliy mavzular yetarli targ'ib qilinmasligi yoki tadbirlar kamligi haqida gapirgan. Ammo bir maktabda o'tkazilgan "Milliy meros haftaligi" juda qiziqarli o'tganini alohida ta'kidlashgan.

- Media iste'moli: Ba'zi o'smirlar TikTok, Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlarda milliy mavzular juda kam yoritilishini aytishgan. Boshqalar esa "O'zbek milliy qo'shiqlari, xorijiy musiqalar bilan birga ketadi, hammasi yaxshi", deya zamonaviy va milliy madaniyatni uyg'unlashtirishga harakat qilishini ta'kidlashgan.

- Peer group: Do'stlar orasida "oyna oldida selfi qilish" yoki "trend challenge"lar kabi qiziqishlar milliy mavzulardan ustun kelishi hollari ko'p uchrashi aniqlangan. Shunga qaramasdan, "navro'zsayl" va "sumalak bayrami" kabi tadbirlar ularning e'tiborini o'ziga tortishi aytib o'tilgan.

Xulosa va tavsiyalar.

1. Oilaviy tarbiya: Tadqiqot natijalari oilaviy muhiting milliy identivlikni shakllantirishdagi asosiy ustunlardan biri ekanligini ko'rsatdi. Shu bois, ota-onalar va boshqa oila a'zolariga milliy qadriyatlarni farzandlar bilan birga amalda bajarish ("birga sumalak qaynatish", "bayram pazandaligi" kabilar) bo'yicha ko'proq ko'nikma berish lozim.

2. Maktab va kollej: Ta'lim muassasalari o'quv dasturlarini "Milliy madaniyat va tarix" modul(lar)i bilan boyitish, sinfdan tashqari tadbirlarni interaktiv tarzda, zamonaviy usullar bilan tashkil etishlari zarur. O'smirlar orasida "Milliy meros klubi" yoki "Adabiy kechalar klubi" kabi jamoalar tuzish rag'batlantirilishi kerak.

3. Media va texnologiyalar: Yigit-qizlar orasida tobora mashhur bo'layotgan ijtimoiy tarmoqlarda milliy mavzudagi kontentni jozibador shakllarda yaratish, bloggerlar bilan hamkorlikda fleshmoblar, chellenjlar uyushtirish milliy qadriyatlarga qiziqishni oshiradi.

4. Tengdoshlar muhitini rivojlantirish: Do'stlar orasida milliy mavzularni ommalashtirish uchun maxsus yoshlar klublari, festival-tanlovlar, "Milliy moda haftaligi" yoki "Milliy o'yinlar musobaqasi" kabi anjumanlar tashkil etish mumkin. Bu milliy mavzuga ijobiy "peer pressure" yaratadi.

5. Tadqiqot doirasini kengaytirish: Ilmiy tahlillarni davom ettirish, respondentlar sonini oshirish va natijalarni boshqa hududlarda ham tekshirish orqali chuqurroq xulosalar ishlab chiqish mumkin. Intervyu usulida oilalar, o'qituvchilar, jamiyat faollari bilan ham suhbat uyushtirish maqsadga muvofiq.

O'tkazilgan anketalar va intervyular natijasida o'smirlarning milliy identivlik darajasi asosan oilaviy tarbiya, ta'lim tizimi, media va peer group bilan bevosita bog'liqligi kuzatildi. Ushbu omillar uyg'unlashgan holatda ishlaganda o'smirning milliy identivlik darajasi yanada yuqori bo'lishi aniqlandi. Shu bois, mazkur omillarni puxta rivojlantirish, xususan, oilada milliy qadriyatlarga ko'proq vaqt ajratish, maktab va kollejdagi interaktiv tadbirlar sonini oshirish, yoshlar sevadigan zamonaviy texnologik platformalarda milliy kontentni kengaytirish dolzarb vazifalardan sanaladi.

Shu yo'l bilan globallashtirish jarayonida ham o'smirlar o'zining milliy o'zligini yo'qotmasdan, aksincha, boyitib bormog'i mumkin. Bu esa shaxsning ruhiy barqarorligi,

madaniy merosni asrab-avaylashi va Vatan ravnaqi yo'lida faol fuqarolik pozitsiyasini egallashida katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosatini yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4850-sonli Qarori. – 2019-yil 27-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasi. – <http://president.uz> (rasmiy veb-sayt).
3. Karimov, X. (2017). O'zbek milliy mentalitetining shakllanish omillari. Toshkent: "Istiqlol" nashriyoti.
4. Ro'ziboyeva, D. (2021). "Globallashuv jarayonida milliy identitetni saqlash muammolari." T. F. M. Universiteti ilmiy axborotlari, №3, 76–82.
5. G'ozibekov, T. (2018). Milliy identivlik va ijtimoiy munosabatlar. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashri.
6. Sharipova, G. (2020). "O'smir yoshdagi shaxslarni tarbiyalashda milliy qadriyatlarning o'rni." Pedagogik mahorat jurnali, №4, 45–49.

OILALARDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNI MUSTAHKAMLASHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilalardagi shaxslararo munosabatlarni mustahkamlashning psixologik omillari hamda oilalarning turlari, funksiyalari, vazifalari haqida ma'lumot keltirilgan. Shuningdek, oila bo'yicha sharq hamda g'arb mamlakatlarining mashhur olimlarining fikrlari va qilgan tadqiqot ishlari ochib berilgan. Shuningdek, G'arbda oilaga iqtisodiy va ijtimoiy birlik sifatida qaralishi, ota-ona va bola munosabatlaridagi ambivalentlik tushunchalari, ota-ona va bolaning munosabatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillari hamda ota-ona va bolaning munosabatlarini mustahkamlashning yo'l-yo'riqlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: shaxslararo munosabatlar, ambivalent, rekreativ, relaksatsiya, reproduktiv, felitsitologik, biarxat, simbioz, avtoritar, liberal, baynalmilal, nikoh, monogam.

Аннотация: В данной статье представлена информация о психологических факторах укрепления межличностных отношений в семьях, а также о видах, функциях, задачах семей. Также Раскрыты мнения и проведенные исследования известных ученых стран Востока и Запада по семейству. В нем также приводятся взгляды на семью как на экономическую и социальную единицу на западе, концепции амбивалентности в отношениях между родителями и детьми, факторы, влияющие на отношения между родителями и детьми, а также рекомендации по укреплению отношений между родителями и детьми.

Ключевые слова: межличностные отношения, амбивалентные, рекреационные, релаксационные, репродуктивные, фелитологические, биархта, симбиоз, авторитарный, либеральный, интернациональный, брак, моногамный.

Abstract: This article presents information about the psychological factors of strengthening interpersonal relationships in families, as well as about the types, functions, tasks of families. The family also reveals the opinions and research work done by prominent scholars from both Eastern and Western countries. Also cited in the West are the perception of the family as an economic and social unit, concepts of ambivalence in parent-child relationships, factors affecting parent-child relationships, and guidance on strengthening parent-child relationships.

Key words: interpersonal relations, ambivalent, recreational, relaxation, reproductive, felicitological, bihart, symbiosis, authoritarian, liberal, international, marriage, monogamous.

Kirish. Oila insonlardan tashkil topgani va undagi hayot-mamotni ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tashkil qilinishini hisobga oladigan bo'lsak, oilani sof psixologik jarayonlar maskani ham deb atasa bo'ladi. Har qanday istiqbol, yuksalish oilaning manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Sababi, har bir shaxs uchun oila - bu umrning boshlanishi, barcha jarayonlarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson o'z baxti saodatini eng avvalo oilasi bilan bog'laydi, chunki faqatgina o'z uyi, oilasida baxtli bo'lgan insongina o'zini baxtiyor his qiladi. Oilaga berilgan ushbu ta'riflarning barchasi ma'no mazmun, mohiyatiga ko'ra alohida yondashuvni talab qilishi mumkin, ammo oila to'g'risida fikr yuritish ekanimiz eng avvalo "oila", "nikoh" tushunchalaridan oldin paydo bo'lgan ibtidoiy jamoa davrida insonlarni birlashtirgan to'da, urug', jamoa shakllariga to'xtalib o'tish joizdir. Dastlab insonlarning ijtimoiy tashkil topish jarayoni urug' shaklida bo'lib, uni ayol urug'i ya'ni matriarxat zoti boshqargan. Keyinchalik oilada otaning roli ustunlashganidan so'ng patriarxal oila vujudga keldi. Nikohning bunday turi xususiy mulkchilik rivojlangan davrda keng tarqalgan. Bunday oilalarda erkak huquqlari ustuvor bo'lib, u har qanday oila masalalarini yechishni o'z zimmasiga olgan. Oilaning yana bir ko'rinishi monogam oila hisoblanadi.

Ma'lumki, insoniyat jamiyati taraqqiy etib borgani sari odamlarning o'zlari ham, ularning bir-birlari bilan bo'ladigan har qanday munosabatlari, ayniqsa shaxslararo

munosabatlar ichida eng eng samimiy, eng yaqin bo'lmish oilaviy munosabatlar ham rivojlanib, takomillashib, murakkablashib bormoqda. Shunday bo'lsada oilaning jamiyatda tutgan o'rnini uning ta'siri hali ham o'z kuchini yo'qotmagan. Chunki har qanday jamiyat taraqqiyotida oilalar va ularning mustahkamligining o'rnini nihoyatda beqiyosdir. Shunga ko'ra oilaga berilgan quyidagi ta'riflarda uning mazmun mohiyatini yanada chuqurroq anglashimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Oila va nikoh masalalariga tarixan yondashuv shvetsariyalik olim I.Baxovenning "Onalik huquqi" kitobida yoritib berilgan. Ushbu asarlarda oila institutining bevosita jamiyat taraqqiyoti, farovonligi bilan bog'liqligi, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivoji esa oilaning mustahkamligi bilan chambarchas bog'liq ekanligi o'z aksini topgan.

U.Jems, CH.Kuli, U.Tomas, F.Znanetskiy, J.Piaje, Z.Freyd kabilar XX asrning boshlarida o'z tadqiqotlarida oilaning davrasida ro'y beradigan shaxslararo munosabatlarning xarakteriga alohida e'tibor berishib uni turlarga ajratib bir shaxsning boshqa bir shaxs ta'sirida qanday qilib, o'z sifatlarini takomillashtirishi, o'zgartirishi, tarbiyalanishi kabi qator masalalarni o'rgandilar.

Oilani ijtimoiy institut sifatida idrok etish va uni ilmiy-amaliy jihatdan o'rganish an'analari esa XIX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Ayni shu davrdan boshlab dunyoning turli burchaklaridagi taniqli sotsiolog, antropologlar oila muammolarini o'zlarining tadqiqot mavzularida o'rgana boshladilar.

Olimlarning ta'kidlashicha, oila institutining o'zi tabiati nuqtayi nazaridan konservativ, ya'ni o'zgarmas, turg'un tizim bo'lgani uchun jamiyat miqyosida ro'y beruvchi islohotlar, innovatsiyalar, o'zgarishlar oila doirasida taxminan 10-30 –yillardan keyingina namoyon bo'la boshlaydi. Shuningdek, rus sotsiologi S.Golodning yozishicha, Yevropa xalqlari hayotida, oilaviy munosabatlarda kuzatiladigan barcha ijobiy jarayonlar monogam, patriarxal oilaning saqlanib qolinganligi oqibati bo'lsa, qolgan barcha salbiy salbiy jarayonlardan kelib chiqadi.

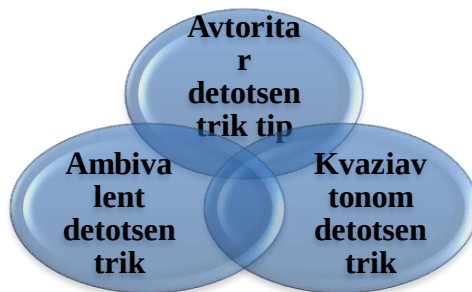
Bundan tashqari oila va oilaviy munosabatlarning o'rganilish masalasiga nazar soladigan bo'lsak, oilaviy hayotni tizimli tarzda tasavvur etib, uning psixologik jihatlari, xususiyatlari amerikalik tadqiqotchi Virjiniya Satir tomonidan yaqqol ochib berilgan deyishimiz mumkin. Bunday yondashuv XX asr o'rtalariga xos bo'lib, u tufayli olim oila va oilaviy munosabatlarni tushunish borasida nafaqat yangi yo'nalishga asos soldi, balki uni davolash, bu boradagi tibbiy muammolar, masalalarni ham o'rganishni boshlab berdi.

Satir o'z asarlarida «oilaning emotsional qozoni» tushunchasini ishlatadi. Satir talqiniga ko'ra oila a'zolarining kundalik muloqot jarayonlarini u go'yoki "bir qozonda qaynovchilarning birgalikda yashashida namoyon bo'luvchi hissiyotlar ko'zgusiday" tasavvur etadi. Ushbu «qozon»dagi his tuyg'u va kechinmalar hayotning muayyan davrlarida o'ta jo'shqin, boy bo'lishi, boshqa bir davrda esa mazmunan tor yoki tarang bo'lishi mumkin.

Oila va oilaviy munosabatlar tizimida uning bu xususiyatlari undagi munosabatlarning qanday tashkil etilganligiga bog'liqdir. Xususan Sank-Piterburg-lik olim S.I. Golod monogam oiladagi munosabatlarni oilaviy tabaqalar nuqtayi nazaridan farqlash taklifini kiritgan.

Golod talqiniga ko'ra oilalarda er-xotin va bolalardan tashkil topgan oilalar monogam oila deb ataladi va bunday oilalar bolalar manfaatiga yo'nalgan bo'ladi. Monogam oila- bola manfaatiga yo'nalgan oiladir boshqacha detotsentrik oila deb ham ataladi. Oilalarning bunday ko'rinishi XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida paydo bo'lgan. Bunday oilalarda ayol, xotin-qizlarning roli ortib, bola manfaatlari inobatga olish jarayoni orta boshlangan.

Oiladagi munosabatlarni tahlil etish barobarida oiladagi munosabatlar turiga yondashish oilaning mustahkamligini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim faktorlardan hisoblanadi. Shunga asoslangan holda detotsentrik oila va uning xususiyatlarini o'rganish orqali oiladagi bolalarga bo'lgan munosabat mazmunini ham taxmin qilish mumkin. Quyidagi rasmda detotsentrik oila va uning turlariga kengroq ta'rif berilgan.

Bola manfaatiga yoʻnalgan oilaning ham turli koʻrinishlari mavjud boʻlib, ulardan biri avtoritar tipdir. Bunday oilada bola soni bittami yoki ikkita boʻlishidan qatʼi nazar ota-onaning bolaga cheksiz gʻamxoʻrligi, uning obroʻsi tashkil etiladi. Bunday oilada voyaga yetgan farzandlar ota-onasiga gʻxshashni xohlashadi, chunki ota-onasini nufuzli, dono, har ishga qodir deb hisoblaydi.

Ambivalent detotsentrik (munosabatlardagi ikki tomonlamalik) oiladagi bolalarda koʻpincha ota-onaning hissiy-emotsional gʻamxoʻrligi yuqori boʻladi. Bolaning qiziqish, istak hamda manfaatlari eʼtiborga olinadi.

Kvaziavtonom detotsentrik oilada bola huquqlarining kattalarniki bilan deyarli tenglashtirilishi, ularga kattalar bilan bir qatorda hamjihatlikda oilaviy yumushlarni erkin bajarish, oʻz xohishiga koʻra qarorlar qabul qilish huquqlari berilgan boʻladi. Albatta buning ham ijobiy, ham salbiy jihatlari bor.

Gʻarbda oilaga iqtisodiy va ijtimoiy birlik sifatida qaraladi. Aksincha, dunyoning boshqa hududlarida jumladan, Hindiston yoki Xitoyda oila madaniy va diniy birlikdir. Gʻarb jamiyatlaridagi odamlar oʻzlarining katta oilalaridan (ham geografik, ham hissiy jihatdan) uzoqlashib, kichikroq yadroviiy oila birliklarini yaratayotgan boʻlsalarda, Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari hali ham oilaviy aloqalar va majburiyatlarga urgʻu berishadi.

- yadro oila koʻpincha oilaning ideal va yagona tabiiy shakli sifatida qaraladi. Funktsionalistlar ayniqsa bunga ishonishadi, chunki ular yadro (nuklear) oilasini yaxshi ishlaydigan jamiyatning qurilish bloki deb bilishadi. Oilalarni global miqyosida koʻrib chiqilganda, ular koʻp jihatdan farq qilishini koʻrish mumkin.

- oilalar turmush tarzida har xil boʻlishi mumkin. Dunyoning baʼzi qismlarida koʻp xotinlik nafaqat maqbul va qonuniy balki norma hisoblanadi

- oilalar onaga yoki otaga qaratilganligiga qarab matriarxal yoki patriarxal boʻlishi mumkin. Afro-Karib dengizidagi koʻplab oilalar matriarxatdir.

E.O. Smirnova, bola va ota-ona munosabatlarining oʻziga xos xususiyatlarini tavsiflab, birinchi navbatda, ular bola uchun ham, ota-ona uchun ham kuchli hissiy ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Ikkinchidan, ota-ona va bola oʻrtasidagi munosabatlarda ambivalentlik mavjud. Bu ikkilik bir tomondan, ota-ona bolaga gʻamxoʻrlik qilishi, ikkinchi tomondan esa bolani oʻz-oʻziga gʻamxoʻrlik qilishga oʻrgatishi kerakligi bilan ifodalanadi.

Ota-ona va bola munosabatlaridagi ambivalentlik tushunchasi E. Erikson tomonidan oʻzining epigenetik kontsepsiyasida koʻrsatiladi va Erikson uni, bu bolaning ehtiyojlari uchun shahvoniy tashvishni unga toʻliq shaxsiy ishonch hissi bilan birlashtiruvchi va faqat bolaning oʻzi oʻz tashabbusi bilan ota-onalarning talablari oʻrtasida zarur muvozanatni oʻrnatuvchi "ikki niyat" deb ataydi. Ota-ona va bolaning munosabatlariga taʼsir koʻrsatuvchi omillar mazmun-mohiyati jihatidan turlicha boʻlib, ota-onaning taʼsir subyekti sifatidagi pozitsiyasidan kelib chiqib quyidagi faktorlar bolaning tarbiyasi, shaxsi va xarakter xususiyatlarining shakllanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi

A.S. Spivakovskaya ota-ona bola munosabatlarining ichki ziddiyatlari haqida yozadi: yaʼni yetuk bola ota-onasidan ajralishga, mustaqillikka intilar ekan, ota onalar esa uning rivojlanishi va oʻsishini xohlab bolani har tomonlama yonida saqlashga harakat qiladilar. A.S. Spivakovskaya ota-ona mavqeini ota-onaning tarbiya motivlari taʼsiri ostida yuzaga keladigan tarbiya faoliyatining haqiqiy yoʻnalishi, uchta omilning kombinatsiyasi sifatida tushunadi: ota-onaning bola haqidagi gʻoyalari, unga boʻlgan munosabati va bolaning ota-onaga boʻlgan munosabati.

A.Ya.Varga va V.V. Stolin bo'yicha ota-ona munosabati deyilganda ota-onaning bolga nisbatan turli xil his-tuyg'ulari, bola shaxsi va xarakterini qabul qilishi tushuniladi. Shuningdek ular ota-ona munosabatlarning analogik talqinini tahlil qilib quyidagi omillarni ota-ona munosabatlariga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlashgan. Amerikalik psixolog E.Erikson insonning tug'ilishdan to o'limigacha bo'lgan hayoti davomida shaxsning shakllanishini ko'rib chiqdi. E.Erikson kontseptsiyasi ota-onalar va bola o'rtasidagi munosabatlarda bolaning ehtiyojlari uchun shahvoniy tashvishni unga to'liq shaxsiy ishonch hissi bilan birlashtirgan ikki tomonlama niyat mavjudligini ta'kidlaydi. Bir tomondan, ota-onalar bolani uning atrofidagi xavf-xatarlardan himoya qilishlari kerak, boshqa tomondan, ular unga ma'lum darajada erkinlik berishlari kerak va bola ota-onalarning talablari va o'z tashabbusi o'rtasida zarur muvozanatni o'rnatishi kerak.

E.Frommning farzand tarbiyasida ona va otaning o'rni, onalik va otalik mehrining xususiyatlari haqidagi nuqtai nafari keng e'tirof etilgan. Bu farq eng aniq quyidagi chiziqlar bo'yicha kuzatiladi: 1) shartlilik - shartsizlik, 2) boshqariladiganlik - boshqarilmaydiganlik. Onalik mehri so'zsizdir - ona o'z farzandini borligi uchun sevadi. Onalik sevgisi bolaning nazoratiga bo'ysunmaydi, unga erishib bo'lmaydi.

Xulosa: Oiladagi tarbiya orqali shaxsning ma'naviy-axloqiy hodisa va jarayonlarga sezitivligi kuchayadi. Bu holat kattalar olamida bu hodisalarga jiddiy e'tibor berilishi va farzandining jamiyatga kirishishiga intilishi bilan izohlanadi. Oilada shaxs o'zining ma'naviy-axloqiy rivojlanishida hal qiluvchi qadamlarni qo'yadi. Bunga mazkur jarayonning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarning muvofiqligi katta ta'sir o'tkazadi. Oila-nikoh moslashuv jarayoni qanchalik samaraliligiga qarab, yosh oilaning barqaror yoki beqarorligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Moslashuv samaradorligi esa bir qancha omillar - ijtimoiy muhit sharoitlari va talablari, insonning muloqotmandlik, hamkorlik, kooperatsiya, hamdard va hamnafas bo'la olish qobiliyatiga, o'z hissiyotlari va emotsiyalarini nazorat qila olishi hamda er-xotinlarning kundalik stresslarni yenga olish malakasiga bog'liq bo'ladi. Oilaviy munosabatlarni tadqiq etishda oiladagi har bir a'zoning: er-xotin, farzandlar, qaynona-qaynota, qayni singil-qayni ukalar va boshqalarning individual tipologik xususiyatlari, qadriyatlar, e'tiqod va qarashlari, ijtimoiy maqomi, kasbi, qiziqishlari kabi omillarni inobatga olish muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimova V.M. Salomatlik psixologiyasi. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2005. – 26 b.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi: Darslik. Pedagogika oliygohlari talabalar uchun // Muallif: V.M.Karimova. – T.: "Fan va texnologiya", 2008.- 15b.
3. Sog'inov N.A.Qodirov U.D.Sog'lom bola shakllanishining ayrim ijtimoiy psixologik jihatlari.-T.Sharq,2000.56-69b
4. Кряжева Н. Л. Развитие эмоционального мира детей. Популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль: Академия развития, 2013.- 208 с.

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,

Buxoro davlat universiteti, "Psixologiya kafedrası" dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Tursunova Moxinur Bahodir qizi,

Osiyo xalqaro universiteti 2-bosqich magistranti.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA KREATIVLIK XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik maktab o'quvchilarida kreativlik hamda ijodkorlik xususiyatlari haqida hamda ularni qanday qilib rivojlantirish to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, maktab o'quvchilarida ijodkorlik xususiyatlarini tadqiq qilish zamonaviy ta'lim tizimidagi muhim omillar ekanligi, maktab o'quvchilarida ijodkorlik xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar keltirilgan. Bundan tashqari, maktab o'quvchilarida ijodkorlik xususiyatlarini tadqiq qilish zamonaviy ta'lim tizimidagi muhim omillardan biri ekanligi, tadqiqotlarda kreativlik bilan bog'liq juda ko'p tushunchalar borligi hamda ularning mazmun mohiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qobiliyatlar, ijodkorlik kreativlik, ijtimoiy muhit, tarbiya, badiiylik, estetik va axloqiy tarbiya, shaxs, ong, muhit, tafakkur, klassifikatsiya, assotsiativ psixologiya, dezadaptatsiya, kompetentlik, ijodkorlik, tafakkur operatsiyalari, tanqidiy fikrlash, muhokama, idrok qilish.

Аннотация: В данной статье содержится информация о творческих способностях и особенностях творческих способностей у учащихся младших классов и способах их развития. Также исследование особенностей творчества школьников является важным фактором современной системы образования, приводятся мнения об особенностях творчества школьников. Кроме того, показано, что исследование особенностей творчества школьников является одним из важных факторов современной системы образования, что в исследованиях существует множество понятий, связанных с творчеством, и раскрываются их сущности.

Ключевые слова: Способности, творчество, социальная среда, образование, художественное, эстетическое и нравственное воспитание, личность, сознание, среда, мышление, классификация, ассоциативная психология, дезадаптация, компетентность, креативность, мыслительные операции, критическое мышление, дискуссия, восприятие действия.

Abstract: This article provides information about creativity and creative features in primary school students and how to develop them. It also shows that the study of creative features in school students is an important factor in the modern education system, and provides feedback on the characteristics of creativity in school students. In addition, it is noted that the study of creative features in school students is one of the important factors in the modern education system, and that there are many concepts related to creativity in research and their content and essence are revealed.

Key words: abilities, creativity, social environment, upbringing, artistry, aesthetic and moral education, personality, mind, environment, thinking, classification, associative psychology, disadaptation, competence, creativity, thinking operations, critical thinking, discussion, perception.

Kirish. Dunyoda qaysi soha bo'lmasin, albatta har bir sohada ijodiy kompetentlik juda zarur. Har qanday ishning amalga oshishida, avvalo, g'oya birinchi o'rinda turadi. Inson qandaydir g'oyani amalga oshirishi uchun ijodkorlik muhim sanaladi.

Hozirgi zamon ilmshunoslik kontekstida shaxs ijodiy salohiyati fenomenologiyasi muammosini tahlil qila turib aytishimiz mumkinki, hayot faoliyati jarayonida ijodiy salohiyatni ilmiy jihatdan ko'rib chiqish inson haqidagi fan uchun ma'lum darajada yangi mavzudir.

Bunday tadqiqotlar nafaqat maqsadga muvofiq hisoblanadi, balki tobora zarur bo'lib bormoqda, chunki bu jarayonlarni bilish yuqori darajadagi ijodkor shaxslar shakllanishi va rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish borasida davlat darajasidagi siyosatni ishlab chiqish imkonini beradi.

Yuksak darajadagi ijodiy salohiyatiga ega insonlar mamlakatning haqiqiy boyligini tashkil etadi. Albatta, har bir shaxsning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish va rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratadigan jamiyat insonparvar hisoblanadi.

Shaxsning ijodiy salohiyati va umuman, intellektual salohiyatining tabiatini ochib berish borasida biz tomondan ko'rib chiqilgan yondashuvlar insonning rivojlanish jarayoniga faol ta'sir ko'rsatadigan faol sub'yekt sifatida nisbatan yangi ko'rinishni ifodalaydi.

Maktab o'quvchilarida ijodkorlik xususiyatlarini tadqiq qilish zamonaviy ta'lim tizimidagi muhim omillardan biri sanaladi, chunki maktab yoshidagi o'quvchilar nafaqat o'z mutaxassisligi bo'yicha bilimlarni egallashi, balki o'sha bilimlar asosida yangi g'oyalarni ham yaratishi hozirgi kunda dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy psixologiya fanida bugungi kunda "ijodkorlik" atamasining yagona talqini mavjud emas. Tadqiqotlarda kreativlik bilan bog'liq juda ko'p tushunchalarni topish mumkin. Ijodkorlik, ijodiylik, ijodiy, evristik, sermahsul, divergentli, lateral fikrlash, ijodiy qobiliyatlar, ijodiy faoliyat, ijodiy motivatsiya, o'z-o'zini aktuallashtirish, o'z-o'zini ro'yobga chiqarish kabi tushunchalar kreativlik muammosi bilan bog'liq konseptual ro'yxatning bir qismi hisoblanib, mazkur tushunchaning noaniqligi va xilma-xilligini yanada kuchaytiradi. Ushbu tushunchalar qatorida "ijodiylik" tizimni shakllantiruvchi ta'rif sifatida talqin qilinsa, "kreativlik" va ijod o'rtasidagi mushtaraklikni aniqlash uchun eng mashxur tadqiqotlarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

L.Vigotskiy ijodkorlikni shaxslarning o'ziga xos qadriyatlarni yaratish va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyati deb izohlaydi.

P.Torrens: "Ijodiy fikrlash -bu shaxsning kamchiliklar, nuqsonlar, yetishmayotgan elementlar, bilimlardagi bo'shliqlar va nomuvofiqliklarni idrok etish qobiliyatidir" , - deb takidlaydi.

Mustaqil fikrlashning yuqori shakli bo'lmish ijodiylik muammosi chet el psixologiyasida juda chuqur o'rganilgan va bu asosan qobiliyatning kreativligi tarzida talqin qilingan. ("sreate"- inglizcha "ijod qilish" demakdir), ijodiylik - bu intellektual faollikning yuksak bosqichi, degan tasavvur paydo bo'lmasligi uchun "kreativlik" atamasidan ham foydalandik. Psixologiyada kreativlik muammosi 1950-yillardan boshlab izchil ravishda o'rganiladi. Lekin biz o'z tadqiqotimizda "kreativlik" atamasini o'zbek tilida shartli ravishda "aqliy ijodiylik" deb atadik, lekin uni mustaqil fikrlashning psixologik asosi sifatida o'rganishni lozim topdik. Shunday qilib, bundan buyon aqliy ijodiylik haqida mulohaza yuritilganda, fikrlashning nostandartligi, uning mustaqilligi va "kreativligi" nazarda tutiladi[1].

Kreativlikning ajratilishiga aqlning an'anaviy testlari va muammoni yechishning muvafaqiyati o'rtasida bog'lanish yo'qligi haqidagi ma'lumot turtki bo'lgan. Bu sifat mohiyatan aql orqali berilgan ma'lumotlarni, qo'yilgan vazifalarni hal qilishda tezkor usul va har xil yo'sindan foydalanish qobiliyatiga bog'liqligini ifodalaydi.

"Ijod" va "kreativlik" ta'riflarining tahlili shuni ko'rsatadiki, "ijod" tushunchasi tadqiqotchilar tomonidan tafakkur, motivatsiya, qobiliyat kabi zarur komponentlarni o'z ichiga olgan inson faoliyatining alohida turi sifatida talqin qilinib, u shaxsning umumiy rivojlanishi, insoniyat tarixiga qo'shgan hissasini belgilaydi. "Ijod" tushunchasi umumiyroq bo'lib, kreativlikni o'z ichiga oladi va subyektiv jihatlardan tashqari, yangilik jarayonini ham aks ettiradi.

Tadqiqotchilar "kreativlik" atamasini tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari, insonga umumiy qabul qilingan, stereotipik jihatdan farq qiluvchi g'oyalarni hosil qilish imkonini beruvchi qobiliyatlar majmui bilan bog'laydilar. Rus psixologiyasidagi tadqiqotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ular "kreativlik" tushunchasiga ko'ra "ijod"atamasidan ko'proq foydalanadilar va u faoliyatli yondashuv doirasida ochib beriladi.

J.P.Gilford o'z tadqiqotlarida konvergent fikrlash bilan divergent fikrlash o'rtasidagi sifatiy farqqa e'tibor qaratdi. Uning ishlari tufayli bu mavzu tadqiqotchilar e'tiboriga tushdi va amaliy ta'lim muammolarini hal qilish borasida muhokama qilinmoqda.

O'quvchida ijodiy salohiyatini rivojlantirish ko'rsatkichlari sifatida qiymat-mazmuniy va kreativ sohalaridagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi parametrlarni aniqladik:

- kreativ komponentining ijobiy dinamikasiga qaratilgan "men-ideal" obrazida shaxsiy xususiyatlarning o'zgarishi;
- kreativlikni shaxs ijodiy salohiyatining asosiy dinamik komponentlaridan biri sifatida rivojlantirish;
- tashkil etishda ijodiy yondashuvni talab etuvchi ijodkorlik va pedagogik faoliyatga qadriyatli-mazmuniy munosabatni shakllantirish.

Nazariy tahlilga asoslanib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlari shaxsning ijodiy o'z-o'zini ifodalash jarayoniga qo'shilishini ta'minlaydigan va psixologik to'siq va qiyinchiliklarni yengishga qaratilgan uyushgan psixologik-pedagogik ta'sir yordamida aktuallashtirish va rivojlanishi mumkin deb taxmin qiladi.

Kreativlik- bu bir vaqtning o'zida yangi va qadrlı g'oyalarni yaratuvchi ijodkorlik qobiliyatlaridir.

Sternberg va uning kasbdoshlari kreativlikning 5 komponentini ishlab chiqishgan.

1. Shaxsdagi bilimning ko'p qirraliligi va qo'lga kiritgan bilimlarimiz g'oyalarimizning ko'p bo'lishining asosi hisoblandi. Dunyoviy bilimlarimiz qanchalik ko'p bo'lsa, psixikamizdagi bloklar ham shunchalik ko'p bo'ladi. Hayotda muammolarni hal qilishda bilimlarimiz qanchalik ko'p bo'lsa, uni hal qilish shunchalik oson bo'ladi.

2. Tasavvuriy tafakkur narsa va hodisalarini yangidan ko'rishga, ularni qayta yaratishga va bog'lashga imkon beradi. Muammoning asosiy elementini tasavvur qilib uni o'zlashtiramiz va uni yangi bosqichga olib o'tamiz.

3. Tavakkalchilik- yangi taassurotlarni qidirish. Buni ikki ma'noda ko'rish mumkin.

Ya'ni birinchisi tavakkal va muammoni yengib o'tishdagi qat'iylikda deb ko'rish mumkin. Bunday xususiyatga ega bo'lgan shaxslar orqaga qaytishdan ko'ra, yangi tajribaga ega bo'lishni afzal deb bilishadi.

4. Ichki motivatsiya majburlikdan ko'ra shaxsda murakkab masalani yechishda qiziqish va qoniqish hissini yuzaga keltiradi. Ijodkor shaxs masalaning muddatini, uning keltiruvchi daromadini va talabgorlari haqida o'ylamaydi. Butun e'tiborini masalani yechishdagi qoniqish hissi va stimuliga qaratadi. Isaak Nyutondan "Siz bunday murakkab masalalarni qanday qilib hal qilgansiz?" deb so'raganida, u shunday javob bergan: "Men bu muammo haqida tun-u kun o'ylab yurganman".

5. Ijodiy muhit shaxsdagi ijodiy g'oyalarni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Hamkasblar bilan ijobiy munosabat va ularning ko'magi shaxsdagi g'oyalarning kamol topishiga turtki bo'ladi.

Natijalar tahlili. Sinfdan tashqari, ijodiy fikrlash o'quvchilarga doimiy va tez o'zgaruvchan dunyoga moslashishga yordam beradi. O'quvchilarning ijodiy fikrlashlarini qo'llab-quvvatlash ularga o'zlari yashayotgan jamiyatning bugungi va kelajakdagi ishchilari sifatida rivojlanishiga hissa qo'shishga yordam beradi: dunyodagi turli tashkilotlar va jamiyatlar yuzaga kelayotgan murakkab muammolarni hal qilish uchun innovatsiyalar va bilimlarni yaratishga tobora ko'proq tayanib, jamoaviy uyushma sifatida innovatsiyalar va ijodiy fikrlashga ahamiyat bermoqda. Shuni takidlash joizki, kreativ fikrlashni baholash tizimida sohalar qancha ko'p kiritilsa, qamrab olinayotgan tushincha ham yetarlicha bo'ladi.

Sinfdan kreativ fikrlashni bunday o'ziga xos tarzda namoyon etuvchi omillar bir-biriga o'zaro chambarchas bog'langan. Kreativ fikrlashni ijtimoiy jihatdan rag'batlantiruvchi omillar umumiy madaniy tartiblar yoki qonuniyatlar yordamida o'z-o'zidan shakllanadi, Ta'lim olish jarayonida oquvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatlarini rag'batlantirilishi ularning yaratuvchanlik qobiliyatlariga bo'lgan ishonchini, o'zini o'zi boshqarish xususiyatlarida va faoliyatlarida (jumladan qat'iylik va sabr-matонатda) samaradorlikni oshirishga qaratilgan bu o'z

navbatida, oquvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar qayidagitarzda shakllanishi va mustahkamlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ijodiy qobiliyatlarning shakllanishida ham irsiyatning ham atrof-muhitning roli muhim. Insonning dastlabki rivojlanish bosqichida irsiy omillar yetakchiroq bo'lib ko'rinadi. Lekin yillar davomida, ayniqsa, aqliy qobiliyatlarning rivojlanishiga atrof- muhit o'z ta'sirini ko'rsatib o'tadi. Uning keyingi rivojlanishi yoki so'nib borishi atrof-muhitga bog'liq bo'lib qoladi. Jahonda jamiyat ravnaqi ko'p jihatdan uning intellektual imkoniyatlari bilan belgilanadi. Chunki, ilmiy salohiyati yuqori darajada rivojlangan mamlakat barcha sohalarida doimo ilg'or bo'ladi. Davlatlarning tarixiy rivojlanishida yoshlarga bo'lgan e'tibor muhim o'rin egallaydi. Hozirgi kunda zamonaviy Davlat ta'lim standartlarida o'quvchilarda ijodiy, tanqidiy fikrlaydigan, ta'lim jarayonidagi yuzaga keladigan muammolarga aniq yechim topa oladigan qilib tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi sharoitida uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari, jumladan, oliy ta'limning samaradorlik, natijadorlik va sifatini ta'minlashda ta'lim oluvchilarning ijodiylik, mantiqiylik, mazmundorlik, ijodiy qobiliyatlarining rivojlanganlik darajalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абрамова Г.С Практическая психология – Екатеринбург, 1998. – 365с.
2. Афанасев В.Г Проектирование педагогических технологий // Высшее образование в России. – 2001. № 4. – С. 147-150.
3. Бабанский Ю.К Избранные педагогические труды.–М.:Педагогика,2008.– 500с.
5. A.Z.Djamilovna Study of the formation of crime motivation in adolescents as a problem of psychological research, I.H.Bakhtiyorovna - ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 2022
6. Ismatova D.T.Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2023 йил №5) 338-343 b.
7. Ismatova D.T.Oilaviy munosabatlarda emotsional zo'riqishlarni korreksiyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari -Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2023, № 596-101b

Jumayev Nodir Zayniddinovich,

Buxoro davlat universiteti, "Psixologiya kafedrası" v/b dotsenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

INTELLEKTUAL QOBILIYAT TARKIBIY KOMPONENTLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada intellektual qobiliyatning tarkibiy komponentlari va ularni rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik determinantlar tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur komponentlarni rivojlantirishda motivatsiya, ijobiy emosional muhit, ijtimoiy munosabatlar va metakognitiv nazorat kabi asosiy psixologik omillarning o'rni chuqur yoritiladi. Maqola yakunida intellektual qobiliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan interfaol va innovatsion usullar, individual yondashuvning zaruriyati, shuningdek, bu jarayonning shaxs va jamiyat rivojiga qo'shadigan hissasi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: intellektual qobiliyat, psixologik determinant, analitik tafakkur, kritik (tanqidiy) fikrlash, kreativ (ijodiy) yondashuv, metakognitsiya, motivatsiya, emosional barqarorlik, ijtimoiy muhit, metakognitiv nazorat, interfaol usullar, individual yondashuv.

Аннотация: В данной статье анализируются структурные компоненты интеллектуальных способностей и психологические детерминанты, влияющие на их развитие. Кроме того, подробно раскрывается роль основных психологических факторов, таких как мотивация, позитивная эмоциональная атмосфера, социальные отношения и метакогнитивный контроль в формировании и совершенствовании этих компонентов. В заключительной части статьи рассматриваются интерактивные и инновационные методы, направленные на развитие интеллектуальных способностей, подчеркивается необходимость индивидуального подхода, а также показан вклад этого процесса в развитие личности и общества.

Ключевые слова: интеллектуальные способности, психологические детерминанты, аналитическое мышление, критическое мышление, творческий (креативный) подход, метакогниция, мотивация, эмоциональная устойчивость, социальная среда, метакогнитивный контроль, интерактивные методы, индивидуальный подход.

Annotation: This article examines the structural components of intellectual abilities and the psychological determinants that influence their development. Additionally, it provides an in-depth analysis of the key psychological factors-such as motivation, a positive emotional environment, social relationships, and metacognitive control-in shaping and enhancing these components. In the final part of the article, the discussion centers on interactive and innovative methods aimed at developing intellectual abilities, emphasizing the necessity of an individual approach, as well as highlighting the contribution of this process to personal and societal development.

Key words: intellectual abilities, psychological determinants, analytical thinking, critical thinking, creative (innovative) approach, metacognition, motivation, emotional stability, social environment, metacognitive control, interactive methods, individual approach.

Kirish. Bugungi kunda jamiyat rivojlanishi har bir shaxsning intellektual salohiyatini shakllantirish va uni rivojlantirish darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy fan va texnologiyalarning jadal taraqqiyoti, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar sharoitida insonning intellektual qobiliyatlari uning shaxsiy va professional muvaffaqiyatining asosiy omillari sifatida qaralmoqda. Shu boisdan, intellektual qobiliyatning tarkibiy komponentlarini rivojlantirish masalasi nafaqat psixologiya, balki pedagogika, ijtimoiyot va boshqa sohalar uchun ham dolzarb mavzuga aylangan.

Intellektual qobiliyatning rivojlanishi ko'p omillar bilan belgilanadi, jumladan, ijtimoiy-madaniy muhit, ta'lim tizimi, shaxsiy motivatsiya, emotsional-intellektual rivojlanish va boshqa psixologik determinantlar. Ushbu determinantlarni o'rganish orqali intellektual qobiliyatlarni

rivojlantirishning samarali usullarini ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish imkoniyati yuzaga keladi. Ayniqsa, yoshlarda ijodiy fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish, analitik ko'nikmalar va innovatsion yechimlarni izlash qobiliyatini shakllantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi intellektual qobiliyat tarkibiy komponentlarini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi psixologik determinantlarni aniqlash va ularni shakllantirishning nazariy asoslarini ishlab chiqishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun intellektual qobiliyat tushunchasi, uning tarkibiy komponentlari, rivojlanish bosqichlari va omillarini o'rganish zarur. Shu bilan birga, intellektual qobiliyatlarning rivojlanishiga ijtimoiy-psixologik muhit, shaxsning motivatsion tizimi va emotsional barqarorlik darajasining o'zaro ta'siri tahlil qilinadi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi, birinchidan, zamonaviy jamiyatning intellektual salohiyatli avlodni tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojida; ikkinchidan, shaxsning intellektual rivojlanishiga ta'sir qiluvchi psixologik determinantlarni aniqlash orqali amaliy yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Shunday ekan, tadqiqot intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishda psixologik determinantlarning rolini o'rganish va ularni shakllantirish bo'yicha samarali strategiyalarni taklif etishga yo'naltirilgan.

Intellektual qobiliyat tushunchasi va uning tarkibiy komponentlari

Intellektual qobiliyat – bu insonning atrof-muhitni anglash, unda mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy fikrlash, muammo va masalalarni samarali hal qilish, bilimlarni o'zlashtirish va ularni amaliyotda qo'llash kabi jarayonlarda namoyon bo'ladigan psixik xususiyatlar majmuidir. Intellektual qobiliyat keng qamrovli tushuncha bo'lib, u quyidagi komponentlarni o'z ichiga olishi mumkin:

1. Analitik tafakkur – muammoli vaziyatni tahlil qilish, ma'lumotlarni taqqoslash va ular o'rtasida mantiqiy bog'lanishlarni topish qobiliyati.
2. Kritik fikrlash – qabul qilingan ma'lumotlarni sinchkov va ob'ektiv tahlil qila olish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyati.
3. Kreativ (ijodiy) tafakkur – mavjud muammoni yangicha yechim orqali hal qilishga intilish, o'zgacha yondashuvlarni topish va qo'llay olish malakasi.
4. Elastik (moslashuvchan) fikrlash – turli sharoitlarda, shuningdek, muammoli vaziyatlarda moslasha olish va qaror qabul qilish jarayonida yangi strategiya ishlab chiqish qobiliyati.
5. Metakognitsiya – o'z fikrlash jarayonini idrok etish, baholash va kerak bo'lganda uni boshqarish, rejalashtirish va takomillashtirish ko'nikmasi.

Adabiyotlar tahlili. Abu Nasr Farobiy: Intellektual qobiliyatning shakllanishida insonning tabiiy moyilliklari va ta'limning ahamiyatiga urg'u bergan. U fikricha, aqliy salohiyat insonni yuqori darajali baxtga olib boradi. Ibn Sino: Insonning intellektual imkoniyatlari tug'ma va orttirilgan bilimlar orqali rivojlanishini ta'kidlagan. Intellektni rivojlantirishda tarbiya va tajriba muhim rol o'ynaydi. Al-G'azoliy: Intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish uchun diniy-ma'naviy ta'limotlarga asoslanishni taklif qilgan. Konfutsiy: Aqllilikni rivojlantirishda odob-axloq qoidalari va jamiyat bilan uyg'unlashuv zarurligini ta'kidlagan.

Chju Si: Falsafiy tafakkur va ta'lim orqali insonning bilish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkinligini o'rgangan. Tagor: Ta'lim orqali insonning ijodiy fikrlash qobiliyatini ochishga e'tibor qaratgan. Ibn Xaldun: Intellektual rivojlanishda ijtimoiy muhit va tarbiya hal qiluvchi omil ekanini ta'kidlagan. Lao-Tzu: Bilim va tafakkurning inson ichki dunyosi bilan uyg'unligi muhimligini qayd etgan. Yusuf Xos Hojib: Insonning intellektual rivojlanishi axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq ekanligini ta'kidlagan. Ho Shih: Inson intellektining rivojlanishida tarixiy va madaniy omillarni o'rganishni taklif qilgan.

Jean Piaget: Bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlarini tadqiq qilgan va intellektual qobiliyatlarning rivojlanishini izohlash uchun o'zining bosqichli nazariyasini ishlab chiqqan. Lev Vygotsky: Intellektual rivojlanishda ijtimoiy muloqotning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlagan. Howard Gardner: Insonning intellektual qobiliyatlarini ko'p qirralar orqali izohlab, ko'p

intellektlar nazariyasini ishlab chiqqan. Robert Sternberg: Triarxik nazariya orqali intellektni analitik, ijodiy va amaliy qirralarga ajratgan. Alfred Binet: Insonning intellektual qobiliyatini o'lchash uchun dastlabki intellekt testlarini ishlab chiqqan. John Dewey: Tajriba orqali o'qitish va o'rganish intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning asosiy omili ekanligini ta'kidlagan. Charles Spearman: Intellektual qobiliyatlarning umumiy omili (g-omil) nazariyasini ishlab chiqqan. David Wechsler: Intellektni o'lchash va baholash usullari bilan bog'liq amaliy tadqiqotlar olib borgan. Edward Thorndike: Intellektning ijtimoiy, mexanik va abstrakt komponentlarini ajratib bergan. Francis Galton: Intellektni nasliy omillar bilan bog'liq holda o'rganib chiqqan va genetik ta'sirga urg'u bergan.

Intellektual qobiliyatni rivojlantirishdagi psixologik determinantlar

1. Motivatsiya va qiziqish. Motivatsiya – har qanday rivojlanish jarayonining eng muhim omillaridan biri. Inson ma'lum bir maqsadga erishishni istaganda, bu istakni amalga oshirishga uni ichki yoki tashqi motivlar undaydi. Intellektual qobiliyatni o'stirishda esa bu jarayonni qiziqish bilan uyg'unlashtirish, takomillashishni doimiy ravishda qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Masalan, ilm-fanga qiziquvchi yoki ijodiy loyihalarda qatnashishdan zavq oluvchi shaxs doimiy ravishda o'z fikrlash doirasini kengaytiradi, yangi bilimlar izlaydi va natijada intellektual salohiyatini rivojlantirib boradi.

2. Psixologik barqarorlik va ijobiy emosional muhit. Shaxsning ruhiy holati va emociyalarining barqarorligi intellektual ko'rsatkichlarning sifatiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Depressiya, bezovtalik yoki xavotir hissi kuchaygan paytida e'tibor jamlash, aqliy jarayonlarga to'laonli jalb bo'lish qiyinlashadi. Aksincha, hissiy totuvlik, ijobiy kayfiyat va o'z-o'zini ishonch bilan boshqara olish imkoniyati analitik tafakkur hamda kreativ yondashuvni rag'batlantiradi. Shuning uchun ta'lim muassasalarida va oilaviy muhitda ijobiy emocionallikni qo'llab-quvvatlash, turli stress omillarini kamaytirish zarur.

3. Idrok va xotira. Kognitiv jarayonlarning asosi hisoblangan idrok va xotiraning rivojlanish darajasi ham intellektual qobiliyatlarning ahamiyatli tarkibiy omillaridir. Inson tezkor va uzoq muddatli xotiraga ega bo'lsa, uni atrof-muhitdagi ma'lumotlarni samarali o'zlashtirish, murakkab fikrlash operatsiyalarini ko'proq bajarish imkoniyati ortadi. Shuningdek, takroriy mashqlar, turli kognitiv o'yinlar, miya gimnastikasi va diqqat mashqlari xotira hamda idrokni takomillashtirishda muhim o'rin tutadi.

4. Shaxslararo munosabatlar va muloqot ko'nikmalari. Ijtimoiy muhit ham intellektual qobiliyatning rivojida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Oilada, jamoada yoki do'stlar davrasida intellektual suhbatlar, fikr almashinuvi, ijodiy loyiha va muhokamalarda faol ishtirok etish yangi g'oyalarni kashf qilishga, shuningdek, mavjud tajribani kengaytirishga xizmat qiladi. Vygotskining "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, shaxs boshqa odamlardan o'rganish, kollaboratsiya (hamkorlik) qilish va turtki olish orqali yuqoriroq bilim darajalariga chiqishi mumkin.

5. Metakognitiv nazorat. Shaxsning o'z fikrlash jarayonini tahlil qilish, kuzatish va boshqarish layoqati intellektual qobiliyatning pishib borishida nihoyatda muhim. O'rganish jarayonida odam o'z xatolarini anglab, ularni qayta ko'rib chiqishi, yangicha strategiyalar ishlab chiqishi va qo'llashi metakognitiv ko'nikmalar bilan chambarchas bog'liq. Bu esa fikrlashda moslashuvchanlik va xatolarga nisbatan refleksiyaning kuchaytirilishi.

Rivojlantirish usullari va ta'limiy yondashuvlar

1. Interfaol usullar: Debatlar, diskussiyalar, rol o'yinlari va loyiha ishlari o'quvchilarning fikrlash jarayoniga faol jalb qilinishi, mustaqil qaror qabul qilishi va tanqidiy hamda ijodiy fikrlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

2. Individual yondashuv: Har bir shaxsning kognitiv xususiyatlari, o'qishga bo'lgan qobiliyati, qiziqishlari va oldindan shakllangan tajribalarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirish kerak.

3. Ko'pintellektual strategiyalar: Howard Gardnerning ko'p intellekt nazariyasiga ko'ra, har bir shaxsda turli ko'nikmalar (musiqaviy, lingvistik, mantiqiy-matematik, fazoviy, tanaviy-kinestetik, shaxslararo va shaxsiy ichki intellekt) boshqacha rivojlangan bo'ladi. O'qituvchi yoki

psixologlar dars yoki mashg'ulotlarni shu ko'nikmalarni uyg'unlashtirgan holda tashkil etishi zarur.

4. **Refleksiv yondashuv:** Talabalar yoki ishtirokchilarga o'z ishlarini tahlil qilish, mustaqil xulosa chiqarish, o'rganilgan ko'nikmalarini qayta ko'rib chiqish imkonini berish intellektual rivojlanishning barqaror bo'lishiga hissa qo'shadi.

5. **Muhitni boyitish:** Ma'lumotlarga boy, turli fanlar va sohaga oid didaktik materiallar, o'quv qurollari, turli zamonaviy texnologiyalar va qiziqarli vazifalar bilan to'la muhitda bo'lish intellektual o'sishga sezilarli darajada turtki beradi.

Quyidagi jadvalda intellektual qobiliyatning asosiy tarkibiy komponentlari, ularning mazmuni, rivojlanishga ta'sir etuvchi asosiy psixologik determinantlar hamda rivojlantirish usullari umumlashtirilgan.

1-jadval

Tarkibiy komponent	Mazmuni	Asosiy psixologik determinantlar	Rivojlantirish usullari
Analitik tafakkur	Ma'lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash, ular o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni topish qobiliyati.	- Motivatsiya va qiziqish - Psixologik barqarorlik - Xotira (tezkor va uzoq muddatli) - Metakognitiv nazorat	- Problema asosida o'qitish (PBL) - Analitik topshiriqlar va masalalarni yechish - Ma'lumotlarni strukturaviy tahlil qilish mashqlari
Kritik tafakkur	Ma'lumotlarni sinchkov, ob'ektiv tahlil qilish va dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish.	- Tanqidiy munosabat - Stressni boshqara olish - Tizimli fikrlash - Ijtimoiy ko'mak va fikr almashinuvi	- Debatlar, diskussiyalar - "Men bilaman, men bilmoqchiman, men o'rgandim" kabi strategiyalar - Analitik insho yoki esselar yozish
Kreativ tafakkur	Muammoni yangicha, ijodiy yechimlar orqali hal qilishga intilish, noan'anaviy yondashuvni izlash.	- Ichki motivatsiya (qiziqish) - Ijodiy emosional muhit - Moslashuvchan fikrlash - Boshqalar bilan samarali hamkorlik	- Brainstorming (yangi g'oyalar avloni) - Ijodiy loyihalar, rol o'yinlari - Turli xil fanlarni integratsiya qilish (STEAM, CLIL)
Elastik (moslashuvchan) fikrlash	Sharoitga mos ravishda yangi strategiyalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish qobiliyati.	- Stressga chidamlilik - Kognitiv moslashuvchanlik - O'z-o'zini boshqarish (emotsiyani boshqarish) - Mustahkam ijtimoiy aloqalar	- Scenario-based learning (vaziyatlar asosida o'qitish) - Turli rolli o'yinlar - Muammoli topshiriqlarda alternativ yechimlar izlash
Metakognitsiya	O'z fikrlash jarayonini idrok etish, kuzatish va boshqarish, xatolarni tahlil qilish ko'nikmasi.	- O'z-o'zini monitoring qilish - Tahliliy yondashuv - Mas'uliyat hissi - Mustaqil o'qish va o'rganish ko'nikmasi	- O'z-o'zini baholash va refleksiya - O'qish jarayonida qaydlar yuritish (learning journal) - Ichki mulohaza, nazorat va tuzatish strategiyalari

- Psixologik determinantlar – intellektual qobiliyatning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar bo'lib, ularga motivatsiya, emotsional barqarorlik, xotira, ijtimoiy muhit, metakognitiv nazorat va shaxsiy xususiyatlar kiradi.

- Rivojlantirish usullari – har bir komponentni yanada takomillashtirishga yordam beradigan o'qitish strategiyalari, amaliy mashg'ulotlar va interfaol metodlarni o'z ichiga oladi.

Xulosa. Intellektual qobiliyat ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning tarkibiy komponentlarini rivojlantirishda motivatsiya, emosional barqarorlik, ijtimoiy muhit va metakognitiv nazorat kabi bir qator psixologik determinantlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu jarayonni samarali amalga oshirish uchun ta'lim tizimida innovatsion, interfaol va individual yondashuvlar roli katta. Rivojlangan intellektual qobiliyat esa nafaqat shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishida, balki jamiyatning ilmiy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotiga ham ulkan hissa qo'shadi.

Shunday ekan, intellektual qobiliyat tarkibiy komponentlarini rivojlantirish, individual xususiyatlarni hisobga olib psixologik determinantlarni puxta o'rganish va ular bilan ongli tarzda ishlash zamonaviy psixologiya hamda pedagogika oldidagi asosiy vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutq. 2020 yil 30 sentyabr /<https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-ituv-30-09-2020>

2. Агалакова М.Ю., Лучинина А.О. Особенности детской одаренности. // Вестник Вятского государственного университета. - 2018. - № 1. - С. 75-81.

3. Буняк Н.А. Особенности оценки уровня развития технической одаренности // Вестник ТГТУ. - 2003. - №4. - С. 122-129.

4. Каширина Н. Копорулина В.Н. Одаренные старшеклассники. - М.: ЛАП Ламберт Академис Публишинг, 2012. - 84 с.

5. Мелик-Пашаев А.А. Одаренность как норма и как призвание // Вопросы психологии. - 2016. - №2 - С. 70-82.

6. Моляко В.А. Техническая творческая одаренность // Одаренный ребенок. - 2002. - №4. - С. 27-32.

Razzoqova Shaxnoza Jo'rayevna,
Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti o'qituvchisi

NODAVLAT TA'LIM TASHKILOTLARI TALABALARI O'QUV FAOLIYATIGA MOSLASHISHINI O'RGANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalari uchun o'quv faoliyatiga moslashish jarayoni psixologik, pedagogik hamda ijtimoiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda talabalarning moslashuvchanlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillar, shu jumladan, motivatsiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ ko'nikmalar, o'quv muhitining o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'quv faoliyati, globallashuv, integratsiya, psixologik omillar, o'quv motivi, beqaror holatlar.

Аннотация: В данной научной работе рассматривается процесс адаптации студентов негосударственных образовательных учреждений к учебной деятельности с психологической, педагогической и социальной точек зрения. В исследовании анализируются внутренние и внешние факторы, влияющие на уровень адаптивности студентов, включая мотивацию, эмоциональную устойчивость, коммуникативные навыки и особенности учебной среды.

Ключевые слова: учебная деятельность, глобализация, интеграция, психологические факторы, учебная мотивация, нестабильные состояния.

Annotation: This scientific work examines the process of adaptation of students in non-state educational institutions to learning activities from psychological, pedagogical, and social perspectives. The study analyzes the internal and external factors affecting students' adaptability, including motivation, emotional stability, communication skills, and specific aspects of the learning environment.

Key words: learning activities, globalization, integration, psychological factors, learning motivation, unstable conditions.

Kirish. Bugungi globallashuv va integratsiya jarayonida nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalarida o'quv faoliyatiga moslashish motivatsiyasining shakllanishiga xizmat qiluvchi omillarni aniqlash tadqiq qilish va shu orqali ular bilan olib boriladigan ta'lim tarbiya ishlarini tashkil etish, ta'lim samaradorligiga aniqrog'i, talaba shaxsiga va uning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga ijobiy ta'sir etadi. Chunki, har bir talaba shaxsidagi o'quv faoliyatiga nisbatan kechayotgan ichki va tashqi munosabat motivatsiyasini shakllantiruvchi jihatlarni tahlil qilish orqaligina talaba shaxsiga, uning faoliyatiga to'g'ri baho berish mumkin, deb o'ylaymiz. Shu nuqtai nazardan, Respublikamizdagi qator nodavlat ta'lim tashkilotlarining talabalari faoliyati chuqur o'rganildi va tegishli tadqiqot talablari asosida tadqiq qilindi. Maqolaning asosiy maqsadi va vazifalari yuqorida qayd etilgan. Maqola vazifalaridan kelib chiqib, mazkur maqolada talabalarning nodavlat ta'lim tashkilotiga va o'quv faoliyatiga moslashish motivatsiyasining bevosita shakllanish jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganish hamda maxsus yo'naltirilgan metodikalar yordamida aniqlash masalasi qo'yildi.

Adabiyotlar tahlili. A.S. Makarenko - Pedagogik moslashuv masalalarida motivatsiya va intizomning ahamiyatini ko'rsatib o'tadi. Uning ta'kidlashicha, individual yondashuv orqali talabalar faolligi va muvaffaqiyati oshadi. Bu fikr nodavlat ta'lim tizimida ham ahamiyatlidir. L.S.Vygotskiy - Faoliyatga moslashishda ijtimoiy muhit va ta'lim jarayonining rolini tahlil qilgan. Uning "zonasi yaqin rivojlanish" nazariyasi o'quvchilarni o'z qobiliyatlariga mos holda qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. J.Piaget - Talabalarning kognitiv rivojlanish bosqichlari haqida fikr yuritib, o'quv faoliyatiga moslashishning yoshga mos o'ziga xosligini ta'kidlaydi. Uning nazariyasi nodavlat ta'limda talabalarning kognitiv yondashuvlarini shakllantirishda muhimdir.

R. Burns - O'z-o'zini anglash va qabul qilish moslashuv jarayonining muhim qismi ekanligini ko'rsatgan. U moslashuvchanlikni o'quvchining o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi bilan bog'laydi.

J. Dewey - O'quv muhitining talabaga moslashtirilishi kerakligini aytadi. Bu fikr nodavlat ta'lim muassasalarida talabalar uchun mos muhit yaratish zarurligini asoslaydi. A. Bandura - Ijtimoiy o'rganish nazariyasiga asoslanib, talabalar uchun muhitning motivatsion rolini o'rganadi. Bu nazariya o'quv jarayonida kuzatuv va o'rganish jarayonlarining ahamiyatini tushuntiradi. S. Robbins - Emotsional barqarorlik va stress boshqaruvi moslashuv jarayonining muhim omili ekanligini ta'kidlaydi. Nodavlat ta'lim muassasalarida talabalar uchun stressni boshqarish usullarini ishlab chiqish zarur.

O'rganish davomida talabalarning o'quv faoliyatiga moslashishi hamda unga ta'sir etuvchi omillar ham aniqlandi va ularni quyidagicha jadval ko'rinishda vizualizatsiyalashga muvofiq bo'ldik.

Maqolamizda dastavval N.G.Luskanova tomonidan taklif etilgan «O'quv motivini baholash» metodikasidan foydalandik. Bu so'rovnoma asosiy e'tibor talabalarning o'quv motivatsiyasini shakllanish bosqichlariga qaratildi. Talabalarning nodavlat ta'lim tashkilotiga psixologik moslashishida ularning o'quv faoliyatiga munosabatini aniqlash muhim hisoblanadi. Dastlab mazkur metodika bo'yicha gender jihatlarni ko'rib chiqdik.

1-jadval

O'quv motivatsiyasini baholashning gender natijalari

Shkalalar	O'rtacha qiymati		t	p
	Qizlar arda	Yigitlar da		
O'quv motivatsiyasi yuqori	8,3	6,3	-2,41	0,05
O'quv motivatsiyasi o'rtacha	7,1	6,8	-2,04	0,21
Ta'lim tashkilotiga munosabat ijobiy	6,6	6,9	-1,01	0,19
O'quv motivatsiyasi past	6,1	7,6	-2,28	0,05
Ta'lim tashkilotiga munosabat salbiy	6,1	7,0	-2,52	0,05

N.G.Luskanova tomonidan ishlab chiqilgan «O'quv motivini baholash» metodikasi bo'yicha birinchi kursda tahsil olayotgan yigitlarda hamda qizlarda natijalaridan ma'lum bir statistik farqlar qayd qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra “o'quv motivatsiyasi yuqori” ($t=-2,41$; $p\leq 0,05$), “o'quv motivatsiyasi past” ($t=-2,28$; $p\leq 0,05$) hamda “Ta'lim tashkilotiga munosabat salbiy” ($t=-2,52$; $p\leq 0,05$) omillarida ahamiyatli darajadagi farqlar kuzatildi.

Birinchi navbatda, “o'quv motivatsiyasi past” mezoniga murojaat qildik. Yigitlarda ushbu omil bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich ya'ni, 7,6 bo'lsa, qizlarda 6,1 ni tashkil etdi. O'rganilgan yigitlarda maktabga nisbatan noadekvat munosabat, ijtimoiy identifikatsiyaning noto'g'ri shakllanganligi, qo'zg'aluvchan, sabrsiz va biroz ma'suliyatsiz ekanliklari aniqlandi. Bunga sabab, ularning ba'zan o'rtoqlari va boshqa insonlar bilan notipik vaziyatlarda yanglishishlari mumkinligi, o'z rejalarini amalga oshirishdagi beqaror holatlarning mavjudligida bo'lishi mumkin. Qizlar esa yigitlarga nisbatan ijtimoiy adaptatsiya yaxshi shakllangan va vaziyatga moslashuvchan, shuningdek, har bir ishga ma'suliyat bilan yondashishlari aniqlandi. Bu esa, o'z navbatida qizlarning yigitlarga nisbatan irodali, emotsional jihatdan barqaror, chidamli ekanliklari hamda har bir ishga ma'suliyat bilan yondashishlarini ko'rsatadi.

Keyingi “o'quv motivatsiyasi yuqori” omil bo'lib bunda yigitlar 6,3 qizlar esa 8,3 o'rtacha qiymatni ko'rsatdi. Mazkur omil qizlarda yuqori natijani qayd etdi. Buni shunday izohlash mumkinki, yigitlarda ayrim holatlarda ruhiy tushkunlik, beqarorlik, ba'zi hollarda esa, o'z iroda kuchiga ishonmaslik va ruhiy jihatdan pessimistik holatlari ko'zga tashlanadi. Bunday shaxslararo munosabatlar ularda har doim ham ijtimoiy jihatdan faol emasliklari hamda o'z

fikrlarini doimo to'g'ri va ochiq ifodalay olmasligidan dalolat beradi. Qizlarda esa, bu ko'rsatkich eng yuqori natijani tashkil etdi. Demak, qizlar yigitlardan ko'ra, ancha faol va pozitiv xususiyatlarga ega. Bu esa, o'z navbatida ularning nodavlat ta'lim tashkilotlariga hamda o'quv faoliyati uchun ham muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Ta'lim tashkilotiga munosabat salbiy omili yigitlarda nisbatan yuqori natijani qayd etdi. Bu omil esa ularni yangi muhitga, shaxslararo munosabatlardagi vaziyatlarni tahlil eta olishga, ijtimoiy persepziyani va adekvat tushunish qobiliyatini rivojlantirish hamda kamchiliklarni bartaraf etishga moyil ekanliklarini ko'rsatmoqda. Qizlarda esa, o'quv faoliyatiga hamda nodavlat ta'lim tashkilotlari hayotiga kirishishda har qanday muammolarni bartaraf etishga moyil va har qanday holatda ham intiluvchan, vaziyatlarni adekvat baholay olishlari bilan xarakterlanadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quv faoliyatiga moslashish jarayoni qizlarda yigitlarga nisbatan ancha yaxshiroq ekan. Sababi, yigitlardagi ijtimoiylashish jarayoni, atrof muhitga bo'lgan adekvat munosabatlari ularni ta'lim tashkilotlari hayotiga moslashishida ma'lum bir qiyinchiliklarni keltirib chiqar ekan.

Tadqiqotimizning navbatdagi bosqichida "Nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalarining o'quv faoliyatiga moslashuv motivatsiyani o'rganish" so'rovnomasi orqali olingan natijalar tahliliga o'tamiz. Mazkur metodikani birinchi va uchinchi bosqichlar kesimida tahlil qildik.

2-jadval

"Nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalarining o'quv faoliyatiga moslashuv motivatsiyani o'rganish" natijalari (IPS)

Shkalalar	O'rtacha qiymati		t	p
	1-bosqich	3-bosqich		
Kognitiv komponent	2,4	4,1	-3,47	0,05
Hissiy – irodaviy komponent	4,2	2,9	-2,78	0,05
Baholash komponentni	2,6	3,8	-2,58	0,05

Nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalarining o'quv faoliyatiga moslashuv motivatsiyani o'rganish o'rganish so'rovnomasi orqali natijalar tahliliga o'tadigan bo'lsak, "kognitiv komponent" ($t=-3,47$; $p\leq 0,05$) "hissiy – irodaviy komponent" ($t=-2,78$; $p\leq 0,05$) va "baholash komponenti" ($t=-2,58$; $p\leq 0,05$) omillarda statistik farqlar aniqlandi. Dastlabki "kognitiv komponent" omili 3-bosqich talabalarida yuqori natijani ko'rsatdi. Demak 3-bosqich talabalarida bilishga va o'z bilimlarini dars jarayonida tadbqiq etishga asoslangan topshiriqlarni bajarishga bo'lgan barqaror intilishlarining namoyon etilishini hamda talabalarida ko'proq intellektual salohiyatni talab qiluvchi o'quv topshiriqlarini bajarishga bo'lgan xayrixohlikning mavjudligini nisbatan yuqori darajada ekan.

Navbatdagi "hissiy – irodaviy komponent" omilida esa aksincha, 1-bosqich talabalarida yuqori natija qayd etildi. Mazkur holat o'rta maxsus ta'lim tashkilotidan kelgan o'quvchilarda o'quv jarayoniga mas'uliyat bilan yondashish, qat'iylik asosida ishga zo'r ishtiyoq bilan kirishish, mavjud qiyinchiliklarni yengib o'tishga va kattalar oldida alohida tahsinga sazovor bo'lish uchun astoydil xarakat qilish ishtiyoqining barqarorligi kabi holatlar yuqoriligi bilan izohlanadi.

So'ngi "baholash komponentni" 3-bosqich talabalarida yuqori natijani ko'rsatdi. Bu esa yuqori bosqich talabalarida o'quv faoliyatiga va o'z-o'ziga talabchanlik, o'z-o'zini idora qilish va rivojlantirish nuqtai nazaridan o'z faoliyatiga baho bera olish, o'quv topshiriqlarining natijalariga baho berish, o'z-o'zini adekvat baholashga bo'lgan ishtiyoqning yaqqol namoyon etilishi bilan belgilanadi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari talabalarida o'quv jarayoniga moslashish motivatsiyasi tahlillari shuni ko'rsatdiki, talabalarning ta'lim tashkiloti faoliyati bilan bog'liq har bir harakatlari zahirida o'quv faolliigi va uni bevosita ta'minlashga xizmat qiluvchi omillar yotadi.

Chunki, o'quv faolligining namoyon etilishi bir tomondan o'quv jarayonining muvaffaqiyatli tashkil etilishiga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan esa talaba shaxsida tarkib topayotgan o'quv komponentlari – "kognitiv", "hissiy-irodaviy" hamda "baholash" mezonlariga ham ko'p jihatdan bog'liqdir. Zero, har bir o'quv komponentining talaba shaxsida yetarli darajada tarkib topishi o'quv faolligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ta'kidlangan har bir komponentni ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o'rganish va tadqiq qilish haqida yuqorida batafsil ma'lumot berilgan edi. Buning uchun avvalo shuni ta'kidlash joizki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim tashkilotiga kelishi va o'z do'stlari bilan muloqot qilishi, o'quv qurollaridan foydalanib u yoki bu topshiriqlarni shunchaki bajarishi bu hali faollik yoxud faol – ijobiy munosabatni belgilamaydi. Qolaversa, yuqoridagi metodika tahlillari shuni ko'rsatyaptiki talabaning har qanday o'quv topshiriqlarini bajarishi uchun unda ma'lum ko'nikmalar bilan birga uning faoliyatida psixologlar tomonidan qayd etilgan (A.K.Markova, L.M.Fridman, A.V.Zaxarova) o'quv – psixologik komponentlari ham (kognitiv, hissiy- irodaviy, baholash) bevosita ishtirok etishi shart. Mazkur komponentlar yetarli darajada shakllanmas ekan, talaba o'quv faoliyatida shunchaki "indefferent" munosabatda bo'laveradi. Lekin bu munosabat mezoni ta'lim samaradorligiga, qolaversa talaba shaxsining ijtimoiy – psixologik taraqqiyotiga yetarli darajada ijobiy ta'sir etmasligi mumkin. Shuning uchun xar bir nodavlat ta'lim tashkiloti o'qituvchisi talaba shaxsida shakllanayotgan mazkur motivatsiya jarayoniga jiddiy e'tiborni qaratishi lozim, deb o'ylaymiz.

Demak, yuqorida keltirilgan barcha ma'lumotlar ijtimoiy-psixologiya uchun muhim bo'lgan o'quv faolligi va uning talaba shaxsida motivatsion imkoniyatlarining nechog'lik namoyon etilishi bilan bog'liq psixologik omillar haqida tegishli tasavvurlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayni paytda, har bir keltirilgan empirik ma'lumot zamirida nodavlat ta'lim tashkiloti talabalari uchun xarakterli bo'lgan o'ziga xos ijtimoiy psixologik qonuniyatlar yotadi. Mazkur maqolada keltirilgan ashyoviy dalillar quyidagicha ijtimoiy psixologik mushohadalar yuritish imkonini beradi:

1. Nodavlat ta'lim tashkilotida o'quv faolligining ta'minlanishi o'ziga xos ierarxik tizimga ega bo'lgan kognitiv, hissiy-irodaviy, baholash komponentlarining talaba shaxsida motivatsion tizimga aylanishi bilan yaqqol ifoda etiladi va har bir o'quv komponenti turli xil darajalarga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

2. O'quv faolligi komponentlarining namoyon etilishi, asosan o'quv materialini o'zlashtirish va bu jarayonda astoyidil kirishgan holda o'zini talaba sifatida his etish, o'z-o'zini adekvat baholash, o'zini-o'zi boshqarish, o'z-o'zini faoliyatga safarbar qilish kabi xislatlar bilan bevosita bog'liq ekanligi ma'lum bo'ldi. O'rganilgan har bir komponent, talaba shaxsining ijtimoiy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Nazarova, M. (2021). Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining psixik taraqqiyotida integratsiyaviy-innovatsion yondashuvlar ahamiyati. центр научных публикаций (buxdu. uz), 7(7).

2. Baxriyeva, N. (2020). Социально-эмоциональное развитие детей дошкольного возраста. центр научных публикаций (buxdu. uz), 1(1).

3. Nematova, R. R., & Narziyev, B. N. (2022). The role of national games in increasing the physical activity of preschool children. Research Jet Journal of Analysis and Inventions, 3(1), 6-11.

4. Izatovna, T. S. (2022). Theoretical and Scientific Approach to the Psychology of Adolescent Twins in the Process of Social Adaptation. Central asian journal of social sciences and history, 3(2), 51-57.

Ramazonov Jasur Elmurodovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINING IJTIMOY MOSLASHUV JARAYONLARINI OPTIMALLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Mazkur maqola ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini optimallashtirishning psixologik asoslariga bag'ishlangan. Tadqiqotda ijtimoiy moslashuv jarayonining asosiy omillari, shuningdek, stressga bardoshlilik, hissiy barqarorlik, shaxsiy xususiyatlar, rahbarlik uslublari va jamoaviy muhitning xodimlar samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, psixokorreksion treninglar va milliy-madaniy qadriyatlarni hisobga olish orqali moslashuv jarayonlarini takomillashtirish yondashuvlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ichki ishlar organlari, ijtimoiy moslashuv, stressga bardoshlilik, hissiy barqarorlik, jamoaviy muhit, rahbarlik uslubi, psixokorreksion treninglar, milliy qadriyatlar, monitoring tizimi, psixologik yordam.

Аннотация: Данная статья посвящена психологическим основам оптимизации процессов социальной адаптации сотрудников органов внутренних дел. В исследовании анализируются основные факторы социальной адаптации, такие как стрессоустойчивость, эмоциональная стабильность, личностные характеристики, стили руководства и влияние коллективной среды на эффективность сотрудников. Также рассматриваются подходы к совершенствованию процессов адаптации через проведение психокоррекционных тренингов и учет национально-культурных ценностей.

Ключевые слова: органы внутренних дел, социальная адаптация, стрессоустойчивость, эмоциональная стабильность, коллективная среда, стиль руководства, психокоррекционные тренинги, национальные ценности, система мониторинга, психологическая помощь.

Annotation: This article is devoted to the psychological foundations of optimizing the processes of social adaptation among law enforcement personnel. The study analyzes the key factors of social adaptation, including stress resilience, emotional stability, personal characteristics, leadership styles, and the influence of the collective environment on employee performance. Approaches to improving adaptation processes through psychocorrectional training and consideration of national and cultural values are also highlighted.

Key words: law enforcement agencies, social adaptation, stress resilience, emotional stability, collective environment, leadership style, psychocorrectional training, national values, monitoring system, psychological support.

Kirish. Bugungi kunda ichki ishlar organlarining samarali faoliyatini ta'minlashda xodimlarning ijtimoiy moslashuv jarayonlarini chuqur tahlil qilish va optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xodimlarning professional faoliyat jarayonida yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashishi, jamoa bilan samarali muloqotga kirisha olishi, stress omillarga bardosh berishi va psixologik barqarorlikni saqlashi ularning xizmat samaradorligi va shaxsiy farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy moslashuv jarayonlari ichki ishlar organlari xodimlari uchun o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu jarayon nafaqat kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish, balki xizmatning qat'iy talablariga moslashish, ijtimoiy muloqotni tashkil etish va shaxsiy psixologik ehtiyojlarni qondirishni ham o'z ichiga oladi. Shu bois, xodimlarning ijtimoiy moslashuvini samarali boshqarish masalasi nafaqat psixologiya va pedagogika sohalarida, balki boshqaruv tizimlarida ham dolzarb hisoblanadi.

Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy moslashuv jarayonlariga ta'sir qiluvchi omillar qatoriga shaxsning individual psixologik xususiyatlari, kasbiy tayyorgarligi, stressga bardoshlilik darajasi, jamoaviy muhit va boshqaruv uslublari kiradi. Shu bilan birga, ichki ishlar organlari xodimlarining psixologik tayyorgarligini oshirish va

ularda ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha psixokorreksion dasturlar ishlab chiqish zaruriyati mavjud.

Mazkur maqola ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini optimallashtirishning psixologik asoslarini o'rganishga qaratilgan. Unda ijtimoiy moslashuvni ta'minlovchi psixologik omillar, bu jarayonni boshqarish strategiyalari hamda psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqish va qo'llashning ilmiy-amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Shu asosda ichki ishlar organlari xodimlarining professional va shaxsiy samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilishi rejalashtirilgan.

Maqolaning mazmuni xodimlar faoliyatida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlarini chuqurroq anglashga hissa qo'shadi va bu jarayonni samarali boshqarishga qaratilgan yangicha yondashuvlarni tavsiya etadi.

Ijtimoiy moslashuv – bu shaxsning ijtimoiy muhitga kirishib, unda samarali faoliyat olib borishi, atrof-muhit bilan o'zaro muvofiqlikni ta'minlash jarayoni sifatida izohlanadi. Ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida bu jarayon o'ziga xos bo'lib, yuqori darajadagi stress, jamoa ichida muloqot qilish ehtiyoji va professional talablarning qattiqligi bilan ajralib turadi. Shu sababli, ijtimoiy moslashuv nafaqat shaxsiy va professional muvaffaqiyat, balki umumiy tashkilot samaradorligi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki ishlar organlari xodimlarida moslashuv jarayoni murakkab va ko'p bosqichli bo'lib, unda shaxsning psixologik holati, hissiy barqarorligi, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati va jamoa bilan samarali hamkorlik qilish ko'nikmalari muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, xodimlarni ijtimoiy moslashuvga tayyorlash va ushbu jarayonni optimallashtirishga qaratilgan psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish zarur.

Ijtimoiy moslashuvga ta'sir qiluvchi psixologik omillar

Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuv jarayonlariga quyidagi psixologik omillar sezilarli ta'sir ko'rsatadi:

1. **Shaxsiy xususiyatlar:** Stressga bardoshlilik, hissiy barqarorlik va o'z-o'zini boshqarish qobiliyati moslashuv darajasini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardandir.
2. **Professional ko'nikmalar:** Konfliktlarni hal qilish, muammoli vaziyatlarda tezkor va samarali qaror qabul qilish, jamoada samarali muloqot qilish ko'nikmalari.
3. **Jamoaviy muhit:** Rahbarlik uslubi, jamoa ichidagi psixologik muvozanat va hamkorlik darajasi moslashuv jarayonida muhim rol o'ynaydi.
4. **Psixologik yordam tizimi:** Psixokorreksion va trening dasturlari, individual va guruhli maslahat xizmatlari xodimlarning moslashuv jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi.

Ijtimoiy moslashuvni optimallashtirish bo'yicha strategiyalar.

Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuvini optimallashtirish uchun quyidagi strategiyalar samarali hisoblanadi:

- **Psixokorreksion dasturlarni joriy etish:** Stressni boshqarish, hissiy barqarorlikni rivojlantirish va konfliktlarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan treninglar.
- **Jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish:** Xodimlar o'rtasidagi ishonch muhitini shakllantirish va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha maxsus treninglar tashkil etish.
- **Shaxsiy rivojlanish dasturlari:** Har bir xodimning individual ehtiyojlariga mos ravishda shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash.
- **Rahbarlar uchun treninglar:** Rahbarlarning boshqaruv uslublarini takomillashtirish va xodimlar bilan samarali ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Mazkur mavzuni o'rganish natijalari ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik asoslarini yanada chuqurroq anglashga imkon beradi. Bu esa nafaqat xodimlarning shaxsiy va professional muvaffaqiyatiga, balki tashkilotning umumiy samaradorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari asosida ishlab

chiqilgan psixokorreksion va trening dasturlari amaliyotga joriy etilganda, ichki ishlar organlari xodimlarining psixologik barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Maqolada olib borilgan tahlillar asosida ijtimoiy moslashuvni ta'minlovchi omillar, ularni rivojlantirish strategiyalari va ilg'or yondashuvlar taklif etiladi. Bu esa ichki ishlar organlari tizimida xodimlar uchun qulay psixologik muhit yaratish va ularning kasbiy faoliyatida yuqori natijalarga erishish uchun muhim amaliy ko'rsatmalarni beradi.

Ijtimoiy moslashuv masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan. Bu borada quyidagi tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega:

- Erik Xomans ijtimoiy moslashuvni insonning ijtimoiy munosabatlarga kirishish va jamiyat talablariga moslashish qobiliyati sifatida izohlaydi. Uning fikricha, moslashuv jarayoni individual va guruh psixologiyasining o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.

- L.S.Vygotskiy esa moslashuvni shaxsning psixik rivojlanishining ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liq ekanligini asoslaydi. Uning nazariyasi ichki ishlar organlari kabi ijtimoiy tizimlarda shaxsning moslashuv qobiliyatlarini o'rganishda dolzarbdir.

- K.Levin ijtimoiy dinamika nazariyasida moslashuv jarayonini shaxs va muhit o'rtasidagi dinamik muvozanat sifatida talqin qilgan.

Bu nazariy yondashuvlar asosida ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini tadqiq qilish imkoniyatlari ochib beriladi.

2. Moslashuv jarayonlarida stress va hissiy barqarorlikning ahamiyati

Ichki ishlar organlari faoliyati stress bilan bevosita bog'liq bo'lgani sababli, moslashuv jarayonlarida stressga bardoshlilik va hissiy barqarorlikni o'rganish muhimdir:

- Selye (Gans Selye) stress nazariyasida shaxsning stress omillariga moslashuv qobiliyatini ta'minlovchi psixologik mexanizmlar ko'rsatib berilgan.

- V.Boyko stressni boshqarish uslublari va hissiy barqarorlikning moslashuvga ta'sirini o'rgangan. Uning "Hissiy charchoq" modeli ichki ishlar xodimlarida stressning salbiy oqibatlarini oldini olishda qo'llanilishi mumkin.

- D.Amirkhan tomonidan ishlab chiqilgan "Stressni yengish strategiyalari" metodikasi moslashuv qobiliyatini rivojlantirishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

3. Jamoaviy hamkorlik va rahbarlik uslublarining roli

Ichki ishlar organlarida ijtimoiy moslashuv jarayoni ko'pincha rahbarlik uslubi va jamoa muhitiga bog'liq:

- G.Litvinova rahbarlik uslubi va jamoada hamkorlikning xodimlarning moslashuv jarayoniga ta'sirini o'rgangan. U jamoaviy ishning psixologik jihatlarini chuqur tahlil qilgan.

- T.Parsons ijtimoiy tizim nazariyasida shaxs va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi omillarni ko'rsatib beradi. Ichki ishlar organlari faoliyatida bu yondashuv rahbar-xodim o'zaro munosabatlari tahlil qilish uchun dolzarbdir.

- R.Likert rahbarlik uslublarining samaradorligini o'rganib, ularning xodimlarning moslashuviga ta'sirini aniqlashda foydalaniladigan mezonlarni ishlab chiqqan.

4. Psixologik yordam va trening dasturlari samaradorligi

Moslashuvni optimallashtirish jarayonida psixologik yordam va treninglarning ahamiyati haqida ko'plab ishlar amalga oshirilgan:

- K.Rogers tomonidan ishlab chiqilgan insoniy yondashuv shaxsga yo'naltirilgan trening dasturlari tuzishda asosiy tamoyil hisoblanadi. Ichki ishlar organlarida bu yondashuvni xodimlarning hissiy ehtiyojlarini qondirishga qaratish mumkin.

- A.Bandura o'z-o'zini boshqarish va motivatsiyani rivojlantirishning trening dasturlari samaradorligini ko'rsatgan. Uning o'z-o'ziga ishonch modeli ichki ishlar xodimlarida ijtimoiy moslashuvni oshirish uchun samarali bo'lishi mumkin.

- V.Franklning hayot mazmuni terapiyasi shaxsning maqsadga yo'naltirilganligini rivojlantirish va ijtimoiy moslashuvni qo'llab-quvvatlash uchun ishlatiladi.

5. Milliy va madaniy jihatlar

Ichki ishlar organlari faoliyatida milliy-madaniy xususiyatlar ham muhim omil hisoblanadi:

- Sh. N.Chodiev milliy psixologiyaning ichki ishlar tizimida moslashuv jarayonlariga ta'sirini o'rgangan. Uning tadqiqotlari moslashuvni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishni tavsiya etadi.

- A.A.Abdulloh O'zbekiston sharoitida ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini psixologik tadqiq qilish bo'yicha ilmiy ishlari diqqatga sazovor.

Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini optimallashtirishga ta'sir qiluvchi jihatlar

Jihat	Ta'rif	Ahamiyati
Shaxsiy xususiyatlar	Xodimning individual xususiyatlari, masalan, o'ziga ishonch, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati.	Moslashuvni shaxsiy darajada ta'minlash.
Stressga bardoshlilik	Stressli vaziyatlarga qarshi turish va konstruktiv yondashish qobiliyati.	Stress ta'sirini minimallashtirish va moslashishni osonlashtirish.
Hissiy barqarorlik	Hissiy barqarorlikni saqlash, muammolarni vazmin hal qilish.	Vaziyatga mos hissiy javobni shakllantirish.
Jamoaviy muhit	Jamoa ichidagi munosabatlar va hamkorlik darajasi.	Jamoaning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish.
Rahbarlik uslubi	Rahbarning boshqaruv uslubi va xodimlar bilan aloqasi.	Xodimlar orasida ijobiy muhit yaratish.
Psixologik yordam	Xodimlarga ko'rsatiladigan individual va guruhiiy psixologik yordam.	Moslashuv jarayonida yordam ko'rsatish.
Moslashuv treninglari	Moslashuv qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan treninglar.	Psixologik barqarorlikni mustahkamlash.
Milliy-madaniy xususiyatlar	Milliy va madaniy omillar, shaxsning ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvi.	Moslashuv jarayonida milliy qadriyatlarni hisobga olish.

Yuqoridagi jadvalda ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini optimallashtirishga ta'sir qiluvchi asosiy jihatlar tasvirlangan. Har bir omilning ta'rifi va ahamiyati keltirilgan.

Ichki ishlar organlarida xodimlarning ijtimoiy moslashuvini oshirishda psixologik yordam xizmatlari muhim o'rin tutadi. Maxsus treninglar orqali xodimlarning stressga bardoshlilik, muloqot ko'nikmalari va hissiy barqarorligini rivojlantirish mumkin. Bunda:

- **Shaxsiy rivojlanish treninglari:** O'z-o'zini boshqarish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirishga yo'naltirilgan.

- **Jamoaviy treninglar:** Jamoa a'zolari o'rtasida ishonchni mustahkamlash va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

- **Individuumga qaratilgan maslahat xizmatlari:** Shaxsiy muammolarni hal qilish va psixologik barqarorlikni ta'minlashda yordam beradi.

Psixologik yordam xizmatlarining samaradorligi xodimlarning kasbiy va shaxsiy sifatlariga bevosita bog'liq bo'lib, ulardan har birining ehtiyojiga mos tarzda yondashuv zarur.

Milliy-madaniy qadriyatlarni hisobga olish

Ichki ishlar organlari faoliyatida milliy va madaniy qadriyatlarning ahamiyati alohida qayd etilishi lozim. Chunki:

1. Milliy qadriyatlar asosida tarbiya olgan xodimlar jamoada o'ziga xos muloqot uslubini shakllantiradi.
2. Milliy madaniyatga mos ravishda trening va maslahat dasturlari ishlab chiqish xodimlarning moslashuv qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi.
3. Xalq qadriyatlarini hisobga olish orqali xodimlar jamiyat bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Xodimlar moslashuvining monitoring tizimini joriy etish

Moslashuv jarayonlarini samarali boshqarish uchun tizimli monitoring olib borish muhimdir. Bu tizim orqali quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

- Moslashuv jarayonining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash.
- Xodimlarning individual ehtiyojlariga mos trening dasturlarini ishlab chiqish.
- Rahbarlar uchun samarali boshqaruv strategiyalarini tavsiya qilish.

Monitoring natijalari asosida qabul qilinadigan qarorlar ichki ishlar organlarining umumiy samaradorligini oshirishga hissa qo'shadi.

Xulosa. Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuv jarayonlarini optimallashtirish masalasi nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy va tashkilot darajasida dolzarb hisoblanadi. Ushbu jarayon shaxsiy xususiyatlar, stressga bardoshlilik, jamoaviy muhit, rahbarlik uslublari va milliy-madaniy qadriyatlar kabi omillar bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xodimlarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash uchun:

1. Psixologik yordam va trening dasturlarini joriy etish.
2. Milliy-madaniy qadriyatlarni hisobga olish.
3. Monitoring tizimini ishlab chiqish va doimiy takomillashtirish zarur.

Mazkur yondashuvlar xodimlarning kasbiy samaradorligini oshirish va jamiyat bilan integratsiyalashuvini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy moslashuv jarayonini to'g'ri boshqarish orqali ichki ishlar organlarining umumiy faoliyati sezilarli darajada yaxshilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Vygotskiy, L. S. (1982). Psixologik rivojlanishning ijtimoiy asoslari. Moskva: Pedagogika.
2. Levin, K. (1936). Dynamic Theory of Personality. New York: McGraw-Hill.
3. Selye, G. (1976). Stress without Distress. Philadelphia: Lippincott.
4. Boyko, V. V. (2008). Hissiy stressni boshqarish. Moskva: Eksmo.
5. Rogers, C. R. (1961). On Becoming a Person. Boston: Houghton Mifflin.
6. Parsons, T. (1951). The Social System. New York: Free Press.
7. Likert, R. (1967). The Human Organization. New York: McGraw-Hill.

Boltayeva Gulrux Muxamadsaidova,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

TALABA YOSHLAR ORASIDA IJTIMOY-MADANIY MOJAROLARNI KAMAYTIRISHDA TOLERANTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Ushbu maqola talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda tolerantlik madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy va psixologik omillari, ta'lim tizimidagi roli va madaniy mojarolarni kamaytirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Maqolada Skandinaviya, AQSh, Yaponiya va Fransiya kabi mamlakatlarning ilg'or tajribalariga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbekistonda tolerantlikni rivojlantirishning huquqiy va ijtimoiy asoslari ham batafsil yoritilgan. Tolerantlikni rivojlantirish uchun treninglar, seminarlar va madaniy tadbirlarni o'tkazish kabi amaliy strategiyalar taklif etilgan. Tadqiqot ijtimoiy barqarorlik va jamiyatdagi madaniy uyg'unlikni ta'minlash uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tolerantlik, ijtimoiy-madaniy mojarolar, bag'rikenglik madaniyati, ta'lim tizimi, psixologik omillar, o'zbekiston davlat siyosati, xalqaro tajriba, empatiya, madaniy uyg'unlik, yoshlar tarbiyasi.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению социально-психологических особенностей формирования толерантности среди студенческой молодежи. В исследовании рассматриваются социальные и психологические факторы развития культуры толерантности, её роль в образовательной системе и значимость в снижении культурных конфликтов. Особое внимание уделено передовому опыту таких стран, как Скандинавия, США, Япония и Франция. Также подробно освещены правовые и социальные основы развития толерантности в Узбекистане. Предлагаются практические стратегии, такие как тренинги, семинары и культурные мероприятия, для развития толерантности. Исследование имеет актуальное значение для обеспечения социальной стабильности и культурной гармонии в обществе.

Ключевые слова: толерантность, социально-культурные конфликты, культура терпимости, образовательная система, психологические факторы, государственная политика Узбекистана, международный опыт, эмпатия, культурная гармония, воспитание молодежи.

Annotation: This article is devoted to studying the socio-psychological characteristics of fostering tolerance among university students. The research examines the social and psychological factors of developing a culture of tolerance, its role in the education system, and its significance in reducing cultural conflicts. Special attention is given to the advanced practices of countries like Scandinavia, the USA, Japan, and France. The legal and social foundations for promoting tolerance in Uzbekistan are also comprehensively discussed. Practical strategies such as training sessions, seminars, and cultural events for fostering tolerance are proposed. This study is of crucial importance for ensuring social stability and cultural harmony in society.

Key words: tolerance, socio-cultural conflicts, culture of tolerance, education system, psychological factors, Uzbekistan state policy, international experience, empathy, cultural harmony, youth education.

Kirish. Bugungi globallashuv va madaniy xilma-xillikning tezkor rivojlanishi sharoitida, ijtimoiy-madaniy mojarolar dunyo miqyosida dolzarb masalalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonlar nafaqat jamiyatning umumiy ijtimoiy munosabatlariga, balki yoshlarga, ayniqsa, talaba yoshlarga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Oliy ta'lim muassasalari turli millat, madaniyat va ijtimoiy guruh vakillarining yig'ilish joyiga aylanganligi sababli, talaba yoshlar orasida ijtimoiy-madaniy mojarolarni oldini olish va kamaytirish bugungi kunning muhim pedagogik va psixologik vazifasiga aylangan.

Talaba yoshlarning ijtimoiy-madaniy mojarolarni to'g'ri baholashi va ularni hal qilishda bag'rikenglik tamoyillariga amal qilishi, jamiyat barqarorligi va taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Chunki talaba yoshlar nafaqat kelajak jamiyatning faol ishtirokchilari, balki milliy qadriyatlar va xalqaro muloqotni uyg'unlashtiruvchi kuch sifatida ham shakllanmoqda. Shunday ekan, talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirish nafaqat shaxsiy rivojlanishning, balki ijtimoiy integratsiyaning ham asosi hisoblanadi.

So'nggi yillarda, o'zaro hurmat, bag'rikenglik va madaniy xilma-xillikni qabul qilishni shakllantirish masalalari nafaqat milliy, balki xalqaro darajada muhokama qilinmoqda. Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Yevropa Ittifoqi (YI) va boshqa xalqaro tashkilotlarning tolerantlikni rivojlantirishga qaratilgan dasturlari bu masalaning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi ham yoshlarga oid davlat siyosati doirasida tolerantlik madaniyatini targ'ib qilishni muhim vazifa sifatida belgilab kelmoqda.

Mazkur mavzuning dolzarbligi talaba yoshlarning ijtimoiy-madaniy mojarolarni hal qilish qobiliyatlarini oshirish, o'zaro muloqotni mustahkamlash va jamiyatda bag'rikenglik muhitini yaratishda katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish va ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirishga xizmat qiluvchi samarali mexanizmlarni aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirish va ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirish masalasi Sharq va G'arb olimlarining ilmiy ishlari va nazariyalarida chuqur yoritilgan. Bu masala ko'p yillardan buyon pedagogik, psixologik va ijtimoiy fanlarning tadqiqot obyektiga aylangan bo'lib, turli madaniy va ijtimoiy muhitlarda o'ziga xos yondashuvlar asosida o'rganilgan.

1. Gordon Allport-uning "Kontakt gipotezasi" ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirishning samarali yo'li sifatida turli guruh vakillarining o'zaro muloqotini taklif qiladi. Allportning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bag'rikenglikni shakllantirish turli madaniy guruhlar o'rtasidagi ijobiy va konstruktiv muloqot orqali amalga oshirilishi mumkin.

2. Milton Bennett-"Madaniy xilma-xillikni qabul qilish modeli" (DMIS) orqali bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish jarayonlarini bosqichma-bosqich tavsiflagan. Uning nazariyasi talabalarni turli madaniyatlarni qabul qilish va ularga moslashish qobiliyatini oshirishga yo'naltirilgan.

3. John Berry-akkulturatsiya nazariyasi doirasida tolerantlikni ijtimoiy integratsiya va madaniy adaptatsiya bilan bog'laydi. U, ayniqsa, ko'p millatli jamoalarda ijtimoiy barqarorlikni saqlash uchun tolerantlikning ahamiyatini ta'kidlaydi.

4. Albert Bandura-ijtimoiy o'rganish nazariyasida tolerantlikni shakllantirishda o'rganilgan xulq-atvorning roli va talabalarning ijtimoiy muhitdan o'rganish jarayonlariga urg'u bergan.

5. Ruth Benedict-madaniyat va shaxsiyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, tolerantlikni madaniyatlararo farqlarni hurmat qilish orqali shakllantirish mumkinligini ko'rsatadi.

1. Abu Nasr Farobiy-insoniy fazilatlar va bag'rikenglikning ijtimoiy muhitda uyg'unlashuvi haqida fikr yuritgan. U, ayniqsa, jamiyatdagi tinchlik va osoyishtalikni saqlashda tolerantlikning muhimligini ta'kidlagan.

2. Alisher Navoiy-o'zining asarlarida insonlar o'rtasidagi bag'rikenglik, sabr va hurmatning ahamiyatini kuylagan. Uning ijodi ijtimoiy uyg'unlik va madaniy xilma-xillikni qabul qilish uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi.

3. Ibn Sino – bag'rikenglikni sog'lom psixologik muhitning ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqib, bu xususiyatni tarbiya orqali rivojlantirishni tavsiya qilgan.

4. Mahmud Qoshg'ariy-"Devonu lug'otit turk" asarida turli elatlar va xalqlarni birlashtiruvchi ijtimoiy-madaniy tamoyillarni ifodalab, tolerantlik g'oyalarini ilgari surgan.

5. Imom G'azzoliy-uning asarlarida ijtimoiy-madaniy uyg'unlik va insonlar o'rtasidagi munosabatlarning barqarorligi uchun sabr, bag'rikenglik va tushunish tamoyillarining zarurligi alohida ta'kidlangan.

Talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari
Talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirish nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki jamiyat barqarorligi va ijtimoiy uyg'unlikka ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tolerantlik madaniyatining shakllanishi talabalarning turli madaniyat, din va qadriyatlarni hurmat qilishiga, madaniy xilma-xillikni qadrlashga va mojarolarni konstruktiv hal qilish qobiliyatlariga asoslanadi. Bunda ijtimoiy-psixologik xususiyatlar muhim rol o'ynaydi, chunki tolerantlik shaxsning ijtimoiy munosabatlarda moslashuvchanligi, empatiyasi va muloqotga ochiqqligi orqali rivojlanadi.

1. Tolerantlik shakllanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy omillar.

Talaba yoshlarning tolerantlik darajasi ularning oila muhiti, ta'lim tizimi va jamiyatdagi ijtimoiy muloqotga bog'liq. Oila muhiti, ayniqsa, bolalikdan berilgan tarbiya va qadriyatlar talabalarning boshqalar bilan o'zaro munosabatini shakllantiradi. Ta'lim muassasalari esa bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirishning muhim maydonlaridan biridir. O'qituvchi va talabalar o'rtasidagi muloqot, jamoaviy ishlarda qatnashish va turli millat vakillari bilan birga o'qish orqali talabalarda ijtimoiy integratsiya kuchayadi. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalari va internetning ijtimoiy tarmoqlari yoshlarning tolerantlik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

2. Psixologik omillar va tolerantlikning rivojlanishi.

Talabalarning tolerantligini shakllantirishda empatiya, muloqotga ochiqlik, stressni boshqarish, va turli qarashlarni qabul qilish qobiliyati muhimdir. Psixolog Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, tolerantlik ko'pincha atrof-muhitdan o'rganiladi. Shuning uchun talabalarning madaniy farqlarni qabul qilishi va o'zini boshqalarning o'rniga qo'yib ko'rish qobiliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratilishi kerak. Bundan tashqari, talabalarda konstruktiv muammolarni hal qilish strategiyalarini rivojlantirish mojarolarni oldini olishga yordam beradi.

3. Ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirishda tolerantlikning roli.

Tolerantlik talabalarning turli qarashlarga ega bo'lgan guruhlarda mojarolarni kamaytirishga va ijtimoiy uyg'unlikni saqlashga xizmat qiladi. Gordon Allportning "Kontakt gipotezasi" asosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli guruhlar o'rtasida ijobiy aloqalar madaniy xilma-xillikni qabul qilish va mojarolarni kamaytirishda asosiy rol o'ynaydi. Bu tamoyilni ta'lim tizimida qo'llash orqali talabalar orasida ijobiy munosabat va o'zaro hurmat muhitini shakllantirish mumkin.

4. Tolerantlik madaniyatini shakllantirish usullari.

Talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirishda quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

- **Trening va seminarlar:** Turli millat va madaniyatlar vakillari bilan muloqot qilishga qaratilgan mashg'ulotlar o'tkazish.

- **Psixologik treninglar:** Talabalarda empatiya va o'zaro hurmatni rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni tashkil qilish.

- **Madaniy tadbirlar:** Festival va ko'rgazmalar orqali talabalarda madaniy xilma-xillikka nisbatan qiziqishni oshirish.

- **Jamoaviy faoliyat:** Talabalarni jamoaviy loyihalarda ishtirok etishga jalb qilish orqali ularning ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish.

5. O'zbekiston sharoitida tolerantlikni shakllantirishning ahamiyati.

O'zbekiston ko'p millatli mamlakat bo'lib, bu yerda madaniy xilma-xillikni hurmat qilish va bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan yoshlarga oid davlat siyosati doirasida tolerantlik madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, ta'lim muassasalarida bag'rikenglikka oid maxsus dasturlar ishlab chiqilishi va yoshlar bilan muloqotni mustahkamlashga qaratilgan tadbirlarning o'tkazilishi bu borada muhim qadamlardir.

6. Talabalarda tolerantlikning rivojlanish bosqichlari

Talabalarda tolerantlikni shakllantirish uzluksiz jarayon bo'lib, u bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Ushbu bosqichlar talabalarning psixologik xususiyatlari, yoshiga xos ijtimoiy tajribalari va madaniy xabardorlik darajasiga asoslanadi.

1. **Bilish bosqichi:** Bu bosqichda talabalarga tolerantlik tushunchasi, uning ahamiyati va asosiy tamoyillari haqida ma'lumot beriladi. Turli millat, din va madaniyat vakillarining o'ziga xosligi to'g'risida bilimlarni oshirish orqali madaniy farqlarni tushunish va qabul qilish qobiliyati shakllanadi. Ushbu bosqichda seminarlar, ma'ruzalar va trening mashg'ulotlari muhim rol o'ynaydi.

2. **His-tuyg'u shakllanishi bosqichi:** Bu bosqichda talabalarning hissiy idroki rivojlantiriladi. Talabalar empatiya qilish, boshqalarni tinglash va ularning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. Psixologik treninglar va amaliy mashg'ulotlar orqali boshqalarga nisbatan hurmat va bag'rikeng munosabat uyg'otiladi.

3. **Amaliyot bosqichi:** Bu bosqich talabalarning kundalik hayotida tolerantlik ko'nikmalarini qo'llashga yo'naltirilgan. Ular turli madaniy guruhlar vakillari bilan hamkorlik qilish, muammolarni birgalikda hal qilish va mojarolarni konstruktiv yo'l bilan bartaraf etish tajribasini orttiradi. Ushbu bosqichda jamoaviy loyihalar va ijtimoiy faoliyatlarda ishtirok etish muhimdir.

4. **Mustahkamlash bosqichi:** Bu bosqichda tolerantlik madaniyati talabalar hayotining ajralmas qismiga aylanadi. Talabalar turli madaniyatlar va guruhlar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. Ularning bag'rikengligi shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy moslashuvchanlik darajasini oshiradi.

7. Tolerantlikni shakllantirishda xalqaro tajribalar

Dunyodagi rivojlangan mamlakatlarda tolerantlikni shakllantirishga oid ilg'or tajribalar talaba yoshlar uchun samarali dasturlar ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi:

• **Skandinaviya mamlakatlari:** Ushbu mamlakatlarda ta'lim tizimi orqali bag'rikenglikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratiladi. Maktab va universitetlarda madaniyatlararo muloqot va hamkorlikni rivojlantiruvchi maxsus dasturlar amalga oshirilmoqda.

• **AQSh:** Amerikaning ko'p madaniyatli jamiyatida tolerantlik madaniyatini rivojlantirish uchun ta'lim muassasalarida turli millat va madaniyat vakillarini birlashtiruvchi amaliyotlar keng qo'llaniladi.

• **Yaponiya:** Ushbu mamlakatda yosh avlodni sabr-toqat, o'zaro hurmat va bag'rikenglik ruhida tarbiyalash uchun milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan dasturlar ishlab chiqilgan.

• **Fransiya:** Bu mamlakatda milliy birlik va madaniy xilma-xillikni hurmat qilish tamoyillari davlat siyosati darajasida targ'ib qilinadi. Talabalar uchun bag'rikenglikni rivojlantirishga oid o'quv dasturlari va seminarlardan foydalaniladi.

8. O'zbekistonda tolerantlikni rivojlantirishning huquqiy va ijtimoiy asoslari

O'zbekistonda tolerantlikni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Konstitutsiyada barcha millatlar va diniy guruhlar huquqlarining tengligi kafolatlangan. Shuningdek, Yoshlar ittifoqi va Yoshlar ishlari agentligi tomonidan turli millat vakillari o'rtasidagi muloqotni mustahkamlashga qaratilgan loyihalar amalga oshirilmoqda.

Ta'lim muassasalarida bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlari ishlab chiqilgan. Xususan, maktab va oliy ta'lim tizimida madaniy xilma-xillik, millatlararo muloqot va mojarolarni hal qilish bo'yicha darslar va treninglar tashkil etilmoqda. Bu jarayon jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va uyg'unlikni saqlashda muhim omil sifatida qaraladi.

Quyidagi jadvalda talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirishning asosiy yo'nalishlari, har bir yo'nalishning mazmuni, va bu jarayonni amalga oshirish uchun taklif etilgan amaliy tadbirlar yoritilgan:

Mavzuning asosiy yo'nalishlari	Mazmuni	Amaliy tadbirlar
Tolerantlikni shakllantirishga ta'sir qiluvchi ijtimoiy omillar	Oila, ta'lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarining talabalardagi	Ta'lim tizimida bag'rikenglikka oid maxsus darslar va mashg'ulotlar.

	bag'rikenglikni rivojlantirishga ta'siri.	
Tolerantlikning psixologik omillari	Empatiya, stressni boshqarish, muloqotga ochiqlik va madaniy xilma-xillikni qabul qilish kabi psixologik omillar.	Psixologik treninglar va empatiya rivojlantiruvchi amaliy mashg'ulotlar.
Ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirishda tolerantlikning roli	Madaniy guruhlar o'rtasidagi ijobiy aloqalar va muloqot orqali mojarolarni kamaytirish yo'llari.	Talabalar uchun ijtimoiy muloqot va madaniy uyg'unlikni mustahkamlashga qaratilgan loyihalar.
Tolerantlik madaniyatini shakllantirish usullari	Treninglar, seminarlar, madaniy tadbirlar va jamoaviy loyihalar orqali tolerantlikni rivojlantirish strategiyalari.	Madaniy xilma-xillikni qadrlashga yo'naltirilgan festival va ko'rgazmalar.
Xalqaro tajribalar	Skandinaviya, AQSh, Yaponiya va Fransiya tajribalarida tolerantlikni rivojlantirish dasturlari.	Xalqaro hamkorlikdagi talaba almashinuvi dasturlari.
O'zbekistonda tolerantlikni rivojlantirishning huquqiy asoslari	Konstitutsiya, davlat siyosati va yoshlar tashkilotlari orqali tolerantlikni qo'llab-quvvatlash.	Davlat tomonidan tolerantlikni rivojlantirish uchun qonunchilik va dasturlarni amalga oshirish.

Ushbu jadval talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirish uchun zarur bo'lgan omillarni tizimli ravishda yoritadi. Har bir yo'nalishda nazariy va amaliy yondashuvlar berilgan bo'lib, ular talabalar orasida madaniy uyg'unlik va mojarolarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Talaba yoshlar orasida tolerantlikni shakllantirish va ijtimoiy-madaniy mojarolarni kamaytirish zamonaviy jamiyatda dolzarb masala hisoblanadi. Tolerantlik madaniyati talabalarning shaxsiy rivojlanishi va ularning jamiyatda madaniy uyg'unlikni saqlashiga xizmat qiladi. Mazkur jarayon ijtimoiy va psixologik omillarga asoslanib, turli xil pedagogik usullar va strategiyalar orqali amalga oshirilishi zarur. Ta'lim tizimi, oila muhiti va xalqaro tajribalar bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda tolerantlik madaniyatini rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan bo'lib, yoshlarni bag'rikenglik ruhida tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu tadqiqot tolerantlikni shakllantirish uchun samarali strategiyalarni belgilash va mojarolarni kamaytirishda amaliy yondashuvlarni taklif qilish orqali jamiyat barqarorligiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
2. Bennett, M. J. (1993). *Developing Intercultural Competence in Multicultural Education*.
3. Berry, J. W. (2005). *Acculturation: Living Successfully in Two Cultures*. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(6), 697–712.
4. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
5. Benedict, R. (1934). *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin.
6. Alisher Navoiy. (1499). *Mahbub ul-Qulub*.
7. Abu Nasr Farobiy. (870–950). *Fozil odamlar shahri*.
8. Prezident Shavkat Mirziyoyevning yoshlarga oid davlat siyosati bo'yicha farmoni (2020).
9. UNESCO. (2000). *Declaration of Principles on Tolerance*.

Baratov Xumoyin Sharifovich,

*Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)*

JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARINING KASBIY MAHORATINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy mahorati va psixologik kompetentligining o'zaro aloqadorlik masalasi o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: sotsial intellekt, kasbiy kompetentlik, kasbiy mahorat, kasbiy pozitsiya, kognitiv, emotsionallik, sotsial moslashuvchanlik, KOSKOM-2.

Аннотация: В данной статье освещен вопрос о взаимосвязи профессиональных навыков и психологической компетентности учителей физического воспитания.

Ключевые слова: социальный интеллект, профессиональная компетентность, профессиональные навыки, профессиональное положение, познавательная, эмоциональная, социальная гибкость, КОСКОМ-2.

Annotation: This article highlights the issue of the relationship between professional skills and psychological competence of physical education teachers.

Abstract: social intelligence, professional competence, professional skills, professional position, cognitive, emotional, social flexibility, KOSKOM-2.

Kirish. Bugungi kunda butun dunyoda globallashuv jarayonining kechishi o'ziga xos ijtimoiy taraqqiyot tamoyillariga mos kadrlar tayyorlashni va shaxsga ijtimoiy-psixologik ta'sir etishni ta'minlovchi jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligiga bo'lgan ehtiyojining yanada ortib borayotganligini ko'rsatmoqda. Zero, barcha davlatlarda o'ziga xos tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyatiga qo'yiladigan talablar uning kasbiy, shaxsiy va intellektual faoliyati bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor qaratishni taqazo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan keyingi yillarda chiqarilayotgan qaror va farmoyishlarda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi, salohiyati juda yuksak bo'lishi lozimligi ko'rsatilgan. Jumladan, jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy faoliyatini rivojlanishi, birinchi navbatda, ushbu jarayonni tashkil etuvchi, boshqaruvchi, nazorat qiluvchi jismoniy tarbiya o'qituvchilarining dunyoqarashi va tafakkuridagi o'zgarishlarga ya'ni ularning kasbiy kompetentligiga bevosita bog'liq. Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy mahorati va kompetentligining o'zaro aloqadorligi masalasi bir qator pedagogik-psixologik adabiyotlarda ochib berilgan. Unda kasbiy mahoratni tug'ma xususiyatlar va fazilatlar bilan shartli belgilanmasligi ta'kidlangan va shu bilan birga ushbu mahoratning kasbiy kompetentlik bilan shartlanganligi holati alohida qayd etilgan.

Ayni paytda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi uning kasbiy bilimi va malakalari, boshqa bir tomondan kasbiy pozitsiyasi va psixologik sifatlar mutanosibligi bilan baholanishi mumkin. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari professionalizmi uning kasbiy faoliyati sharoitida o'zini turlicha namoyon qiladi. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun kasbiy faoliyatning turli sharoitlarda bir tomondan kasb talablariga mos kelishi boshqa bir tomondan esa o'zini kasbiy rivojlantirish mantiqiga rioya qilish, har qanday holatlarda ham ichki psixologik turg'unlikni saqlash muhimdir.

Demak, jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligining to'liq tuzilmasi motivatsion-yo'naltiruvchi bo'g'in, rivojlantiruvchi, tuzatuvchi korreksion va kasbiy maslahat xarakteriga ega bo'lganligi bilan xarakterlanadi.

Shu nuqtai nazardan jismoniy tarbiya o'qituvchilari psixologik kompetentligini o'rganish jarayonida har bir jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial psixologik kompetentligi va uning o'ziga xos imkoniyatlarini o'rganish va tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Yuqoridagilarga asoslanib tadqiqotimizda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi, uning psixologik kompetentligiga ham bog'liq degan mulohazani ilgari surgan holda jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligini tadqiq qilishda avvalo ularni psixologik kompetentligiga ta'sir etuvchi sotsial intellekt haamda emotsional intellekt omillarini o'rganishni maqsad qilib oldik.

Emotsionallik bilan sotsial intellekt tushunchalarini mazmunan tahlil etganda, bir biridan farq qiluvchi holat kuzatiladi, ya'ni intellekt tushunchasini kognitiv jihatdan inson ongi bilan bog'liq ekanligi, emotsionallik va sotsiallik esa shaxs faoliyatining affektiv sohasiga yaqinroq ekanligini ifodalaydi, ammo muammoning mazmunida aks etayotgan ikki tushunchani tahlil etishda boshqacharoq pozitsiyadan turib yondashish maqsadga muvofiq bo'ladi. Emotsional intellekt shaxsning emotsiyalari, ularning ifodalanishi va tartibga solinishini bildiradi. [5]

Jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellektini tadqiq etish dasturidan kutilayotgan g'oyaning tub zahirida jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy faoliyati va kasbiy kompetentligini yuqori natijalarga erishishiga yo'naltirishini ta'minlashdan iborat. Biz sotsial intellektga doir izlanishlarga tayanib jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellektini belgilovchi mezonlar majmuasini quyidagilarga ajratdik[6].

Kognitiv;

- 1.1. Insonlar haqida, o'zga insonlarni tushunishning maxsus qoidalarini bilish;
- 1.2. Sotsial xotira–insonlarni qiyofasi, ismini o'zlashtirishga yo'naltirilgan xotira;
- 1.3. Sotsial intuitsiya –insonlarning kayfiyatini, tuyg'ularini, xatti-harakatlarini tushunish motivi, sotsial mazmundagi xulq-atvorni mos tarzda kuzatuvchanlik qobiliyati;
- 1.4. Sotsial voqelikni bashorat qila olish shaxsiy xatti-harakatlari rejasini shakllantirish, o'zining faoliyatini jipslashtirishi, shaxsiy faoliyatini boshqalar ko'zi bilan ko'ra olishi va foydalanilma-gan muqobil imkoniyatlar orqali baholash.

Emotsional;

- 2.1. Sotsial ifodalalilik-emotsional ifodalilik, emotsional sezgirlik, emotsional nazorat o'rnatish;
- 2.2. Birgalikda qayg'urish-o'zga insonlarning holatiga kira olish, o'zini boshqalar o'rniga qo'ya olishi qobiliyati.
- 2.3. O'z-o'zini tartibga solish qobiliyati-o'zining emotsiyasi va kayfiyatlarini tartibga solish uquvi.

3. Xulqiy;

- 3.1. Sotsial idrok-suhbatdoshni tinglash malakasi, hazil-mutoyibani tushunish;
- 3.2. Sotsial o'zaro ta'sirlashuv-hamkorlikda ishlashga shaylik va qobiliyatlilik, o'zaro jamoaviy ta'sirlashuvga qobiliyatlilik;
- 3.3. Sotsial moslashuvchanlik – tushuntira olish va boshqalarni ishontira olish uquvi, o'zga kishilar bilan chiqishib ketish qobiliyati, atrofdagilar bilan munosabatlarda samimiylilikning namoyon etilishi.

Ushbu ajratilgan mezonlar jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellektini ifodalovchi har bir baholash tartibini shakllantirishi mumkin bo'ladi. Ushbu dastur faoliyat jarayonida sotsial intellektni rivojlanishini tashkil etuvchi umumiy yo'llanma sifatida xizmat qiladi. Dasturning yaxlit mazmuni jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellektini tadqiq etish borasida izlanishimizni to'laligini ta'minlaydi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial intellektini ta'minlashga qaratilgan psixologik yondashuv yo'llarini izlashga bo'lgan ehtiyojning tobora ortib borayotgani psixologlar oldiga davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan muhim tadqiqotlarni olib borish va bu boradagi barcha muammolarni bartaraf etishga astoydil kirishish vazifasini yuklamoqda. Chunki sotsial intellekt va psixologik kompetentlik o'rtasidagi uyg'unlikni o'rganmay turib, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining psixologik kompetentligini oshirish borasidagi chora-tadbirlar ko'lamini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish aslo mumkin emas.

Psixologik tadqiqotlarda sotsial intellektning strukturasini o'rganish borasidagi izlanishlardan ko'ra, umumiy intellektning tuzilishiga daxldor yondashuvlar anchagina ekanligini ko'zga tashlanadi (G. Ayzenk, Terstoun, R.B. Kettell, Dj. Gilford va boshqalar). Bugungi kunda ham sotsial intellekt muammosida eng ahamiyatli psixologik model sifatida Dj. Gilfordning nazariyasiga alohida e'tibor qaratiladi. [2]

Jamiyat jismoniy tarbiya o'qituvchilari shaxsiga yuqori talablar qo'yar ekan, unda psixologik yetuklik, kasbiy samaradorlik va sotsial talabchanlikka erishishni ta'minlovchi sotsial kompetentlikni taqozo etadi. Biz jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellektining o'ziga xosligini o'rganish barobarida sotsial kompetentligini o'rganishga murojaat qilishni lozim topdik. Buning uchun jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial kompetentligini aniqlashda V.N. Kunisyaning «KOSKOM-2» so'rovnomasidan foydalandik (kommunikativ va sotsial kompetentlikni aniqlash)[4].

Bu so'rovnoma orkali jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial intellekti bilan sotsial-psixologik kompetentlik xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganish orqali muammoning yangi qirralarini o'rganish imkoniyatiga ega bo'lish mumkin Shuningdek, jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellekti shaxslilik sifatleri, shaxslik tiplari, emotsional intellekti bilan o'zaro munosabatlarni o'rganish singari ularning sotsial-psixologik kompetentligini bilan bog'liq xususiyatlariga e'tibor qaratildi. Bu esa jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial intellektidagi boshqa jihatlarni yoritishga ham yordam beradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial-psixologik kompetentligi va kommunikativ kompetentligini o'rganishda qator jabhalar asosida yoritildi. Dastlab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial va kommunikativ kompetentligini aniqlashdan olingan ko'rsatkichlar jismoniy tarbiya o'qituvchilarining bosqichlarga ko'ra foiz hisobida aniqlandi va so'ngra sotsial intellektlari bilan o'zaro korrelyatsiya munosabatlari aniqlandi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial-psixologik kompetentligi va kommunikativ kompetentligi taqdim etigan o'n beshta band bo'yicha aniqlandi. Olingan empirik natijalar shuni ko'rsatdiki, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial kompetentligini ifodalovchi ko'rsatkichlar vazifasiga ko'ra ham farq qilar ekan..

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial intellekti bilan sotsial kompetentligining umumiy ko'rsatkichlari orasidagi korrelyatsion bog'lanish natijalari

	Shklalar	Социал интеллект			
		Muloqot ishtirokchisi-ning hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish	Noverbal muloqot harakatlarini tushunish	Verbal muloqot harakatlarini tushunish	Shaxslararo o'zaro ta'sirlashuv-ni tahlil etish
Sotsial kompetentlik	Insonlarni tushunish	-0,109	-0,023	-0,059	-0,151
	Vaziyatlarni tushunish	0,060	0,236*	-0,022	0,003
	Uddaburonlik	-0,012	0,198*	-0,009	-0,009
	Axloqiy ustanovkalar	0,038	-0,044	0,054	0,006
	Muvaffaqiyatga erishganlik motivatsiyasi	0,130	0,068	0,017	0,043
	Emotsional barqarorlik	0,172*	0,025	-0,059	-0,033
	Imidj	-0,121	-0,115	-0,124	0,293**
	Sotsial psixologik kompetentlik	0,024	0,097	0,088	0,140
	Verbal kompetentlik	0,193*	-0,075	0,012	0,115
	Operativ sotsial-psixologik kompetentlik	0,038	-0,021	-0,119	0,247**

	Ego kompetentlik	-0,146	0,027	-0,065	-0,142
	Kommunikativ kompetentlik	0,063	0,001	0,148	0,310**
	Ishonchlilik	0,137	-0,018	0,053	0,227**
	Barqaror insoniy munosabatlar	0,115	-0,031	0,017	0,096
	Shaxslilik kommunikativ imkoniyati	-0,200	0,042	-0,064	0,282**

Izoh: * $r \leq 0,05$, *** $r \leq 0,01$

Shuningdek, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaldagi holatlarida uddaburonlikka bo'lgan kompetentlik ham noverbal muloqot harakatlarini tushunish bilan uyg'unlashgan ekan ($r=0,236$, $r \leq 0,01$). Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining noverbal muloqot harakatlarini tushunish qobiliyatlari uddaburonlik imkoniyatlarini ham o'sishini ta'minlarkan. Shuningdek, bir qator sotsial-psixologik kompetentlik jabhalari sotsial intellekt o'rtasida to'g'ri korrelyatsion bog'lanishlar shakllangan ekan. Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunishlari bilan emotsional barqarorlik ($r=0,172$, $r \leq 0,05$), shaxslararo o'zaro ta'sirlashuvni tahlil etish bilan imidj ($r=0,293$, $r \leq 0,01$), muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish bilan verbal kompetentlik ($r=0,293$, $r \leq 0,01$), shaxslararo o'zaro ta'sirlashuvni tahlil etish bilan operativ sotsial-psixologik kompetentlik ($r=0,247$, $r \leq 0,01$), kommunikativ kompetentlik ($r=0,310$, $r \leq 0,01$), ishonchlilik ($r=0,227$, $r \leq 0,01$), shaxslilik –kommunikativ imkoniyatlari ($r=0,282$, $r \leq 0,01$) o'zaro uyg'un rivojlanayotgan ekan. Aytish mumkinki, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial intellekti bilan sotsial-psixologik kompetentligi o'rtasida ijobiy bog'lanishlar faoliyat jarayonida muhim, ammo ular to'laonli ko'rinishga ega emas. Faqat beshta mezon bo'yicha sotsial-psixologik kompetentlik sifatleri bilan sotsial intellekt o'rtasidagi to'g'ri ichki munosabat shakllangan va bu ko'rsatkichlar jismoniy tarbiya o'qituvchilari ning umumiy qiymatlari bo'yichadir. Agar ularning bosqichlarga ko'ra tahlil etadigan bo'lsak, sotsial intellekt bilan kompetentlik o'rtasidagi yana tarqoq bog'lanishlar kuzatilishi shubhasiz.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar natijasi bugungi kunda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi va sotsial-psixologik kompetentlik uyg'unligini taminlovchi dasturni ishlab chiqish va amaliyotga qo'llashga bo'lgan talab va ehtiyojning mavjudligini yana bir tasdiqladi. Chunki muayyan maqsadlarga qaratilgan mazkur dasturni ishlab chiqish tizimda faoliyat yuritayotgan jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilarga asoslanib, yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalarni umumlashtirgan holda jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligi va sotsial-psixologik kompetentligini tadqiq qilish bo'yicha quyidagilar aniqlandi:

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini xarakterlovchi komponentlar qatoriga sotsial-psixologik kompetentlikni qo'shish mumkin. Bu esa, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining psixologik kompetentligini kasbiy kamolotdagi holatini yanada chuqurroq tushunish imkonini berdi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial-psixologik kompetentligi aniq mezonli va tizimli, ilmiy asoslangan tadqiqot metodikasi asosida aniqlandi. Bu uning kasbiy kompetentligi bilan mazmuniy bog'liqligini tushuntirish imkonini berdi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilari sotsial-psixologik kompetentligini umumiy intellekt, emotsional intellekt, empatiya, ekspert baholash bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganilganligi natijalari singari sotsial-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarida ham bosqichlanish kuzatildi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sotsial-psixologik kompetentligi bosqichlarga ko'ra turli darajani aks ettirdi. Kasbiy kompetentlik bilan sotsial-psixologik kompetentlik o'rtasidagi korrelyatsion munosabatlar jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ta'lim bosqichsini o'zgarishiga ko'ra yaqqolroq bog'lanishni aks ettirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. –М., 2000.– с. 145-158
1. Анурин В.Ф. Интеллект и социум./ Введение в социологию интеллекта. –Н. Новгород. издательство Н-городского университета, 1997.– 266 с.
2. Геранюшкина Г.П. Социальный интеллект: методики оценки и развития. – Иркутск 2003.– 222 с.
3. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс 3-изд., изд-во «ОлмаПресс» С.Петербург – Москва 2002. – 188 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996. – 144 с.
5. Собирова Д.А. Социал интеллект: назария ва амалиёт. Тошкент.: “Фан”, 2013. – 160 б

Nusratova Mexriniso Baxshilloevna,
Buxoro innovatsiyalar universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PAGOG-TALABA MUNOSABATLARIDA ALTRUISTIK MOTIVLAR SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETEMINATLARI

Annotatsiya: Maqolada pedagog-talaba munosabatlarida altruistik motiv shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarning tahlili keltirilgan. Pedagog-talaba munosabatlarining altruistik motiv shakllanishida bilish jarayonlari, hissiy-irodaviy sifatlar, individual psixologik xususiyatlar ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: altruizm, motiv, talaba, gender xususiyat, empatiya, axloq, egoizm.

Аннотация: В статье представлен анализ социально-психологических факторов формирования альтруистического мотива в отношениях педагога и ученика. Показана значимость познавательных процессов, эмоционально-волевых качеств и индивидуально-психологических особенностей в формировании альтруистических мотивов отношений учителя и ученика.

Ключевые слова: альтруизм, мотив, студент, гендерная характеристика, сопереживание, мораль, эгоизм.

Abstract: The article presents an analysis of the socio-psychological factors of the formation of altruistic motives in teacher-student relationships. The importance of cognitive processes, emotional-volitional qualities, and individual psychological characteristics in the formation of altruistic motives in teacher-student relationships is shown.

Key words: altruism, motive, student, gender characteristic, empathy, morality, egoism.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida «jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik va oilaviy muammolar bilan ishlash tajribasiga ega hamda o'zlariga yuklatilgan vazifalar ijrosini yuqori kasbiy darajada ta'minlay oladigan malakali kadrlar» tayyorlash bilan bog'liq talablarning qo'yilishi tanlangan mavzuning dolzarbligini yana bir karra asoslab beradi. Yuqorida keltirilgan tahliliy ma'lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, psixologning kasbiy faoliyati negizida «yordam berishga undovchi xulq motivlari» yotadi. Biz dissertatsion tadqiqotimizda tanlab olgan «altruizm» fenomeni ham aynan sharqona milliylikni o'zida mujassamlashtirgan va «yordam berishga undovchi xulqni» ifodalovchi tushunchadir. Altruizmning bosh g'oyasi – o'zgalar qiziqishlariga yo'naltirilgan va hech qanday manfaat ko'zlanmaydigan xulq-atvordir.

Altruistlar odatda o'zlarining xatti-harakatlari bilan qabul qilingan me'yorlarning mavjudligiga putur etkazadigan va jamoat manfaatiga erishishga xalaqit beradiganlarni jazolaydilar.

Shveytsariya iqtisodchilari bu modelni nafaqat tajribalar natijalariga asoslanib tavsiflab berishdi, balki uni jamiyat taraqqiyotining muhim omillari qatoriga kiritdilar. Olimlarning fikricha, altruistik jazo odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni sezilarli darajada oshiradi. Jamiyat yuqori darajadagi tashkilotga ko'tarildi, chunki odamlar o'zaro muzokaralar olib borish, umumiy maqsadlar qo'yish va ularga erishish uchun ko'pincha o'zlarini qurbon qilish qobiliyatidir. Katta ehtimollik bilan olimlar, altruistik jazo umumiy madaniy xususiyatdir va uning shaxsiyati qaysi jamiyatda shakllanganidan qat'i nazar, har bir insonga xosdir, deb hisoblashadi.

Gollandiyalik nevrologlar, insonni uchinchi shaxs tomonidan jazolanganidan keyin normalarga rioya qilishga majbur qiladigan asab mexanizmlarini o'rganishga asoslanib, zamonaviy adliya tizimi altruistik jazoga asoslanganligini ta'kidladilar. Ishning tafsilotlarini Nature Neuroscience jurnali sahifalarida topish mumkin.

Altruistik jazoning yana bir jihati - ijtimoiy me'yorlarni buzganlarga hukm chiqarilgandan so'ng, odamda paydo bo'ladigan qoniqish va quvonch hissi. Hissiy qoniqish darajasiga ko'ra, egoistlarning adolatli jazolanishidan kelib chiqadigan tuyg'u, yaqinlar uchun qilingan

harakatlardan olingan his-tuyg'ularning butun doirasiga o'xshaydi. Agar biror kishi boshqasini nopok xatti-harakati uchun jazolash orqali moddiy yo'qotishlarga duchor bo'lsa ham, bu hech bo'lmaganda mukammallikdan qoniqish hissini kamaytirmaydi. Buni 2001-yilda Ernst Fehr va Saymon Xeter tomonidan o'tkazilgan iqtisodiy o'yin natijalari tasdiqlaydi.

O'yin ishtirokchilari kichik guruhlariga bo'lingan, ularning har birida bittadan "muhtoj" bo'lgan. Subyektlardan yutuqni moddiy imkoniyatlardan mahrum bo'lgan guruh a'zolariga yordam berishga sarflash uchun pul uchun o'ynash so'ralgan. Miqdori guruhning umumiy fondidan berildi. Ishtirokchilarning har biri umumiy fondga qancha mablag' ajratishni mustaqil ravishda hal qilishlari mumkin edi. Qolgan yutuqlar guruhning barcha a'zolari o'rtasida teng taqsimlandi: sub'ektlar qancha ko'p mablag' ajratsa, ular shunchalik ko'p qaytarib oldi. Olimlar bu vaziyatda ba'zi ishtirokchilar boshqalarning ulushini olishni kutganidek, hissa qo'shish istagini yo'qotganini payqashdi. Tadqiqot mualliflari ishtirokchilarga insofsiz o'yinchilarni jazolash huquqini berishgan, lekin faqat pul uchun: kimnidir jazolash uchun bu huquqni sotib olish kerak edi. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning taxminan 84 foizi aybdorni kamida bir marta, 34 foizidan ko'prog'i besh yoki undan ko'p marta to'lagan va barcha ishtirokchilarning o'ndan bir qismi ikki o'nlab marta zarar ko'rgan.

Yaqinda Garvard va Yel universitetlaridan bir guruh iqtisodchilar va psixologlar kattalar ongida altruistik jazo modeli mavjudligini yana bir bor empirik tarzda tasdiqlashga qaror qilishdi.

"Agar men birovning xudbinligini qoralasam, men sizga nisbatan xudbin emasligimni bildiraman" munosabati asosiy sifatida qabul qilindi. Shveytsariyalik olimlar singari tadqiqot guruhi ham "muhtoj" ishtirokchi bilan iqtisodiy o'yin o'ynadi. Guruh a'zolariga rollar berildi: "yordamchilar" "muhtojlarga" pul berish yoki bermaslik to'g'risida qaror qabul qilish huquqiga ega edilar va "jazolovchilar" - agar u xohlamasa, "yordamchi" ni jazolash imkoniyati uchun to'lash kerakmi? baham ko'ring. Alohida rolni uchinchi tomon kuzatuvchilari o'ynadi, ular o'yin natijalariga ko'ra kim bilan hamkorlik qilishni tanlashlari kerak edi.

Barcha ishtirokchilarning kuzatishlari shuni ko'rsatdiki, insofsiz xatti-harakatlarni jazolash istagi jamiyat a'zosining ishonchlilik darajasi sifatida baholanadi: kuzatuvchilar jamoat axloq normalarini buzganni jazolash istagi uchun pul to'laganlar bilan bog'lanishga ko'proq tayyor edilar.

Olimlar altruistik jazo modelining yangi jihatlarini aniqladilar: birovning uchinchi shaxsning xudbinligini tanqid qilish, birinchi navbatda, o'zining jamiyat uchun ishonchliliigi haqidagi bayonot sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Xulq-atvor modeli "altruistik" deb atalsa-da, "umumiy manfaat uchun fidoyilik" faqat uning tashqi belgisidir. Zaiflarni himoya qilib, shaxs o'z kuchini namoyish etadi va shu bilan uni yangi kuch sifatida tasdiqlaydi.

Altruizm fenomeni bir qancha fanlar doirasida tadqiq qilingan va uning o'ziga xos jihatlari yoritib berilgan bo'lishiga qaramay, psixologik mexanizmlarini milliy kontekstda o'rganish masalasiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Altruizm tushunchasiga olimlar turli izohlar berishgan. Jumladan, E.V.Sidorenkoning ta'kidlashicha, altruizm – bu subyektning ixtiyoriy ravishda o'zgalarga yordam berishga qaratilgan erkin harakatidir.

V.V.Solovyov tadqiqotlarid esa altruizm deganda «boshqa insonlarga nisbatan axloqiy birdamlik»ni tushunishni taklif etadi.

Taniqli olim O.A.Gulevichning ta'kidlashicha, esa «altruizm – bu shaxsning o'z manfaatlariga asoslangan boshqa mustaqil motivlardan farqli ravishda uning asosida o'zgalarga beg'araz g'amxo'rlik qilish va sevis, guruh uchun o'zini fido qilish, mas'uliyatni his etish ehtiyoji yotadi». Yuqorida keltirilgan izohlarga asoslanib, shuni aytishimiz mumkinki, altruizm – shaxsning o'zgalarning manfaatlariga yo'nalgan, stenik hislar asosida yuzaga keladigan, qadriyatlar tizimida barqaror xarakterga ega bo'lgan shaxs xususiyatidir.

Altruizm, ratsional altruistik xulq muammosini turli fanlar kontekstida tadqiq etilgan. Sotsiologiyada altruistik xulq shaxsning jamiyatga integratsiyasi bilan, demokratik tamoyillarni amalga qo'llanilishi bilan bog'lab izohlansa, pedagogikada shaxs ma'naviy qiyofasining asosiy

mezoni, ijtimoiy faollik motivi sifatida, psixologiyada esa shaxs psixoemotsional holati va xulq-atvorning o'ziga xos tarzda uyg'unlashuvi bilan bog'lagan holat tushuntiriladi. Psixologiyada altruizm ijtimoiy xulq-atvor sifatida qaraladi va uning motivlarini tushuntirishda uch xil yondashuv mavjud: psixologik (ijtimoiy o'zaro almashinuv), ijtimoiy (ijtimoiy normalar), biologik (evolyutsiya).

Altruizm mohiyatini ochib beruvchi nazariyalardan biri psixologik yoki ijtimoiy o'zaro almashinuv nazariyasidir. Ushbu nazariyaning mohiyatiga ko'ra, jamiyatda har qanday shaxslararo munosabatlar zahirida o'zaro manfaatdorlik yotadiki, shunga muvofiq altruizm – bu mehr-muhabbat, hurmat, g'amxo'rlik kabi psixologik hissiyot va ijtimoiy qadriyatlarining o'zaro almashinishidir. Bunda altruistik harakat qilayotgan shaxs o'ziga albatta shunday munosabat qaytishini kutadi. Odatda bunda «kamroq berib»– «ko'proq olish»ga mo'ljallab altruistik harakat sodir etiladi.

Ijtimoiy o'zaro almashinuv nazariyasida 2 xil nuqtai nazar mavjud: ya'ni niqoblangan egoizm va uzoq davom etgan empatiya. Birinchi nuqtai nazar tarafdorlarining ta'kidlashlaricha, altruistik harakatlarni amalga oshirayotgan kishining xulq-atvori negizida o'ziga bahoni oshirish, o'ziga bo'lgan ishonch yoki hurmatning ortishi, o'zidan qoniqish va g'ururlanish kabi hissiyotlarni boshidan kechirish ehtiyoji yotadi. Masalan, OITS bilan kasallangan bemorlarga g'amxo'rlik qilayotgan shaxslar xulq-atvori motivatsiyasini tahlil qilgan Mark Snaydep, Allen Omoto va Djil Klepilar 4 ta umumiy qo'zg'atuvchi omilni aniqlaganlar.

Axloqiy omillar ya'ni, umuminsoniy, milliy qadriyatlarga va ijtimoiy me'yorlarga muvofiq harakatlanish istagi bilan bog'liq. Shaxsdagi altruizmning ontogeneza paydo bo'lishi va ifodalanishi masalasini L.Kolbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi orqali tahlil etish mumkin. Bolada «yaxshi»va «yomon»orasidagi farqni anglash bilan bog'liq ravishda axloqiy tushunchalar shakllana boshlaydi. Bolalar psixologiyasidan ma'lumki, tarbiyada jazolash va rag'batlantirish bolaning axloqiy mushohadalariga o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zgalarga yordam beradigan bola o'zgalarning his-kechinmalarini tushuna oladigan, o'zini boshqalar o'rniga qo'yib ko'ra oladigan bo'ladi. Masalan, o'zining sevimli o'yinchog'ini do'stiga o'ynashi uchun berib turgan bola do'stining aynan shu o'yinchoqni o'ynagisi kelayotganligi bilan bog'liq kechinmalarni his qila oladi.

Bolaning arzimagan ijtimoiy faolligini va mehribonchiligini rag'batlantirish ularning altruizmga moyilligini oshiradi. Ayniqsa, altruizmning ichki motivatsiyasi bo'lib xizmat qiladigan dispozitsion rag'batlantirishning o'zni alohida. Masalan, ota yoki ona bolani rag'batlantirish maqsadida «menga nonushta tayyorlashga yordam berganing uchun rahmat», «senga ishonish mumkinligini bilaman, chunki sen o'z vaqtida yordamga kelasan»kabi jumalardan foydalansa bolada ham altruizmga moyillik shakllanadi va shu bilan bir qatorda uning «Men siymosi»va o'z-o'ziga beradigan bahosining ortishiga sabab bo'ladi. Aynan mana shunday dispozitsion rag'batlantirish orqali bolada «jamiyatga keraklik, jamiyat uchun foydalilik hissi»shakllanib, «Men siymosining»ijtimoiy ma'qullangan jihatlari rivojlanib boradi va bolaning o'ziga ishonchi ortadi. Bola tarbiyasida dispozitsion rag'batlantirish orqali intensional tajriba shakllanib, endi altruistik xulq uning qadriyatlari, dunyoqarashiga singib ketadi.

Kognitiv omillar ya'ni, kishilarga yordam berish orqali ularning dunyoqarashi, bilimlarini o'rganish hamda shaxsiy malaka va tajribani orttirish bilan bog'liq omillar. Altruistik xulq-atvorni shakllanishida kognitiv omillarning o'zini tushuntirishda Jonatan Seglovning «Kognitiv ssenariy modeli»dan foydalanishimiz mumkin. Jonatan Seglovning «Kognitiv ssenariy modeli» ga muvofiq bola qachonki altruistik xulq-atvor haqida tushunchaga ega bo'lsagina o'zgalarga yordam beradi. J.Piajening fikricha, bolalarning o'zgalarga beg'araz yordam bermasligining sababi, ular qanday qilib yordam berishni bilmasliklaridadir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning xulq-atvori xarakter xususiyatlarini shakllanishida taqlidchanlik muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan tabiiy eksperiment o'tkazilganda bolalar o'z tengdoshlariga taqlid qilganlar. Masalan, boshqa tengdoshlarining bemorlarga qanday g'amxo'rlik qilayotganini yoki onasiga stol ustini yig'ishtirishga yordam berayotganini ko'rgan bolalarda altruistik xulq-atvorni amalga oshirishga

moyillik yuqori bo'ladi. Ushbu kognitiv ssenariyda ota-ona va do'stlar asosiy model vazifasini bajaradilar. Masalan, o'zgalar haqida qayg'urishni biladigan, ijtimoiy mas'uliyati yuqori bo'lgan onaning farzandida empatiya hissi yuqori darajada shakllanadi. Agar ona boshqalarga yordam berishga tashna bo'lsa, uning zurriyotida hamkorlik qilishga, o'zgalarga yordam berishga intilish hissi yuqori bo'ladi. Bizga ma'lumki, yuqori darajadagi empatiya hissi altruistik xulqning ichki motivatsiyasi bo'lib xizmat qiladi.

A.Banduraning «ijtimoiy o'rganish» nazariyasiga muvofiq esa, bolani kundalik ish vazifalariga o'rgatish orqali uning shaxsiy malaka va tajribani orttirish mumkin degan fikr ilgari suriladi. Ota-onalar o'z farzandlarini kundalik uy yumushlariga yordam berishga o'rgatish orqali ularda ijtimoiy ma'qullangan xulq-atvorni shakllantirishi mumkin. Oilaviy hayotda o'z yaqinlariga yordam berish ko'nikmasi shu tarzda shakllantiriladi va bunday oilada voyaga yetgan bolalarda altruizmga undovchi motivatsiya barqaror bo'ladi.

Ijtimoiy omillar jamiyat a'zosiga aylanish va guruhviy qo'llab-quvvatlashni his etish istagi bilan bog'liq omillardir. Shaxs va jamiyat hayotida ijtimoiy ta'sirlarning roli beqiyosdir. Aynan ijtimoiy ta'sirlar, ya'ni, ijtimoiy norma, sanksiya, ijtimoiy mas'uliyat hissi va ijtimoiy rollarning o'zaro ta'siri natijasida kishilar altruistik xatti-harakatlarni sodir etadilar.

Shaxs guruhviy qo'llab-quvvatlanishga erishish uchun ijtimoiy mas'uliyat va ijtimoiy kompetentlikka asoslangan altruizmga asoslangan xulq-atvorni sodir etadi. M.Snayder va boshqalarning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, insonlar hech qanday manfaatlarsiz ham ijtimoiy mas'uliyat hissi ta'sirida o'z shaxsini sir tutgan holda yordam beradilar. Bu orqali inson o'z qadr-qimmatini, o'z «Men»iga beradigan bahosini ortishiga erishadi. Boshqachasiga aytganda, o'zida «Meni»haqidagi tasavvurlarini pozitiv tomonga o'zgarishiga sabab bo'ladi.

O'sib kelayotgan yosh avlodda ijtimoiy mas'uliyat hissini tarkib toptirish muhim ahamiyatga ega. Bolada ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish uchun quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

- bolaning guruhdagi pozitiv faolligini qo'llab –quvvatlash;
- bolaning ijtimoiy faolligini oshirish uchun uni jamoat ishlariga jalb qilish;
- shaxslararo muloqotga kirishish madaniyatini ya'ni, kommunikativ kompetentlikni, ijtimoiy persepsiyani shakllantirish;
- o'z-o'ziga beradigan bahoni oshirish;
- bolada «ijtimoiy keraklik hissini»tarbiyalash.

Shaxsdagi ijtimoiy mas'uliyatni oshirishda ijtimoiy kompetentlikning o'rni beqiyosdir. Bolada ijtimoiy kompetentlik hissi, ya'ni kimgadir qiyin vaziyatlarda qanday yordam berish ko'nikmasi mavjud bo'lsagina u altruizmni namoyon qiladi. Masalan, agar 5 sinf o'quvchisiga «jahon adabiyoti durdonalari»ruknida ma'lumot to'plash topshirig'i berilsa, u aynan shu mavzu bo'yicha ma'lumotga ega bo'lgan o'quvchigina qiynalayotgan sinfdoshiga yordam berishi mumkin. Shaxs kimgadir yordam berishidan oldin yordam berish usullaridan xabardor bo'lishi aynan ijtimoiy kompetentlikni belgilab beradi.

Voyaga yetayotgan bolada ijtimoiy mas'uliyat va kompetentlikni shakllanishida ota-ona, murabbiy, pedagog va uni o'rab turgan ijtimoiy muhit birdek ma'suldir.

Psixologik omillar shaxsiy «Men»ni psixologik himoyalash (aybdorlik hissidan qutilish), o'z-o'ziga bahoning ortishi, o'zini-o'zi nazorat qilish, o'ziga ishonchning vujudga kelishi, shaxsiy qadr-qimmatni anglab yetish bilan bog'liq omillar majmuasidir.

Jumladan, Freyding konsepsiyasida altruizmni namoyon bo'lishi subyektning aybdorlik hissini susaytirishga bo'lgan nevrotik ehtiyoji yoki siqib chiqarilgan dastlabki egoizmni kompensatsiyalash sifatida ko'rib chiqilgan. Ushbu fikrni X.Xekxaufen ham ta'kidlab o'tgan, ya'ni aybdorlik hissi insonlarni altruizmga moyilligini oshiradi.

Insoniyat tarixidan ma'lumki, aybdorlik hissi kishilarning eng og'riqli hislaridan biridir, og'riqlik darajasi kuchliligidan, hatto undan qutilish uchun turli psixologik himoya mexanizmlari ham ishlab chiqilgan.

Altruizm – bu aybdorlik hissidan qochishning eng ishonchli usulidir, deb qaralgan. Bu borada E.Maccoby va C. Jacklin ham tadqiqotlar olib borganlar. Tadqiqotlardan ma'lum

bo'lishicha, shaxs o'z aybini anglaganidan so'ng iloji boricha atrofdagilarga, yaqinlariga beg'araz yordam berishga intilar ekan, go'yoki o'zgalarga yordam berish orqali o'z aybini yuvishi mumkindek o'zini his qilar ekan. K.Izard fikricha, aybdorlik hissi - ijtimoiy mas'uliyatni tarbiyalashning asosiy omili bo'lib, shaxs aybdorlik hissini kamaytirish uchun altruistik xulqni sodir etadi. Psixologik manbalarning tahlili asosida shuni aytish mumkinki, altruistik xulq shaxsning axloqiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan intellektual tipdagi psixologik himoya mexanizmidir.

Bugungi kunda altruizm fenomenini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj eng avvalo, jamiyatda, guruhlar orasida sodir bo'layotgan vaziyatlardagi stressogen omillar ta'sirida shaxs xususiyatlarida agressivlikning ortib borayotganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan aholi orasida migratsiyaning kuchayishi xalqlar, millatlarning bir-biri bilan «til topishish» istagining yuqoriligi o'zaro beg'araz munosabatlarni talab etayotganligi, uchinchi tomondan, aholi orasidagi asotsial xulqni oldini olishning o'sib borishini potensial kamaytirishning eng qulay usuli sifatida shaxslararo munosabatlarda altruistik qadriyatlarni kuchaytirish zaruratini dolzarblashib borayotganligi bilan belgilanadi. Ayniqsa, shaxsning qadriyat tizimida barqaror altruizmning shakllanishi mazkur muammolarga qarshi kurashishning yetakchi usuli sifatida qaralmoqda.

Altruizm fenomenining psixologik tamoyillaridan ham ko'rinib turibdiki, bugungi kunda shaxslararo munosabatlarda mazkur jihatni qadriyat darajasiga aylantirish yoshlarni turli «ommaviy madaniyat» ko'rinishlariga nisbatan «psixologik immunitet»ni shakllantirishning muhim komponenti hisoblanar ekan.

Yuqorida altruizmni biosotsiopsixologik tushuncha deb izohladik. Buning asosiy sabablari mazkur fenomenning shaxs qadriyatlar tizimida barqaror xususiyat sifatida shakllanishida o'ziga xos bosqichlar mavjud bo'lib, uning negizida biologik, psixologik, ijtimoiy determinantlar bir xil ta'sir darajasiga ega. Mazkur bosqich quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi:

- Altruistik mayllar – har bir shaxs dunyoga kelganda o'z nasliga g'amxo'rlik qilish instinktlari bilan dunyoga keladi. Aynan ushbu instinktlar altruizmning biologik asosini belgilaydi va insonda anglanmagan altruistik xatti-harakatlarni faollashtiradi.
- Altruistik hislar – altruistik mayllar shaxsda altruistik reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Mazkur reaksiyalar muayyan bir kechinmalar, hislar shaklida ifodalanadi. Altruistik hislar stenik xarakterga ega bo'lib, insonni kimgadir yordam berish uchun faollashtiradi.
- Altruistik ustanovkalar – shaxsning o'ziga beradigan ichki barqaror ko'rsatmalari tizimi.
- Altruistik yo'nalganlik – shaxsning o'zgalarga yordam berishga moyilligini anglatuvchi barqaror shaxs xususiyati.
- Altruistik xulq motivlari – shaxsni beg'araz yordam berishga undovchi kuch.
- Altruistik xulq – anglangan yoki qisman anglangan o'zgalarga beg'araz yordam ko'rsatishga yo'nalgan axloq.

Bizga ma'lumki, bo'lajak psixologlar shaxslararo munosabatlar hamda kasbiy shakllanish jarayonining subyekti sifatida muayyan bir guruh, jamiyat, etnos a'zosidir. Har bir guruh, jamiyat, millat shaxsning shakllanishiga o'ziga xos tarzda ta'sir etadi va uning ijtimoiy dunyoqarashi, axloqiy tamoyillarini shakllanishiga ta'sir etadi. Shaxsdagi altruistik xulq motivlarining reprezentatsiyalanishi ham aynan ijtimoiy ta'sir mexanizmlarini shaxs tomonidan anglanilganligi hamda axloqiy tushunchalar tizimini shakllanganlik darajasiga bog'liqdir.

Biz talabalarda altruistik motivlarni shakllanishiga pedagog munosabatini ta'sirini ko'rib chiqdik. Buning uchun Metodika A.M.Markova A.Y.Nikonova bilan birgalikda ishlab chiqilgan yondashuvga asoslanadi. Mualliflar pedagog mehnatining uslubiga ta'rif berishda quyidagi xususiyatlarga asoslanishgan:

- ✓ uslubning mazmuniy xususiyatlari (o'qituvchi o'z mehnatining jarayoni yoki natijasiga manfaatli yo'nalganligi);
- ✓ pedagogning o'z ish faoliyatida nazorat-baholash bosqichlarini qo'llashi;
- ✓ uslubning dinamik xarakteristikalar (moslashuvchanlik, barqarorlik, o'zgaruvchanlik va boshqalar);

✓ samaradorlik (o'quvchilarning bilim darajasi va o'rganish ko'nikmalari, shuningdek, ularning o'rganilayotgan mavzuga qiziqishi).

Shaxsda altruizmga asoslangan xulq motivlarini shakllantirishda ratsional emotiv terapiyaning ham o'rni kattadir. Ratsional emotiv terapiya Albert Ellis tomonidan taklif etilgan bo'lib, shaxs xulq-atvorida namoyon bo'layotgan irratsional fikrlar va hissiy kechinmalarni bartaraf etishda qo'llaniladi. Ratsional emotiv terapiyaning negizida "insonlar yaxshilikka intiladilar" degan tamoyil yotadi. Chindan ham, inson hamisha yaxshi yashashga, baxtli bo'lishgan, insonlar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishga urinadi, lekin ba'zan irratsional fikrlar insonga pozitiv emotsiyalarni his etishi uchun xalaqit qiladi. Ratsional emotiv terapiya nuqtai nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, altruizm ham xuddi shunday. Ayrim holatlar, ya'ni ichki motivatsion to'siqlar ham mavjudki, shaxsni atrofdagilarga yordam berishini tormozlaydi. Altruizm shaxs xulq-atvorini to'liqligicha aks ettirsagina u anglangan qadriyatlar tizimiga aylanishi va shaxsning hayoti mazmuniga singib ketishi mumkin. Altruizm kishilarning kundalik muloqot va faoliyatida ijtimoiy-psixologik voqelik sifatida namoyon bo'ladi.[5]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, talaba-pedagog munosabatlari bevosita shaxsda altruizm motivlarini shakllanishiga ta'sir etmay qolmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2016 yil 14 sentyabrdagi O'RQ-406 «Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida» Qonuni / <http://lex.uz>.
2. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 2 dekabrda O'RQ – 585 sonli «Volontyorlik faoliyati to'g'risida» Qonuni / Xalq so'zi gazetasi. 2019 yil 3 dekabr. №249 (7479) 3-bet.
3. Atabayeva N.B. Altruizmning shakllantirishning ilmiy-amaliy asoslari. // Pedagogika – Toshkent, 2024. №5. B. 118-121.
4. Nusratova M.B. Bo'lajak psixologlarda altruizmni rivojlantirishning metodologik asoslari. //Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. ISSN 2181-6833. Buxoro. №8, 2023. – B. 53-56.
5. Шаповаленко И.В. Возрастная психология. – М.: Гардарики. 2007. – 349 с.
6. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. - М.: Питер. 2000. -46 с.

O'ZBEK OILALARIDA NIZOLAR AJRALISHLARNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek oilalarida nizolar va ajralishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda oilaviy ziddiyatlarning asosiy sabablari, ularning ijtimoiy va psixologik omillar bilan bog'liqligi, shuningdek, bu jarayonlarning oila a'zolariga, xususan, bolalarga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilinadi. Maqolada nizolarni bartaraf etish va ajralishlarning oldini olish uchun taqdim etilgan amaliy strategiyalar va yondashuvlar yoritilgan. O'zbek oilalarining milliy qadriyatlari va globallashuv davridagi ijtimoiy o'zgarishlar kontekstida, oilaviy nizolarning oldini olishning samarali usullari muhokama qilingan. Ushbu tadqiqot oilaviy barqarorlikni ta'minlash va jamiyatdagi ijtimoiy uyg'unlikni mustahkamlash uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: oilaviy nizolar, ajralishlar, ijtimoiy-psixologik omillar, ruhiy salomatlik, empatiya, bolalar psixologiyasi, milliy qadriyatlar, muloqot ko'nikmalari, globallashuv, jamiyat barqarorligi.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению социально-психологических особенностей конфликтов и разводов в узбекских семьях. В исследовании рассматриваются основные причины семейных разногласий, их связь с социальными и психологическими факторами, а также влияние этих процессов на членов семьи, особенно на детей. В статье описаны практические стратегии и подходы, предлагаемые для устранения конфликтов и предотвращения разводов. Особое внимание уделено национальным ценностям узбекских семей и социальным изменениям в условиях глобализации. Это исследование имеет актуальное значение для обеспечения стабильности семьи и укрепления социальной гармонии в обществе.

Ключевые слова: семейные конфликты, разводы, социально-психологические факторы, психическое здоровье, эмпатия, психология детей, национальные ценности, навыки общения, глобализация, социальная стабильность.

Abstract: This article is devoted to the study of the socio-psychological characteristics of conflicts and divorces in Uzbek families. The research examines the main causes of family disputes, their relationship with social and psychological factors, as well as the impact of these processes on family members, especially children. The article highlights practical strategies and approaches suggested for resolving conflicts and preventing divorces. Particular attention is paid to the national values of Uzbek families and social changes in the context of globalization. This study is of crucial importance for ensuring family stability and strengthening social harmony in society.

Keywords: family conflicts, divorces, socio-psychological factors, mental health, empathy, children's psychology, national values, communication skills, globalization, social stability.

Kirish. Oila har bir jamiyatning asosiy ijtimoiy birligi bo'lib, uning barqarorligi va mustahkamligi butun jamiyat rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ammo zamonaviy hayotning dinamikasi, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy omillar ta'siri ostida oila munosabatlarida mojarolar va ajralishlar soni ko'payib bormoqda. O'zbek oilalari ham bu jarayonlardan chetda emas, ayniqsa, so'nggi yillarda oilaviy nizolar va ajralishlarning ko'payishi dolzarb muammo sifatida ko'rilmogda.

O'zbek oilalari an'anaviy qadriyatlar va milliy urf-odatlariga asoslangan bo'lsa-da, globallashuv, madaniyatlararo muloqotning kuchayishi va zamonaviy hayotning qiyinchiliklari ko'plab oilaviy ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda. Ajralishlar esa nafaqat oilaviy munosabatlarning izdan chiqishini, balki bolalarning psixologik holatiga, oila a'zolarining ruhiy salomatligiga va jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka ham salbiy ta'sir qiladi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, oilaviy nizolar va ajralishlarning sabablari, ularni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va oldini olish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqish jamiyat barqarorligini saqlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro hurmat, muloqot va bir-birini qo'llab-quvvatlash tamoyillari yetarlicha rivojlanmagan hollarda, bu kabi mojarolar chuqurlashadi. Shu sababli, oilaviy nizolarni psixologik tahlil qilish, ajralishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish va ularni oldini olish bo'yicha tizimli yondashuvlar zarur.

Ushbu tadqiqot oilaviy nizolar va ajralishlarning kelib chiqish sabablari, ularning psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi, shuningdek, ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Mazkur mavzu nafaqat oilaviy barqarorlikni ta'minlash, balki umuman jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda oila va undagi o'zaro munosabatlar alohida qadriyat sifatida qaralishi ham bu borada yurtimizgagina xos bo'lgan ma'lum qonuniyatlarning borligini dalillaydi. Shu bois ham, mavjud muammoni xududiy va etnopsixologik xususiyatlarni inobatga olgan holda o'rganish zarur.

Yangi davr ingliz demokratlari va fransuz ma'rifatparvarlaridan D. Pristli, Sh. Monteske, D. Didro, J. Russo, Volterlar nizolarni ko'proq salbiy jarayon sifatida baholashgan. Ulardan tashqari, I. Kant, T. Gobss, Gegel, T. Maltus, Ch. Darvin, G. Spenser, U. Samner, L. Gumplovich, G. Zimmel, R. Park kabi sotsiolog, faylasuf, iqtisodchi olimlarning asarlarida ham mazkur muammo, bevosita jamiyat miqyosida, siyosiy jarayonlar doirasida o'rganilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu esa, o'z navbatida tadqiqot predmetini aniqlash va umumiy xulosalar chiqarish jarayonida muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Bahovuddin Naqshbandi, Ahmad Yassaviy, At-Termiziy, Al-Buxoriy, Bobarahim Mashrab, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nosir Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi mutafakkirlar o'zlaridan oilaviy hayot masalalari bo'yicha bebaho xazinani meros qoldirganlar. Ular o'zlari-ning shaxsiy tajriba va kuzatishlariga asoslanib, zamondoshlari hamda donishmandlarning oilaviy muammolar borasidagi qarashlarni tahlil qilib, qimmatli fikr-mulohazalarini bayon etishgan.

Muhokama va natijalar tahlili. Ahmad Donish: "Agar kelin-kuyov birovlarining gaplariga, fisqu-fasodlariga kirar ekanlar, ularning shirin turmushlari buziladi, oralariga sovuqlik tushadi", – degan edi Bu fikrlari orqali u yosh oila hayotiga boshqa kishilarning noo'rin aralashuvi, ba'zi hollarda salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinligini izohlab beradi. Ushbu mutafak-kirning oila va uning muammolari yuzasidan bildirgan qator qimmatli fikr-mulohazalari hamda bebaho asarlari butun dunyoda tan olinib, bir necha tillarda tarjima qilingandir.

Mavzuning muammosi nuqtai nazaridan xorijda va yurtimizda chop etilgan ilmiy asarlar tahlili shuni ko'rsatadiki, nizo yoki ziddiyatlarning insoniy munosabatlar tizimida sodir bo'lishi tabiiy holat hisoblanib, ularni o'rganish jamiyat boshqaruvini yengillashtirishga xizmat qiladi.

Psixologik nuqtai nazardan talqin etganda, odamlarga halokatli ta'sir etadigan jihat bu – nizolarning o'zi emas, balki ularning oqibati hisoblanadi. Nizolar oqibatida inson ruhiyatida qo'rqinch, vahima, adovat kabi salbiy hislar yuzaga keladi. Agar mazkur kechinmalar kuchli bo'lsa va uzoq muddat davom etsa, odamda himoya reaksiyasi paydo bo'lishi va mustahkamlanishi mumkin. Nizo natijasidagi salbiy holatlar shaxsning his-siyoti, xatti-harakatlari, tafakkur va hatto xarakterida ma'lum o'zgarishlar sodir etadi. Bu o'zgarishlar shaxsning xulq-atvorida namoyon bo'lib, mazkur subyekt qatnashayot-gan boshqa vaziyatlarga ham tarqaladi va o'zaro munosa-batlarning keng sohalarini egallay boshlaydi. Masalan, qo'rquv va xavf muhitida tarbiyalangan odam keyincha-lik xuddi shunday muhitning manbaiga aylanishi ehti-moldan xoli emas. U hatto o'z bolalarini ham shunday muhitda tarbiyalaydi yoki oilani ham ana shu uslubda boshqaradi.

Ijtimoiy hayotni nizolarsiz tasavvur etish qiyin. Shuning uchun ba'zan olimlar ziddiyat yoki nizolarning nafaqat salbiy, balki ijobiy tomonlari ham bo'lishi mumkinligi-ni ochiq e'tirof etadilar. Masalan, G.Andreyeva ayrim nizolarning konstruktiv oqibatlari to'g'risida yozadi. Uning fikricha, ba'zan ikki shaxs o'rtasida kelib chiqqan nizo ular istiqbolda to'g'ri xulosa

chiqarib, shunday harakatni boshqa qaytarmaslikka, omilkorlikka, hushyorlikka undaydi. Yoki bir qarashda tanbehga asoslangan shaxslararo nizo shaxsni o'z ustida muttasil ishlashga, o'z xulqini o'zi tuza-tishiga olib keladi.

Oilada yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan nizo-janjallarning sabablarini aniqlash va ularning oldini olish masalalarini ijobiy hal qilish uchun birinchi navbatda ularning kimlar o'rtasida yuz berayotganligini farqlab olish maqsadga muvofiqdir. Oilaviy nizolarda kimlar ishtirok etishiga ko'ra, ularni quyidagicha asosiy turlarga ajratish mumkin:

- er-xotin o'rtasidagi nizolar;
- qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar;
- qaynona-kuyov o'rtasidagi nizolar;
- ovsinlar o'rtasidagi nizolar;
- ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi nizolar.

Albatta, bu ro'yxatni yanada davom ettiraverish mumkin, lekin hozircha shu yuqorida keltirilganlar bilangina kifoyalanib, oilaviy hayotda ro'y berish ehtimoli nisbatan yuqori bo'lgan nizolarning eng muhimi bo'lmish er-xo-tin o'rtasidagi nizolarning ayrim xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Oilaviy nizolarning eng xarakterlilaridan biri bu er va xotin o'rtasidagi nizolardir. Xo'sh, eng ezgu niyatlar bilan bir-birlarini sevib oila qurgan yoshlar nega oila qurishgandan keyin ularning o'zaro munosabatlarida nizo-janjallar ro'y beradi? Ular nima uchun urushadilar? Umuman, er-xotinlik hayotida nizolarsiz, urush-janjallarsiz ham yashasa bo'ladimi? Bu kabi savollarni yana ko'p davom ettirish mumkin. Xalqimizda bir gap bor: oshsiz uy bo'lishi mumkin, lekin nizosiz uy bo'lmaydi. Faqat nizoning nizodan farqi bor.

Psixologik adabiyotlarda ajrimlarning tabiati, bu jarayonga oid qonuniyatlar ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan bo'lib, masalan, S.Kraxotvil ajrim jarayonining quyidagi bosqichlarini ajratadi:

- bosh ko'tarish bosqichi: xo'rlangan va norozi ayol o'z faolligini oshirib, ajrim sodir bo'lmashligining oldini olish uchun muayyan sa'y-harakatlarga kirishadi. Lekin barcha ishlarni xavotirlik va hayajon bilan amalga oshirgani sababli ko'p xatolarga yo'l qo'yadi va noma'qul ishlar ham qilib qo'yishi mumkin;

- tushkunlikka tushish bosqichi: ajralishni xohlamagan tomon vaziyatni boshqara olmaganligini tan olib, tushkunlik, depressiya holatiga tushadi va endi o'zini ham ayblay boshlaydi;

- bo'yinga olish bosqichi: ajralishni xohlamagan tomon endi mavjud holat bilan kelishib, bunday nikohning bo'lganidan bo'lmagani ma'qulligi fikriga keladi.

Albatta, shuni ta'kidlash joizki, ayrim hollarda ikkala tomon ongli ravishda, o'zaro kelishib, bir-birlariga ta'na-dashnom bermaydilar va bunday ajrimlar yuqori-da ko'rsatilgan bosqichlarsiz sodir bo'ladi. Demokratik huquqiy davlat, erkin fuqarolik jamiyati qurilayotgan davlatlarda ajrimlar masalasiga ham demokratik tarzda qaraladi, ya'ni ikki tomonning yoki birining manfaatiga mos kelishi inobatga olinib, ajrim sodir etiladi, lekin bunday holatlarda, ayniqsa, yosh bolasi bilan qolgan ona ijtimoiy-psixologik yordamga, jamiyat tomonidan ko'rsa-tiladigan madadga muhtoj bo'ladi.

Konflikt, nizo yoki ziddiyat – bu ayrim alohida olingan shaxs ongida, yoki shaxslararo muloqot jarayonida, guruh doirasida yoki guruhlararo o'zaro muloqot va ta'sir paytlarida biror muammo, masala yoki qarashlar borasida bir-biriga to'g'ri kelmaydigan, qarama-qarshi fikr, qarash va pozitsiyalarning to'qnashuvi oqibati paydo bo'lgan salbiy hissiyotlarga to'la munosabatlar maromini bildiruvchi ijtimoiy-psixologik hodisadir.

Nizoni keltirib chiqaruvchi omillar, sabablar nihoyatda ko'p, lekin ularni 5 asosiy guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Informatsion-axborot omillari: muloqot jarayonida sheriklarga noto'g'ri tarzda yetib keladigan noto'liq, noaniq faktlar, mish-mishlar; shubhalar, to'la aniqlik kiritilmagan ataylab yoki bilmay turib deyarli xufyona tarzda yetkazilayotgan ma'lumotlar; axborot manbaiga nisbatan ishonchning yo'qligi; ayrim hodisa, voqealarga aloqador bo'lgan tortishuv va

kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan qoidalar, aqidalar, chaqiriqlar, qonun normalari va boshqalar ham shaxslararo yoki guruhlararo ziddiyatlarning omili bo'lishi mumkin.

2. Jamiyat miqyosidagi ayrim tizimlarning faoliyatiga bog'liq omillar: mulkchilikka oid muammolar, ijtimoiy maqom talashish, hokimiyat yo'nalishidagi amal va hisobotlarga oid janjallar, turli ijtimoiy norma-lar, an'analar, standartlar, xavfsizlik masalalaridagi qarama-qarshiliklar, rag'batlantirish va jazolash, uy-joy, mulk tortishuvlari, resurslar, tovar, xizmat va foydalar taqsimoti jarayonlarida kuzatiladigan nizolar;

3. Qadriyatlariga aloqador omillar (o'zimiz e'tirof etgan yoki rad etgan tamoyillar): jamoaviy, guruh-guruh yoki shaxsiy e'tiqod, ishonmagan va ishongan qadriyatlarimiz va ularning xulqda namoyon bo'lishi, mafkuraviy, madaniy, diniy, axloqqa oid, siyosiy, professional qadriyatlar va ehtiyojlar borasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolar;

4. Munosabatlar omili: bunday omillar bevosita o'zaro aloqalar va muloqotdan insonning qoniqishi yoki noma'qul, deb e'tirof etishidan kelib chiqadi. Shaxslararo o'zaro munosabatlarda ko'proq bir shaxsning kutishlariga boshqa bir insonning yoki odamlarning muomalasi mos kelmasli-gi holatlarida shaxsiy nizolar kelib chiqadiki, ularning bartaraf bo'lishi turli vaziyatlarda turlicha tus olishi, cho'zilib ketganda, battar "gazzak" otishi, qisqa fursatda hal etilsa, muammo hal bo'lishi ham mumkin. Shaxsiy muloqotdagi nizolar shaxsning hayotiy tajribasi, ma'lumotlilik darajasi, professional mahoratiga bog'liq ravishda turli ko'rinishlarda o'z yechimini topishi mumkin;

5. Xulq-atvor bilan bog'liq omillar: manfaatlar, qiziqishlar, o'ziga bo'lgan bahoga zid keladigan yoki xavf-xatar tug'diruvchi vaziyat paydo bo'lishi bilan go'yoki, himoya vositasi sifatida paydo bo'luvchi omillar turkumi bo'lib, notinch nizoli oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish bu ikkinchi tomonning xudbinligi, adolatsizligi, mas'uliyatsizligi yoki loqaydlik, beparvolik oqibatida kelib chiqadi. Nizokashlar bunday sharoitda o'zlariga nisbatan bo'layotgan salbiy munosabatni xatti-harakatda ko'rib, sezib turganlari bois xafagarchilik kelib chiqadi va bu konflikt bilan tugaydi. Konflikt yoki nizolar o'zaro munosabatlardagi odamlarning sub'ektiv xatolari sababli ham kelib chiqishi mumkin, shu nuqtai nazardan ham konfliktlarning turlari farqlanadi:

Shaxsning o'ziga aloqador bo'lgan ichki nizolar – odatda, bevosita ijtimoiy psixologiya tomonidan o'rganilmaydi, bu kabi nizolar umumiy, pedagogik hamda patopsixologiya predmeti bo'lib, u asosan bir inson qalbidagi turli his-kechinmalar, istak-xohishlar va motivlarning bir biriga zid kelishi, qarama-qarshi fikrlarning paydo bo'lishi oqibatida yuzaga keladi. Bunday nizo shaxsgagina ma'lum bo'lgan, ba'zan esa odam qilib qo'ygan ishi aynan o'zining ichki nizolari oqibati ekanligini anglamaganda, unga psixoanalitik yoki psixiatr yordamga keladi. Shaxs va guruh o'rtasida sodir bo'ladigan nizolar odatda, bir shaxs qarashlari, xatti-harakatining u mansub bo'lgan yoki ishi tushgan guruhning normalari, xulq-atvor maromlariga zid kelishi, shaxs kutishlarining guruh normalaridan og'ishi oqibatida kelib chiqadi. Agar bu mehnat jamoasida ro'y bersa, bu guruh a'zolarining malakasizligi yoki rahbarning odamlarni boshqarishdagi uquvsizligi natijasida kelib chiqishi mumkin. Demak, bunday jamoada psixologik, ma'naviy muhit nosog'lom bo'ladi, shaxs bilan boshqa shaxslar o'rtasida kelishmovchilikka olib keladi.

Guruhlararo ziddiyat yoki nizo – ikki yoki undan ortiq guruhlarining bir-birlari bilan murosaga kelisholmay qolgan taqdirda ro'y beradi va bunda ularning o'z maqsad-lariga erishishlariga bir-birlarining xalaqit berishlari asosiy omillardan hisoblanadi. Ko'pincha muayyan formal, rasmiy guruh a'zolari guruhbozlikka berilib, har bir ki-chik guruh manfaatleri bir-biriga mos kelmay qolganda ham, nizo kelib chiqadi. "Guruhbozlik" deb atalmish bunday holat ham ijtimoiy-psixologik nuqtai nazaridan zararli bo'lib, bu yaxlit jamoadagi ma'naviy muhitga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan bir jamoa rahbariyati va rasmiy tizimi bilan guruh ichidagi norasmiy tuzilma o'rtasida ham nizo kelib chiqadi. Lekin bu holatlarni sog'lom raqobatga asoslangan manfaatlar kelishmovchiligi, masalan, siyosiy partiyalar o'rtasidagi raqobatdan farqlash lozim. Shaxslararo nizo - bir yoki bir necha konkret shaxslarning o'zaro yoki guruh doirasidagi ziddiyatidir. Bu keng tarqalgan nizolardan biri bo'lib, bunday nizolar

rasmiy jamoalarda ham, norasmiy muloqotlar oqibatida ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday nizolar odamlarning fe'l-atvori-ga ham, konkret vaziyatlarga ham bog'liq tarzda kelib chiqishi va vaziyatning xarakteriga bog'liq holda turlicha kechishi mumkin. Keng tarqalgan shaxslararo nizolardan biri – bu er va xotin, ota-ona va farzandlar, qaynona-kelin o'rtasidagi nizolar hisoblanadi. Ularning tabiati ham, davom etish muddati ham, hal bo'lish yo'llari ham turlicha bo'lib, har qanday ko'rinishda ham baribir bunday nizo ikki va undan ortiq shaxslar o'rtasidagi psixologik masofani tobora uzoqlashtiradi, samimiyatning kamayishiga olib keladi.

Ma'lumki, garmonik muvozanat hukm surgan oilalarda qarama-qarshilik va ziddiyatlarni mustaqil yengishda oilaviy "Biz" hissi, ya'ni adekvat "Biz" timsoli ustuvorlik qiladi. Disgarmonik oila tizimida muvozanat ichki va tashqi funksiyalarning optimal bajarilishida o'zining adaptatsiya vazifasini o'tamasligida namoyon bo'lib, oila yaxlitligiga salbiy ta'sir etadi.

Mazkur oilada noadekvat "Biz" timsoli yetakchilik qiladi. Oqibatda o'zaroharakat tizimidagi buzilishlar: a) frigidlilik; b) o'zaro raqobat; v) munosabatlardagi rasmiylik; g) shaxsiy ustanovkalar va rolli kutilmalarning buzilishi; d) persepsiyadagi xatoliklar va hokazalar ro'y beradi.

Oilaviy ziddiyatlar asosida, ya'ni disgarmonik o'zaroharakatlarda idrokning noadekvatligi yotadi (L.A.Petrovskaya,). Shunga ko'ra, funksional (sog'lom) va disfunktsional (sog'lom emas yoki nosog'lom) oilaga ajratiladi.

Oilaga psixologik xizmatni joriy etish konkret oila muammosining konkret vaziyatga bog'liqligi bilan belgilanadi. Qo'llanilajak har qanday usul psixologning kasbiy mahorati, muolajani qo'llash shart- sharoitlariga bog'liq bo'lib, vaqtli qimmatga egadir. Shuning uchun ham oilaviy munosabatlarning psixokorreksion dasturini aniq tuzish kerak.

Oilaviy nizolar va ajralishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga oid asosiy yo'nalishlar, ularning mazmuni va amaliy tadbirlar tizimli ravishda keltirilgan.

Nizolar va ajralishlarning asosiy yo'nalishlari	Mazmuni	Amaliy tadbirlar
Oilaviy nizolarni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy omillar	Ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar, globallashuv va madaniy farqlarning oilaviy nizolarni kuchaytiruvchi omillari.	Oilaviy treninglar va maslahat xizmatlari orqali ijtimoiy tengsizlikning ta'sirini kamaytirish.
Ajralishlarga olib keluvchi psixologik omillar	Stress, ruhiy salomatlikdagi muammolar, o'zaro muloqotning sustligi va empatiyaning yetishmasligi kabi psixologik omillar.	Stressni boshqarish va ruhiy sog'likni mustahkamlash bo'yicha psixologik treninglar o'tkazish.
Oiladagi nizolarning bolalar psixologiyasiga ta'siri	Oiladagi ziddiyatlar natijasida bolalarda xavotir, depressiya va past o'ziga baho kabi holatlarning rivojlanishi.	Bolalar uchun maxsus psixologik yordam dasturlari va oilaviy muhitni yaxshilashga qaratilgan choralalar.
Oilaviy nizolarning ijtimoiy oqibatlari	Oilaviy nizolar va ajralishlar jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir qiladi, jinoyatchilikning ortishi va ijtimoiy yakkalanish holatlari yuzaga keladi.	Jamiyatda oilaviy qadriyatlarni targ'ib qilish va ajralishlarning ijtimoiy oqibatlari haqida xabardorlikni oshirish.

Ajralishlarning oldini olish bo'yicha strategiyalar	Oilaviy nizolarni kamaytirish uchun muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, psixologik maslahatlar va madaniy qadriyatlarni mustahkamlash.	Oila a'zolari uchun maslahat markazlari, psixologik yordam xizmatlarini rivojlantirish va davlat dasturlarini amalga oshirish.

Mazkur jadval oilaviy nizolar va ajralishlarni chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Unda nizolarni keltirib chiqaruvchi omillar, ularning salbiy ta'siri va bu muammolarni oldini olish yo'llari tizimli tarzda ko'rsatib berilgan. Amaliy tadbirlar esa nazariy jihatlarni hayotga tadbiri qilishda muhim o'rin tutadi. Bu jadval oila psixologiyasi, jamiyat barqarorligi va oilaviy qadriyatlarni saqlash bo'yicha tadqiqotlar uchun dolzarb va amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa tarzida shuni aytishimiz mumkinki, barkamol avlodni tarbiyalashda, avvalo, oila muhitini, oila ma'naviyatini yuksaltirish, ayollarga hurmat va e'tiborni yanada kuchaytirish bugungi kun talablaridan biridir. Chunki kelajagimiz bo'lgan yosh ma'naviy barkamol avlod mana shu oilaviy muhitda, shu oiladagi tarbiya tufayli voyaga yetadi. Tavsiya sifatida xalqimizning milliy mentaliteti, ma'naviy-axloqiy sifatleri, mavqei, aqliy (intellektual) salohiyati, mehnatsevarligi ko'p jihatdan oila tarbiyasi bilan bog'liq. Shuning uchun uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy, tarixiy, falsafiy, mafkuraviy ildizlarini o'rganish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boorish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shoumarov G'.B., Rasulova Z.A. Oila ensiklopediyasi. – Toshkent, 2016. – 416-bet.
2. G'afforova M.Q. O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotida xotin-qizlar mavqei. Monografiya. – Toshkent: Yangi kitob, 2017. - 288 b.
3. Камарали С.Е. Социально-психологические аспекты общения (тезисы к докладу). – Донецк: ДонНУ, 2007.- 16 с.
4. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2004.- 368 с.
5. Ғозиев Э. Психология: (Ёш даврлари психологияси). Педагогик институтлар ва университетларнинг талабалари учун ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1994.- 224 б.

Internet saytlari

1. <https://vak.gov.by/sites/default/files/2018-04.pdf>

Axtamova Ferangiz G'ayrat qizi,

Buxoro davlat universiteti psixologiya yo'nalishi 3-bosqich talabasi

JAMIYATDAGI AGRESSIV XULQ-ATVORLI O'SMIRLARNI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK QO'LLAB-QUVVATLASH MEXANIZMLARI

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot agressiv xulq-atvorli o'smirlarni jamiyatga ijtimoiy-psixologik moslashtirish masalalariga bag'ishlangan. Agressiv xulq-atvorga ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilinib, o'smirlarning moslashuvchanligini rivojlantirish uchun ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilgan. Tadqiqotda agressiv xulq-atvorga moyil o'smirlarni qo'llab-quvvatlashning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi hamda ularni jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilishga qaratilgan usul va strategiyalar taklif etiladi. Mazkur ish pedagoglar, psixologlar va ijtimoiy ishchilar uchun amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin. Tadqiqot natijalari o'smirlik davridagi muammolarni oldini olish, ularni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan takliflarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: agressiv xulq-atvor, o'smirlar, ijtimoiy moslashuv, psixologik qo'llab-quvvatlash, jamiyatga integratsiya, aggressiyaning oldini olish, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, oila va jamiyat omillari, o'smirlik davri, konfliktlarni boshqarish.

Аннотация: Настоящее исследование посвящено вопросам социальной и психологической адаптации подростков с агрессивным поведением в обществе. Анализируются факторы, влияющие на агрессивное поведение, и разрабатываются социально-психологические механизмы поддержки подростков для повышения их адаптивности. В исследовании освещены теоретические и практические основы поддержки подростков с агрессивным поведением, а также предлагаются методы и стратегии для успешной их интеграции в общество. Данная работа может служить практическим руководством для педагогов, психологов и социальных работников. Результаты исследования включают рекомендации, направленные на предотвращение проблем подросткового возраста и совершенствование системы социально-психологической поддержки.

Ключевые слова: агрессивное поведение, подростки, социальная адаптация, психологическая поддержка, интеграция в общество, предотвращение агрессии, социально-психологические механизмы, семейные и общественные факторы, подростковый возраст, управление конфликтами.

Abstract: This study focuses on the social and psychological adaptation of adolescents with aggressive behavior to society. Factors influencing aggressive behavior are analyzed, and socio-psychological support mechanisms are developed to enhance the adaptability of adolescents. The study highlights the theoretical and practical foundations of supporting adolescents prone to aggressive behavior and proposes methods and strategies for their successful integration into society. This work can serve as a practical guide for educators, psychologists, and social workers. The findings include recommendations aimed at preventing adolescent issues and improving the system of socio-psychological support.

Key words: aggressive behavior, adolescents, social adaptation, psychological support, societal integration, aggression prevention, socio-psychological mechanisms, family and societal factors, adolescence, conflict management.

Kirish: Globallashuv davri inson hayotining turli sohalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Texnologik taraqqiyot, axborot oqimining kuchayishi va madaniyatlararo integratsiya jamiyatdagi an'anaviy qadriyatlar va munosabatlar tizimiga o'zgarishlar kiritmoqda. Ayniqsa, o'smirlarning psixologik rivojlanishi va ijtimoiy moslashuv jarayoni globallashuvning eng sezilarli ta'siriga duch kelmoqda.

Shu kontekstda, o'smirlik davridagi agressiv xulq-atvor alohida e'tiborni talab qiladi. Chunki bu davr shaxsning o'zligini anglash, jamiyatga moslashish va shaxsiy munosabatlarini shakllantirish jarayoni eng faol kechadigan bosqichdir. Agressiv o'smirlarning jamiyatga moslashishi turli ijtimoiy-psixologik determinantlar orqali namoyon bo'ladi. Ushbu

determinantlarni o'rganish nafaqat yoshlar psixologiyasini tushunishda, balki ularni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqishda ham muhim ahamiyatga ega.

JSST tadqiqotlariga ko'ra, globallashuv davrida yoshlar orasida ijtimoiy-emotsional buzilishlarning o'sish sur'ati sezilarli darjada oshgan.

Globallashuv davrida o'smirlar orasida agressiv xulq-atvorning shakllanishi va uning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish uchun xalqaro tadqiqotlar va statistik ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Quyida ushbu mavzuga oid ba'zi xalqaro tadqiqotlar va statistikalar keltirilgan:

1. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlari: JSSTning 2022-yil yakunlari bo'yicha taqdim etilgan bayonotida dunyo bo'yicha har yili 11-16 yoshdagi agressiv o'smirlar orasida 200 mingga yaqin qotillik va talonchilik jinoyati sodir etilishi ta'kidlangan.

2. O'zbekistonlik tadqiqotlar: Mirzayeva Sarvinoz Hasan qizi tomonidan olib borilgan tadqiqotda o'smirlik davrida agressiv xulq-atvor shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan. Ushbu tadqiqotda oilaviy muhit, maktabdagi muammolar va globallashuvning o'smirlar psixologiyasiga ta'siri kabi omillar tahlil qilingan.

3. Ommaviy madaniyatning ta'siri: Ba'zi tadqiqotlarda globallashuv sharoitida ommaviy madaniyatning transformatsiyasi va uning o'smirlar psixologiyasiga salbiy ta'siri haqida so'z yuritiladi. Xususan, yangi g'arazli g'oyalar va turli yosh kategoriyalarini qamrab oluvchi oqimlar o'smirlarning agressiv xulq-atvorini kuchaytirishi mumkinligi qayd etilgan.

Asosiy qism: Globallashuvning o'smirlik davriga ta'sirini turli jabhalardan ko'rib tahlil qilishimiz mumkin. Hozirgi davrda texnologiyalar va internetning keng tarqalishi o'smirlarning dunyoqarashini o'zgartiradi. Ular ko'pincha ijtimoiy tarmoqlarda turli odatlar va madaniyatlarga taqlid qilishadi. Axborot oqimi sababli o'smirlar o'z his-tuyg'ularini nazorat qilishda qiyinchilikka uchraydi, bu esa ularning agressiv bo'lishiga olib kelishi mumkin. Shaxsga doir individual taraqqiyot samarasini hamda shaxslararo munosabatlarni belgilovchi xulq-atvor va xatti-harakatlarning eng muhim xususiyatlaridan biri agressivlikdir. Agressiya- bu odamlar, odamlar guruhiga nisbatan jismoniy va ruhiy zarar yetkazishga qaratilgan individual yoki jamoaviy xatti-harakatlar majmui hisoblanadi. Bugun insoniyat tarixi ishonchli tarzda shuni isbotlamodaki, agressiya shaxs va jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, agressiya ulkan tortishish kuchi va yuqumlilik xususiyatiga ega – ko'pchilik o'zining agressiv ekanini inkor etadi, ammo o'zining kundalik hayotida esa, uni keng namoyish qiladi. Aynan agressiv xulq-atvor shaxslararo nizolarning vujudga kelishiga va ularni hal etishning asossiz yo'llari paydo bo'lishiga olib keladi.

Sharq allomalari aynan agressiv xulq-atvorni tadqiq etmagan bo'lsalarda, unga sinonim tushunchalar sifatida tajovuzkorlik, jahldorlik, takabburlik, manmanlik, namoyon bo'lishi, uning sabablari va darajalarini psixologik tomonlarini tahlil etishga harakat qilishgan. O'tmishda yashab ijod qilgan allomalarimizning jamiyat hayotidagi yoshlar tarbiyasi va ularning barkamol inson sifatida shakllanishiga qaratilgan asarlari, qo'lyozma va o'gitlarida mazkur holatlarning yoritilishi, ularni chuqur pedagogik-psixologik tahlili kuzatiladi. Allomalarimizning shaxs ruhiy holatlarini o'rganishdagi qoldirgan qarashlari, bilim va tajribalari bugungi kunda psixologiya fanining metodologiyasi bo'lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, dinimizning ruhiy-ma'naviy va axloq-odobga oid ta'limotlari bugungi kundagi yoshlarni to'g'ri yo'lga boshlashda ularni har tomonlama yetuk shaxs bo'lib shakllanishida asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek agressiv xulq-atvorning bir nechta sabablari bo'ladi. Agressivlik oiladagi muammolar, masalan, ota-ona bilan nizolar yoki mehr yetishmasligi sababli shakllanishi mumkin. Maktabda bosim o'tkazish yoki tengdoshlar bilan kelishmovchilik ham o'smirning agressiv bo'lishiga sabab bo'ladi. Globallashuv natijasida o'smirlarning begona madaniyatlar elementlariga ortiqcha qiziqish bildirishi va ular orqali moslashuvchanlikni yo'qotishi kuzatiladi. Bundan tashqari agressiv xulq-atvorga ega bo'lgan kishida jamiyatga moslashish uchun bir qancha qiyinchiliklarga bo'lishi mumkin. Agressiv o'smirlar odatda jamoada o'zlarini erkin his qila olmaydi, ular doimiy kurash yoki o'zini himoya qilish holatida bo'ladi. O'smirlarning ijtimoiy ko'nikmalari sust bo'lishi sababli ular yangi do'stlar orttirish yoki jamiyatga

moslashishda qiynaladi. Bugungi kunda psixologlar tomonidan bu muammoni hal qilish yo'llari ishlab chiqilgan. Oila va maktab muhitida o'smirlarga qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish kerak. Bu ularga o'z his-tuyg'ularini to'g'ri boshqarishda yordam beradi. Maxsus psixologik treninglar yoki guruh mashg'ulotlari orqali o'smirlarga o'z salbiy hissiyotlarini boshqarish ko'nikmasini o'rgatish mumkin. Ijtimoiy tarmoqlar va zamonaviy texnologiyalarni faqat ijobiy maqsadlarda ishlatishga o'rgatish muhim. Bu usullar agressiv xulq-atvoriga ega bo'lgan shaxslar uchun ayniqsa o'smirlar uchun samarali bo'ladi.

Agressiv xulq-atvorning kelib chiqish sabablari haqidagi eng zamonaviy nuqtai nazar bilishning kognitiv nazariyasi bilan bog'liq holda ifodalanadi. Bu konsepsiyada agressiv harakatlar quyidagi jarayonlarning natijalari sifatida baholanadi:

1. Subyektning o'z agressiv xulq-atvorini ijobiy deb baholashi;
2. Frustratsiyaning mavjudligi;
3. Affekt yoki stress tipidagi emotsional qo'zg'alishning kuchliligi.

Ushbu jadval agressiv o'smirlarni ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari, ularning izohlari va natijalari haqida qisqacha ma'lumot beradi.

Yo'nalish	Izoh	Natija
O'smirlarda agressiv xulq-atvor sabablari	Oilaviy muammolar, tengdoshlar bosimi, ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, axborot texnologiyalarining noto'g'ri ta'siri.	Agressiyaning asosiy manbalari aniqlanadi.
Ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash usullari	Psixologik maslahatlar, trening dasturlari, oilaviy terapiya, pedagogik yondashuvlar.	Qo'llab-quvvatlashning samarali usullari ishlab chiqiladi.
Jamiyatga moslashuv omillari	Oila bilan hamkorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi, maktab va mahalla o'rtasidagi hamkorlik.	Jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuv ta'minlanadi.
Agressiyaning oldini olish choralari	Agressiv xulq-atvorni erta aniqlash, profilaktika dasturlari, ijtimoiy muhitni yaxshilash.	O'smirlik davridagi agressiya kamayadi.
Integratsiya jarayonidagi muammolar	Motivatsiya yetishmasligi, stigma, qo'llab-quvvatlash tizimining samaradorligi pastligi.	Integratsiya jarayonlari takomillashtiriladi.

Xulosa. Globallashuv davrida o'smirlarning psixologik rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvi murakkab va o'zgaruvchan jarayonlarga aylangan. Texnologiyalar va axborot oqimining kuchayishi, shuningdek, turli madaniyatlar bilan o'zaro ta'sir, o'smirlar orasida agressiv xulq-atvorni shakllantirishga turtki bo'lishi mumkin. O'smirlarning o'z his-tuyg'ularini boshqarishda qiyinchiliklar, oilaviy va maktabdagi muammolar, shuningdek, globallashuv ta'sirida shakllanishi mumkin bo'lgan madaniy xatti-harakatlar ularning ijtimoiy moslashuvini qiyinlashtiradi.

Agressiv xulq-atvorning shakllanishiga bir qator omillar ta'sir qiladi, jumladan, o'smirning oiladagi muhit, maktabdagi bosim va tengdoshlar bilan munosabatlar. Shuningdek, globallashuv jarayonida o'smirlar begona madaniyatlarga qiziqish bildirishi va bu o'zgarishlarga moslashish jarayonida o'z his-tuyg'ularini boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bu holat ularning jamiyatga moslashuvini murakkablashtiradi va ijtimoiy ko'nikmalarning shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq, bu muammoning yechimi mavjud. O'smirlarga psixologik qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, ularni o'z hissiyotlarini to'g'ri boshqarishga

o'rgatish, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarni ijobiy maqsadlarda ishlatish muhimdir. Oila va maktab muhitida o'smirlar uchun qo'llab-quvvatlovchi tizimlarni yaratish, maxsus psixologik treninglar va guruh mashg'ulotlarini o'tkazish agressiv xulq-atvorni kamaytirishga yordam beradi. Globalashuv jarayonida bu masalalar yanada jiddiyroq tus olishi mumkin, ammo bu jarayonni nazorat qilish va o'smirlarni to'g'ri yo'lga solish orqali ular ijtimoiy moslashuvni osonlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений.- М.: Апрель Пресс, ЭКС- МО — Пресс, 2000.
2. Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исаев Д. Н. Неврозы и их лечение.— Л.,1977. 3. Адлер А. О нервическом характере /А.Адлер; Пер. с немц. И.В.Стефанович / Под ред. Э.В. Соколова. — СПб.: Университетская книга, 2007. — 388 с.
3. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита /Л.И.Анциферова // Психологический журнал. — 2014. — №1.
4. Бойко В.В. Энергия эмоции в общении: взгляд на себя и на других. — М.: Информационноиздательский дом «Филинь», 2016. 472 с.
5. Воловик В.М. Психологическая защита как механизм компенсации и ее значение в психотерапии больных шизофренией / В.М.Воловик, В.Д.Вид // Психологические проблемы психогигиены,

Radjabova Sanobar Davronovna,
Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti o'qituvchisi

TALABALARDA IJTIMOY FAOLLIK RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalar ijtimoiy faolligini oshirish ijtimoiy psixologik zaruriyat sifatida ekanligining amaliy jihatlarini yoritib berilgan. Maqola mazmunida talabalar ijtimoiy faolligini oshirish ijtimoiy psixologik zaruriyati konseptual asosda tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy faollik, axloqiy jihatlar, yetuklik, jamiyat.

Аннотация: В данной статье освещаются практические аспекты повышения общественной активности студентов как социально-психологической необходимости. Содержание статьи анализирует социально-психологическую необходимость повышения социальной активности студентов на концептуальной основе.

Ключевые слова: Социальная активность, этические аспекты, зрелость, общество.

Annotation: This article highlights the practical aspects of increasing student social activism as a social psychological necessity. The content of the article analyzes the social psychological necessity of increasing the social activity of students on a conceptual basis.

Key words: Social activism, ethical aspects, maturity, society.

Respublikamizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, ayni paytda ushbu tizimda, mas'uliyatli, irodali, o'z kasbiga sadoqatli, fidoyi kadrlarni yetishtirish vazifasini qo'yimoqda. Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotida yuz berayotgan keskin o'zgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab bo'lgan vazifalarni qo'yadi, bunda shaxs intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulatori, axloqiy jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Talabalik davrining asosiy xususiyatlaridan biri - ijtimoiy yetuklikning jadal sur'atlar bilan ro'yobga chiqishidir. Bunda yetuklik shaxsdan zarur aqliy qobiliyat, hayot va faoliyatda bajariladigan turli rollarni egallashni talab qiladi. Ayniqsa, aqliy yetuklik (kamolot) muhim ahamiyat kasb etadi. Talabaning darslarga o'z vaqtida qatnashishi, berilgan vazifalarni bajarishi intellekt rivoji dinamikasiga negiz bo'la olmaydi, bu esa aqliy taraqqiyotni diagnostika qilish uchun yetarli emasdir. Yoshlarning ijtimoiy intellekti tabiatini tadqiq etish, ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun talabi bo'lib, barkamol avlod tarbiyasi, uning intellektual salohiyatini oshirish va kasbiy shakllanishida ijtimoiy intellektni aniqlash usullarini chuqur o'rganish va dinamikasining xususiyatlarini tahlil etish muhimdir. Biz tadqiqot ob'ekti sifatida oliy ta'limning talabalarini (jami respondent 482 nafar) ajratib olgan edik. Bularning 241 nafari Buxoro davlat universitetining «Pedagogika» fakulteti talabalari va 241 nafari Buxoro davlat universiteti «Tabiiy fanlar» fakulteti talabalari hisoblanadi. Ilmiy maqolamiz oldida turgan vazifalarni hal etish maqsadida quyidagi tadqiqot metodlaridan foydalanilgan: talabalar kasbiy shakllanishi jarayonida aqliy qobiliyatlari va umumiy intellektual imkoniyatlarini o'rganish maqsadida suhbatlar uyushtirilgan; talabalarning ta'lim jarayonidagi intellektual salohiyati kuzatilgan; talabalarning aqliy qobiliyatini aniqlashda

Dj.Ravenning «Progressiv matritsalar» testi qo'llanilgan; talabalarning V faktor bilan bog'liq so'zlar bilan ishlash imkoniyati «Maqollarni ta'birlash» testi, N sonlar bilan ishlay olish faktori «Sonlar qatori» va «Sonlarning mantiqiy qatori», «matematik intellekt» testlari, amaliy va motor faoliyat bilan bog'liq «amaliy intellekt» va fazoviy idrok bilan bog'liq «vizual intellekt» testlaridan foydalanish ko'zda tutilgan. J.Gilford va M.Sallivenaning «Umumiy intellektning diagnostikasi» metodikasidan foydalanilgan. V.V.Boykoning «Empatik qobiliyatlar darajasi diagnostikasi» metodikasi qo'llanilgan. J.Gilford divergent va konvergent tafakkur turlari negizida ijodiy tafakkur yotishini asoslab bergan. Talabalarning umumiy intellektini tahlil etishda topshiriqlarning tuzilish tamoyillarining xarakterli holatlari inobatga olingan. Dj.Raven metodikasi bo'yicha talabalarning umumiy intellekt koeffitsienti $IQ = 92,75 \pm 11,73$ bo'lgan edi. Bu esa intellektning o'rtacha va o'rtachadan yuqori natijalari orasidagi qiymatlarning aks ettirganligi bilan xarakterlanadi (1-jadval).

Talabalarning umumiy intellekt ko'rsatkichlari (Dj.Raven metodikasi).

	Pedagogika		Ijtimoiy gumanitar		Qizlar		Yigitlar		Umumiy IQ	
	M	Y	M	Y	M	Y	M	Y	M	Y
IQ	95,34	11,38	90,16	11,61	94,18	10,13	92,70	7,12	92,75	11,73
IT	2,13				1,42				* p<0.05	

2-jadval. Talabalar intellekt diagnostikasi natijalari.

	M	Y	IQ
Analogiya	5,85	1,45	O'rta
Tushunchalarni muhim belgilariga ko'ra ajratish	5,39	2,03	O'rta
Vizual intellekt	28,42	3,25	O'rtachadan past (90 ga yaqin)
Amaliy intellekt	17,17	2,79	O'rtachadan past (90)

Pedagogika ($IQ = 95,75 \pm 11,38$) va ijtimoiy gumanitar ($IQ = 90,16 \pm 11,61$) yo'nalish talabalarining natijalarini o'zaro taqqoslaganda ham ularning qiymatlari orasidagi ko'rsatkichlar bir-biridan keskin farq qilmagan bo'lsa-da, ammo ularning ko'rsatkichlari orasida farq kuzatildi ($t=2,13$, $p<0.05$) (2-jadval). Natijalardan ko'rinadiki, ijtimoiy intellekt ko'rsatkichlari bilan boshqa intellekt ko'rsatkichlari orasidagi munosabatlar ancha ijobiy o'sishda ekan. Bundan ko'rinadiki, talabalarning umumiy intellektiga nisbatan ijtimoiy intellektidagi o'sish alomatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning mezonlari orasida ham nisbiy bo'lsa-da, o'zaro bog'lanishlar mavjud. Ijtimoiy intellektning asosiy vazifalaridan biri uzoq muddatli o'zaro munosabatlarni shakllantirishdir. O'zaro munosabatlarning darajasi va xarakterini tushungan holda kelajakda bir-biriga ijobiy ta'sir o'tkazish va munosabatlarni mustahkamlashdan iboratdir. Ijtimoiy intellektning favqulotda yuz beradigan inqirozlar, uzoq cho'ziladigan stresslar, o'z-o'ziga bo'lgan hurmatni tushunib yetishi holatlarida yordam beruvchi mobilizatsion funktsiyasi juda muhim hisoblanadi. Umumiy intellektning tarkibidan farqli ravishda, ijtimoiy intellektning tarkibida o'z-o'zini anglashning shaxsga oid xususiyatlari va xarakteristiklari katta rol o'ynaydi. Bunda o'z-o'zini anglash «mashaqqatli», komplekslar va psixologik himoya to'siqlari bilan to'lib-toshgan bo'lmashligi kerak.

Shuning uchun ham avtoritar shaxsda ijtimoiy intellektning yuqori ko'rsatkichlari juda kam uchraydi. Bunday shaxs odamlar bilan muomalaga kirishganda ko'zga tez tashlanmaydigan qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, odamlarni yomon tushunadi (ayniqsa, boshqa jinsdagilarni), ular bilan chiqishib keta olmaydi, ba'zida esa u odamlardan umuman qo'rqadi. Bunday insonning o'z-o'zini anglashi rivojlanmaganligi sababli komplekslarga to'la bo'ladi. Shaxsiy qiziqishlari kam bo'ladi yoki bo'lmaydi, o'zini anglamagan holda agressivlikka beriluvchan bo'ladi. Ijtimoiy intellekt «inson-inson» tipi sohasidagi kasblarda muhim ahamiyatga ega bo'lib, pedagoglar, psixologlar, psixoterapevtlar, jurnalistlar, menejerlar, huquqshunoslar, shifokorlar, siyosatchilar, tadbirkorlar faoliyatini prognoz qila olish imkoniyatini beradi. Maqola natijalariga ko'ra, ijtimoiy intellektning yoshga qarab o'sib borishini kuzatishimiz mumkin, jumladan, birinchi bosqichlarning ijtimoiy intellektini o'rganish metodikalari bo'yicha ko'rsatkichlarida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish mezonini bilan verbal ekspressiyani tushunishi hamda shaxslararo o'zaro ta'sirlashuvni tahlil etish omillari o'rtasida korrelyatsion munosabat kuzatilgan. So'ngra verbal ekspressiya va shaxslararo o'zaro ta'sirlashuvni tashkil etish omillari o'rtasida ham korrelyatsion munosabat kuzatilgan. Bu holat birinchi bosqich talabalarida «Men» konsepsiyasi va «Men» timsoli yaxshi shakllanganligini ko'rsatadi. Ular odamlar o'rtasidagi qiyin holatlar, vaziyatlarning shakllanishidagi mantiqini tushunadilar, boshqa kishilar bu holatga jalb etilsa, bu holatning o'zgarishi mohiyati nimalardan iborat ekanligini his etadilar. Birinchi bosqich talabalarida ijtimoiy intellekti rivojlanishida uchraydigan kamchilik ularning xulq-atvorni tushunish qobiliyatlarini yaxshi

shakllantirmaganliklaridadir. Ikkinchi bosqichlarning ijtimoiy intellekt ko'rsatkichlari munosabatlari tahlilida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlarini tushunish o'z o'rnida yaxshi rivojlanganligi noverbal hulq-atvorni tushunish, verbal ekspressiyalarni tushunishga olib kelgan. Uchinchi bosqich talabalarida muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikri va niyatlari tushunish omili va shaxslararo o'zaro ta'sirlashuvni tahlil etish omillari bir-birini taqozo qiladi va korrelyatsion aloqa mavjud.

Noverbal va verbal ekspressiyani tushunish layoqati kuzatilgan. Umumiy natijalarda juda ko'p korrelyatsion munosabatlar kuzatilgan. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagicha xulosaga kelish mumkin: yoshlarning ijtimoiy intellekti tabiatini tadqiq etish, ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kun talabi bo'lib, barkamol avlod tarbiyasi, uning intellektual salohiyatini oshirish va kasbiy shakllanishida ijtimoiy intellektni aniqlash usullarini chuqur o'rganish va dinamikasining xususiyatlarini tahlil etish muhimdir. Yoshlarning shaxslararo munosabatlarida intellektual qobiliyatlari birligida ijtimoiy muhit, suhbatdoshlarning xatti-harakatlari, shaxsiy fazilatlar, kechinmalarini baholash imkoniyatlari qonuniyat jihatidan mustahkam bog'liqdir.

Muloqot ishtirokchisining hissiyoti, fikr va niyatlarini tushunish qobiliyatiga egalik ijtimoiy intellektning o'sishiga ham, murakkab mantiqiy munosabatlarni tushunishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib, tushunchalarning muhim jihatlarini farqlay olishni axborotlarni ko'rish orqali qayta ishlash imkoniyatlarining o'sishiga olib kelib, yoshlarning kasbiy va shaxsiy kamolotida o'z-o'zini namoyon etishida ko'rinadi. Ushbu natijalar dars mashg'ulotlarida innovatsion ta'lim texnologiyalari elementlaridan foydalanilganda, ularga interfaol ta'lim usullarini joriy etish ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirishdagi kasbiy shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsata olgan. Innovatsiyalardan foydalanishda o'quv materialining mazmuni o'qituvchi tomonidan qayta ishlab chiqilishi, talabaga murakkab tuyulgan terminlarni izohlab berishi, uning ongida aqliy faoliyatini uyg'otishi hamda kuchaytirishi talab qilinadi. Buning uchun mavzuning mazmuni axborot shaklidagi tushunchalardan muammoli savol, vazifa, topshiriq va vaziyatlarga aylantiriladi. Talaba oldiga muammo qo'yilganda uni hal etish, yechimini topishga xohish tug'iladi. Xuddi shu holatda talabada aqliy faollik namunalari paydo bo'ladi. Uni ro'yobga chiqarishda interfaol metodlar o'zining samarali natijasini beradi. Innovatsion yondashuv jarayonida bilim talabalarining o'z ijtimoiy tartiblari asosida paydo bo'ladi va xulq-atvor shaklining ham o'zgarishiga ta'sir qiladi. Ayniqsa ta'limni muammoli tashkil etish talaba o'quv faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu jarayonni yanada muvaffaqiyatliroq chiqishi uchun psixologik asoslarga e'tiborni qaratish kerak. Innovatsion texnologiyalar asosida ta'lim jarayoni tashkil etilganda bilim egallashning bir qancha bir-biriga bog'liq bo'lgan bosqichlari mavjud bo'lib, tayyor bilimlarni talaba ongiga yetkazish, esga olish, esda saqlash, qayta esga tushirish, so'zlab berish, yozma ifodalash kabi holatlar bilish, tushunish darajalarini ifodalaydi. Bu darajalarda bilim oluvchidan ijodiy yondashuv talab etilmaydi. O'zlashtirishning keyingi darajalarida talabalar olgan bilimlarini amalda tatbiq etishi, ma'lum natijalarni qo'lga kiritishi, to'ldirishi, boyitishi, o'zgartirishi, o'zining mustaqil nuqtai nazariga ega bo'lishi talab etiladi. Bu o'zlashtirish darajalari uchun muammoli yondashuv ahamiyatli hisoblanadi.

Oliy o'quv yurtlari innovatsion texnologiyalardan foydalanish borasida katta imkoniyatlarga ega. Darhaqiqat, o'quv mashg'ulotlari uning doimiy ravishda bir xilda takrorlanishi talabalarda loqaydlik, bilim olishga nisbatan mas'uliyatsizlik kayfiyatini hosil qiladi. Ayni vaqtda bunday holatning oldini olishning eng samarali yo'li sifatida ta'lim muassasalari faoliyatiga innovatsion texnologiyalarni izchil va maqsadga muvofiq ravishda tatbiq etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ғозиев Э., Усманова Ш. Интеллект психологияси. - Т.: «Фан», 1996. -81-98-б.

2. Ганжиев Ф.Ф. Развитие методической компетентности воспитателя в дошкольном образовательном учреждении.//Вестник интегративной психологии. Ярославль,2019.№19. – С. 59-64.(19.00.00. №2).
3. Nazarov A.M. Talabalar ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirishda psixologik barqarorlik determinantlari: Monografiya. – T.: «Durdona» nashriyoti, 2023. – 220 b.
4. Qobulovning Q.P. “O’quvchi shaxsida kasb tanlash motivatsiyasi shakllanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari” mavzusidagi dissertatsiya ishi.- Toshkent, 2022 – 89 b.
5. Rustamov Sh.Sh. “Amaliyotchi psixologlar kasbiy kompetentligini rivojlantirishda matematik usullardan foydalanishning o’ziga xos xususiyatlari” mavzusidagi dissertatsiya ishi. - Buxoro., 2022. – 68 b.

UYUSHMAGAN XOTIN-QIZLAR IJTIMOY FAOLIGINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada uyushmagan xotin-qizlar ongida hukm surgan kayfiyat va orzular bevosita jamiyatning istiqboldagi taraqqiyot omillarini belgilashda alohida o'rin tutishi tahlil qilingan. Shuningdek xotin qizlarni mehnatga jalb qilish ularning bandlik masalalari, ustuvor yo'nalishlari va sifatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kompleks yondashuv, shijoatli ayol, jasorat, kopping mexanizm, rigid-stereotip.

Аннотация: в этой статье анализируется, как настроения и мечты, царящие в умах неорганизованных женщин, напрямую играют особую роль в определении факторов будущего развития общества. Также в трудоустройство женщин приводится информация об их проблемах с трудоустройством, приоритетах и качествах.

Ключевые слова: комплексный подход, амбициозная женщина, смелость, Коппинг-механизм, жесткий стереотип.

Annotation: this article analyzes the prevailing mood and dreams in the minds of unorganized women directly taking a special place in determining the factors of the development of society in perspective. Also listed are information on the employment issues, priorities and qualities of women girls.

Key words: complex approach, ambitious woman, courage, coping mechanism, rigid-stereotype.

Kirish. Hozirgi kunda xotin-qizlarning ijtimoiy faoliyati jamiyat rivojlanishining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, uyushmagan xotin-qizlar (yoshlar, oilaviy majburiyatlari tufayli ijtimoiy faollikka qatnasha olmaydiganlar) orasida ijtimoiy faollikni oshirish muhim ijtimoiy va psixologik vazifa bo'lib qolmoqda. Ushbu mavzu o'zining psixologik xususiyatlari bilan alohida ahamiyatga ega, chunki ijtimoiy faollik faqat tashqi omillarga bog'liq emas, balki har bir xotin-qizning o'z-o'zini anglash, motivatsiya, ko'nikmalar va psixologik salohiyatiga ham bevosita bog'liqdir.

Xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirishga doir tadqiqotlar, bir tomondan, ularning shaxsiy psixologik holatini, motivatsiyasini, jamiyatdagi o'rnini o'rganishni talab qilsa, boshqa tomondan, ijtimoiy tizim va madaniy qadriyatlar bilan bog'liq omillarni hisobga olishni zarur qiladi. Bu jarayon o'z navbatida xotin-qizlarning o'zlariga bo'lgan ishonchini, jamiyatdagi tenglikni va ularning ijtimoiy hayotdagi faol ishtirokini ta'minlashga yordam beradi.

Shu sababli, "Uyushmagan xotin-qizlar ijtimoiy faoligini oshirishning psixologik xususiyatlari" mavzusi, nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb bo'lib, ushbu jarayonni chuqur o'rganish jamiyatning ijtimoiy rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shadi. Bunda ijtimoiy faollikni oshirish uchun psixologik va sotsiologik yondashuvlar, motivatsion va o'z-o'zini anglash usullari, shuningdek, zamonaviy texnologiyalarni qo'llashni o'rganish muhimdir.

Mamlakatimiz tarixiga e'tibor qaratilsa, qanchadan qancha buyuk ishlar boshida turgan mard, shijoatli ayollarni sanab o'tish mumkin. Bularga misol sifatida tarixdan bizga ma'lum va mashhur bo'lgan: To'maris, Bibixonim, Nodirabegim, Uvaysiy, Zulfiya, Xadicha Sulaymonova kabi ayollarni sanab o'tish mumkin. Ular o'z jasorati, aql-idroki va mardligi bilan tarixga o'z ismlarini muhrlab qo'ygan. Shunday siymolar davomchilari ekanligimizning o'zi bugungi kun xotin-qizlariga g'urur va sharaf tuyg'ularini his qilishga sabab bo'la oladi. Vatanimiz o'z mustaqilligiga erishgach, xotin-qizlarning har sohada ijtimoiy-siyosiy faolligiga bo'lgan e'tibor yuksaldi. Mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o'z qobiliyat hamda imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi uchun kerakli bo'lgan shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so'zsiz rioya qilinishini

ta'minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlash borasida keng qamrovli ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risida PF-5325- sonli Farmoni e'lon qilindi. Mazkur Farmon asosida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Shular jumlasiga ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning o'quv jarayonida samaradorligini oshirish sohasida olib borilayotgan ishlar tahsinga sazovordir. Umuman olganda, O'zbekistonda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini mustahkamlash borasida davlat ahamiyatiga molik ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Hech kimga sir emas, jamiyat rivojini xotin-qizlarsiz, ularning ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu sababli ayollarning oilada ham, davlat va jamoat ishlarida ham erkin faoliyat yuritishlari, ularning huquq va manfaatlarini ro'yobga chiqarish yo'lida mamlakatimiz miqyosida qator chora-tadbirlar ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilmoqda.

Uyushmagan xotin qizlarni mehnatga jalb qilish ularning bandlik masalalari buguni Yangi O'zbekistoning ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilangan. Mehnat – inson imkoniyatlarining psixologik, fiziologik, kasbiy va boshqa jihatdan namoyon eta olish xususiyati bo'lib, u turli toifa odamlarda turlicha bo'ladi. Asosan, yosh ko'rsatkichiga, kasbiy tayyorlik darajasiga, salomatlik holatiga, eng asosiysi jinsiy identifikatsiyalanishiga bog'liq ravishda kechadi.

Ta'kidlash lozimki, turli uyushmagan guruhga mansub xotin-qizlarda kognitiv baholash asosida o'ziga xos xulq strategiyasi – kopping, ya'ni vaziyatdan chiqish mexanizmi qiyinlashad. Kopping mexanizmi rivojlanishi natijasida xotin-qizlarning yangi mehnat yoki ikkilamchi kasbiy faoliyatiga daxldor vaziyatni baholash jarayoni o'zgaradi, oqibatda ularning o'zlarini his qilish holati ijobiylashadi hamda o'zgaruvchan muhitga tezkor moslashuvchanlikni namoyon etadi.

Uyushmagan xotin-qizlarning kognitiv sohasini rivojlanishi ijtimoiy faollik va muloqot ta'sirida o'ziga xos shaklda namoyon bo'lmoqda.

Xususan, muloqot ko'nikmasining pasayishi, ijtimoiy faolligni kamayishiga olib kelib, shaxsning jamiyatga moslashishini qiyinlashtirmoqda. Natijada xotin-qizlarda ilmiy innovatsion tafakkurning o'rniga rigid-stereotipik fikrlashning yuzaga kelishi kuzatilmoqda. Mazkur holat esa uyushmagan xotin-qizlarda jamiyatga moslashishni qiyinlashishiga olib kelmoqda.

Uyushmagan xotin-qizlar ijtimoiy faolligi va bandligini ta'minlashda quyidagi islohotlar ustuvor ahamiyat kasb etadi:

Birinchidan, uyushmagan xotin-qizlarning bilimi, ma'naviyati, intellektual salohiyati, odob-axloqi, zukkoligi, harakatchanligi, o'zgarishlarga tayyorligi va ularni qabul qilish fazilatlarini jamiyatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini belgilaydi.

Ikkinchidan, jamiyatning, iqtisodiy takomili, ijtimoiy adolat mezonlari, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot darajasi, axborotlashtirish, barqarorlik omillari, jamiyat a'zolari orasida fuqarolik kelishuvining mavjudligi uyushmagan xotin-qizlar qatlamini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, uyushmagan xotin-qizlar ongida hukm surgan kayfiyat va orzular bevosita jamiyatning istiqboldagi taraqqiyot omillarini belgilashda alohida o'rinni egallaydi. Chunki ayni shu qatlamning kayfiyati jamiyatdagi ko'pgina ziddiyatli holatlar va noroziliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

To'rtinchidan, uyushmagan xotin-qizlar hayotida uchrab turadigan muammolarni hal etishda quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: axloqiy poklik asosida umr kechirish, davlat qonunlariga so'zsiz itoat etish; jamiyatdagi insonlar munosabatini adolat mezonlari asosida qurish; jamiyat a'zolari huquq va erkinliklarini tan olish, o'zgarishlarni hayotiy mezoniga aylantirish va boshqalar shular jumlasidandir.

Uyushmagan xotin qizlarni ijtimoiy faolligini oshirish, psixologik nuqti nazardan aniqlash va ular bilan tizimli psixokorreksion hamda rivojlantirish ishlarni olib boorish uchun quyidagi psixologik tadqiqot bosqichlarini amalga oshirish lozim:

Psixologik tadqiqot bosqichlarini quyidagicha belgilash mumkin:

I	Tayyorlov bosqichi – ilgari surilgan vazifalarni o'rganish, farqlarni aniqlash. Tadqiqot vazifalari va ilmiy farazini belgilash, tadqiqot metodikalarini saralash.
II	Birlamchi empirik ma'lumotlar bazasini yaratish.
III	Tadqiqot natijalarini miqdoriy va statistik jihatdan tahlil qilish. Interpretatsion tahlil.
IV	Ilmiy farazlar isboti. Umumiy xulosalarni shakllantirish. Amaliy tavsiyalarni taqdim etish.

“Uyushmagan xotin-qizlar ijtimoiy faoligini oshirishning psixologik xususiyatlari” mavzusi bo'yicha o'rganish darajasining tuzilishi va asosiy yo'nalishlar keltirilgan:

1. Psixologik nazariyalar va ijtimoiy faoliyat

- Ijtimoiy faoliyat tushunchasi: Ijtimoiy faoliyatning psixologik jihatlari, odamlarning o'zlarini jamiyatda qanday tutishlari, ular orasidagi o'zaro aloqalar va turli ijtimoiy guruhlariga bo'lgan munosabatlarini o'rganish.

- Motivatsiya nazariyalari: Xotin-qizlar ijtimoiy faoligini oshirish uchun qanday psixologik motivatsiyalar mavjudligini aniqlash. Masalan, ichki va tashqi motivatsiya, ehtiyojlar nazariyasi (Maslou, Alderfer), va ijtimoiy ta'sirning roli.

- Ijtimoiy ta'sir va tenglik: Xotin-qizlarning jamiyatdagi o'zni va tenglikni ta'minlash, ularning ijtimoiy faoliyatda ishtirok etishi psixologik va sotsiologik jihatlari.

2. Uyushmagan xotin-qizlar psixologiyasi

- Ijtimoiy izolatsiya: Uyushmagan xotin-qizlarning ijtimoiy izolyatsiya va uning psixologik oqibatlarini. Ijtimoiy faollikka olib keladigan omillarni tahlil qilish.

- O'z-o'zini anglash va ishtirok: Uyushmagan xotin-qizlarning o'z-o'zini anglash darajasi va ularning ijtimoiy faoliyatga ishtirok etishga bo'lgan qiziqishlari.

- Ko'nikmalar va salohiyat: Ijtimoiy ko'nikmalar va ularni rivojlantirishning psixologik usullari, masalan, kommunikatsiya va liderlik ko'nikmalarini oshirish.

3. Tadqiqotlar va amaliy yondashuvlar

- Empirik tadqiqotlar: Uyushmagan xotin-qizlar orasida olib borilgan psixologik va sotsiologik tadqiqotlar, ularning natijalari va bu tadqiqotlarning amaliy ahamiyati.

- Amaliy yondashuvlar: Ijtimoiy faoliyatni oshirishga qaratilgan amaliy psixologik dasturlar, seminarlar, treninglar va ijtimoiy loyiha dasturlari.

- Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari: Xotin-qizlar uchun ijtimoiy faollikni oshirishga yordam beruvchi psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlari, masalan, psixologik maslahatlar, o'zaro yordam guruhlari va boshqalar.

4. Yosh guruhlari va ijtimoiy faoliyat

- Yosh va ijtimoiy faollik: Uyushmagan yosh xotin-qizlarning ijtimoiy faoliyatdagi o'zni va psixologik xususiyatlari. Yoshlarning ijtimoiy faoligini oshirishga qaratilgan dasturlar.

- Oila va jamiyat ta'siri: Oila va jamiyatning uyushmagan xotin-qizlarga bo'lgan ta'siri, ularning psixologik holati va ijtimoiy faollikni oshirishdagi roli.

5. Kelajakda o'rganilishi kerak bo'lgan yo'nalishlar

- Innovatsion usullar va texnologiyalar: Zamonaviy texnologiyalarning (masalan, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar) uyushmagan xotin-qizlar ijtimoiy faoligini oshirishdagi roli.

- Transkultural yondashuvlar: Turli madaniyat va millatlar o'rtasida uyushmagan xotin-qizlar ijtimoiy faoligini oshirishdagi psixologik xususiyatlar.

Xulosa. Uyushmagan xotin-qizlar duch keladigan muammolarni hal etish uchun kompleks yondashuv zarur. Ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash, huquqiy va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, ta'lim va malaka oshirish imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, sog'liqni saqlash va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirish, jamiyatdagi faoligini oshirish ham dolzarb masalalardandir.

Bu muammolarni hal etishda davlat idoralari, nodavlat tashkilotlar va jamiyatning boshqa qatlamlari birgalikda harakat qilishi kerak. Xotin-qizlarning huquqlarini targ'ib qilish, ularga

qo'shimcha imkoniyatlar yaratish va ularni qo'llab-quvvatlash orqali jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A.Nazarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. "Durdona" 2020 yil. – 345 b.
2. Sh.R. Barotov. Umumiy psixologiya. Darslik. Toshkent.: "Navro'z" nashriyoti, 2020. – 401 b.
3. Nazarov A.M. Umumiy psixologiya. Darslik. – Buxoro. "Durdona" nashriyoti. 2022 yil. – 232 b.
4. O.R. Avezov. Mutaxassislikka kirish. Darslik. – Buxoro, "Durdona" 2021. -220.b
5. Sh.R. Baratov, L.Y. Olimov, O.R. Avezov. Psixologiyasi nazariyasi va tarixi. Darslik. – Toshkent. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti. 2019. – 400 b.

Сафаралиев Бозор Сафаралиевич,
профессор, доктор педагогических наук,
Челябинский государственный институт культуры,
Россия, bozorsafaraliev@mail.ru

Таушканова Юлия Александровна,
Директор музеев истории Уральского
государственного экономического университета
(УрГЭУ) г. Екатеринбург
yuliya1403@mail.ru

Моторина Ирина Евгеньевна,
Специалист индустрии туризма г.Коркино, Челябинской области,
Россия. ira.motorina17@bk.ru
УДК 379.851

КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ТУРИЗМ: ПОНЯТИЯ, СУЩНОСТЬ, КРИТЕРИИ

Аннотация: на страницах данной статьи авторам даны определения понятий, сущность и критерии культурно-познавательного туризма на сего времени как явление, используя который можно не только сохранить культурное наследие, но и приобщить молодежь к ознакомлению с памятниками природы, истории и культуры, бытом и традициями местного населения, народными ремеслами и промыслами, достижениями в области науки, культуры, промышленного производства, строительства и т.д. Кроме того, культурно-познавательный туризм позволяет сохранять, поддерживать и популяризировать материальную культуру и нематериальные ценности, оказывать положительное влияние на развитие территорий и усиление имиджа, а также установить взаимопонимание между людьми из разных стран или регионов.

Ключевые слова: культурно-познавательный туризм, отдых, стратегия развития туризма, культура, государственная поддержка, природные и историко-культурные туристские ресурсы.

Abstract: on the pages of this article, the authors are given definitions of concepts, the essence and criteria of cultural and educational tourism at the present time as a phenomenon, using which it is possible not only to preserve cultural heritage, but also to involve young people in familiarization with natural, historical and cultural monuments, the life and traditions of the local population, folk crafts and trades, achievements in the field of science, culture, industrial production, construction, etc. In addition, cultural and educational tourism allows preserving, supporting and popularizing material culture and intangible assets, having a positive impact on the development of territories and strengthening the image, as well as establishing mutual understanding between people from different countries or regions.

Key words: cultural and educational tourism, recreation, tourism development strategy, culture, state support, natural and historical and cultural tourist resources.

Культурно-познавательный туризм на сего времени вступает одним из самых популярных видов туризма, требующихся у туриста расширить свой культурный кругозор и показать туристу культурные и исторические ценности, а также повысить его уровень культурности и профессиональных знаний. Открыть доступ к исторической и научной информации и помочь улучшить отношение туристов к культурным ценностям. К культурным мероприятиям относятся: знакомство с разными историко-культурными и архитектурными эпохами путем посещения памятников архитектуры, музеев; посещение театров, музыкальных концертов, выставок.

Принятая стратегия развития туризма в Российской Федерации на период до 2035 года, в ней выделены приоритетные виды внутреннего туризма, которые развиваются с 2019 года. Культурно-познавательный туризм характеризуется как вид туризма,

требующий «формирования специальных мер государственной поддержки» и снятия социально-экономических и административных ограничений [10].

Культурно-познавательный туризм играет важную роль в современной индустрии отдыха, так и в жизни общества в целом, оказывая влияние на различные аспекты его жизни, начиная с быта и досуга и заканчивая профессиональной деятельностью.

Растущие возможности и потребности людей в получении знаний и улучшении уровня интеллекта привели к интенсивному развитию культурно-познавательного туризма, который стал одним из главных достижений XXI века. Это объясняет, почему культурно-познавательный туризм становится все более востребованным и популярным, и становится одним из основных видов туризма. Статистические данные показывают, что культурный туризм составляет 60,1% от общего объема туризма (см. табл. 1), наравне с деловым (13,8%), лечебно-оздоровительным (11%), учебным (9%) и шоп-туризмом (6,1 %) [9, с.5].

С точки зрения экономики, культурно-познавательный туризм представляет собой выгодную сферу деятельности, ориентированной на укрепление связей между Россией и миром, а также формирование понимания в обществе [6, с. 3].

Термин «культурно-познавательный туризм» объединяет в себе множество похожих по характеру видов туризма, таких как исторический, религиозный, паломнический, этнический, этнографический, фольклорный, антропологический, археологический, событийный, художественный, музейный, архитектурный, дворцовый, литературный, музыкальный и другие. Все эти виды туризма имеют общие основы, которые объединяют путешественников и стимулируют их интерес. Они связаны с желанием познакомиться с культурой других стран, получить новый культурный опыт и установить межкультурные связи. Кроме того, все виды туризма основаны на использовании общих культурно-исторических ресурсов [8, с.26].

В отличие от других видов туризма, культурно-познавательный туризм не зависит от сезонности и остается востребованным круглый год. Этот вид актуален в любое время года, так как туристы приезжают на экскурсии, чтобы посетить музеи, музейные комплексы, увидеть старинные исторические памятники и достопримечательности города или страны.

Туризм представляет собой многообразную сферу, в которой существует огромное количество различных направлений, связанных с целями путешествия. Среди них можно выделить туры, такие как познавательный, экскурсионный, рекреационный, лечебно-оздоровительный, деловой, научный, спортивный, религиозный, экологический, сельский, событийный, приключенческий, гастрономический, ностальгический, свадебный, семейный, детский, фото-туризм, шоп-туризм и многие другие [12, с.145].

Культурно-познавательный туризм разделяется на различные категории, такие как исторический, религиозный, событийный, археологический, этнографический, культурно-этнический, культурно-антропологический и экологический [5].

В отечественной литературе указаны главные функции культурно-познавательного туризма, которые включают:

- психолого-педагогические функции, направленные на развитие и формирование личности;
- социально-культурные функции, которые реализуют культурный обмен между народами;
- социально-экономические функции, которые связаны с развитием региональной (или национальной) экономики, созданием рабочих мест, сохранением и восстановлением исторических, культурных и природных достопримечательностей, а также восстановлением экономического потенциала общества.

В настоящее время культурно-познавательный туризм находится в центре внимания современных исследователей. На фоне большого интереса и развития перспективных форм туризма, терминология в этой отрасли отличается некоторой вариативностью.

Первое официальное упоминание термина «культурный туризм» на международном уровне было сделано в 1982 году по данным Всемирной конференции по культурной политике. Именно поэтому из значения английского термина, который раньше был определен как «культурно-познавательный туризм», сегодня не произошло появления принципиально нового вида туризма. Его основная цель – знакомство с историей и культурой страны и/или города во всех ее проявлениях (архитектурой, живописью, музыкой, театром, фольклором, традициями, обычаями, образом и стилем жизни людей страны посещения) [7].

Согласно определению, принятому Генеральной Ассамблеей ЮНВТО (2017 г.), культурно-познавательный туризм – это вид туристской деятельности, в котором основной мотивацией посетителя является изучение, открытие, опыт и потребление материальных и нематериальных культурных достопримечательностей [13].

Определения понятий «культурно-познавательного» и «культурного» туризма в отечественной науке очень разнообразны. А.В. Квартальный определяет культурно-познавательный туризм как разновидность туризма, направленного на изучение истории, традиций, культуры, обрядов, духовных и религиозных ценностей определенной страны и региона [3, с.96].

Можно сделать вывод, что главной целью культурно-познавательного туризма выступает повышение уровня культуры людей в процессе путешествия, а также удовлетворение потребности человека в получении информации на протяжении путешествий, как раз то, чтобы узнать историю и культурные ценности людей. Вместе с тем, это позволяет улучшить уровень культуры туристов в процессах совершения путешествия.

Приведенная информация также показывает, что культурно- познавательный туризм является таким видом туризма, в котором культура является фундаментом:

- 1) Создания туристской привлекательности в регионе.
- 2) Мотивация туристической деятельности;
- 3) Туристские блага, которые потребляются туристами.

М.Б. Биржаков, исследователь в области туризма, выделил несколько главных целей и приоритетов, которые критерий для выбора места, где провести отпуск. По мнению Биржакова, туристы прежде всего заинтересованы в изучении различных исторических эпох, и поэтому посещают памятники архитектуры, музеи и исторические маршруты. Однако культурно-массовые мероприятия также имеют большое значение и включают в себя множество развлечений и возможностей для общения, таких как музыкальные, театральные и кинематографические фестивали, религиозные праздники и выставки. Фольклорные, этнографические и этнические фестивали тоже привлекают туристов своей оригинальностью. Также интерес представляет посещение лекций, семинаров и курсов иностранного языка. Автор призывает учитывать данные пожелания при разработке туристических программ, что позволит удовлетворить потребности туристов [2, с. 17].

Культурно-познавательный туризм объединяет разнообразные потребительские услуги, которые позволяют понять уникальные черты конкретного региона, будь то культурно-историческое наследие, современное искусство, образ жизни или бизнес-практики. Такой туризм гарантирует доступность, последовательность и эффективность в интерпретации местной культуры разнообразных регионов.

М.Д.Сущинская выделяла культурно-познавательный туризм как отдельную отрасль в туристской системе по трем направлениям:

1. Направление туристской деятельности – это получение нового опыта и впечатлений для удовлетворения культурных потребностей. Это концептуальное различие между культурно-познавательным туризмом и другими видами туристской деятельности.

2. Мотивы туристов, которые интересуются культурно-познавательным туризмом. Этот фактор определяет масштаб и структуру спроса туристов в сфере культурно-познавательного туризма.

3. Отличительной чертой предложения являются специальные туристские ресурсы, задействованные в процессе удовлетворения спроса на культурно-познавательный туризм [11, с. 9].

В зависимости от предмета познания существует деление традиционного культурно-познавательного туризма на этнографический, этнический, религиозный, антропологический, экологический и другие подвиды, в зависимости от объекта познания. Е.В. Мошняга описывает основные виды культурно-познавательного туризма [5, с. 5-19]. Среди них:

1. Исторический - стимулирует интерес к истории страны и включает посещение исторических мест и памятников, участие в специальных лекциях и других исторических мероприятиях.

2. Событийный – проявляется в интересе к культурным мероприятиям, праздникам и фестивалям и активное участие в них.

3. Религиозный – раскрывает суть той или иной религии и обычаями определенной страны, заключается в посещение святынь, религиозных мест.

4. Археологический – это интерес к археологии, включающий в себя посещение археологических раскопок и участие в различных археологических экспедициях.

5. Этнографический – представляет интерес к изучению культуры, быта, языка и фольклора стран, интерес к объектам, предметам или явлениям этнической культуры, а также к обычаям и традициям и этническому творчеству.

6. Этнический – заключается в изучении культурного наследия своего народа (исконного), посещение родной земли своих предков, этнических тематических парков, этнических заповедных территорий.

7. Антропологический – это форма туризма, позволяющая туристам удовлетворить свой интерес к изучению современной культуры, традиций и обычаев местных жителей путем посещения данной местности.

8. Экологический-подразумевает взаимодействие между культурой и природой, заинтересованность в природно-культурных памятниках, посещение нетронутых природных территорий и участие в экологических программах.

Данная классификация предоставляет достаточно полное и подробное понимание разных видов туризма, позволяя свести все перечисленные типы к одному - культурно-познавательному туризму. Культурно-познавательный туризм, имеющий разнообразную тематику, может быть разделен на два основных вида: стационарные туры, которые включают в себя городские экскурсии, и маршрутные туры, которые предлагают широкий спектр комплексных туристских проектов и путешествий [4].

В настоящее время популярной формой культурно-познавательного туризма является развлекательный туризм, хотя основой такого туризма является потребность в духовном, интеллектуальном и коммуникативном развитии. Сегодня для туристов доступны новые виды культурного туризма, такие как этнографический, археологический и флористический туризм, а также фото-туры, милитари-туры и винные туры для свадеб. В культурный туризм также привлекаются события, образовательный и экологический туризм, и благодаря этому появляются новые музеи, включая частные коллекции. Ключевое значение имеют такие формы культурно-познавательного туризма, как интерактивность, ролевые игры и театрализация, которые могут иметь разовый или постоянный характер. Они продукты развлекательного туризма, однако за ними стоят глубокие культурные корни и ценности [4].

Классификация разработанная Сушинской М.Д. выделяет виды культурного туризма в зависимости от преимущественного использования для туризма в качестве базового того или иного культурного ресурса:

– *Туризм наследия* (культурно-исторический) обусловлен интересом туристов к истории и общечеловеческим культурным ценностям. В основном, это обзорно-

ознакомительный туризм, с ярко выраженной базой на ресурсах исторического наследия и экскурсионной формой познавательной деятельности туриста;

– *Экокультурный туризм* – это способ формирования нового культурного опыта. Это может быть достигнуто за счет активного участия в реализации традиционного образа жизни места (сохранившегося, реконструированного или современного). Участие в традиционной деятельности местного населения.

– *Тематический туризм* дает возможность познакомиться с одним из аспектов истории и культуры дестинации. Развитие культурных маршрутов на региональном, межрегиональном и местном уровне. Он может объединять культурные ресурсы одного типа и разного характера внутри и за пределами пункта назначения, сгруппированные вокруг одной темы.

– *Креативный туризм* реализует интерес к собственному творческому и духовному развитию туристов. Личная творческая деятельность туриста (рисование, музицирование, литературное творчество, прикладное искусство, фото- и кинотворчество и т.д.) и сфере духовного самосовершенствования (обучения различным духовным практикам) в областях культуры, развитие которых составляют отличительную особенность дестинации;

– *Арт-туризм* занимается реализацией интересов к современным процессам в сфере художественного творчества. Посещение художественных галерей и выставок, театров и музыкальных представлений, музеев и событий в сфере современного дизайна и моды, литературных мест и места съемок фильмов.

– *Туризм впечатлений* направлен на понимание культурных особенностей места и времени через погружение в данную обстановку и личный опыт. Для достижения этой цели туристы могут посещать интерактивные музейные программы, фестивали, местные праздники или участвовать в исторических реконструкциях.

– *Событийный туризм* реализует интерес к уникальным культурным ресурсам, использование которых ограничено временными и пространственными рамками, это могут быть фестивали, региональные и местные празднования (карнавалы, религиозные праздники, празднование памятных дат и т.д.) [11, с. 38-42].

Данная классификация видов культурно-познавательного туризма демонстрирует, что у них могут быть общие черты, позволяющие пересекаться и дополнять друг друга, что может быть интересно для туристов, желающих расширить свой кругозор в исследуемом регионе. Обычно дестинации и даже отдельные культурные достопримечательности развивают несколько видов культурно-познавательного туризма.

Основой для развития культурно-познавательного туризма и важнейшим элементом этого вида является материальное культурное наследие и культурный потенциал той или иной страны или региона. На культурные объекты влияет преобладающая концентрация туристских потоков и направления создаваемых маршрутах.

Под культурным наследием понимается совокупность материальных и нематериальных культурных объектов, и явлений, созданных прошлыми поколениями и передаваемых будущим, которые играют важную роль в сохранении культурных традиций и сплочении народов. Наследие представляет собой знаковую ценность в истории, эстетике, этнологии, антропологии, искусстве и науке. Оно является достоянием всего человечества [5, с.128-147].

Большинство территорий обладает необходимыми ресурсами для развития культурно-познавательного туризма, но цель продвижения этого вида туризма в мировом масштабе может быть достигнута только при наличии концентрации различных объектов, относящихся к культурному наследию.

Согласно Центральному совету Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры, объектами материальной культуры являются памятники, мемориальные квартиры, мавзолеи, отдельные захоронения, произведения монументального искусства, объекты науки и техники (в том числе военные), следы

жизнедеятельности человека, ансамбли, произведения ландшафтной архитектуры и садово-паркового искусства, некрополи, достопримечательные места (включая места бытования народных художественных промыслов), центры исторических поселений или фрагменты градостроительной планировки и застройки, памятные места и культурные и природные ландшафты, культурные слои, остатки построек древних городов, городищ, селищ, стоянок, а также места совершения религиозных обрядов.

У нематериального культурного наследия долгое время отсутствовало четкое определение. В 2003 году ЮНЕСКО приняла Конвенцию о сохранении нематериального культурного наследия и озвучила официальное определение этого понятия в статье второй текущей Конвенции.

Согласно данному определению, нематериальное культурное наследие представляет собой обычаи, формы выражения и представления, знания и навыки, а также все связанные с ними инструменты, предметы и артефакты, которые признаются сообществами, группами и отдельными лицами как неотъемлемую часть их культурного наследия.

В данной Конвенции также поднимается аспект непосредственных проявлений нематериального культурного наследия, к которым относятся:

- Устные традиции и формы выражения, в том числе язык как носитель нематериального культурного наследия;
- Исполнительские искусства, в том числе актёрская игра, музицирование, пение, танцы и прочее;
- Обычаи, обряды, праздники;
- Знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной;
- Знания и навыки, связанные с традиционными ремёслами.

По мнению В.А. Квартального, культурное наследие может быть разделено на три группы, в зависимости от того, кем и на каких условиях оно используется. Первая группа – это достояние, которое преимущественно используется туристами. К нему относятся, например, популярные фестивали, театральные представления, памятники и районы, которые привлекают большое количество туристов. Вторая группа – это достояние смешанного пользования, к которому относятся менее значительные исторические памятники и музеи, театры, заповедники и другие объекты, которые посещаются как туристами, так и местным населением, и экскурсантами. Наконец, третья группа – это достояние, которое используется в основном местным населением, такие объекты как объекты религиозного культа, а также гражданские сооружения, кинотеатры, библиотеки и многое другое. Отметим, что такое разделение культурного наследия на группы является важным для туристских организаций и государственных учреждений, чтобы более эффективно использовать и защищать культурное наследие [3, с. 44-46].

К объектам культурно-познавательного туризма также можно отнести и другие объекты, которые имеют отношение к истории, культуре и жизнедеятельности людей. К таким объектам относят предприятия промышленности, аграрный сектор, транспортную систему, учреждения научные и образовательные, театры, спортивные сооружения, ботанические сады, зоопарки, планетарии, океанарии, этнографические и фольклорные достопримечательности, народные художественные промыслы, а также народные обычаи, традиции и обряды и так далее.

Важно подчеркнуть, что усовершенствование культурно-познавательного туризма положительно влияет на сохранение и поддержание имеющихся народных промыслов, традиций и фольклора.

По нашему мнению, на сегодняшний день культурно-познавательный туризм как явление имеет ряд конкурентных преимуществ, отчасти связанных с его сущностью:

- признание возможности формирования целостного восприятия отдельной территории как культурного объекта;
- активизация местного творческого потенциала;

- коммуникативность, выражающаяся в объединении местных жителей, органов власти для обеспечения раскрытия и презентацию культурного потенциала территории;
- обеспечение роста патриотизма, реализуемого через рост знаний и интеграцию человека в культурную среду данной территории.

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что культурное наследие в современной индустрии туризма используется и продолжает сохранять свою актуальность на рынке туристских услуг.

Таким образом, культурно-познавательный туризм имеет большое значение в силу ряда причин: оказывает положительное экономическое влияние на развитие территорий, служит средством усиления имиджа территорий и поддерживает сохранение культурного наследия, устанавливает взаимопонимание между людьми из разных стран или регионов, способствует развитию туризма и культуры [57, с. 11].

Список использованной литературы:

1. Агасиев Муслим Ниязи Оглы. Подходы к определению понятия «культурно-познавательный туризм» в российской и зарубежной теории и практике // Материалы XIII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум»
2. Биржаков, М.Б. Специальные виды туризма / М.Б. Биржаков. – СПб : СПбГИЭУ, 2011. – 70 с.
3. Квартальнов, В.А Туризм /В.А Квартальнов – Учебник. М.: Финансы и статистика, 2002. – 320 с.
4. Коржанова А.А. Перспективные направления развития культурно-познавательного туризма в России // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-18. – С. 4044-4047.
5. Мошняга Е. В. Концептуальное пространство межкультурной коммуникации в туризме // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2008. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnoe-prostranstvo-mezhkulturnoy-kommunikatsii-v-turizme> (дата обращения: 13.04.2023).
6. Об основах туристской деятельности в Российской Федерации : федеральный закон от 24.11.1996 г. № 132–ФЗ (ред. от 30.07.2010 г.) // СПС «Консультант Плюс»
7. Огаркова, И. В. Перспективы развития культурного туризма в России / И. В. Огаркова, Е. Ю. Ершова // Актуальные направления научных исследований: перспективы развития: сборник материалов международной научно-практической конференции, Чебоксары, 23 апреля 2017 года. – Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью "Центр научного сотрудничества "Интерактив плюс", 2017. – С. 394-398. – EDN YNYWUV.
8. Основы туризма : учебник / коллектив авторов ; под ред. Е.Л. Писаревского. - М. : Федеральное агентство по туризму, 2014. — 384 с.
9. Седова, Н. А. Культурно-просветительный туризм : Учеб. пособие / Н. А. Седова; М-во образования Рос. Федерации. Ом. гос. ин-т сервиса. Каф. соц.- культур. сервиса и туризма. - Омск : ОГИС, 2002 (ИПЦ ОГИС). - 87 с.
10. Стратегия развития туризма в Российской Федерации в период до 2035 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tourism.gov.ru/contents/documenty/strategii/strategiya-razvitiya-turizma-v-rossiyskoy-federatsii-v-period-do-2035-goda>. – Дата обращения: 1.04.2023.
11. Сущинская, М. Д. Культурный туризм : учебное пособие для вузов / М. Д. Сущинская. -2-е изд., испр. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. - 157 с. - (Высшее образование). - ISBN 978-5-534-07374-4. Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. - URL: <https://urait.ru/bcode/513609> (дата обращения: 27.04.2023). с. 38-42.

12. Холодилина Ю.Е. Международный туризм в странах Европейского союза и Америки (курс лекций): Учебное пособие/ Ю.Е. Холодилина; Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург: ОГУ, 2015.
13. Черненко В.А. Развитие культурно-познавательного туризма в Северо-Западном федеральном округе Российской Федерации / В.А. Черненко, Т.Ю. Колпащикова. СПб. : Изд-во СПбГУСЭ, 2012. 210 с.
14. UNWTO World Tourism Organization a UN Specialized [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unwto.org/tourism-and-culture>. – Дата доступа: 15.04.2022.

Inoyatov Abdullo Shodiyevich,

Buxoro davlat universiteti Jismoniy tarbiya va sport fakulteti dekani
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent

KEKSALAR UCHUN SOG'LOMLASHTIRUVCHI TEXNOLOGIYALARNING TA'SIRI: SALOMATLIKNI TIKLASH VA SAQLASH USULLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada keksalar salomatligini tiklash va mustahkamlashda zamonaviy sog'lolashtiruvchi texnologiyalarning ahamiyati yoritiladi. Telemeditsina, raqamli kuzatuv, robototexnika, aqlli qurilmalar, psixologik yordam va ijtimoiy adaptatsiya mazkur sohada eng muhim yo'nalishlar sifatida ko'rib chiqiladi. Mustaqil harakatlanish, surunkali kasalliklarni erta bosqichda aniqlash, psixologik barqarorlikni ta'minlash hamda jamiyatda faol bo'lish keksalarning umr davomiyligi va hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotda sog'liqni saqlash tizimi, innovatsion usullar va ijtimoiy xizmatlar o'rtasidagi integratsiya keksalarni qo'llab-quvvatlashning samarali vositasi sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: keksalar salomatligi, sog'lolashtiruvchi texnologiyalar, telemeditsina, robototexnika, raqamli kuzatuv, psixologik yordam, reabilitatsiya, ijtimoiy adaptatsiya, dietoterapiya.

Аннотация: В данной статье освещается важность современных оздоровительных технологий в восстановлении и укреплении здоровья пожилых людей. В качестве важнейших направлений в этой сфере рассматриваются телемедицина, цифровой мониторинг, робототехника, умные устройства, психологическая поддержка и социальная адаптация. Обеспечение самостоятельного передвижения, раннее выявление хронических заболеваний, поддержание психологической стабильности и активное участие в жизни общества способствуют повышению продолжительности и качества жизни пожилых людей. В рамках данного исследования интеграция системы здравоохранения, инновационных методов и социальных услуг оценивается как эффективное средство поддержки пожилых.

Ключевые слова: здоровье пожилых людей, оздоровительные технологии, телемедицина, робототехника, цифровой мониторинг, психологическая поддержка, реабилитация, социальная адаптация, диетотерапия.

Abstract: This article highlights the importance of modern wellness technologies in restoring and enhancing the health of older adults. Telemedicine, digital monitoring, robotics, smart devices, psychological support, and social adaptation are considered as the most critical areas in this field. Ensuring independent mobility, early detection of chronic illnesses, maintaining psychological stability, and actively participating in social life all contribute to increased life expectancy and improved quality of life for the elderly. This study evaluates the integration of the healthcare system, innovative methods, and social services as an effective means of supporting seniors.

Key words: senior health, wellness technologies, telemedicine, robotics, digital monitoring, psychological support, rehabilitation, social adaptation, diet therapy.

Kirish. XXI asr boshlaridan boshlab dunyo aholisining demografik tarkibida katta o'zgarishlar yuz bermoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, insonlarning umr ko'rish davomiyligi ortib, keksalar soni yildan-yilga sezilarli darajada o'sib bormoqda. Bu tendensiya rivojlanayotgan va rivojlangan davlatlar uchun birdek dolzarbdir. Chunki har ikki toifadagi davlatlarda ham sog'liqni saqlash tizimi keksalar salomatligini qo'llab-quvvatlash masalasiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Globallashuv jarayonida yashayotgan jamiyatimizda keksalar bir tomondan iqtisodiy va ijtimoiy hayotda katta tajribaga ega bo'lgan resurs hisoblangan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularning sog'ligini tiklash va saqlash masalasi dolzarb muammo sifatida namoyon bo'ladi. Negaki, yoshi ulug' insonlar ko'pincha surunkali kasalliklar, jismoniy faollikning cheklanishi,

psixologik bosim hamda ijtimoiy muammolar bilan ko'proq to'qnash kelishadi. Shu sababdan, zamonaviy tibbiyotda keksalar salomatligini yanada yaxshilashga qaratilgan sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning o'rni va ahamiyati kun sayin ortib bormoqda.

Zamonaviy sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning paydo bo'lish omillari.

Oxirgi o'n yilliklarda tibbiyot sohasi raqamli texnologiyalar rivojlanishi, biotibbiy innovatsiyalar hamda ilg'or muqobil davolash usullari bilan uyg'unlikda rivojlandi. Mazkur jarayon keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning ta'sir doirasini kengaytirdi. Internet va aqlli qurilmalar (smart-watch, fitness-trekerlar, mobil ilovalar) yordamida kunlik jismoniy faollikni kuzatish, yurak urishi va qon bosimini muntazam nazorat qilish, hatto ijtimoiy tarmoqlar orqali masofaviy tibbiy maslahatlar olish mumkin bo'ldi.

Bundan tashqari, reabilitatsion robototexnika va fizioterapevtik jihozlar, ko'chma diagnostika uskunolari ham keksalar salomatligini saqlashda keng qo'llanilmoqda. Masalan, sun'iy intellekt texnologiyalarining paydo bo'lishi bilan keksalardagi surunkali kasalliklarni erta bosqichda aniqlash va profilaktika qilish ancha osonlashdi. Yana bir muhim omil – telemeditsina xizmatlarining rivojlanishi. U masofaviy davolash, konsultatsiya va monitoring jarayonlarini sezilarli darajada qulaylashtirdi. Buning natijasida keksalar nafaqat o'z yashash joylarida, balki uzoq masofalarda ham birdek sifatli tibbiy xizmat olish imkoniga ega bo'lmoqdalar.

Muammo va imkoniyatlar: keksalar bilan bog'liq o'ziga xoslik.

Keksalar salomatligi masalasi bir necha sabablar tufayli o'ta murakkabdir. Avvalo, yosh o'tishi bilan organizmning barqarorlik darajasi pasayadi, immunitet susayadi, harakatlanish faolligi cheklanadi. Ko'plab keksalarda yurak-qon tomir, nafas olish tizimi, bo'g'imlar bilan bog'liq surunkali xastaliklar uchrab turadi. Shu bilan birga, yoshi ulug' kishilarda ruhiy-hissiy holat ham o'zgarib, turli depressiv holatlar, yolg'izlik hissi, ijtimoiy aloqalarning cheklanishi kabi psixologik muammolar kuzatilishi mumkin.

Ammo bu muammolar bilan bir qatorda, texnologiyalar keksalar salomatligini tiklash va saqlash borasida keng imkoniyatlar ham yaratadi. Chunki keksalar sog'lomlashtiruvchi dasturlardan foydalanib, ijtimoiy tarmoqlar, masofaviy darslar, video mashg'ulotlar, zamonaviy fizioterapiya uskunolari hamda reabilitatsion treninglar orqali o'z holatlarini kuzatishi, kerak bo'lganda o'z-o'ziga yordam berish ko'nikmasini rivojlantirishi mumkin. Ayniqsa, texnologik rivojlanish keksalarga moslashuvchan, arzon va qulay bo'lgan xizmatlar taklif qilish imkonini beradi.

Sog'lomlashtiruvchi texnologiyalar: konsepsiyalar va afzalliklar.

“Sog'lomlashtiruvchi texnologiya” tushunchasi odatda profilaktika, davolash va reabilitatsiya jarayonini osonlashtirishga qaratilgan usullarni ifodalaydi. Bugungi kunda keksalar uchun mo'ljallangan sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarda bir nechta konseptual yondashuvlar mavjud:

1. **Jismoniy faollikni rag'batlantirish:** maxsus mashqlar dasturlari, fitness traker ilovalari, virtual fitnes bo'yicha kurslar.
2. **Ruhiy salomatlikni mustahkamlash:** masofaviy psixologik maslahatlar, meditatsiya va relaksatsiya bo'yicha mobil ilovalar, onlayn psixoterapiya sessiyalari.
3. **Tibbiy profilaktika:** telemeditsina konsultatsiyalari, onlayn tahlillar, sog'liqni kuzatish bo'yicha aqlli qurilmalar.
4. **Reabilitatsiya:** robotlashtirilgan massaj trenajyorlari, fizioterapiya uskunolari, maxsus jihozlangan reabilitatsion markazlar.

Mazkur konsepsiyalarning har biri keksalar salomatligi bilan bog'liq muayyan muammolarni hal qilishga yordam beradi. Ayniqsa, yoshi ulug' insonlarga xos jismoniy cheklovlar, turli surunkali kasalliklar va ruhiy buzilishlarni yengillashtirishda yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Sog'lomlashtiruvchi texnologiyalar yordamida keksalar sog'lig'ini yaxshilash, kundalik hayot sifatini oshirish hamda ularni jamiyatda faol saqlash imkonini beradi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi keksalar salomatligini tiklash va saqlashda samarador bo'lgan zamonaviy sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning o'rni va ahamiyatini yoritishdir. Shuningdek, maqolada quyidagi masalalar ham ko'rib chiqiladi:

- Dunyo miqyosida keksalar salomatligi bilan bog'liq dolzarb muammolar va statistik ko'rsatkichlar.

- Sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning konseptual asoslari, ularning keksalar salomatligi uchun ta'sirchanligi.

- Innovatsion metod va yondashuvlar orqali rehabilitatsiya jarayonlarining takomillashuvi.

- Keksalar salomatligini mustahkamlashda telemeditsina, psixologik yordam va jismoniy faollikni rag'batlantirishning ahamiyati.

- Kelgusidagi istiqbolli loyihalar va ilmiy-tadqiqot yo'nalishlari.

Ushbu tadqiqotda global miqyosda keksalar salomatligini yaxshilash borasida olib borilayotgan tadqiqotlar, xalqaro tajribalar, ilg'or texnologik yechimlar tahlil qilinadi. Bunda keksalar salomatligi bilan bog'liq muammolarni hal qilishga xizmat qiluvchi integratsion, kompleks yondashuvlar, shuningdek, ularning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi o'rganiladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi.

Keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalar va salomatlikni tiklash va saqlash usullari, jamiyatdagi keksalarning hayot sifatini yaxshilash va uzoq umr ko'rishlariga yordam berish uchun juda muhim mavzu hisoblanadi. Ushbu mavzuda olib borilgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar asosan quyidagi yo'nalishlarga qaratilgan:

1. Sog'lomlashtiruvchi Texnologiyalarni Tatbiq Etish

Keksalar uchun salomatlikni tiklash va saqlashda yangi texnologiyalarni qo'llash keng tarqalgan. Shuningdek, bu texnologiyalarning o'rganilish darajasi yuqori. Quyidagi texnologiyalarni o'z ichiga oladi:

- Aqlli tizimlar va wearables (kiyiladigan qurilmalar): Keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarni o'rganish masalasi, jismoniy faollik va salomatlikni kuzatish uchun aqlli soatlar, yurak urishi va faoliyat monitoringini amalga oshiruvchi qurilmalar kabi wearables texnologiyalari bilan bog'liq. Bu texnologiyalar yordamida sog'liqni kuzatish va monitoring qilish, salomatlikni yaxshilashda katta yordam beradi.

- Masofaviy tibbiyot va telemeditsina: Keksalar uchun sog'lomlashtirish texnologiyalarida masofaviy tibbiyot tizimlari ham katta o'rin egallaydi. Bu texnologiyalar orqali keksalar o'z sog'liq holatini masofadan nazorat qilishlari va zarur tibbiy yordam olishlari mumkin.

2. Keksalar uchun Oziqlanishni Sog'lomlashtirish Texnologiyalari

- Shaxsiylashtirilgan oziqlanish tizimlari: Sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalari orqali keksalar uchun maxsus oziqlanish rejaları ishlab chiqish mumkin. Bu dasturlar keksalarning individual ehtiyojlari va sog'liq holatini hisobga olgan holda, ularning optimal oziqlanishini ta'minlashga yordam beradi.

- Aqlli oziqlanish tizimlari: Sensorli tizimlar yordamida keksalar uchun salomatlikni yaxshilash uchun maxsus oziq-ovqat mahsulotlarini tanlash va iste'mol qilish imkoniyatlarini yaratish mumkin. Bu tizimlar foydalanuvchining salomatligi va ehtiyojlariga qarab turli xil maslahatlar beradi.

3. Jismoniy faollik va rehabilitatsiya texnologiyalari

- Jismoniy mashqlar va rehabilitatsiya robotlari: Keksalar uchun jismoniy mashqlarni bajara olishlari va mushak-skelet tizimini tiklashga yordam beruvchi texnologiyalar o'rganilmoqda. Rehabilitatsiya robotlari, keksalarning jismoniy faolligini yaxshilashda yordam beradi, shuningdek, falaj yoki jarohat tufayli harakatlanish qobiliyatini tiklashda samarali.

- Virtual rehabilitatsiya: Virtual haqiqat (VR) va kognitiv rehabilitatsiya texnologiyalari keksalarning kognitiv va jismoniy salomatligini tiklashda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Virtual rehabilitatsiya tizimlari yordamida keksalar turli jismoniy mashqlarni uyda ham bajarishlari mumkin.

4. Ruhiy va psixologik salomatlikni sog'lomlashtirish texnologiyalari

• Onlayn psixoterapiya va maslahatlar: Psixologik salomatlikni saqlash va yaxshilashda onlayn maslahatlar va psixoterapiya xizmatlari keksalar uchun juda muhimdir. Masofaviy psixologik yordam xizmatlari ruhiy holatni yaxshilashga yordam beradi.

• Kognitiv salomatlikni tiklash: Keksalar uchun maxsus dasturlar va texnologiyalar yordamida kognitiv salomatlikni tiklash va yaxshilashga qaratilgan izlanishlar olib borilmoqda. Ular miya faoliyatini rivojlantirishga yordam beruvchi turli mashqlarni taklif qiladi.

5. Sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash texnologiyalari

• Turmush tarzini sog'lomlashtirish uchun mobil ilovalar: Keksalar uchun sog'lom turmush tarzini saqlashda mobil ilovalar, uyquni monitoring qilish va sport mashqlarini bajarishda yordam beradi. Bu ilovalar yordamida keksalar kundalik faoliyatini tartibga solish va sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash mumkin.

Bugungi kunda dunyo aholisining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi ortib borayotgani keksalar salomatligi masalasini global darajaga olib chiqdi. JSST va BMT kabilarning prognozlariga ko'ra, yaqin o'n yilliklarda 65 yoshdan oshgan insonlar soni yosh avlodga nisbatan tezroq o'sadi. Mazkur demografik "qariyotgan jamiyat" fenomeni rivojlangan davlatlardan tashqari, rivojlanayotgan mintaqalarda ham sezilarli tus olgan. Bunda bir necha omillar muhim o'rin tutadi:

1. Tibbiy xizmatlar sifatining yaxshilanishi: Yuqori texnologiyalar, vaksinalar, dori-darmonlar, xirurgik amaliyotlarning takomillashuvi.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish: Yaxshiroq oziq-ovqat, toza ichimlik suvi, gigiyena va yashash sharoitlarining yaxshilanishi.

3. Kuchli profilaktika tizimi: Ayrim yuqumli kasalliklarning deyarli yo'q qilinishi, erta diagnostikaning rivoji.

Shu bilan birga, umr ko'rish davomiyligining oshishi yangi ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Keksalar salomatligini saqlash, ularning jamiyatdagi o'rni va faoliyatini qo'llab-quvvatlash, tibbiy harajatlarni maqbullashtirish kabi masalalar dunyodagi aksariyat davlatlar siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Surunkali kasalliklar va sog'liqni saqlash tizimi oldidagi vazifalar

Keksalik davrida uchraydigan surunkali kasalliklar (yurak-qon tomir kasalliklari, diabet, bo'g'im xastaliklari, nafas olish tizimidagi muammolar) sog'liqni saqlash tizimi uchun katta mablag' va resurs talab qiladi. Bu kasalliklar tez-tez takrorlanib turadigan, uzoq muddatli davolash va kuzatuvni talab qiladigan xususiyatga ega.

• Tibbiy ko'riklar va rehabilitatsiya: Profilaktika, ertaroq aniqlash va davolash choralari keksalarda mavjud patologiyalarni erta bosqichda ushlab qolish imkonini beradi.

• Ijtimoiy yordam va psixologik qo'llab-quvvatlash: Surunkali kasalliklar bilan yashayotgan keksalarga nafaqat tibbiy, balki kundalik hayotda yordam, ruhiy dalda, ijtimoiy moslashuvga oid xizmatlar ham zarur.

• Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish: Kasalliklarni monitoring qilish, masofaviy davolash va konsultatsiya, rehabilitatsiya jarayonida robototexnika va aqlli qurilmalardan foydalanish – bu sog'liqni saqlash tizimining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Demak, global miqyosda keksalar salomatligiga oid chora-tadbirlar nafaqat davlat siyosati, balki fuqarolik jamiyati, xususiy sektor va ilm-fan integratsiyasi asosida amalga oshirilishi lozim. Zero, keksalar salomatligini saqlash – butun jamiyat zimmasidagi mas'uliyatdir.

Quyida "Keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning ta'siri: salomatlikni tiklash va saqlash usullari" tizimni yoritib beruvchi namunaviy jadval keltirilgan. Jadvalda har bir yo'nalish (texnologiya), uning qisqacha tavsifi va kutiladigan natija (samarasi) ko'rsatilgan.

1-jadval

Yo'nalish / Texnologiya	Qisqacha tavsif	Kutiladigan natija (samarasi)
1. Telemeditsina	- Masofaviy tibbiy konsultatsiya - Onlayn tashxis va davolash - Shifokor kuzatuv bilan rehabilitatsiya jarayonlari	- Qulay va tezkor xizmat - Uzoq hududlarda yashovchilarga imkoniyat yaratish

		- Vaqt hamda mablag'ni tejash
2. Raqamli kuzatuv	- Maxsus ilovalar yoki aqlli qurilmalar orqali qon bosimi, qand miqdori, yurak urishi va boshqa ko'rsatkichlarni real vaqt tartibida kuzatish	- Vaqtda ogohlantirish - Surunkali kasalliklar nazorati yaxshilanadi - O'z salomatligini o'zi boshqarish ko'nikmasi
3. Robototexnika	- Reabilitatsion robotlar, exo-skeletlar - Robot yordamchilar (uy ishlarida, dori-darmon berish, yura olmaydiganlarga ko'mak)	- Mustaqil harakatlanish imkoniyati ortadi - Keksalarga uy sharoitida parvarish samaradorligi oshadi
4. Aqlli qurilmalar	- Smart-watch, fitness-treker, glyukometr kabilar - Yurak urishini, nafas olish ritmini, kunlik faollikni nazorat qiluvchi sensorlar	- Hayotiy ko'rsatkichlar doimiy monitoringi - Favqulodda holatlarda tezkor ogohlantirish - Profilaktika kuchayadi
5. Psixologik texnologiyalar	- Onlayn psixoterapiya, virtual guruh mashg'ulotlari - Meditatsion va relaksatsion mobil ilovalar	- Depressiya va stressni kamaytirish - Ijtimoiy aloqalarni yaxshilash - Yolg'izlik hissini pasaytirish
6. Fizioterapiya	- Fizioterapiya mashg'ulotlari (massaj, elektroterapiya, issiqlik bilan davolash) - Reabilitatsion treninglar	- Jismoniy tiklanishni tezlashtirish - Qon aylanishini yaxshilash - Surunkali og'riqlarni kamaytirish
7. Ijtimoiy adaptatsiya	- Keksalar klublari, ijtimoiy xizmat markazlari, onlayn to'garaklar - Guruh mashg'ulotlari (badiiy ijod, kitobxonlik, qo'l mehnati)	- Ijtimoiy faol bo'lish - Ruhiy xotirjamlikka erishish - Yolg'izlik va tushkunlikning oldini olish

• Yuqoridagi jadval integratsiyalashgan tizimning asosiy bo'limlarini ko'rsatadi. Har bir bo'lim keksalar salomatligini tiklash va saqlash yo'lida turli metod va texnologiyalarni o'z ichiga oladi.

• Tizim samarali ishlashi uchun davlat, nodavlat tashkilotlar va xususiy sektor hamkorlikda ish olib borishi lozim.

• Har bir yo'nalishdagi innovatsion yondashuvlar keksalar uchun qulay, iqtisodiy jihatdan maqbul hamda uzluksiz qo'llab-quvvatlash mexanizmini yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa va Tavsiyalar. Keksalar salomatligini tiklash va saqlash bugungi zamonaviy jamiyatning global dolzarb masalalaridan biridir. Demografik jarayonlarning o'zgarishi, tibbiy xizmatlarning takomillashuvi hamda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi ushbu yo'nalishda yangicha imkoniyatlar eshigini ochib bermoqda. Maqolada ta'kidlangan yondashuvlar – telemeditsina, robototexnika, psixologik texnologiyalar, fizioterapiya va reabilitatsiya treninglari – barchasi keksalar sog'lig'ini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi.

Shunga qaramay, bu borada bir qator vazifalar amalga oshirilishi lozim:

1. **Integratsiyalashgan tibbiy xizmatlar:** Davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati hamkorligi asosida uy sharoitidagi parvarish, telemeditsina, ijtimoiy xizmatlarni yagona tizimga birlashtirish.

2. **Malakali kadrlar tayyorlash:** Geriatriya, reabilitatsiya, telemeditsina va psixologiya sohalarida mutaxassislar sonini ko'paytirish, ularning zamonaviy texnologiyalar bo'yicha ko'nikmalarini oshirish.

3. **Texnik infratuzilmani yaxshilash:** Uzoq hududlardagi internet tarmog'i sifatini oshirish, telemeditsina va masofaviy kuzatuv qurilmalarini ommaviy joriy etish.

4. **Moliya va investitsiya:** Sog'liqni saqlash tizimi, xususan, keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarga sarflanadigan mablag'ni izchil oshirib borish, xususiy sektorni rag'batlantirish.

5. **Ijtimoiy-psixologik dasturlarni kengaytirish:** Keksalarining ruhiy salomatligini mustahkamlash, ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish, ular orasida ijtimoiy faollikni rag'batlantirish.

Mazkur chora-tadbirlar hayotiy tusga kirishi bilan keksalar salomatligini yaxshilash, ularning umr davomiyligi va hayot sifatini oshirish, eng muhimi – jamiyatda munosib o'rin tutishlari kafolatlanadi. Zero, inson umrining har bir bosqichi qadrlil, keksa avlodning tajribasi va bilimlarini e'zozlash esa jamiyatning barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi.

Shunday ekan, keksalar uchun sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarni joriy etish – nafaqat dolzarb, balki katta istiqbolga ega yo'nalishdir. Ushbu maqolada keltirilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar keksalar salomatligini mustahkamlash, ularning ijtimoiy faolligini saqlash va iqtisodiy jihatdan samarali tizim yaratishga xizmat qiladi. Buning uchun, eng avvalo, har bir keksa insonni jamiyatdagi "faol resurs" sifatida ko'ra bilish, ularga mos texnologik, ijtimoiy, psixologik qo'llab-quvvatlashni ko'rsatish darkor.

Natijada, yoshi ulug' avlod vakillari ham o'zlarini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qiladi, hayotdan zavq ola boshlaydi va millatning barqaror taraqqiyotida faol ishtirok etadi. Shunday qilib, sog'lomlashtiruvchi texnologiyalarning keksalar salomatligi va hayot sifatiga bo'lgan ijobiy ta'siri nafaqat bugun, balki kelajak avlodlar farovonligi uchun ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevraldagi "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5938-son Farmoni.

2. Ансыферова Л.И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности// Вопросы психологии, 1978. – №1 68 С.

3. Басалаева, Н.В. Проблема психического и психологического здоровья в отечественной психологии / Н.В. Басалаева // Успехи современного естествознания. - 2013. - № 4. - С. 169-170.

4. Елисеева, Е.В. Динамика психофизиологического потенциала спортсменов айкидо различной квалификации в экстремальных условиях тренировочно-соревновательной деятельности / Е.В. Елисеева // Сборник научных трудов каф. борьбы. - Челябинск, 1999. - Вып. 2. - С. 37-43.

5. Андреев, В.В. Индивидуальные особенности психологической защиты личности в спортивной деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 13.00.04 / Андреев Владимир Витальевич. - Санкт-Петербург, 2006. - 21 с.

Choriyeva Zuhra Tolib qizi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

NTM Pedagogika va o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti v.b.

zuhrachoriyeva5975@gmail.com

ONA TILI TA'LIMIDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya: Ushbu maqola ona tili ta'limini olib borishda zamonaviy yondashuvlar xususida bo'lib, unda ta'limning umumiy maqsadi, umumiy o'rta ta'lim tizimida ona tili ta'limining olib borilish jarayoni, integratsion yondashuvning ahamiyati va uning afzalliklari, ushbu fan doirasida tarkib toptiriladigan kompetensiyalar, dars jarayonida umumdidaktik tamoyillar xususida fikr-mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ona tili, o'rta ta'lim, yondashuv, ta'lim, integratsiya, ta'lim va tarbiya, o'quv dars, umumdidaktik, ta'limiy, kompetensiya

Аннотация: В данной статье речь идет о современных подходах к обучению на родном языке, которые включают в себя общую цель образования, процесс обучения родному языку в системе общего среднего образования, важность комплексного подхода и его преимущества в рамках данного предмета включать в содержание комментарии по общим дидактическим принципам в ходе занятия.

Ключевые слова: родной язык, среднее образование, подход, образование, интеграция, образование и воспитание, учебный урок, общедидактический, образовательный, компетенция

Annotation: This article is about modern approaches to mother tongue education, which includes the general goal of education, the process of mother tongue education in the general secondary education system, the importance of an integrated approach and its advantages, within the scope of this subject. Competencies to be included in the content, comments on general didactic principles during the course of the lesson.

Key words: mother tongue, среднее образование, подход, образование, интеграция, образование и воспитание, учебный урок, общедидактический, образовательный, компетенция.

Kirish. Ta'limning umumiy maqsadi har bir o'quv fanining maqsad va vazifalarini belgilab olishni taqozo etadiki, bu, xususan, milliylikimizning yorqin ifodasi bo'lgan ona tili ta'limi maqsadida o'z ifodasini topgan: "Maktabda ona tili ta'limining maqsadi o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat".

Ona tili ta'limi maqsadi ta'limning umumiy maqsadiga uyg'un bo'lib, uning ikki talabini o'zida juz'iyashtiradi: ijodiy va mustaqil fikrlash malakasini qaror toptirish hamda buning natijasida ta'lim oluvchining har tomonlama yetuk shaxs sifatida kamol topishidir. Demak, o'quvchining ona tili imkoniyatlarini egallashi hamda shu asosda barkamol inson sifatida shakllanishiga bo'lgan talab bu ona tili fani oldiga juda ko'p vazifalarni qo'yadi.

Ta'lim usuli, mazmuni, ta'lim vositalari ana shu ulkan vazifalarning aniq va puxta bajarilishiga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Shu o'rinda biz, eng avvalo, ona tili ta'limi va uning natijasi borasida ikki jihatni farqlab olishimiz zarur. Bular

- ona tili ta'limi jarayonida tahsil oluvchiga tilning beqiyos imkoniyatlaridan foydalanish, ya'ni tilning kommunikativ-amaliy qiymatini yuksak darajada namoyon eta olish ko'nikmalarini singdirish;

- ona tili ta'limi jarayonida tahsil oluvchiga tilshunoslik asoslari muntazam o'rganib borish, tom ma'noda, jamiyat uchun tilshunoslikning qonun-qoidalarini biladigan shaxsni tayyorlash.

Fikrimcha, bugungi ta'lim maqsadi o'quvchini o'qitishni emas, uning o'qishini va uqishini ta'minlashni nazarda tutadi. Integrativ yondashuv turli fanlardan olingan bilimlar, ko'nikma,

malaka va tajribani hisobga olish, tayanish, integratsiya qilish, ona tilida kommunikativ, kasbiy kommunikativ, ijtimoiy kompetentlikni baravar rivojlantirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Bu haqida nafaqat xorijiy davlatlarda, balki Respublika-miz hududida ham talaygina ishlar olib borilgan. Ona tili o'qitishidagi zamonaviy yondashuvlar haqida bir necha muhim fikrlarni ilgari surgan. Ularning ta'lim sohasidagi ilmiy izlanishlari va o'qitish metodologiyasidagi yangiliklar nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo va qo'shni hududlar uchun ham ahamiyatli. Xususan, Abdug'afforov S. ona tili o'qitishda kompetensiya (qobiliyat) yondashuvini ilgari surgan. U, til o'qitishda o'quvchilarning tilga oid bilimlari va ko'nikmalarini bir butun tizim sifatida o'rganishni ta'kidlagan. O'quvchilar tilni faqat grammatik qoidalarini o'rganibgina qolmasdan, balki kommunikativ ko'nikmalarini ham rivojlantirishlari kerak deb hisoblaydi. Kompetensiya asosida o'qitish jarayonida o'quvchi tilni real hayotdagi vaziyatlarda qo'llashni o'rganadi. Yoki M.Abdurahmanova ona tili o'qitishda shaxsiy yondashuvni qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. U o'quvchilarni shaxs sifatida e'tiborga olish, ularning individual qobiliyatlari va qiziqishlariga mos metodlarni tanlash kerakligini aytadi. Abdurahmanova shuningdek, ona tilini o'rgatishda madaniyatni integratsiya qilishni zarur deb biladi, chunki ona tili faqat grammatik jihatdan o'rganiladigan bir narsa emas, balki bir millatning madaniyatini, an'alarini va qadriyatlarini o'zida aks ettiradi.

Integratsiya – lotincha so'z, “qo'shilish”, “kengayish”, “yaxlitlik” ma'nolarini ifodalaydi. Ta'limda integrativ yondashuv deganda fanlararo va ularning ta'limlararo aloqadorlik, yaqinlik, ya'ni yaxlitlanish jarayonlari nazarda tutiladi. Ona tili barcha fanlarni o'rganish va o'rgatish vositasi ekanligi shu fikrga aniqlik kiritadi. Ya'ni ona tili o'qituvchisi har bir dars mashg'ulotida o'zi o'qitayotgan fan, o'quv predmeti maktabda o'rgatilayotgan barcha fanlarni ta'lim oluvchiga yetkazish, singdirish vositasi, ya'ni ona tili ta'lim tili va vositasi ekanligini inobatga olishi kerak. Integratsion ta'lim (ta'lim tizimida fanlararo aloqadorlikni nazarda tutishi) o'zbek pedagogikasi uchun qadimdan ma'lum. Unda, mohiyatan, olamning bir butunligi haqidagi falsafiy qarashga tayaniladi. Jahon fanida ham dars jarayonini integratsiya asosida tashkil etish ta'lim oluvchining intellektual salohiyatini kengaytirishga xizmat qila olishi aksioma darajasiga ko'tarilgan.

Darhaqiqat, fanlararo aloqadorlik, qolaversa, butun borliqni yaxlit tizim sifatida anglash va anglatish, idrok etish bilishning rad etib bo'lmaz xususiyatidir. Ona tili mashg'ulotlarini integratsiyalashgan ta'lim asosida tashkil etish quyidagi natijalarga olib keladi:

- ta'lim jarayonini bir xil qolipga tushib qolishdan saqlaydi va ta'lim oluvchilarning darsga qiziqishi pasayishining oldini oladi;

- ta'lim beruvchilarni o'z ustida ishlashini taqozo etadi va ta'lim tizimida sifatli kadrlar qolishini ta'minlaydi;

- ta'lim oluvchilarning tafakkurida borliq xususida assotsiatsiyani shakllantiradi va rivojlantiradi;

- ta'lim oluvchilarda istalgan voqelikning sabab va oqibatini mantiqiy bog'lash hamda undan to'g'ri xulosa chiqarish ko'nikmasini paydo qiladi;

- ta'lim oluvchilarda mustaqillikni kuchaytiradi, mantiqiy va ijodiy tafakkurni tarbiyalaydi, tizimga soladi;

- ta'lim jarayoni ishtirokchilarining innovatsion texnologiyalardan xabardor bo'lishini ta'minlaydi;

- ta'lim oluvchilarga olamni, undagi turfaliklarni bir butun tarzda anglash va anglatish imkoniyatini beradi. Tabiiyki, ta'limda integratsion yondashuv soha mutaxassisleri bo'lgan biz pedagoglardan, fan o'qituvchilaridan chuqur bilim va yuksak salohiyatni talab etadi.

Kompetensiya – inglizcha competence so'zidan olingan bo'lib, “layoqatli”, “qobiliyatli” kabi ma'nolarni ifodalaydi. Kompetensiyaviy yondashuv ta'limda har bir ta'lim oluvchining uquvi, layoqati va qobiliyati inobatga olinishini nazarda tutadi. Ona tili fanini o'qitishning bir necha umumdidaktik tamoyillari mavjud.

- Ona tili o'qitishda ta'lim, tarbiya va rivojlanish uyg'unligi tamoyili.

- Ona tili o'qitishda ilmiylik va tushunarlilik tamoyili.

- Ona tili o'qitishda tizimlilik va izchillik tamoyili.

-Ona tili o'qitishda nazariyaning amaliyot bilan aloqadorligi tamoyili.

-Ona tili o'qitishda ongliklik, faollik va mustaqillik tamoyili.

-Ona tili o'qitishda ko'rsatmalilik tamoyili.

-Ona tili o'qitishda bolalarning yosh hamda o'quv imkoniyatlarini hisobga olish tamoyili.

Umumdidaktik prinsiplar garchand maktabda o'qitiladigan barcha fanlarga aloqador bo'lsa-da, ammo u har bir fanning ichki tabiatidan, o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi va o'ziga xos mazmun kasb etadi. Ona tili o'qitishda ta'lim, tarbiya va rivojlanish uyg'unligi tamoyili. Yana ham aniqroq aytsak, ta'lim va tarbiya bir butunlik, bir-biridan ajralmasdir. Demak, ta'lim, tarbiya va rivojlanish – bir butun jarayon.

Ona tili darslarida ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarning qo'yilishi ta'lim, tarbiya va rivojlanishning uyg'unligi tamoyilining talabi asosidadir. Ta'limning ilmiyligi va bolalar uchun tushunarli bo'lish tamoyili o'zaro bog'langan, bir-birini taqozo etuvchi didaktik kategoriyalar hisoblanadi. O'qitishning ilmiylik tamoyili ta'lim mazmunida belgilangan o'quv materialini soha yutuqlari asosida bayon qilishni taqozo etsa, ta'limning bolalar uchun tushunarlik tamoyili o'quv materiallarini bolalarning yosh va psixologik xususiyatlariga, ularning umumiy taraqqiyoti hamda bilish imkoniyatlariga, shuningdek, yashash sharoiti va ularning saviyasiga moslab bayon qilishni talab etadi.

Natija va tahlillar. Qarshi shahrida joylashgan Iqtisodiyot va pedagogika boshlang'ich ta'lim ixtisosligi II bosqich talabalarini o'rta umumta'lim maktablaridagi pedagogik amaliyot faoliyati davrida shuni guvohi bo'ldikki, ta'lim jarayoni mantig'i bu tamoyillarga o'zaro aloqadorlikda qarashni talab etadiki, bunga ko'ra ona tilidan har bir sinfda o'rganiladigan o'quv materiali hajm hamda mazmun jihatidan bir-biridan farq qiladi va quyidagi tamoyillar fan o'qitish va natijaga erishishda tez va samarali natija beradi:

Ona tili o'qitishda tizimlilik va izchillik tamoyili. Istalgan voqelik, hodisa yoki jarayon o'ziga xos sistemaviylik (tizimlilik) xarakteriga ega bo'ladi. Shu jumladan, ona tili ta'limi jarayoni ham. Agar shu tizim tarkibidagi biror kichik tizimning mohiyati o'zgarsa, sistema buziladi. Kutilgan natijaga erishib bo'lmaydi. O'rta umumta'lim maktablarida ona tili ta'limi jarayonida tilning fonetikasini o'rganmasdan uning grammatikasini o'rganish mumkin emasligi isbot talab qilmaydigan haqiqat. Fonetika va grafikani yetarli darajada o'zlashtirgan o'quvchigina leksikani puxta o'zlashtiradi. Leksika puxta o'rganilgach, so'z turkumlarini o'rganish osonlashadi. Shuning uchun til hodisalarini o'zaro uzviy aloqadorlikda o'rganish uning samaradorligini ta'minlovchi asosiy vosita sanaladi. Har bir mutaxassis hozirda o'quvchiga ona tili mashg'ulotlari orqali berilayotgan bilim bola uchun, uning bo'lg'usi amaliy faoliyati uchun zarurmi, degan savolni nazaridan qochirmasligi zarur. Zero, ta'lim jarayonida beriladigan bilimlar, ayniqsa, umumta'lim tizimida, amaliyligi, pragmatik qiymati bilan belgilanishi juda-juda zarur. Bilim haqida gap borganda bilim berish bilan birga bolalarda bilim olish, bilimni egallash yo'llari – lug'at, qomus, ensiklopediya, ma'lumotlar majmuasi, internet tizimi kabi axborot banklaridan amaliy foydalanish ko'nikmalari hosil qilishga alohida e'tibor berish kerak. Ona tili ta'limining samarasi o'quvchining olgan lingvistik bilimini emas, ona tili imkoniyatlarini egallash va mustaqil tafakkurining o'sish darajasini belgilamog'i lozim. Demak, o'quv dasturlarida belgilangan mavzularni o'quvchiga faqat nazariy jihatdan yetkazilishi uni toliqtiradi, zeriktiradi va keyinchalik yodidan tez ko'tarilishiga olib keladi. O'quvchi dars jarayonida egallagan har bir nazariy bilimidan amaliyotda foydalana olishi, o'qituvchi esa o'quvchi egallagan bilimning ijtimoiy hayotning qay bir jabhasida muhimligini bolaga singdira olishi zarur. Bunda o'qituvchi o'qitishning turli xil metodlari, shakllari, vositalaridan foydalana olishi, to'g'rirog'i, boy metodik bazaga ega bo'lmog'i kerak.

Ona tili o'qitishda ongliklik, faollik va mustaqillik tamoyili. "Bilim hali aql emas" jumlasini juda serma'no va uning zamirida katta hikmat yotadi. Ona tili ta'limi o'smirlarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga, ijodiy tafakkur mahsulini yozma va og'zaki shakllarda to'g'ri hamda ravon bayon qilishni o'rgatishga xizmat qilmog'i lozim. Bu maqsad uchun eng qulay usul o'quvchilarga tayyor qoidalarni berish emas, balki xodisalarni kuzatib, ularni umumlashtirish, hodisalarni, aqliy umumlashmalarni o'zaro qiyoslab, ular orasidagi o'xshashlik va farqlarni

aniqlashga qaratilgan – bolalarni ongli ravishda o'ylash, fikrlash, izlash, topish va umumlashtirishga undovchi – ta'lim usulini, ya'ni muammoli vaziyatlarni, mantiqiy mashq va topshiriqlarni talab etadi.

Tabiiyki, o'quvchining har bir yangi mavzuni o'zlashtirishi bilan bog'liq bo'lgan va o'qituvchi rahbarligidagi mustaqil izlanish faoliyati faqat verbal-kognitiv ta'lim bilan, ya'ni hodisadan mohiyatga, xususiyan umumiyga yo'nalishi bilan cheklanmaydi: verbal-kognitivizm bosh usul, usullar usuli, usullar asosi sifatida ona tili o'qitishda onglilik, faollik va mustaqillik tamoyilini ta'minlaydi.

Ona tili o'qitishda ko'rsatmalilik tamoyili. Ko'rsatmalilik ona tili ta'limi uchun o'ta muhim jihatlardan biri sanaladi. Sababki, ushbu o'quv predmetining tabiati, mavhum tushunchalarning mohiyatini anglash ko'rsatmalilikni ko'proq talab etadi. O'quvchi ko'rish orqali narsa, hodisa, tushunchalarning tildagi ifodasi xususida aniq tasavvurga ega bo'ladi. Mavzu mohiyatini tezroq anglaydi. Xalqimizda: "Yuz eshitgandan bir ko'rgan yaxshi" degan naql bejizga aytilmagan. Ona tili ta'limi jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan ko'rsatmali materiallar juda ko'p va xilma-xil. Ko'rsatmali material muhim axborot manbayi hamdir. Chunki o'quvchi darslik, o'qituvchining bayoni, ommaviy axborot vositalaridan qanday axborot olsa, ko'rsatmali materialdan ham shunday ma'lumot olishi mumkin. Ona tili ta'limi jarayonida ko'rsatmali materiallardan foydalanish ham o'qituvchining, ham o'quvchining vaqtini tejaydi. Konfutsiy aytganidek: "Aysang, unutan, ko'rsatsang, eslab qolaman, anglab yetib o'zim bajaraman".

Ona tili darslarida o'smirlarning real o'quv imkoniyati hisobga olingan taqdirdagina ta'lim jarayoni samarali kechadi. Til materiali o'quvchi layoqatiga muvofiq kelgan taqdirda u faollik ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining shaxsiy qobiliyati (uquvi, kompetentligi)ni aniqlash va ta'lim jarayonida uni hisobga olishi lozim. Ma'lumki, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, bilim saviyasi, qiziqish va layoqati, mustaqil ishlay olishi bir-biridan farq qiladi. O'zlashtirish darajasi yuqori bo'lgan, ijodiy fikrlay oladigan o'quvchi rasm asosida insho yozishi kerak bo'lganda nafaqat rasmda ko'rayotgan narsalarini, balki o'zining hayotiy taassurotlarini qo'shib insho yoza oladi. O'zlashtirish darajasi va fikrlash qobiliyati bo'sh bo'lgan, til sezgirligi talab darajasida bo'lmagan o'quvchi xuddi shu inshoda hatto rasmda ko'rayotganlarini ham to'laligicha bayon qilib bera olmaydi.

Xulosa va tavsiya Demak, o'quvchilarda o'quv imkoniyati har xil bo'lib, bu ularning bilish faoliyatiga ta'sir etmay iloji yo'q. O'quvchilarning o'quv imkoniyati bir qator ichki va tashqi asoslarga ega. O'quv imkoniyatining ichki asoslariga o'quvchilarda nutq malakalarining shakllanganlik darajasi, fikrlash va esda saqlab qolish qobiliyati, tafakkur usullarini bilishi va uni zarur o'rinlarda to'g'ri ishga sola olishi, tez o'qish va yozish malakalarining mavjudligi, til materiallarini o'rganishga munosabati kabilarni kiritish mumkin. Tashqi omillarga ona tili ta'limining mazmuni, o'quvchilarning til muhiti (uyda ham, maktabda ham o'zbek tilida so'zlashadigan o'quvchilarning o'quv imkoniyati turli tilda so'zlasha oladigan o'quvchilarning o'quv imkoniyatidan farq qiladi), ularga qo'yilgan yagona imloviy va nutqiy talab, o'qituvchining nutqi, maktabning moddiy texnikaviy ta'minoti kabilar kiradi. Ona tili darslarida o'quvchilarning yosh va shaxsiy xususiyatlari hamda real o'quv imkoniyatlarini hisobga olish tamoyiliga qat'iy amal qilish quyidagi afzalliklarga ega: o'qituvchi tomonidan tanlanadigan o'quv topshiriqlarini o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga muvofiqlashtirish imkoniyati vujudga keladi. O'qituvchi o'quv imkoniyatidan kelib chiqqan holda darslik va qo'shimcha o'quv materiallaridan foydalanadi; o'quv imkoniyatini aniqlash ona tili o'qitishning shakl, metod va usullarini to'g'ri belgilashga, maqsadga muvofiq keladigan dars turini tanlashga imkon beradi; o'quv imkoniyatini bilish tabaqalashtirilgan ta'lim ("har kim kuchiga yarasha, har kim layoqati darajasida") dan foydalanish imkoniyatini beradi. Chunki har bir o'quvchining o'quv imkoniyatini bilmasdan turib, o'quv topshiriqlarini tabaqalashtirish mumkin emas. Bolaning o'quv imkoniyatiga mos tushadigan topshiriq esa uni bajarishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, bilishga bo'lgan ishonchni orttiradi, sinfdagi barcha o'quvchilarning deyarli bir vaqtda topshiriqni bajarishlariga shart-sharoit yaratadi; o'quv imkoniyatini hisobga olish ona tili darslarida bolani tarbiyalash va rivojlantirishga shart-sharoit yaratadi. Imkoniyatga muvofiq

keladigan topshiriq shaxsiy-ruhiy xususiyatlar: iroda, qobiliyat, xotira, ijodiy xayol kabilarni tarbiyalaydi. Ona tili darslarini o'quvchilarning imkoniyatlari doirasida tashkil etish ularning o'z kuchlaridan unumli foydalanishlarini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'rta ta'limning umumta'lim fanlari bo'yicha malaka talablari. Ona tili fani.–Toshkent, 2018.–12 b.
2. Ashurbayeva R. Ta'lim tizimida integrativ yondashuvdan foydalanish // BuxDU ilmiy axboroti (ISSN 2181-6875).–Buxoro, 2019, № 4 (75)
3. D.N.Yuldasheva O'zbek tilini o'qitish metodikasi,; Buxoro-2021.162
4. Z.T.Choriyeva “Ona tilini o'qitish jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi.- Toshkent-2023
5. Guskey, T. R., & Hargreaves, A. (2017). The Teacher Leadership and the School Improvement Cycle. Teachers College Press

Rajabova Laylo Baxtiyor qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti Kimyo kafedrası assistenti

rlaylo95@gmail.com

OLIY TA'LIM MUASSASASIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV SHAROITIDA KIMYO FANINING FANLARARO INTEGRATSIYASI VA UNING KIMYO FANINI O'QITISHDAGI O'RNI

Annotatsiya: Mazkur maqolada "Kimyo o'qitish metodikasi" fanini o'qitishning dolzarbligi bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash zaruriyati bilan bog'liqligi, integratsiyalashgan darslarning turli shakllarini o'tkazish xususiyatlari va kimyo fanini o'qitishda fanlararo integratsiyaning roli ajratib ko'rsatilgan va tavsiflangan. Shu qatorda kimyo va ingliz tili fanlaridan integratsiyalashgan darslarni ta'lim jarayoniga tatbiq bilan birgalikda, o'qitishning faol usullaridan biri - keys-texnologiyaning oliy ta'limda metodik fanlard belgilangan vazifani hal qilishda ulkan tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlarga ega bo'lishi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: kimyo, ta'lim, metodika, integratsiya, keys-texnologiya

Аннотация: В данной статье выделены и описаны актуальность преподавания предмета "Методика преподавания химии" в связи с необходимостью подготовки будущих специалистов, особенности проведения различных форм интегрированных занятий и роль междисциплинарной интеграции в преподавании химии. Наряду с внедрением в образовательный процесс интегрированных уроков по химии и английскому языку рассматривается, что один из активных методов обучения - кейс-технология - обладает огромными воспитательными и дидактическими возможностями в решении поставленных задач методических дисциплин в высшем образовании.

Ключевые слова: химия, образование, методика, интеграция, кейс-технология

Annotation: This article highlights and describes the relevance of teaching the subject "Methods of teaching chemistry" in connection with the need to train future specialists, the features of conducting various forms of integrated lessons and the role of interdisciplinary integration in teaching chemistry. Along with the introduction of integrated lessons in chemistry and English into the educational process, it is considered that one of the active teaching methods - case technology - has great educational and didactic possibilities in solving the set tasks of methodological disciplines in higher education.

Key words: chemistry, education, methodology, integration, case technology.

Kirish. Oliy ta'limning eng muhim vazifasi savodli va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashdir. Zamonaviy sharoitlarda bu vazifani ta'lim oluvchining ijodiy tafakkurini shakllantiradigan bilim va faoliyat usullarini ijodiy o'zlashtirish orqali hal etish mumkin. Kimyoni o'qitish metodikasi bevosita kimyo fani bilan chambarchas bog'liq bo'lib, pedagogika va psixologiya yutuqlariga tayanadi. "Kimyo o'qitish metodikasi" fanini o'rganishning dolzarbligi bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash zarurati bilan bog'liq. Ular ma'ruza kursi davomida respublikamizda amalga oshirilayotgan o'rta ta'lim islohotlari konsepsiyasi, jumladan, o'rta ta'lim maktablarida asosiy kimyo ta'limi tuzilmasi va mazmunini isloh qilish bilan tanishadilar. Keyingi qismlarda oliy ta'limda kimyo o'qitish metodikasining asosiy nazariy qoidalari qisqacha ko'rib chiqiladi. "Kimyo o'qitish metodikasi" fanining maqsadi ijodiy faol mutaxassisni tarbiyalash, bilim va tafakkurning ilmiy sifatini shakllantirish, talabalarning umumiy o'rta ta'lim maktablarida kimyo o'qitishning metodik usullarini o'zlashtirishdan iborat. Fanning vazifalari quyidagilardan iborat:

- Kimyo darslarining tuzilishi, asosiy maktab kimyo kursining bir qator mavzulari bo'yicha namoyish va o'quvchilik tajribasini tashkil etish va o'tkazish, hisoblash va sifat masalalarini yechish metodikasi bilan tanishtirish; - Oliy ta'lim kimyo kursining asosiy kimyoviy tushunchalarini shakllantirish va rivojlantirish metodikasi tamoyillarini o'zlashtirish; - Maktab kimyo darsliklaridagi eng muhim nazariy bilimlar mazmunini tahlil qilish va olingan bilimlarni aniq metodik, pedagogik va boshqa vazifalarni hal etishda qo'llash; - Zamonaviy o'qitish

texnologiyalaridan foydalangan holda kimyo o'qitish ko'nikmalarini egallash; - Oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etishning turli shakllarini qo'llash bo'yicha ko'nikma va malakalarni shakllantirish. Fanni o'rganish natijasida talaba quyidagilarni bilishi kerak:

- Asosiy kimyoviy ta'limning maqsadi, vazifalari va mazmuni; - Kimyoni o'qitishning turli usullarining afzalliklari va kamchiliklari; - Kimyoni o'qitishning asosiy tashkiliy shakllari; - Asosiy kimyoviy tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish metodikasi; - Kimyodan o'quvchi tajriba-sinovni o'tkazish mazmuni va metodikasi; - "Olam" kursining maqsadi, vazifalari va mazmuni.

Shuningdek, talaba quyidagilarni uddalashi lozim:

- Kimyoni o'qitish metodini optimal tanlash; - Namoyish kimyoviy tajribalarni o'tkazish; - Dars rejasi-konspektini tayyorlash va kimyo darsini o'tkazish; - O'qitish natijalarini baholashning integrallashgan 10 balli tizimini qo'llash; - Kimyodan o'quvchilar tajribasini tashkil etish va o'tkazish.

Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchining muvaffaqiyatli, raqobatbardosh va intellektual rivojlangan shaxsini shakllantirishga qaratilgan. Bunday shaxsni shakllantirish imkoniyatlari integratsiyalashgan ta'lim texnologiyasida mujassam. Integratsiyalashgan darslar o'quvchilarning salohiyatini rivojlantiradi, ularni atrofdagi voqelikni faol o'rganishga, sabab-oqibat aloqalarini anglash va topishga undaydi, shuningdek, mantiqiy fikrlash, tafakkur va muloqot qobiliyatlarini o'stiradi. Fanlararo aloqalarni amalga oshirish jarayonida o'quvchilarda fanlar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash, bilimlarni turdosh fanlardan ko'chirish ko'nikmalari shakllanadi, bu esa ularning o'zaro ta'sirini kuchaytiradi. Bu o'z navbatida ta'lim samaradorligiga, bilimlarning mustahkamligiga va aqliy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Integratsiyalashgan darslar nafaqat turdosh fanlarni, balki turli yo'nalishdagi fanlarni ham birlashtirishi mumkin. Tabiiy fanlar o'rtasidagi aloqalar kimyo fanining ingliz tili bilan bog'liqligiga qaraganda ancha ko'zga tashlanadi. Biroq kimyo va ingliz tilining integratsiyasi ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va mazmunli qiladi.

Kimyo ta'lim yo'nalishi bo'yicha yuqori malakali bakalavrlarni tayyorlashning ustuvor vazifalaridan biri hayotiy va kasbiy muhitni o'zlashtirishga tayyor pedagogik kompetentli shaxsni shakllantirishdir. Oliy kasbiy ta'limning metodik fanlari belgilangan vazifani hal etishda katta tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlarga ega bo'lib, o'qitishning faol usullaridan biri - keys-texnologiyadir. Biroq, tadqiqot muammosi bo'yicha o'tkazilgan ilmiy, psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, hozirgi paytda "Kimyo o'qitish metodikasi" fanidan amaliy mashg'ulotlarni keys-texnologiya asosida o'tkazish metodikasi ishlab chiqilmagan, metodik tizimning mazmunli, jarayonli-faoliyatli va nazorat-baholash tarkibiy qismlari taqdim etilmagan. Ushbu muammoni hal qilish uchun biz "Kimyo o'qitish metodikasi" fanini o'qitish jarayoniga o'quv keyslarini yechishga asoslangan muammoli-vaziyatli tahlil usuli sifatida keys-texnologiyani joriy etdik. Bu usulni qo'llash akademik bakalavrlar tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablarning o'zgarishi bilan bog'liq. Ular tafakkur madaniyatiga ega bo'lishi, pedagogik ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyatiga ega bo'lishi, maktab hayotida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarda metodik jihatdan savodli xatti-harakat qila olishi, nazariy bilimlar va turli yoshdagi o'quvchilar bilan ishlashning metodik usullarini ongli ravishda qo'llay olishi kerak. Pedagogik adabiyotlarda ikki maktab: Garvard (tuzilmagan keys) va Manchester (tuzilmali keys) ning keys usuli texnologiyasi batafsil tavsiflangan. Case-method tushunchasiga ta'rif berilgan, tasnifi (amaliy, o'quv, tadqiqot) keltirilgan, an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan keyslarning afzalliklari ko'rsatilgan. Tadqiqotimiz doirasida o'rganilgan pedagogik manbalar asosida "o'quv keyslari" tushunchasiga quyidagicha ta'rif berdik: o'quv keyslari - bu umumiy o'rta ta'lim maktablarida kimyo fanidan dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'qituvchi va o'quvchi(lar)ning hamkorlikdagi faoliyatini aks ettiruvchi, "Kimyo o'qitish metodikasi" o'quv fanini o'qitish jarayonida qo'llaniladigan pedagogik vaziyatlardir.

Ta'lim natijalariga yo'naltirilganlik ikkinchi avlod davlat ta'lim standartlari konstruksiyasining eng muhim tarkibiy qismidir. Ushbu asosiy farqqa ko'ra, ta'lim jarayonida standartlarning tuzilishi, mazmuni va qo'llanilish usullari o'zgartirildi. Standartda belgilangan

ta'lim oluvchilar natijalariga qo'yiladigan yangi talablar, ta'limning yuqori sifatiga erishish sharti sifatida metapredmetlilik tamoyillari asosida o'qitish mazmunini o'zgartirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Bugungi kunda o'qituvchi bilimlarni o'zlashtirishda umumlashtirilgan faoliyat usullaridan foydalanishga va o'quvchilarning o'z mahsulotlarini yaratishiga qaratilgan yangi pedagogik vaziyatlar hamda yangi topshiriqlar yaratuvchisiga aylanishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Kimyo - moddalar va ularning o'zgarishlari haqidagi fandir. Tabiatda fizik, kimyoviy va biologik hodisalar o'zaro bog'liq. O'quv jarayonida bu hodisalarning barchasi alohida, turli o'quv fanlari doirasida o'rganiladi, shu bilan ularning aloqalari uziladi, shuning uchun fanlararo aloqalarni amalga oshirishning quyidagi vositalaridan foydalanish zarur: Fanlararo mazmundagi savollar: yangi materialni o'zlashtirishda o'quvchilar faoliyatini boshqa o'quv kurslarida va mavzularda ilgari o'rganilgan bilimlarni anglash va umumlashtirishga yo'naltiruvchi. Kimyo fanidan katalizatorlar, muhitning kislotali, ishqoriy va neytral reaksiyalari haqidagi bilimlarni o'quvchilar umumiy biologiya kursida plastik va energetik almashinuvni, ekologiya va geografiyaning ba'zi masalalarini o'rganishda qo'llaydilar. Masalan: Siz Xitoyga keldingiz. Nima uchun supermarket rastalarida sut mahsulotlari deyarli yo'q? Turli fanlardan bilimlarni birlashtirishni talab qiladigan yoki bitta fan materiali asosida tuzilgan fanlararo masalalar. Ular dasturiy materialni yanada chuqur va mazmunli o'zlashtirishga, hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlash ko'nikmalarini takomillashtirishga yordam beradi. O'quvchilarning individual ishlarida foydalanish mumkin bo'lgan masalaga misol keltiraman. Glyukozaning yonish termokimyoviy tenglamasiga ko'ra, agar 1 daqiqada 1,5 kj issiqlik sarflangan bo'lsa, 20 daqiqa davomida odamning oyoq mushaklari uchun yugurish uchun kerak bo'ladigan glyukoza massasi va kislorod hajmini aniqlang. Bunday masalalarni yechishda o'quvchilar murakkab bilish va hisoblash harakatlarini bajaradilar: 1) fanlararo masalaning mohiyatini anglash, boshqa o'quv fanlaridan olingan bilimlarni qo'llash zarurligini tushunish; 2) boshqa bilim sohalaridan zarur bilimlarni aktallashtirish; 3) ularni yangi vaziyatga ko'chirish, turli fanlardan bilimlarni birlashtirish; 4) bilimlar sintezi, tushunchalar, o'lchov birliklari, hisoblash amallarining muvofiqligini aniqlash, ularni bajarish; 5) natija olish, xulosalarda umumlashtirish, tushunchalarni mustahkamlash [3]. Fanlararo xarakterdagi uy vazifasi - fanlararo xarakterdagi bilimlarni talab qiluvchi va amaliy yo'nalishga ega bo'lgan mulohaza uchun savollar qo'yish, qisqa xabarlar tayyorlash, ko'rgazmali qo'llanmalar tayyorlash, jadvallar, sxemalar, krossvordlar tuzish. Masalan: 1. "Sulfat kislotasi ishlab chiqarish. Kislotali yomg'irlar." 2. Savol: oqsilli ovqatni uzoq vaqt davomida uglevodli ovqatga butunlay almashtirish mumkinmi? 3. Qisqa muammoli xabarlar, masalan, polietilendan ekologik toza yoqilg'i (etanol) olish: afsona yoki haqiqat?! Ko'rgazmali qurollar - umumlashtiruvchi jadvallar, sxemalar, diagrammalar, plakatlari. Ular o'quvchilarga turli fanlardan olingan bilimlar majmuini ko'rgazmali tarzda ko'rish imkonini beradi. Masalan: 1) Suvning, kislorodning aylanishi haqidagi ma'lumotlar asosida "Uglerodning tabiatda aylanishi" sxemasini tayyorlash. 2) Uglerod (IV) oksidning suvda erishiga bosim va temperaturaning ta'siri diagrammasini tuzing. Kimyoviy eksperiment - agar uning predmeti biologik obyektlar va ularda sodir bo'ladigan kimyoviy hodisalar bo'lsa. Masalan, faollashtirilgan ko'mir bilan sirka kislotasi, etil spirti, azot (IV) oksidi adsorbsiyasi yoki hayvon juni bilan suv yuzasiga sochilgan neft adsorbsiyasi.

Agar talabalarda qiziqish (motivatsiya) bo'lsa, talabalar faoliyati eng samarali bo'ladi. Muammoli vaziyat orqali bolalarda qiziqish uyg'otish mumkin. Muammoli vaziyatlarni hal qilish tadqiqotchilik faoliyati ko'nikmalarini rivojlantirishga, o'quvchilarning qo'yilgan savollarga mustaqil ravishda javob topish, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish, faktlarni tahlil qilish, umumlashtirish va mantiqiy xulosalar chiqarish ko'nikmalariga ega bo'lishiga yordam beradi

Natijalar va ularni muhokamasi. Darsning asosiy qismi o'quvchilar - yig'ilish ishtirokchilarining chiqishlari va ma'ruzalarini muhokama qilishdan iborat. Darsdagi munozaralar davomida o'quvchilarning yakka va jamoaviy nutq ko'nikmalari, ommaviy chiqish qobiliyatlari takomillashadi. Ular ingliz tilida o'z fikrlarini ifoda etish, mulohaza yuritish va

nuqtai nazarini bildirish mahoratini oshiradilar. Bu esa bilimlarni yanada samarali o'zlashtirishga yordam beradi. Darsni noan'anaviy tarzda o'tkazish, yig'ilish ishtirokchisi sifatida chiqish imkoniyati, muammoni ochiqchasiga muhokama qilish va birgalikda haqiqatni izlash - bularning barchasi darslarda o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi. Bilimlarning integratsiyasi nafaqat darslarda, balki loyiha faoliyatida ham amalga oshirildi. "Insonning Yer atmosferasidan tashqarida nafas olishi" mavzusidagi tadqiqot loyihasi bilim yurtining ilmiy-amaliy anjumanida taqdim etildi va unda loyiha muallifi ingliz tilida ma'ruza qildi. Kimyoning ingliz tili bilan uyg'unlashuvi fanga bo'lgan qiziqishni saqlab qolish, bilim sifatini oshirish, o'quvchilarning ijodiy salohiyati va individual qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. Shunday qilib, ish tajribasi integratsiyaning samaradorligini ko'rsatdi va ta'limga bunday yondashuvni yanada rivojlantirish hamda takomillashtirish istiqbollarini aniqladi.

Bundan tashqari, ushbu tadqiqot davomida "Kimyo o'qitish metodikasi" fanidan o'quv keyslarini ishlab chiqishga qo'yiladigan talablar ham shakllantirildi. Demak, o'quv keyslari quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim: yaratilish maqsadiga mos kelishi; dolzarb bo'lishi; shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishi; muammoli xususiyatga ega bo'lishi; hayotiy bo'lishi; talabalar imkoniyatlariga mos qiyinchilik darajasida bo'lishi; metodik yechimlarni jamoaviy ishlab chiqishga yo'naltirilgan bo'lishi; o'quv keysini yechishda baholash mezonlariga ega bo'lishi; o'quv jarayonida sinovdan o'tkazilgan va tuzatilgan bo'lishi kerak.

Fanlararo integratsiya mohiyati

1. Kimyo va biologiya: Biologiya fani tirik organizmlar va ularning hayotiy jarayonlarini o'rganadi. Kimyo esa bu jarayonlar asosida yotgan kimyoviy reaksiyalar, molekulyar tuzilish va transformatsiyalarni izohlaydi. Masalan, oziq-ovqat kimyosi, biokimyo, genetik muhandislik kabi yo'nalishlarda aniq misollar orqali kimyo va biologiyaning qanchalik mushtarak ekanini ko'rish mumkin.

2. Kimyo va fizika: Fizika modda va energiya o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganadi, kimyo esa moddalarning kimyoviy xossalari hamda tarkibiy tarkibini o'rganishga yo'naltirilgan. Shunday ekan, kimyoviy jarayonlarda sodir bo'ladigan fizik qonuniyatlarni (issiqlik almashinuvi, modda holatining o'zgarishi, optik xususiyatlar va boshqalar) izohlash uchun kimyo va fizika fanlarining integratsiyasi zarur.

3. Kimyo va matematika: Kimyo fanida stoixiyometrik hisob-kitoblar, reaksiya tezligini aniqlash, moddaning konsentratsiyasini o'lchash, turli eksperimental ma'lumotlarni statistika orqali tahlil qilish kabi ishlar matematika fanisiz amalga oshirib bo'lmaydi. Kimyoviy muammolarni yechishda matematik modellashirish usullaridan keng foydalanish, talabalarga tahliliy fikrlash va miqdoriy baholash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

4. Kimyo va ekologiya: Kimyoviy ishlab chiqarish, chiqindilarni qayta ishlash, atmosfera ifloslanishining oldini olish, suv resurslarini himoya qilish kabi muhim masalalarning barchasi kimyo va ekologiya integratsiyasi orqali samarali yechim topadi. Talabalarda mas'uliyat hissi va atrof-muhitni muhofaza qilish ko'nikmasini shakllantirishda kimyo fanining o'rni muhim.

Integratsiya asosida kimyoni o'qitishning ahamiyati

1. Aniq maqsadli kompetensiyalarni shakllantirish: Fanlararo integratsiya talabalarga nazariy bilimlarni turli kontekstlarda qo'llash, real muammolarni yechish, professional sohalarda zarur bo'lgan malakalarni egallash imkonini beradi. Bu esa bo'lajak mutaxassislarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

2. Mustaqil izlanish va ijodkorlikni rag'batlantirish: Integratsiyalashgan ta'lim jarayonida talabalar o'z ustida mustaqil ishlash, tajribalar o'tkazish, ilmiy adabiyotlar bilan faol tanishish kabi faoliyatlar orqali ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Zamonaviy kimyo uskunalaridan foydalanish, interaktiv laboratoriyalar tashkil etish, onlayn resurslar bilan ishlash talabaning mas'uliyati va qiziqishini oshiradi.

3. Talabalarda ilmiy dunyoqarashni kengaytirish: Kimyo boshqa fanlar bilan uyg'unlashganda, talabalarda tabiat qonuniyatlarini yaxlit idrok etish, tahliliy fikr yuritish, tanqidiy yondashish, xulosa chiqarish ko'nikmalari shakllanadi. Bu nafaqat ta'lim jarayoniga, balki ularning hayotiy faoliyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

4. Kelajak mutaxassislarning tayyorgarligini kuchaytirish: Integratsiya orqali shakllangan fanlararo bilim va ko'nikmalar bo'lajak kimyogar, biokimyogar, farmatsevt, ekolog, materialshunos va shu kabi soha mutaxassislarning ish jarayonida, ilmiy izlanishlarida, innovatsion loyihalarda qatnashishida mustahkam zamin yaratadi.

Xulosa. Shunday qilib, keys texnologiyasi bo'lajak kimyo o'qituvchilarida yuqori pedagogik motivatsiya, kommunikativ madaniyatni shakllantirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun ulkan didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlarga ega. Keys texnologiyasi bo'lajak kimyo o'qituvchilarida yuqori pedagogik motivatsiyani, kommunikativ madaniyatni shakllantirish, mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarni o'stirish uchun katta didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlarga ega bo'ladi. Bu texnologiya orqali o'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini oshirishga, ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga va o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytirishga erishadilar.

Ta'lim muassasalarida metapredmetlarni amalga oshirish bo'yicha ishlarni boshlaganligida, davlat ta'lim standartlari rad etish emas, balki rivojlanish, davom ettirish ekanligini aniq anglab yetishingiz kerak. Shuning uchun maktablarda to'plangan barcha ma'lumotlardan kengroq foydalanish; ta'lim muassasasi barcha pedagoglarining birgalikdagi faoliyatini rejalashtirish uchun standartlar bo'yicha barcha hujjatlarni puxta o'rganish; yuqori maktabda ham DTSni joriy etish bo'yicha ishlarni bugundan boshlash, nafaqat alohida ta'lim muassasasi ichida, balki tarmoq o'zaro hamkorligi doirasida ham pedagoglarning o'zaro hamkorligini amalga oshirish; yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, o'qituvchining pozitsiyasini o'zgartirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Методика преподавания химии: практикум / Корзюк, О.В., Н.С. Ступень ; Брест.гос.ун-т им А.С Пушкина. – Брест : БрГУ, 2017. – 127 с.
2. Огородник, В.Э. Методика преподавания химии: практикум / В.Э. Огородник, Е.Я. Аршанский; под ред. Е.Я. Аршанского. – Минск: Аверсэв, 2014. – 317с.
3. Ахромюшкина, И. М. Методика обучения химии : учебно-методическое пособие / И. М. Ахромюшкина, Т. Н. Валуева. – Москва ; Берлин : Директ Медиа, 2016. – 192 с.
4. Зайцев, О.С. Методика обучения химии / О.С. Зайцев. – М.: Владос, 1999.– 383 с.
5. Пак, М.С. Теория и методика обучения химии: учебник для вузов / М. С. Пак. – СПб: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 306 с.
6. Химия: учебное пособие для 8 класса / И.Е. Шиманович [и др.]; под ред. И.Е. Шимановича. – 2-е изд. – Мн.: Народная асвета, 2019. – 275с.
7. Колевич, Т.А. Химия: учебное пособие для 10 класса учреждений общего среднего образования с русским языком обучения, с электронным приложением для повышенного уровня / Т.А. Колевич [и др.]. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2019.–283с.
8. Мычко, Д.И. Химия: учебное пособие для 11 класса учреждений общего среднего образования с русским языком обучения, с электронным приложением для повышенного уровня / Д.И. Мычко [и др.]; под ред. Т.Н. Воробьевой. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2021.–307с.
9. Матулис, В.Э. Сборник задач по химии: учебное пособие для 10 класса учреждений общего среднего образования с русским языком обучения / В.Э. Матулис [и др.]. – Минск: Нац. ин-т образования, 2021.
10. Кирюшкин, Д.М. Методика обучения химии / Д.М. Кирюшкин, В.С. Полосин. – М.: Просвещение, 2002.–231 с.
11. Химия: учебное пособие для 8 класса / И.Е. Шиманович [и др.]; под ред. И.Е. Шимановича. – 2-е изд. – Мн.: Народная асвета, 2006.–213 с.
12. Химия: учебное пособие для 9 класса / под ред. И.Е. Шимановича. - 2-е изд.– Мн.: Народная асвета, 2006. – 232 с.
13. Химия: учебное пособие для 10 класса. / А.П. Ельницкий [и др.]; под ред. А.П. Ельницкого. – 2-е изд. – Мн.: Народная асвета, 2007. 241 с.

Saidova Shaxrizada Adham qizi,

Buxoro davlat universiteti Fizika-matematika fakulteti Fizika-tarbiya nazariyasi va metodikasi (fizika) kafedrasida 1-bosqich tayanch doktoranti

shahrizodasaidova1@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA AKADEMIK LITSEYLARDA FIZIKA O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: Raqamli ta'lim resurslari o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirishi, materialni tushunishni yaxshilashi va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berish akademik litsey o'quvchilarining o'quv jarayonida qo'llash tobora ommalashib bormoqda. Fizika sohasida bunday resurslardan foydalanish talabalarga murakkab tushunchalarni yaxshiroq anglashga va tajribalarni virtual tarzda o'tkazishga imkon beradi. Bu, ayniqsa, laboratoriya uskunalaridan foydalanish imkoniyati cheklangan talabalar uchun foydalidir. Fizika darslarida raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish to'liq laboratoriya ishlarining o'rnini bosmaydi, ammo ularni o'tkazishni sezilarli darajada osonlashtiradi.

Kalit so'zlar: fizika, elektrodinamika, raqamlashtirish, raqamli ta'lim texnologiyalari.

Аннотация: Применение цифровых образовательных ресурсов, повышающих интерес учащихся к предмету, улучшающих понимание материала и способствующих развитию практических навыков, становится все более популярным в учебном процессе учащихся академических лицеев. Использование таких ресурсов в области физики позволяет студентам лучше понимать сложные концепции и проводить эксперименты в виртуальном формате. Это особенно полезно для учащихся с ограниченным доступом к лабораторному оборудованию. Применение цифровых образовательных ресурсов на уроках физики не заменяет полноценные лабораторные работы, но значительно облегчает их проведение.

Ключевые слова: физика, электродинамика, цифровизация, цифровые образовательные технологии.

Annotation: The use of digital educational resources that increase students' interest in the subject, improve their understanding of the material and promote the development of practical skills is becoming increasingly popular in the learning process of academic high school students. The use of such resources in physics allows students to better understand complex concepts and conduct experiments in a virtual format. This is particularly useful for students with limited access to laboratory equipment. The use of digital educational resources in physics lessons does not replace full-fledged laboratory work, but greatly facilitates its implementation.

Key words: physics, electrodynamics, digitalization, digital educational technologies.

Kirish. Ushbu maqolada talabalar ta'limida fizika o'qitish uchun eng murakkab fanlardan biridir ekanligi shu qatorda zamonaviy elektron ta'lim vositalarining imkoniyatlari yetarli darajada keng bo'lib, o'quv jarayonini xilma-xillashtirish va uni har qanday o'quvchi uchun, hatto fizikani o'rganishga unchalik qiziqmagan o'quvchi uchun ham qiziqarliroq qilish imkonini beradi. Fizika darslarida axborot texnologiyalarini kompyuter dasturlari va elektron darsliklar, o'quv qo'llanmalar, trenajyorlar, laboratoriya praktikumlari, bilimlarni tekshirish tizimlari, multimedia texnologiyalari asosidagi tizimlardan iborat o'qitish tizimlaridan foydalanib qo'llash mumkin. Akademik litseyda fizika o'qitish kursni doimo demonstratsion va frontal eksperiment bilan kuzatib borishni nazarda tutadi. Raqamli ta'lim resurslarining paydo bo'lishi bilan fizika kursining "tajriba" qismini to'ldirish va darslar samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkoniyati paydo bo'ldi. Pedagoglarning ta'kidlashicha, darsda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ularga kuzatish, konstruksiyalash, matematik modellashtirish kabi ish shakllariga e'tibor qaratish imkonini beradi - demak, AKTdanda foydalangan holda darslar tizimli-faoliyatli yondashuv doirasida o'qitish vazifalarini ancha yaxshi hal qiladi.

Fizika darslarida va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda multimedia vositalaridan keng foydalaniladi. Multimediya taqdimotlari, videoroliklar va interaktiv ilovalar har bir o'quvchida

o'qituvchi namoyish etayotgan tajribaga shaxsan ishtirok etish hissini uyg'otadi. Misol uchun, interaktiv modelni o'qituvchining harakatlarini kuzatish bilan birgalikda qo'llash, shuningdek, o'qituvchining harakatlarini virtual maydonda takrorlash turli fizik hodisa va jarayonlarning mohiyatini yanada chuqurroq anglashga imkon yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim:

Fizika fanini o'rganishga mo'ljallangan mavjud raqamli ta'lim resurslarini tahlil qilish.

Akademik litsey o'quv dasturiga raqamli ta'lim resurslarini muvaffaqiyatli tatbiq etish misollarini o'rganish.

Raqamli ta'lim resurslaridan foydalanishning o'quvchilar o'zlashtirish darajasiga ko'rsatadigan ta'sirini baholash.

Fizika o'qituvchilari uchun raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Interaktiv ta'limda quyidagilar qo'llaniladi:

- kompyuter modellari - bu kompyuter ekranida fizik hodisalar, tajribalar yoki masalalarda uchraydigan ideal holatlarni imitatsiya qilishga imkon beruvchi dasturlar;

- virtual laboratoriyalar - bu kompyuter modellariga qaraganda foydalanuvchiga ancha keng imkoniyatlar taqdim etuvchi murakkab kompyuter dasturlari. "Ochiq fizika 1.1" va "Jonli fizika" kompyuter kurslari o'quvchilarga o'rganilayotgan materialni yanada ko'rgazmali tarzda tasavvur qilish, fizik hodisani mustaqil imitatsiya qilish, mexanizmlar va asboblarning tuzilishini ko'rib chiqish, o'rganilayotgan tizim parametrlarining bog'liqligini tadqiq etish imkonini beradi. Darsda akademik litseyda jihozlar mavjud bo'lmagan fizik tajribalarning modellarini ko'rsatish mumkin.

L-mikro kompyuterli o'lchov laboratoriyasidan foydalanish virtual tajribalarni haqiqiy tajribalar bilan ajoyib integratsiyalashdir. Laboratoriya namoyish va frontal tajribalar o'tkazish uchun xizmat qiladi. Kompleks kompyuter o'lchov bloki, sensorlar tizimi va qo'shimcha jihozlardan iborat. Kompyuter universal o'lchov asbobi vazifasini bajaradi. Ma'lumot bir vaqtning o'zida ikkita sensordan kompyuterga uzatilishi mumkin, u avtomatik ravishda qayta ishlanadi va natija ekranda raqamli ma'lumot yoki tayyor grafik ko'rinishida namoyish etiladi. Kompyuterli o'lchov laboratoriyasi o'quvchilarning tadqiqot faoliyatini zamonaviy darajada tashkil etish imkonini beradi.

Fizika darslaridagi fizik tajriba o'quvchilarda fizik hodisa va jarayonlar haqida ilgari to'plangan tasavvurlarni shakllantiradi, ularning dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi. Laboratoriya ishlari davomida o'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda o'tkaziladigan tajribalar jarayonida ular fizik hodisalarning qonuniyatlarini o'rganadilar, ularni tadqiq qilish usullari bilan tanishadilar, fizik asboblari va qurilmalar bilan ishlashni o'rganadilar, ya'ni amalda mustaqil ravishda bilim olishni o'zlashtiradilar.

Ko'pchilik interaktiv modellarda tajribalarning boshlang'ich parametrlari va shartlarini keng doirada o'zgartirish, shuningdek, haqiqiy tajribalarda amalga oshirib bo'lmaydigan vaziyatlarni modellashtirish imkoniyati ko'zda tutilgan.

Raqamli ta'lim resurslari fizika darslarida quyidagi ish usullaridan foydalanishga ko'maklashadi:

1. Namoyish yoki frontal tajriba fizikadan yangi o'quv materialini tushuntirishda qo'llaniladi. O'quvchilarga obyektiv sabablarga ko'ra ko'rsatib bo'lmaydigan (o'quv vaqti yetishmasligi yoki zamonaviy moddiy-texnik jihozlar yo'qligi tufayli o'tkazish qiyin bo'lgan) fizik jarayonlar yoki hodisalar namoyish etiladi. Elektron interaktiv namoyish fizik tajribalar va hodisalarni aniq tasvirlashga, ularning haqiqiy tajribalarda kuzatuvchi e'tiboridan chetda qolishi mumkin bo'lgan nozik jihatlarini ko'rsatishga imkon beradi. Fizika kursining "tajriba" qismini bunday kengaytirish dars samaradorligini oshiradi va natijada o'quvchilarning fanga qiziqishini kuchaytiradi.

2. Laboratoriya ishlari o'rganilayotgan materialni yanada aniqroq tasavvur qilish, akademik litseyda jihozlar bo'lmagan fizik tajribalarning modellarini ko'rsatish imkonini beradi.

Fizika darslarida virtual laboratoriyalarni qo'llash o'quvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantiradi. Kompyuter modellari yordamida haqiqiy laboratoriya qurilmalariga qaraganda ancha ko'proq tajribalar o'tkazish, o'zgaruvchan parametrlil tajribalar qilish, shuningdek, akademik litsey fizika xonasida eksperimental amalga oshirib bo'lmaydigan vaziyatlarni modellashtirish mumkin (masalan, efir, simob yoki yadro qurilmasi bilan tajribalar). Bu olingan katta hajmdagi ma'lumotlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi, o'quvchilarni hodisa yoki jarayondagi qonuniyatlarni ijodiy izlashga undaydi, tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

3. Interaktiv eksperimental masalalar fizika darsliklaridagi eng muhim klassik masalalarni vizuallashtirishga xizmat qiladi, o'quvchilarga yechilayotgan masalaning mohiyatini to'liq anglab yetish imkonini beradi. O'quv jarayonida eksperimental masalalarning ahamiyati katta, chunki ular real sodir bo'layotgan jarayon yoki hodisaning masalaning matematik ifodasi bilan bog'liqligini eng mayda tafsilotlarda ko'rib chiqish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'quvchilarga farazlarni tekshirish, kuzatish, tahlil qilish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

4. Hisoblash masalalari virtual tajribalar, simulyatsiyalar ko'rinishida taqdim etilishi mumkin. Ularda analitik yechim va bajarilgan hisob-kitoblarning to'g'riligini tekshirish uchun kompyuter tajribasidan foydalaniladi. Kompyuter tajribasi jarayonida qidirilayotgan kattalik to'g'ridan-to'g'ri o'lchashlarni amalga oshiruvchi interaktiv o'lchov asboblari yordamida aniqlanadi. Ta'limda bunday masalalardan foydalanish o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olish imkonini beradi, ularda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ko'maklashadi.

5. Didaktik o'yinlar o'yin usullari va vaziyatlari yordamida o'quvchilarni faoliyatga undash imkonini beradi. O'yin jarayonida diqqat, kuzatuvchanlik, topqirlik rivojlanadi; to'g'ri qaror qabul qilinganda maqsadli ko'rsatkichlarga erishish yuz beradi.

6. Darsga kompyuter testlari kabi nazorat turlarining kiritilishi va diagnostika usullarining turli kombinatsiyalari o'rganilayotgan materialni qisqa vaqt ichida o'zlashtirish darajasining xolis manzarasini olishga yordam beradi, shu bilan o'z vaqtida tuzatishlar kiritishga imkon yaratadi. Testni bajarganidan so'ng dasturning ayrim mavzularini o'zlashtirishdagi kamchiliklarni hisobga olgan holda natijalarni darhol olish imkoniyati o'quvchilar uchun muhimdir.

Natijalar va ularni muhokamasi. Raqamli ta'lim resurslarini o'z darsiga kiritishga tayyor bo'lgan har bir o'qituvchi oldida murakkab vazifa turadi: mashg'ulot maqsadiga mos ravishda RTRning aniq turini tanlash, uslubiyotni batafsil o'rganish, shuningdek, uni ta'lim jarayonida qo'llash samaradorligini tahlil qilish va baholash. Shuningdek, o'qituvchi mustaqil ravishda eng oddiy raqamli ta'lim resursini ishlab chiqishi mumkin. RTR tasnifini batafsil ko'rib chiqamiz.

Raqamli ta'lim resurslarining birinchi tasnifi ushbu resurslar o'z ichiga olgan axborot turi tamoyiliga asoslanadi.

Ushbu tur bo'yicha quyidagi raqamli resurslar ajratiladi:

- matnli axborot turi. Ularga quyidagilar kiradi: elektron darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, lug'atlar, ma'lumotnomalar va boshqalar;

- faqat audio ma'lumotlar. Masalan, audiokitoblar, ma'ruzalarning audio yozuvlari; audio va video axborotlar. Ularga video ma'ruzalar yozuvlari, o'rgatuvchi videoroliklar kiradi;

- vizual axborot. Masalan, elektron jadvallar, grafiklar, diagrammalar, atrof-muhit predmetlarining statik tasviri;

- interaktiv modellar. Ularga atrof-muhitning elektron dinamik modellari kiradi. Masalan, Quyosh tizimi modeli, fizik va kimyoviy asboblarning modellari va boshqalar;

- axborotning kombinatsiyalangan turi. Bunday turdagi RTRga ommaviy ochiq onlayn kursni misol qilib keltirish mumkin, unda deyarli barcha turdagi ma'lumotlardan foydalanish mumkin.

Keyingi RTR tasnifi o'ziga xos tamoyilga ega bo'lib, unda aniq resurslar yaratilgan maqsadga asoslanadi. Ushbu toifada RTRning ikki turi mavjud:

ta'lim beruvchi RTR (mazkur resurslarni yaratishdan maqsad ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ta'lim oluvchilarning asosiy o'quv fanlarini o'zlashtirish jarayoni samaradorligini oshirishdir). Ularga quyidagilar kiradi: o'quv-uslubiy qo'llanmalar, jadvallar, sxemalar, diagrammalar, interfaol modellar, taqdimotlar va boshqalar; Quyidagi TXKM tasnifi o'ziga xos tamoyilga ega bo'lib, unda aniq resurslar yaratilgan. Ushbu toifada RTMning ikki turi mavjud:

tarbiyaviy RTR (mazkur resurslarni yaratishdan maqsad ta'lim oluvchilarning axloqiy va shaxsiy rivojlanishi, intizomiy mas'uliyat, dunyoqarashni shakllantirish, faoliyatni o'z-o'zini tahlil qilish jarayonlari samaradorligini oshirishdir). Masalan, odob-axloq qoidalariga bag'ishlangan videodarslar, ibratli filmlarni tomosha qilish.

Shuningdek, raqamli ta'lim resurslarining yanada torroq tasnifi mavjud bo'lib, uning asosida bosma ekvivalent mavjudligi omili yotadi. Ushbu parametr bo'yicha RTRning ikki turi ajratiladi:

ilgari chop etilgan bosma resursning elektron formatda taqdim etilgan analogi bo'lgan resurslar (ushbu toifaga ilgari chop etilgan darsliklar, uslubiy qo'llanmalar, ma'lumotnomalar va boshqalarning elektron versiyalari kiradi); Ushbu parametr bo'yicha MHTKning ikki turi ajratiladi:

dastlab elektron shaklda yaratilgan, mustaqil ravishda va elektron tashuvchidan ajralmagan holda mavjud bo'lgan resurslar (mazkur toifaga interfaol modellar, animatsiyali taqdimotlar, onlayn-testlar va boshqalar kiradi). Raqamli ta'lim resurslarining so'nggi tasnifi o'qituvchi tomonidan ushbu RTR qo'llanilishiga muvofiq o'qitish usullariga asoslanadi.

Quyidagi RTR turlari ajratib ko'rsatiladi: Raqamli ta'lim resurslarining so'nggi tasnifi metodlarga asoslanadi

- konvensional (RTRning ushbu turi an'anaviy ta'lim va tarbiya usullariga, ularning maqsad va talablariga mos keladi). Ko'pincha, ushbu manbalar ensiklopedik xarakterga ega bo'lib, ma'lumotni o'qituvchidan o'quvchilarga to'g'ridan-to'g'ri yetkazish uchun mo'ljallangan, o'quvchilarning bilish faolligi va motivatsiyasini oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. Bunday turdagi RTRga elektron darsliklar, ma'lumotnomalar va o'quv-metodik qo'llanmalar kiradi;

- o'quv faoliyatining vositalari hisoblanadigani. Bunday resurslarga o'zgaruvchan grafik obyektlar, raqamli ma'lumotlar, tasvirlar, tovushlar, video yozuvlar bilan ishlash dasturlari kiradi. Shuningdek, kompyuter laboratoriyalarini o'z ichiga oladi;

- dasturlashtirilgan (RTRning ushbu turi ta'lim tizimida qo'llaniladigan "rag'batlantirish-reaksiya" tipidagi o'qitish va tarbiyalash usullariga mos keladi). Ushbu turdagi resurslarni qo'llashdan maqsad talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini oshirish, olingan bilim, ko'nikma va malakalarni keyingi kasbiy faoliyatda amaliyotga yo'naltirishga urg'u berishdir. Bunday turdagi resurslarning muhim o'ziga xos xususiyati sifatida ularni o'rganilayotgan obyektlarning modellari bilan ishlash jarayonida qo'llash imkoniyati, shuningdek, RTR ma'lumotlari bilan ishlashning boshqariladigan interfeysi hisoblanadi;

- muammoli (ushbu turdagi RTR nomidan ko'rinib turibdiki, ular muammoli o'qitish metodlariga mos keladi). Bunday turdagi resurslarni qo'llashdan maqsad ta'lim oluvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, ularning mustaqil ta'lim olishga, axborotni mustaqil izlashga, yangi ko'nikma va malakalarni egallashga intilishidir. Ushbu RTR o'quvchilarning bilish faolligini oshirishga, ularni ta'lim jarayoniga subyekt sifatida jalb etishga va ijodiy faolligini rag'batlantirishga qaratilgan;

- kombinatsiyalangan (ushbu turdagi RTR universal deb ataladi). Bunday resurslar o'z tarkibida yuqorida sanab o'tilgan barcha RTR turlarining turli elementlarini o'z ichiga olishi mumkin. Ulardan foydalanish variativ bo'lib, ular turli ta'lim texnologiyalarida samarali qo'llanilishi mumkin.

- muammoli (ushbu turdagi MTT nomidan ko'rinib turibdiki, ular muammoli o'qitish metodlariga mos keladi). Bunday turdagi resurslarni qo'llashdan maqsad ta'lim oluvchilarning

mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, ularning mustaqil ta'lim olishga, axborotni mustaqil izlashga, yangi ko'nikma va malakalarni egallashga intilishidir. MTT ma'lumotlari kognitiv faollikni oshirishga qaratilgan

- o'quvchilarni ta'lim jarayoniga subyekt sifatida jalb etish, ularning ijodiy faolligini rag'batlantirish;

- kombinatsiyalangan (ushbu turdagi MOT universal deb ataladi). Bunday resurslar o'z tarkibida yuqorida sanab o'tilgan barcha TTM turlarining turli elementlarini o'z ichiga olishi mumkin. Ulardan foydalanish variativ bo'lib, ular turli ta'lim texnologiyalarida samarali qo'llanilishi mumkin. Inter kabi turli xil raqamli ta'lim resurslarini ko'rib chiqish mumkin.

Kontseptsiya-bu qarashlar tizimi, har qanday hodisalarni, jarayonlarni tushunish usuli, har qanday nazariyaning asosiy g'oyasi. Vitagen ta'limining nazariy asoslarini ishlab chiqish vitagen jarayonlarining mohiyatidan kelib chiqadigan talabaning shaxsiyati haqidagi g'oyalar tizimini o'z ichiga olishi kerak. Vitagen ta'limi nazariyasida shaxsning ma'lum bir kontseptsiyasini shakllantirish haqida gapirish mumkin. Shaxsning mustaqil kontseptsiyasiga tayanish vitagen ta'limining o'quvchilarga nisbatan ham, pedagogik bilimlarning turli sohalarini ko'rib chiqish mavzusi bo'lgan mavjud ta'lim tizimiga nisbatan ham funktsiyalarini aniqlashga imkon beradi. Vitagen ta'limi nazariyasining kalitlari "vitagen", "hayotiy tajriba", "vitagen tajribasi" tushunchalaridir. Ushbu tushunchalardan pedagogik sifatida foydalanish ta'lim jarayonida shaxsni shakllantirish jarayonini sifat jihatidan yangi tushunishni talab qiladi, buning uchun hayot jarayonida shaxsni shakllantirishning umumlashtirilgan vitagen kontseptsiyasini aniqlash kerak. Umuman olganda, vitagensiya haqida gapirganda, biz hayotiy voqealar ta'siri ostida hayot jarayonida shaxsni shakllantirish jarayonini nazarda tutamiz. Shaxsning vitagen kontseptsiyasi shaxsning yadrosi va tuzilmalarini shakllantirish mexanizmlarini aks ettiradi, ular uchun hayot va vitagen tajribasini olish shakllantiruvchi omil hisoblanadi. Uning hayotida, birinchi daqiqalardan boshlab, odam o'zi yashagan, boshdan kechirgan va shakllantirgan bir qator voqealarga duch keladi. Voqealar seriyasining ma'lum tasodifiyligi va odamning unga bo'lgan munosabati xususiyatiga qaramay, shaxsni shakllantiradigan ikkita jarayonni ajratish mumkin — hayotiy tajriba orttirish va vitagen tajribasini shakllantirish. "Sotib olish" va "bo'lish" so'zlaridan foydalanish tasodifiy emas, balki ushbu jarayonlarning chuqur mohiyatini insonning ontologik ekzistensial tajribasining o'zaro bog'liq ikki turi sifatida aks ettiradi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim resurslari fizika darslarining samaradorligini oshirish imkoniyatiga ega ekan. Ulardan faol foydalanish o'quvchilarning materialni tushunishini yaxshilashi, amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishi va fanga bo'lgan umumiy qiziqishini oshirishi, rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalarini ro'yobga chiqarishi, dars sur'atini tezlashtirishi, mustaqil ish hajmini ko'paytirishi mumkin. Shu bilan birga, bu resurslarni tanlash va qo'llashda o'quvchilarning o'ziga xos ehtiyojlari hamda ta'lim muhitining madaniy xususiyatlarini inobatga olish muhim hisoblanadi.

Shuni ta'kidlamogchimanki, mening fikrimcha, raqamli ta'lim resurslarini o'quv jarayoniga to'liq joriy etish an'anaviy o'qitish usullarini axborot texnologiyalaridan foydalanuvchi yangi usullar bilan uyg'un tarzda qo'shib olib borishga va fan bo'yicha ta'lim sifatini xolisona baholashga imkon yaratadi.

Fizika xonasi internet tarmog'iga ulangan o'qituvchining avtomatlashtirilgan ish joyi, interaktiv doska, fizikadan o'quv dasturlari bo'lgan CD-disklar to'plami bilan jihozlangan bo'lib, bu an'anaviy o'qitish usulidan farqli o'laroq, menga imkon beradi

- o'quv materialini tushuntirish jarayonini tezlashtirish va uning sifatini oshirish imkonini beradigan, o'quvchilarning ko'rish va eshitish xotirasi, e'tiborini, mantiqiy va vizual-obrazli fikrlashini rivojlantirishga yordam beradigan rang, grafik, tovushni qo'llash orqali o'quv axborotini taqdim etish imkoniyatlarini kengaytirish, haqiqiy faoliyat muhitini qayta yaratish;

- o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish;

- o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish;

- o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;

- turli predmetlar, vaziyatlar, hodisalar modellarini qurish va tahlil qilish imkoniyati mavjudligi sababli o'quv vazifalarini qo'yish va ularni hal qilish jarayonini boshqarish imkoniyatlarini oshirish;

- o'quv jarayonini boshqarishning moslashuvchanligini ta'minlagan holda o'quvchilar faoliyatini nazorat qilishni o'zgartirish;

- o'quvchilarda refleksiyaning shakllantirish.

Sotib olingan raqamli ta'lim resurslaridan sinfda asosiy ta'lim kursini qo'llab-quvvatlashda (dars va darsdan tashqari tadbirlarni o'tkazishda) va akademik litsey o'quvchilarining mustaqil ta'lim shaklida foydalanaman.

Raqamli ta'lim resurslaridan quyidagi yo'nalishlarda foydalanaman:

- darslar uchun didaktik materiallar tayyorlashda (tayyor qobiq-dasturlardan, Internet tarmog'i resurslaridan foydalangan holda);

- darslar uchun ko'rgazmali qo'llanmalar tayyorlashda: matnlar, formulalar, fotosuratlarini namoyish etish va illyustratsiyalash; olimlarning fotosuratlarini, ularning qisqacha tarjimai hollarini namoyish etish; murakkab masalalarni yechish metodikasini illyustratsiyalash (sotib olingan CD disk, Internet resurslari yordamida);

- darslarning multimedia ssenariylarini, dars parchalarini tayyorlashda va darslarda taqdimotlarni namoyish etishda (1-taqdimot).

Darslarning multimedia ssenariylarini Microsoft Office dasturlar paketi tarkibiga kiruvchi PowerPoint dasturi yordamida taqdimotlar ko'rinishida bajaraman. Taqdimot slaydlarida dars uchun illyustrativ materiallar, videofilmlar, animatsiyalar mavjud. Taqdimotni tayyorlashda darsning tuzilishini, slaydlar ketma-ketligini oldindan o'ylab, materialni bayon etishning ma'lum sur'ati va mantiqini nazarda tutaman. Bu holda fizik hodisalarni kompyuterda namoyish qilish real fizik namoyish tajribasini almashtirish emas, balki uning to'ldirilishi sifatida qaraladi. Taqdimotlardan yangi materialni tushuntirishda, o'tilgan materialni takrorlashda va bilimlarni joriy nazorat qilishni tashkil etishda (taqdimot-so'rovlar) foydalanaman.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim resurslari o'quv jarayonida bebaho yordam ko'rsatadi. Ularni o'quv jarayoniga samarali joriy etish an'anaviy o'qitish usullarini axborot texnologiyalariga asoslangan zamonaviy usullar bilan to'ldirish va uyg'unlashtirish imkonini beradi. Raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish mashg'ulotlarni mazmun jihatidan boy va xilma-xil qiladi, an'anaviy va raqamli shakldagi usullar hamda vositalarni qo'llash imkonini yaratadi; darslarning ko'rgazmaliligini oshiradi, bir vaqtning o'zida axborotni qabul qilishning bir nechta kanallarini ishga solish imkonini beradi.

Fizika fanini o'rganishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish muammosini hal qilishga yordam beradi, chunki interaktiv ta'lim eng zamonaviy o'qitish usulidir. Shu bilan birga, raqamli ta'lim muhiti faqatgina bola rivojlanishida o'qituvchining vositasi va yordamchisi ekanligini hamda u jonli insoniy muloqotning o'rnini to'liq bosa olmasligini unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алиева Э.Ф., Алексеева А.С., Ванданова Э.Л., Карташова Е.В., Резапкина Г.В. Цифровая переподготовка: обучение руководителей образовательных организаций. – Текст: непосредственный // Образовательная политика. - 2020. - № 1 (81). - С. 54–61.

2. Гарифуллин Р.И. Электронный комплекс виртуальных лабораторных установок по механике и молекулярной физике / Гарифуллин Р.И. Девяткин Е.М. // Сборник научных статей международной молодежной школы семинара «Ломоносовские чтения на Алтае», Барнаул, 5-8 ноября, 2013: в 6 ч. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2013. – Ч.III. – С. 309-311.

3. Девяткин Е.М., Хасанова С.Л. Реализация интерактивного обучения при решении физических задач повышенной сложности // Современные проблемы науки и образования.

– 2019. – № 6; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29499> (дата обращения: 21.11.2023)

4. Информатизация общего образования: Научно-методическое пособие / Под ред. Д.Ш.Матроса. – М.: Педагогическое общество России, 2004. – 384 с.

5. Колыхматов В. И. Новые возможности и обучающие ресурсы цифровой образовательной среды: учеб-метод. пособие / В. И. Колыхматов. – СПб.: ГАОУ ДПО «ЛОИРО», 2020. – 157 с.

6. Постановление Правительства РФ от 7 декабря 2020 г. № 2040 «О проведении эксперимента по внедрению цифровой образовательной среды» URL: <http://www.consultant.ru/law/hotdocs/66304.html/>

7. Роберт И. В. Дидактика эпохи информационных технологий // Профессиональное образование. Столица. – № 3. – 2019. – С. 16–26.

8. Универсальные компетентности и новая грамотность: чему учить сегодня для успеха завтра. Предварительные выводы международного доклада о тенденциях трансформации школьного образования / И. Д. Фрумин, М. С. Добрякова, К. А. Баранников, И. М. Реморенко; НИУ ВШЭ, Институт образования. – М.: НИУ ВШЭ, 2018. – 28 с.

Xolova Mohigul Shavkatovna,

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
xolovamohigul1994@gmail.com

Bayramova Shahinabonu Sevindikova,

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

GENDER TARBIYASI TENGLIK VA BARQARORLIK OMILI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada gender tarbiyasi tenglik va barqarorlik omili sifatida bo'lib unda erkaklar va xotin-qizlar tengligiga erishish, kambag'allikni yo'q qilish va har bir insonning to'laqonli rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish bo'yicha bir necha asosiy xulosalarni chiqarish imkonini berdi hamda xotin-qizlarning rivojlanishdagi ishtirokiga yangicha yondashuv mantiqan ijtimoiy tushdagi muammolarni tadqiq etish haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar tengligi, biologik jins, ijtimoiy jins, ijtimoiy rollar birligi, gender farqlanish, gender tenglig, "gender display", jinslararo munosabatlar.

Аннотация: В данной статье гендерное образование как фактор равенства и стабильности, содержит некоторые основные выводы по достижению равенства между мужчинами и женщинами, искоренению бедности и созданию условий для полноценного развития каждого человека, позволило выдать и подробную информацию. об исследовании проблем логического социального характера, новом подходе к участию женщин в развитии.

Ключевые слова: равенство женщин, биологический пол, социальный пол, единство социальных ролей, гендерная дифференциация, гендерное равенство, «гендерное проявление», гендерные отношения.

Abstract: This article discusses gender education as a factor of equality and stability, which made it possible to draw several main conclusions on achieving equality between men and women, eradicating poverty and creating conditions for the full development of every person, and provides detailed information on the study of problems of a logical social nature in a new approach to women's participation in development.

Keywords: women's equality, biological sex, gender, unity of social roles, gender differentiation, gender equality, "gender display", gender relations.

Kirish. Rivojlanishning eng o'tkir muammolaridan biri tenglikka erishishdir. Bundan ikki yuz yil avval buyuk inqiloblar ta'siri ostida hukmdorlarning va fuqarolarning tengsizligi yoki erkaklarning xotin-qizlar ustidan hukmronligi ilohlar tomonidan yo'llangan deb hisoblash an'anaviy qarashlari susaya boshladi, ozodlik va barcha odamlarning tengligi g'oyalari tarqala boshladi. Xotin-qizlarning ahamiyati, ularning jamiyatdagi roli va maqom to'g'risidagi qarashlarda o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. Qayd etilganidek, rivojlanish jarayonini sayyora ahlining yarmidan ko'pini tashkil etadigan xotin-qizlar ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi. 40 yillik tarixga ega rivojlanish bo'yicha xalqaro tashkilotlar faoliyati katta tajribaga ega, va ushbu tajriba tahlili erkaklar va xotin-qizlar tengligiga erishish, kambag'allikni yo'q qilish va har bir insonning to'laqonli rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish bo'yicha bir necha asosiy xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Rivojlanish bo'yicha xalqaro tashkilotlarning Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng vujudga kelgan birlamchi yondashuvi moliyaviy yordam orqali rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy ahvolini yaxshilash va ekspert xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq edi. Biroq, bu turdagi yordam mahalliy aholi o'rtasida boqimlik kayfiyati yuzaga kelishiga sabab bo'ldi, yordam yo'naltirilgan mamlakatlar rivojlanishining o'ziga xosligi va madaniyati deyarli e'tiborga olinmadi, bu esa oqibat natijada iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri zarar etkazishi mumkin edi. Tashqaridan yordam ko'rsatishning salbiy oqibatlarini o'rganish iqtisodiy rivojlanishning adolatli, barqaror tizimlarini yaratish va ushbu tizimlardan samarali foydalanishni tashkil etishga yangicha yondashuvning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Rivojlanish bo'yicha xalqaro agentliklarning faoliyatiga yangicha yondashuv tashqaridan

kiritilgan rivojlanishga imkon yo'qligini anglash bilan bog'liq. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, rivojlanishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan odamlarning maqsadlari, mahalliy aholining jalb etilishi, mahalliy talab va ehtiyojlarning hisobga olinishiga bog'liq. Shu talabga ko'ra xalqaro tashkilotlar tomonida mahalliy aholini rivojlanish dasturlari va loyihalariga nafaqat rivojlanish bosqichida, balki ularni ishlab chiqish va baholash bosqichida ham jalb etish uslubiyoti ishlab chiqildi. Mahalliy aholining ustun ehtiyojlarini aniqlash, o'z tashabbuslarini qo'llabquvvatlash, rivojlanish bo'yicha loyihalarni amalga oshirishda zarur bo'ladigan malakalarga o'rgatish bo'yicha keng tarqalgan usullardan biri sifatida ishtirok etish usuli tan olindi¹. Tegishli ravishda erkaklar va xotin-qizlar o'rtasida tenglikka erishish rivojlanish dasturlariga aholi qanchalik to'liq jalb etilgan bo'lsa, rivojlanish jarayoni shunchalik samarali, natijalari esa barqaror bo'ladi. Shu sababli, XX asrning 70-yillaridan boshlangan "Xotin-qizlar rivojlanishda" harakati xotin-qizlar bilan ishlashga va ularni rivojlanish dasturlariga, samarali va daromad keltiruvchi faoliyatga jalb etishga qaratilgan.

Biroq, rivojlanish amaliyotining tahlili shuni ko'rsatdiki, xotinqizlar ko'pincha rivojlanish jarayonidan chetda qoladi, va, hatto unda ishtirok etgan taqdirda ham rivojlanish loyihalari natijalari erkaklar va xotin-qizlarga turlicha ta'sir ko'rsatgan. Bunday ta'sirning eng yaqqol dalili sifatida qishloq xo'jaligini mikrokreditlashni rivojlantirish bo'lib qoldi. Bir tomondan, dala ishlarini bajarishi, hosilni yig'ib-terishi, sotishi lozim bo'lgan va ayni paytda bunday faoliyatni uy-ro'zg'or ishlari, ko'p sonli oila a'zolarini parvarish qilish bilan birga olib borishga majbur bo'lgan ayollar zimmasidagi majburiyatlar ortib bordi. Ikkinchi tomondan, xotin-qizlarning rivojlanish loyihalaridan oladigan qo'shimcha daromadi erkaklar tasarrufiga o'tib borgan. Odatda, erkaklar oila ehtiyojlari to'g'risida qayg'urishdan yiroq bo'lib, daromadni o'z bilganlaricha tasarruf etgan. Shunday ziddiyatli vaziyat vujudga kelganki, statistik ma'lumotlarga ko'ra, oilalarning umumiy daromadi darajasi oshganligini ko'rsatsa, amalda xotin-qizlarning rivojlanish jarayoniga jalb etilishi natijasida xotin-qizlar va bolalar ahvoli yomonlashgan. SHu tariqa xotin-qizlarning rivojlanishda ishtirokiga yondashuvni qayta ko'rib chiqish va rivojlanish loyihalarini xotin-qizlar va bolalar ahvoliga salbiy ta'sirini engib o'tish zarurati vujudga keldi. SHu maqsadda xotin-qizlar va erkaklarning turlicha zarurat va ehtiyojlarini ajratishga yo'naltirilgan yangi uslubiyotlar ishlab chiqilmoqda.

Rivojlantirish loyihalarining erkaklar, xotin-qizlar, o'smirlar, qariyalarga va boshqalarga tabaqalashtirilgan ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar insoniyat rivojlanishining ijobiy va salbiy omillarini batafsil ko'rib chiqish, tengsizlik manbalarini aniqlash va rivojlanishdagi teng bo'lmagan tarzda ishtirok etishga olib keluvchi sabablarni bartaraf etish usullarini topish imkonini beradi.

Xotin-qizlarning rivojlanishdagi ishtirokiga yangicha yondashuv mantiqan ijtimoiy tushdagi muammolarni tadqiq etishga bag'ishlangan nazariy ishlanmalar bilan bog'liq. Dastavval, erkaklar va xotinqizlarning ijtimoiy roli, nuqtai nazari, huquq va majburiyatlari masalalari bilan etnograflar shug'ullangan. Etnograflar tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, sanab o'tilgan "farqlar turli mamlakatlar, turli xalqlarda xilma-xil bo'lib, qator omillar, jumladan, ijtimoiy va noijtimoiy – geografik, iqlimiy va biologik omillar bilan belgilanadi". Tadqiqotchilar xotinqizlarning teng bo'lmagan ahvolini izohlovchi sabablarni o'rganib chiqib, bu jarayonda nima sababdan jins ijtimoiy tafovutlarni keltirib chiqaruvchi muhim elementga aylanishini aniqlashga intilgan. Tadqiqotlar davomida G'arb feminizmidan kelib chiqqan nisbatan yangi konsepsiya vujudga keldi, unda "jins va hokimiyat masalalari ko'tarib chiqiladi, androtsentristik davlatning va shakllanayotgan fanning batafsil tanqidi keltiriladi". (Androtsentrizm – «G'arb madaniyatiga xos erkakni umuman insonga, Homo Sapiens turiga aynan teng hisoblash, ayolni esa xususiy hol, "umuman inson"ning kichik turi sifatida olib qarash normasi). Erkaklar va xotin-qizlarning biologik farqlarini mutlaqlashtirish jarayoni shunga olib keldiki, inson faoliyatining ko'plab sohalari sun'iy ravishda "ayollarga xos" va "erkaklarga xos" turlarga bo'lina boshlandi. Bu esa fan mazmunining o'zida ham aks etdi. Yangi (gender) konsepsiyasi biologik jins bilan (inglizchasiga – sex) ijtimoiy jins (inglizchasiga – gender) farqlanishiga hamda jinslar orasidagi ijtimoiy munosabatlar faqat erkaklar va xotinqizlarning biologik o'ziga xosligi bilan

belgilanmasligi, ijtimoiy rollar birligi, fiziologik farqlardan sezilarli ravishda kengligini anglashga qurilgan. Jins – bu anatomik, fiziologik tushuncha, ya'ni individning biologik jinsga oidligini belgilovchi biologik xususiyatlar birligidir. Biroq, odamlar o'rtasida biologik farqlardan tashqari ijtimoiy rollar, faoliyat turlari, xatti-harakatdagi va psixologik xarakteristikadagi bo'linish ham mavjud. Jinsdan farqli o'laroq gender – psixologik, madaniy va ijtimoiy vositalar bilan shakllanadi. O'g'il va qiz bolalarda turlicha ko'nikmalar va psixologik xususiyatlarning tarbiyalanishi, xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti, jamiyatda qabul qilingan madaniy me'yorlar, rollar va qarashlar – gender farqlanishni shakllantirish jarayonini ifodalaydi. SHuni qayd etish lozimki, turli jamiyatlarda ushbu jarayon u yoki bu jamiyatda qabul qilingan muayyan andozalarga mos ravishda turlicha kechadi. SHu munosabat bilan erkaklar va xotin-qizlar muayyan gender standartlarga mos ravishda gender rollarni bajaradi, biroq, ushbu rollar ularga tabiatan, ularning biologik rivojlanishiga mos ravishda berilgan emas. "Gender" tushunchasining kiritilishi shuni anglashga yordam beradiki, "jamiyatdagi erkaklar va xotin-qizlar rollari ijtimoiy jihatdan tashkil topadi va belgilanadi". Gender konsepsiyasiga muvofiq rivojlanish bo'yicha faoliyatda "Xotin-qizlar rivojlanishda" ("Women in Development") shioridan "Gender va rivojlanish" ("Gender and Development") shioriga o'tish amalga oshirildi. Aholining turli guruhlarining o'zlarining ijtimoiy rollari va o'ziga xos talablariga mos ravishda rivojlanish bo'yicha faoliyatda ishtirok etishiga nisbatan gender yondashuvning qo'llanilishi rivojlanishning gender strategiyasini ishlab chiqish imkonini berdi va unga quyidagi tarkibiy qismlar kirdi:

- xotin-qizlar ehtiyojlarini ustun tartibda ko'rib chiqish va hisobini yuritish (ayniqsa, madaniy me'yorlar va qadriyatlar, ularning faoliyatda teng ishtirokini cheklab qo'ygan taqdirda);
- jamiyatda xotin-qizlar ahvolini erkaklarning ahvoliga nisbatan aniqlash va yaxshilash;
- xotin-qizlar tomonidan o'z ahvolini, talab va ehtiyojlarini anglash;
- xotin-qizlar ahvolini yaxshilashga halal beruvchi to'siqlarni aniqlash;
- xotin-qizlar faoliyat sohaslarini kengaytirish, ular tomonidan an'anaviy erkaklar rollari va kasb-korlarining o'zlashtirilishi;
- o'tmishdagi kamsitishning bevosita yoki vositali oqibatlarini bartaraf etish;
- xotin-qizlarning nochor guruhlarini ustun ravishda rivojlantirish.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Gender tenglik XXI asrda rivojlanish sohasida BMT maqsadlariga erishish borasida prinsipial jihatdan ahamiyatli omildir. SHunga muvofiq tarzda gender yondashuvlarning takomillashtirilishi va joriy etilishi ijtimoiy adolat, inson rivojlanishining teng huquqliligi va barqarorligiga erishish yo'lida asosiy masala bo'lib qolmoqda. BMT tomonidan qo'yilgan masalalarning samarali tarzda ijro etish yo'llarini izlash yangi gender yondashuvlarni ishlab chiqishga olib keldi. Xususan, Gender mainstreaming (ba'zan «gender majmuaviy yondashuv» deb tarjima qilinadigan) kabi yangi yondashuv har qanday rejalashtirilayotgan tadbirni baholash jarayonini o'z ichiga oladi. Bu har qanday rejalashtirilayotgan tadbir, jumladan sohalarda va barcha darajalarda qonun loyihalarini, strategiyalar va dasturlarni ularning xotin-qizlar va erkaklarga ehtimol ta'siri nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi qamrab oladi. Xotin-qizlar talab va ehtiyojlarini ustun tarzda ko'rib chiqish va ularning hisobini yuritish. Ta'kidlanganidek, rivojlanish bo'yicha dasturlarning yuqori darajada samaradorligiga erishish uchun aholining turli guruhlarining ulardagi ishtirokini batafsil o'rganish lozim. Aholining turli guruhlarining rivojlanishga oid dasturlar va loyihalarda ishtirok etish darajasiga hududlarning ijtimoiy-madaniy rivojlanishi darajasi ta'sir ko'rsatadi. Xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi G'arbiy Evropa, AQSH, shuningdek, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan mamlakatlari andozalaridan jiddiy farq qiladi. Bu esa rivojlanish sohasidagi jahon tajribasini ushbu hududga tatbiq etilishiga to'sqinlik qiladi. Rivojlanish jarayoniga ta'sir qiluvchi omillar sirasiga oilaviy-maishiy, diniy an'analar, ko'chmanchi va o'troq madaniyatlar an'analaridagi farqlar, sovet davrining ta'siri va vujudga kelgan zamonaviy vaziyat kiradi. Jumladan, oilaviy-maishiy munosabatlar sohasida jinslar tengligi g'oyalariga uyg'unlashtirish mushkul bo'lgan ko'plab an'analar mavjud. Bunga qalin to'lash, erning oilasida kelinning mavqeini pasaytirish, kelinning erning qarindoshlari bilan bevosita munosabatlarini

taqiqlash kabilar kiradi. Xotinqizlar huquqlarining buzilishi hozirgacha Markaziy Osiyoning ayrim ko'chmanchi qabilalarida mavjud bo'lgan kelin o'g'irlash an'analari kuzatiladi. Ikkinchi tomondan, ota-onalarning kelishuviga ko'ra nikohni uyushtirish an'analari ham saqlanib qolgan, bunda kelin va kuyov to'ygacha hatto birbirini tanimaydi ham. Gender munosabatlarga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa an'analari sirasida bola tug'ish an'anasi, ko'p xotinli nikohlar, xotin-qizlarni ayirib qo'yish va ularning paranjichachvon tutishi, erta turmushga chiqish va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Xotin-qizlar tomonidan o'z ahvolini, talab va ehtiyojlarni anglash. Xotinqizlarning muayyan darajada ajratib qo'yilishi, jamiyatda qaror topgan muayyan fikrlash stereotiplari va ular asosida qizlar va ayollarning hayot yo'li oldindan belgilab qo'yilganligi ularning erkin rivojlanishini muayyan darajada cheklab qo'yadi, vaholanki, bu har bir insonning ajralmas huquqidir. Afsuski, xotinqizlar shaxsiga nisbatan ijtimoiy tazyiq shunchalik kuchliki, u xotinqizlarning o'zini anglashi darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kamdan kam hollarda xotinqizlar oila, mahalliy jamoa va umuman, jamiyat miqyosida o'zlarida etarli kuch va bilim topa oladi. Xotin-qizlar huquqiy savodxonligining pastligi shunga olib keladiki, ular ijtimoiy kamsitish va zo'ravonlikning turli ko'rinishlari qurboni bo'lib qoladi. An'anaviy xotin-qizlar roli tomonidan xotin-qizlar rivojlanishiga yuklanadigan cheklovlar. Xotin-qizlarning erkin va har tomonlama rivojlanishi jarayonidagi muhim to'siqlardan biri shundan iboratki, ishlayotgan ayol uy-ro'zg'or tashvishlari va bolalari uchun mas'uldir. Hatto G'arbning rivojlangan mamlakatlarida ishlovchi ayol uy-ro'zg'or ishlarining 70%ga yaqinini bajaradi. U bilim darajasini oshirish, shaxsning intellektual va jismoniy rivojlanishi, ijtimoiy muloqot doirasini kengaytirish va hokazo uchun asos bo'ladigan bo'sh vaqtdan deyarli mahrum qilingan. Xotinqizlar resurslar ustidan nazorat qilish va firmaning rivojlanish strategiyasini belgilash imkonini beruvchi lavozimlarni kam hollardagina egallaydi. Ayrim tashkilotlarda "oyna shift"ning mavjudligi va ayolning kasbiy o'sishda undan yuqori ko'tarila olmasligi ham uning lavozim pog'onalaridan o'sishiga va shaxsining rivojlanishiga xalal beruvchi muayyan to'siq hisoblanadi. Ushbu jarayon uchun jamiyatdagi mavjud gender aqidalar mas'ul bo'lib, ularga ko'ra erkaklar tabiatan samaraliroq yetakchi, boshqaruvchi, rahbar hisoblanadi.

Inson tabiatida moddiy manfaatlarini qondirishga bo'lgan ehtiyoj, moddiy ahvolini yaxshilash, sifatli ovqatlanish, bejirim kiyinish, to'q va farovon yashashga intilish hissi rivojlangan. Bu his uni tinmay mehnat qilishga undaydi. Aql-zakovat yordamida qilingan bu ongli mehnat tufayli odam mehnat qurollarini takomillashtirdi, ko'plab moddiy boyliklarga, behisob tirikchilik vositalariga ega bo'ldi. Jamiyat mavjud imkoniyatlarini mehnatni tashkil etishga qaratdi va bu sohada olamshumul yutuqlarni qo'lga kiritdi. Sotsiologlarning tadqiqotiga ko'ra, odam ilk yashash davrida atigi 10 ta buyumga ehtiyoj sezgan bo'lsa, bu ko'rsatkich bizning asrimizga kelib 24 millionga yetdi. Insoniyat o'z hayotining moddiy-iqtisodiy tomonini tubdan o'zgartirib yubordi. Bular erkak va ayolning teng mehnati natijasida bunyod bo'lganligi barchaga ma'lum. Hozirgi kunda ham jamiyatning moddiy-iqtisodiy rivojlanishi taraqqiyotning yagona mezonini deb qaralmoqda. Bir qaraganda, bu to'g'ridek ko'rinadi. Lekin, afsuski, ijtimoiy ishlab chiqarishning bir tomoni – ma'naviy jihatiga e'tibor susaya boshladi. Oila munosabatlarning ijtimoiy xarakteriga ahamiyat kamaya borib, bu masala kishilarni kamroq qiziqitira boshladi. U xususiy ishga aylanib, ishlab chiqarishning bu ikki turi orasidagi muvozanat buzildi, u kishilik jamiyati uchun ko'plab o'ta jiddiy va xatarli muammolarni keltirib chiqara boshladi. Shunday muammolardan biri gender tengligi muammosidir. Oila munosabatlari kishilarning ma'naviy-ruhiy faoliyatini belgilaganligi uchun ham bu jarayon, eng avvalo, ularning ma'naviy-ruhiy dunyosini barbod eta boshladi. Bu esa jamiyatni ma'naviy-ruhiy inqirozga olib keldi. Bu inqiroz Yerda odamzotning biologik tur sifatida bundan keyin ham yashab qolishini tahlika ostida qoldirmoqda. Shuning uchun ham oilaning rivojlanish qonunlarini o'rganish va oilaviy munosabatlarning ilmiy, ma'naviy-axloqiy asoslarini jamiyat a'zolari ongiga singdirish ijtimoiy fanlar oldidagi eng dolzarb muammolardan bo'lsa, mehnat taraqqiyoti bilan oila taraqqiyotini o'zaro muvozanatda, mutanosiblikda olib borish siyosatini tashkil etish jamiyatning, har bir millatning asosiy vazifalaridan biridir. Kishilik hayotida xotin-qizlarning mavqei ham jamiyatning oila munosabatlariga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqib belgilanadi. Oila

munosabatlari ijtimoiy hayotni belgilashda juda muhim ahamiyatga ega, deb qaraydigan xalqlar orasida ayolning mavqei birmuncha yuqori turadi. Shuning uchun ham kishilik jamiyatining ilk davrida, ya'ni ona urug'i hukmronlik qilgan davrda ayollarning mavqei juda yuqori bo'lgan va u jamiyat taraqqiyotida belgilovchi ahamiyat kasb etgan.

Gender g'oyasi ilmiy yo'nalish sifatida feministik g'oyaning nazariyasi va amaliyotining jadal rivojlanishi natijasida vujudga keldi. Mazkur ilmiy oqim rivojlanishining yangi bosqichi XX asrning 80-yillariga to'g'ri keladi. Uning asosiy xususiyati gender tizimi tahlilidir. Ayollar tadqiqotlari, ya'ni "women's studies" asta-sekin gender tadqiqotlariga aylana boshladi. Bunda ijtimoiylik va madaniyatning barcha jihatlarini gender o'lchoviga ega bo'lish mumkin degan fikrga asoslangan g'oyalar ilgari surildi. Bunda nafaqat feministik tadqiqotlarning mazmuni, balki tahlil shakli ham o'zgardi. Jumladan, feminizmga xos bo'lgan ayrim keskin qarashlar o'rniga barcha ijtimoiy jarayonlarda genderning mavjudligi, shakllanishi va qayta tiklanishini anglashga bo'lgan intilish kuchaydi. Gender g'oyasi ayollar muammosini odatdagidan ko'ra kengroq miqyosda tadqiq etishni nazarda tutadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, bunday yondashish "ijtimoiy tarix"dan, "madaniy tarix"ga o'tishga mos keladi. Ayollar to'g'risidagi tadqiqotlar maskulinlik va jinsiylik muammolarini o'z ichiga olgani holda mazmunan yanada kengaydi. Ushbu nuqtai nazardan gender ta'limoti "man's studies" yo'nalishi bilan boyidi.

Bizning fikrimizcha, gender – tabiatan belgilanmagan, ijtimoiy hodisalar ta'siri tufayli shakllangan xususiyatlar yig'indisidir. Gender ijtimoiy-madaniy tasavvurlarimiz doirasidagi jins haqidagi qarashlarimizdir. Jins faqat gender demakdir, ya'ni uning ijtimoiylashuvi natijasidir. Jins insonga tegishli emas, balki inson jinsga oiddir, u esa hokimiyatga ega. Genderni belgilashga nisbatan mavjud yondashuvlar va fikrlar xilma-xilligiga qaramay, ikkita konsepsiyani, genderning ijtimoiy tuzilishi va gender tizimi nazariyasini ajratib ko'rsatish mumkin. Genderni ijtimoiy tuzilma sifatida talqin etuvchi dastlabki yondashuv uch guruhdan iborat ta'rifni qamrab oladi. Ular quyidagilardan iborat. 1) biologik jins, 2) u yoki bu jamiyatdagi jinslarning rollari to'g'risidagi fikrlar, 3) "gender displeyi", ya'ni erkaklar va ayollar hulq-atvori hamda o'zaro hamkorligining ijtimoiy me'yorlari bilan bog'liq bo'lgan turli-tuman ko'rinishlari. "Gender displeyi" tushunchasi amerikalik sotsiolog va psixolog I.Goffman tomonidan kiritilgan bo'lib, u jinsning madaniy namoyon bo'lishining bir qancha ko'rinishlarini ifodalaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra gender mazkur madaniyatda qaror topgan ijtimoiy munosabatlarning o'lchovi sifatida namoyon bo'ladi. "Gender tizimi" tushunchasi turli tarkibiy qismlardan tashkil topgan bo'lib, turli mualliflar tomonidan har xil izohlanadi. Gender tizimi jinslararo munosabatlar birligidir. Gender tizimi ommaviy va norasmiy sohalarining gender o'lchovini taqozo etgani, gender ierarxiyasi boshqa ijtimoiy ierarxiyalar tizimlari bilan solishtirish tufayli bu turdagi tahlilda gender texnologiyalarini amalga oshiruvchi ijtimoiy institutlar rolini o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Gender munosabatlarining hukmronlik ma'nolari ko'p jihatdan ana shunday yondashuv rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ldi. Masalan, sotsiolog Rubinning ta'kidlashicha, jamiyatda jinsiy-gender tizimi biologik jinsiylikni inson faolligi mahsuliga aylantirgan ijtimoiy kelishuvlar to'plami sifatida shakllanadi. Boshqacha aytganda, ikki jinsni bir-biridan farqlovchi, tengsiz va bir-biriga bog'liq gender tizimi amalda hukmronlik va ustuvorlik tizimi bo'lib, maqsadi – moddiy va ramziy sarmoyani otalar qo'lida jamlashdir. Tadqiqotchi Richning ta'kidlashicha esa, gender tafovutlarni hosil qiluvchi, ularni hukmronlik va bo'ysunishga joriy etuvchi o'ziga xos tizimdir. Hokimiyat keng tarqalgan tafovutlar tizimiga asoslangan bo'lib, jinsiy tafovutlar ushbu tizimda irsiy jihatdan birlamchi bo'ladi. Aynan ushbu tafovut asosida hokimiyat va jamiyat tomonidan umuman gender ziddiyatini, "noijtimoiy" farqlarning "ijtimoiy" farqlarga, jins seksning jins genderga aylanishini modellashtirishi aniq namoyon bo'ladi.

Oila - er-xotinlik ittifoqiga, qarindoshlik aloqalariga, umumiy xo'jalik yuritadigan er va xotin, ota-ona va bolalar, aka-uka va opa-singillar va qarindoshlar o'rtasidagi munosabatlarga asoslanadigan kichik ijtimoiy guruh; jamiyatning asosi, davlat qudratining manbai. Oilaning hayoti moddiy (biologik, xo'jalik) va ma'naviy (axloqiy, huquqiy, psixologik) jarayonlar b-n xarakterlanadi. Oila - tarixiy kategoriya. Uning shakllari va funksiyalari mavjud ijtimoiy

munosabatlar xarakteriga, shuningdek, jamiyatning madaniy taraqqiyoti darajasiga bog'liq. Ayni vaqtda Oila jamiyat hayotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi, qator funksiyalar (bola tug'ish, uy-ro'zg'orda mehnat qilish, xo'jalik yuritish, o'z a'zolarining jismoniy, ehtiyojlarini qondirish, yosh avlodni tarbiyalash ma'naviy va axloqiy-estetik kamolotiga ta'sir ko'rsatish)ni bajaradi. Tadqiqotchilar eng qad. davrda tartibsiz jinsiy aloqalar hukm surgan va u vaqtda Oila hali bo'lmagan, bu aloqalar o'rnini gruppaviy nikoh egallagan, juft Oila paydo bo'lgan, deb hisoblaydilar. Monogomiya (bir nikohli oila)ning qaror topishi b-n ayollar erkaklar tomonidan asoratga solingan. Ayol asta-sekin o'z eri-xo'jayinining mulkiga, quliga aylana borgan. Boylik orttirish va uni qonuniy vorislarga berish Oilaning asosiy maqsadi bo'lib qolgan. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan qad. zardushtiylikda O. va nikoh masalasiga muhim ahamiyat berilgan. Oila va nikoh yaratuvchining talabiga mos kelganligi bois uni buzish taqiqlangan. Agarda oilada er yoki xotin axloqsizlik, ya'ni buzuqchilik sodir etilsa, unday kishilar tayoq b-n jazolangan. Shu orqali oila mustahkamligi uchun kurashganlar. Sharqda qadimdan oila muqaddas Vatan hisoblangan. Uning mustahkamligining darz ketishiga yo'l qo'ymaganlar. Shuningdek, "Avesto"da naslning pokligi, tozaligiga ham alohida e'tibor berilgan. qarindosh-urug', aka-ukaning quda-anda bo'lishi qoralangan. O'zbekiston respublikasi mustaqillikka erishgach, oilaga bo'lgan e'tibor yanada oshdi. Oila fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi, zarrasi, bo'g'ini. Oila uch jihatni: o'zining bevosita ko'rinishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni, bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi. qonunga binoan nikoh tuzish shartlarida eng muhimlari - nikohga kiruvchilarning o'zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga etganliklari hisoblanadi. Oila poklik va soflikka, ikki tomonlama muhabbatga, sadoqat va vafodorlikka asoslanishi kerak, oila mustahkam, tinch, farovon, sog'lom bo'lsagina jamiyatda barqarorlik vujudga keladi.

Xulosa: Yurtimizda bu borada amalga oshirilayotgan ishlar, jumladan, ta'lim tizimida gender tengligini ta'minlash, qizlarni ilm-fan va texnologiya sohalarida rag'batlantirish, gender stereotiplari bilan kurashish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus dasturlar, o'qituvchilarning treninglari va ijtimoiy tashabbuslar yordamida talaba-qizlarni ilgari surish, ularning o'z fikrlarini erkin ifodalashlariga imkon yaratishga qaratilgan. Bu jarayonlar, o'z navbatida, qizlarni yanada mustahkam shaxslar va jamiyatda faol fuqarolar sifatida shakllantirishga olib keladi.

Umuman olganda, gender yondashuvini ta'limda joriy etish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish yurtimizda jamiyatda tenglikni ta'minlash va qizlarning imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. Bu orqali, qizlar o'z salohiyatini to'liq amalga oshirishi, zamonaviy jamiyatda erkin va muvaffaqiyatli yashashi mumkin.

Tavsiyalar:

- O'z fikrini erkin va ishonch bilan bildirishni rag'batlantirish.
- Talaba-qizlarga o'zini ifoda etish, nutq va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam berish.
- O'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash uchun psixologik treninglar va mashg'ulotlar o'tkazish.
- Gender tengligi masalalarini o'rgatish va bu borada muhokama qilish.
- Qizlarning jamiyatda teng imkoniyatlarga ega bo'lishi, o'zining potentsialini to'liq amalga oshirishga yordam berish.
- Inson huquqlari, jinsiy tenglik va adolatga oid ta'lim berish.
- Diskussiyalar va guruhli ishlashni joriy etish, qizlarga o'z fikrlarini bildirish va boshqalar bilan baham ko'rishga imkon yaratish.
- Rol o'ynash va simulyatsiyalar orqali real hayotdagi vaziyatlarni ko'rib chiqish, tanqidiy fikrlarni shakllantirish.
- Kreativ yondashuvlar: film yoki kitob asosida tahlil va bahs-munozaralar o'tkazish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild.– Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 B.

2. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 508 B.
3. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 400 B.
4. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. – Toshkent. O'zbekiston, 2020. – 456 B.
5. Gender tadqiqoti asoslari kursi xrestomatiyasi. Toshkent: O'zbekiston 2003.
6. Gender munosabatlari nazariyasi va amaliyotiga kirish. Toshkent. 2007.
7. Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyat-ning o'rni / Najmidinova Karimaxon Usmonovna. – Toshkent: «Adolat», 2016. 224 b.
8. Гендер для “Чайников” -2. Книга. –Moskva: “Zvenya”, 2009.
9. Эгорова Л. С., Степанова С. М. Гендерный подход в менеджменте: Учеб. пособие. Иваново: Юнона, 2002. – 100 с.
10. Зритнева Э.И., Клушина Н.П. Семейведение: учебное пособие. – Москва: Владос. 2006. – 246 с.
11. Антонов А.И. Социология семьи. Учебник. - Москва: Инфра-м, 2012..

Ochilov Yakub Saydulloyevich,

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
yoqubochilov88@gmail.com

Bo'riyeva Bahriniso Bahriddin qizi,

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

YOSHLARNI MA'NAVİY KAMOLOTGA ERISHISHIDA ABU HOMID G'AZZOLIY ASARLARINING O'RNI

Annatotsiya: Ushbu maqolada Abu Homid G'azzoliy asarlarining yoshlar tarbiyasidagi ta'siri, ularning ma'naviy kamolotga erishishidagi o'rni haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, unda ilm, ne'mat, tijorat, tirikchilik, taqvo, rahbar adolati, olimlar ilmi, boylar saxovati, muhtojlar duosi, yolg'on so'zlash, gumon hamda qalbdagi uchraydigan hollar xususida hamda qalbdagi chiroqli fazilat va insoniylik tuyg'ulari haqida batafsil ma'lumotlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy rivojlanish, ta'lim-tarbiya, yoshlar, axloq, ilm, diniy ta'lim, tarbiya metodlari, kamolot, bolalarni tarbiyalash, ruhiy rivojlanish, ilm olish va tarbiya.

Аннотация: В данной статье содержится подробная информация о влиянии произведений Абу Хамида Газали на воспитание молодежи, их месте в их духовной зрелости, в которых подробно представлены знания, благословение, коммерция, средства к существованию, благочестие, лидерство, справедливость. знания ученых, щедрость богатых, молитва нуждающихся, ложь, подозрительность и ситуации, происходящие в сердце, и прекрасные добродетели и чувства человечества в сердце. информация была предоставлена.

Ключевые слова: духовное развитие, образование, молодежь, этика, наука, религиозное образование, методы воспитания, зрелость, воспитание детей, духовное развитие, обучение и воспитание.

Abstract: This article provides detailed information about the influence of Abu Hamid Al-Ghazali's works on the upbringing of young people, their role in achieving spiritual maturity, and provides detailed information about knowledge, blessings, commerce, livelihood, piety, the justice of leaders, the knowledge of scholars, the generosity of the rich, the prayers of the needy, lying, suspicion, and the states that occur in the heart, as well as about the beautiful virtues and humane feelings in the heart.

Key words: spiritual development, education, youth, morality, science, religious education, methods of upbringing, maturity, raising children, spiritual development, acquiring knowledge and upbringing.

Kirish: Abu Hamid Al-G'azzoliyning asarlari ma'naviy kamolotga erishishda muhim ahamiyatga ega, chunki ularning yondashuvi nafaqat diniy, balki axloqiy, ma'naviy va psixologik jihatdan ham insonning yuqori qadriyatlarni anglashiga yordam beradi. Al-G'azzoliy asarlari insonning ichki dunyosini tozalash, qalbini poklash va haqiqiy baxtga erishishning yo'llarini o'rganadi. Quyidagi jihatlar ma'naviy kamolotga erishishda uning asarlarining ahamiyatini yanada yoritib beradi:

1. Tasavvufiy yondashuv

Al-G'azzoliy tasavvuf ilmiga alohida e'tibor qaratgan faylasuflardan biridir. Uning tasavvufga oid asarlari, masalan, "Ihyo' ulumiddin" va "Mishkat al-Anwar", insonning ma'naviy rivojlanishi va ruhiy poklanishini o'rgatadi. U, aslida, qalbni tozalash, har xil yovuzliklardan xalos bo'lish va Allah bilan bevosita aloqaga kirishishning zarurligini ta'kidlaydi. Ma'naviy kamolotga erishish uchun, u qalbni poklash, nifoqdan, jahldan va g'azabdan saqlanishni muhim deb hisoblaydi[15].

2. Axloqiy tarbiya va fazilatlar.

Al-G'azzoliy axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga katta ahamiyat beradi. U insonning ichki dunyosini shakllantirish, yaxshi xulq-atvorni va ma'naviy fazilatlarni o'zida mujassam etishga chaqiradi. "Ihyo' ulumiddin" asarida, masalan, sabr, xalol, tavba, vijdonlilik, adolat, mehr-oqibat kabi sifatlar orqali insonning yuqori ma'naviy kamolotga erishishi mumkinligi ko'rsatiladi. Bu

fazilatlar yoshlarni ma'naviy jihatdan o'sishga, qalbni tozalashga va hayotdagi maqsadlarni anglashga yordam beradi.

3. Ilm va bilishga bo'lgan munosabat

Al-G'azzoliy ilmning nafaqat dunyoviy, balki diniy va ma'naviy jihatlarini o'zida mujassam etganligini ta'kidlaydi. "Tahafut al-Falasifa" (Faylasuflarning qarama-qarshiliklari) asarida Al-G'azzoliy ilmning haqiqiy manbalarini izlab, ilmni nafaqat tashqi olamni anglash, balki o'z ruhiy va ma'naviy dunyosini o'rganish uchun ham muhim deb hisoblaydi. U, shuningdek, ilmni faqat dunyoviy manfaatlar uchun emas, balki iymon va haqiqatni izlashda ham foydalanishni maslahat beradi[14].

4. Insonning ichki dunyosini anglash

Al-G'azzoliy o'z asarlarida insonni o'zini anglashga chaqiradi. U inson qalbi va aqlining o'zaro aloqasini, ruhiy holatlarini chuqur o'rgangan. "Al-Munqidh min al-Dalal" asarida, Al-G'azzoliy hayoti davomida ko'plab ilmlar va yo'llarni sinab ko'rganini, lekin faqat diniy ma'rifat va tasavvufda haqiqiy yo'lni topganini ta'kidlaydi. Bu orqali yoshlarni o'zlarining ichki dunyosini anglash, haqiqiy ma'naviy yuksalishga erishish uchun qarorlar qabul qilishga chaqiradi.

5. Tavba va ruhiy tiklanish

Al-G'azzoliy, "Ihyo' ulumiddin"da, insonni o'z xatolaridan tavba qilib, ularni tuzatishga va ruhiy tiklanishga undaydi. Tavba qilish va Allohga qarshi qilgan xatolarni tan olish orqali, inson o'zini ruhiy tiklashga, qalbini poklashga erishadi. Tavbaning ahamiyati, Al-G'azzoliy nazarida, ma'naviy kamolotga erishishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

6. Diniy va dunyoviy hayotni uyg'unlashtirish

Al-G'azzoliyning asarlari ma'naviy kamolotga erishishda insonni diniy va dunyoviy hayot o'rtasida muvozanatni saqlashga chaqiradi. U dunyo va oxiratni birlashtirgan holda yashashni, har ikki dunyoda ham barqarorlik va baxtni topishni maslahat beradi. Bu yondashuv yoshlarni faqat diniy yoki faqat dunyoviy maqsadlarga emas, balki har ikkalasining uyg'unligini anglashga undaydi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Al-G'azzoliy asarlari ma'naviy kamolotga erishishda insonning ichki dunyosini tozalash, axloqiy va ruhiy jihatdan yuksalish, ilm olish va tavba qilish orqali haqiqiy baxtni topish yo'lini ko'rsatadi. Uning asarlari, ayniqsa "Ihyo' ulumiddin", yoshlarni ma'naviy rivojlanishga, haqiqiy baxtni anglashga va ruhiy tiklanishga undaydi. Al-G'azzoliy nafaqat diniy, balki insonning butun hayotini yuksaltirishga qaratilgan mutlaq bir ma'naviy yondashuvni taklif etadi[13].

"Ihyo' ulumiddin" (Din ilmlarini tiklash) asari Al-G'azzoliy tomonidan yozilgan bo'lib, bu asar nafaqat diniy, balki axloqiy, ma'naviy, ijtimoiy va ilmiy tarbiya masalalarini ham chuqur o'rganadi. Asar yoshlar ta'lim-tarbiyasida katta ahamiyatga ega, chunki u quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Axloqiy tarbiya: Al-G'azzoliy "Ihyo' ulumiddin" asarida axloqiy fazilatlarini shakllantirishga katta e'tibor beradi. Yoshlarni halollik, sabr-toqat, vijdonlilik, adolat va mehr-muruvvat kabi insoniy qadriyatlar bilan tarbiyalash muhimdir. Bu axloqiy fazilatlar yoshlar uchun ijtimoiy hayotda va shaxsiy rivojlanishda asosiy o'rin tutadi[12].

2. Iymon va ibodat: Asar yoshlar uchun imon va ibodatning ahamiyatini tushuntirib, diniy amallarni bajarishning maqsad va mohiyatini yoritadi. Al-G'azzoliy ibodatlarini faqat an'anaviy ravishda bajarish emas, balki ularni ma'naviy rivojlanish uchun olib borish zarurligini ta'kidlaydi. Bu yoshlar uchun diniy hayotning asoslarini o'zlashtirishda muhim yo'l-yo'riqdir.

3. Ilmga chanqoqlik: "Ihyo' ulumiddin" ilmning va bilishni yuqori darajaga ko'tarishning zarurligini tushuntiradi. Al-G'azzoliy ilmning nafaqat dunyoviy, balki diniy va ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirishdagi o'rnini ta'kidlaydi. Yoshlar uchun ilmga qiziqish va uni izchil o'rganish, hayotda maqsadga erishishda zaruriy vositadir.

4. Tasavvuf va ma'naviyat: Asar tasavvufiy jihatdan ham juda boy bo'lib, yoshlarni ruhiy poklanish va ma'naviy yuksalishga chaqiradi. Al-G'azzoliy tasavvuf orqali insonni o'z ichki dunyosini anglash, qalbini tozalash va haqiqiy baxtga erishish haqida gapiradi. Yoshlar uchun ruhiy salomatlik va ma'naviy rivojlanish juda muhimdir.

5. Ijtimoiy mas'uliyat va adolat: Yoshlarni ijtimoiy mas'uliyat, adolat va jamiyat oldida o'z vazifalarini bajarishga targ'ib qilishda asar katta ahamiyatga ega. Al-G'azzoliy o'z asarida jamiyatda barqarorlikni saqlash uchun axloqiy me'yorlar va adolatni o'rnatishga urg'u beradi.

6. O'zini anglash va o'zligini shakllantirish: Asar, shuningdek, yoshlarning o'z maqsadlarini aniqlash va hayotda haqiqiy o'zligini topishda yordam beradi. Al-G'azzoliy o'zini anglash, qalbni poklash va haqiqiy baxtni topishning yo'lini ko'rsatadi.

"Ihyo'ulumiddin" asari yoshlarning axloqiy va ma'naviy tarbiyasida, ilm olishdagi yondashuvlarida, shaxsiy va ijtimoiy hayotda to'g'ri yo'l tutishlarida muhim o'rin tutadi. Bu asar yoshlarni chin ma'nodagi inson bo'lishga, ma'naviyatga, axloqqa, ilmga va jamiyatga xizmat qilishga undaydi[11].

O'zbekistonda yoshlar hayotini yuksaltirish va ularning kamolotiga hissa qo'shish bo'yicha so'nggi yillarda katta e'tibor qaratilmoqda. Yoshlar mamlakat taraqqiyotining asosiy kuchlaridan biri sifatida qabul qilinadi, shuning uchun ularga ma'naviy, axloqiy, ilmiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanish uchun keng imkoniyatlar yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Yoshlar hayotidagi o'rni va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan ishlarga quyidagilar kiradi:

G'azzoliy deyarli hamma ilm sohasida qalam tebratgan. Tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, mantiq, tasavvuf u yoqda tursin, hatto harf ilmlari, ruhoniylar sirlari, odatlarning xususiyatlari, ilohiy ismlarga oid latifalar va al-kimyo ilmlarida ham turli asarlar ta'lif etgan.

G'azzoliy ilm olish to'g'risida juda qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan bo'lib, quyda ularning ayrimlari haqida ma'lumot keltiramiz.

G'azzoliy shunday deydi: Ey Allohga topinish yo'li bilan ma'naviy martabalarga erishmoqqa intiluvchi, jahannam azobidan qutulib, Allohning yonida yaxshilar qatorida bo'lishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan kishi, bu tilagingga yetishish uchun eng muhim ishing ilm o'rganishdir. Chunki ilm bu doiraning qutbi, bu daraxtning mevasidir. Dunyoda haqiqiy ustoz ilmdir, ya'ni ilm insonlarga to'g'ri yo'ldan yurishni o'rgatadi. Ana undan keyin ikkinchi muhim ishing ibodatdir. Ilm va ibodat ikki katta gavhardirki, hayotda ko'rganlarningning jami shularga erishish uchun yaratilgan. Alloh taolo yuborgan paygambarlar, ularga tushirgan kitoblar, bu yeru kuk va ular orasidagi narsalarning hammasi har narsa shu ikki kimmatli gavharni qo'lga kiritish uchun bor kilingandir.

Rivoyat kiladilarki, bir kuni Dovud hazratlari (Ul zotga Allohning salomi bo'lsin!) Alloh taolodan: Ey Rabbim, bu insonlarni nima uchun yaratding? - deya so'radi.

Shunda Alloh javoban: - Men sirli bir xazina edim, bilinishni istadim va sevdim va Meni bilsinlar, deya bu xalqni yaratdim, - deb marhamat qilgan edi.

Ushbu qudsiy hadisdan ayon bo'ladiki, yer-ko'klarni va ular orasidagi hamma narsalarni yo'qdan bor qilgan Alloh taolo aslida zot va sifatleri bilan bilinishni istaydi. Ana bu ikki dalil bizga shuni isbotlaydi: ilm - bu jahonda eng aziz va qiymatli bir gavhardirki, uning tengi yo'q va bebaxodir[10].

Bu tushuntirishdan ayon bo'ladiki, ilm va ibodat, Allohning huzurida eng aziz va kiymatli gavhardirki, qiymati bebaxodir va yana ayon bo'ladiki, bu dunyoda foydali ilm bilan pok (solix) amaldan yaxshiroq hech narsa yo'qdir. Shunday bo'lgach, har bandaning vazifasi kuchi yetgancha bularni ado etishdan iboratdir. Bu ikki gavharning eng ustuni, eng fazilatli va kadrli isilmdir. Shuning uchun ham Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) bir qutlug' hadisida marhamat qiladilarki:

Olimlarning (ilm egalarining) obidlardan (ibodat qiluvchilardan) ustunligi, ummatimning eng azizidan Mening ustunligim kabidir.

Boshqa bir hadisida ham bunday ma'lum qiladilar: Ilm odamiga bir karra e'tibor berish mening yonimda bir yil kunduzi ro'za tutib, kechasi namoz o'qishdan sevimliroqdir.

Yana bir kun xazrat Payg'ambar:

Sahobalarim! Sizga jannat ahlining eng sharaflisi kimligini aytaymi? - deya so'radi. - Ayting, ey Alloxning Rasuli, deganimizda, Ummatimning olimlaridir, deb marhamat kilgandilar.

Yana bir kun Payg'ambar hazratlari: Men me'roj kechasida jahannamga duch keldim, xalqini kuzatdim va ko'pchiligi qashshoqligini ko'rdim, - deya marhamat kilganlarida, sahobaning: - Ey Allohning Rasuli, mol-dunyosi yo'q qashshoqlar edimi? - degan savoliga, - Unday emas, bu - ilmi yo'q qashshoqlar edi, deb javob bergandilar[17].

Bu qutlug' hadislardan anglaymizki, ilm ibodatdan ustunrok va fazilatlirokdir. Lekin har olim ilmiga amal kilishi vojibdir. Yo'qsa, uning ilmi havoga ketadi. Chunki ilm bir daraxt bo'lsa, ibodat uning mevasidir. Garchi asil daraxtdir va meva berish sharafi unga oiddir. Lekin foydalanish jihatidan ahamiyatlisi esa mevadir. Shu sababli har bir inson ikkisidan ham lazzatlanishi va rizqlanishi lozim. Yolgiz bittasi bilan kifoyalanmaslik kerak. Ya'ni, kishilar xam ilm o'rganishlari, ham ibodat kilishlari kerak. Chunki faqat ikkalasini ado etgan taqdirdagina foyda hosil bo'ladi[9].

Bu borada Hasan Basriy hazratlari ham bunday deydi:

"Ilm - amalning, amal ibodatning imomidir, ibodat unga tobedir".

Quyidagi ikki sababga ko'ra ilm doimo ibodatdan ustun bo'lgan:

1. Ibodat to'kis va nuksonsiz bo'lishi uchun banda, avvalo, yaratuvchisini bilishi, so'ngra unga ibodat qilishi mumkin. Rabbiga nimalar vojib, nimalar kerak emasligini bilmagan banda uni qanday idrok eta oladi va qay shaklda unga topina oladi?

2. Shariatga ko'ra qilinishi va kilinmasligi kerak bo'lgan narsalarni bilmaguncha ibodat qanday ado etilishini va nimalardan saqlanish kerakligini ham bilib bo'lmaydi. Hatto bunday bilimsizlik va yo yanglish bilim, bandaning Allohdan boshqasiga ishonib topinishiga yo'l ochib qo'yishi mumkin. Bunday hol esa uning yomonlikka duch kelishiga, buning oxiri achinarli va achchiq bo'lishiga va o'lganda imonsiz ketishiga sabab bo'ladi.

Ilm o'rganishda qiyinchilik juda ko'pligining sababi: ilm tahsili - dunyodan va odamlardan uzilmaguncha mumkin bo'lmaydi. Dunyoning orzu-havaslaridan tamoman voz kechilmaguncha va yetuk mujohada bilan ishlab, ko'ngil oynasining zangini sidirib, uni jilolatib, yolg'iz va ozod holda olam bilan aloqaga kirishilmaguncha, ashyoning haqiqiy shakllari qalb oynasiga aks solmaydi va ilm quyoshining nurlari bu derazadan kirib, ko'ngil chumchug'ini yayratolmaydi.

Ilm yo'lidagi eng katta qiyinchilik shu: ilm tahsil qiluvchilarning aksariyati, o'z o'rtoqlaridan ustun bo'lishni va nozarur ishlar bilan mashg'ul bo'lib, ma'nosiz va mantiqqa to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarni kitoblarga moslashtirib talqin qiladilar[8].

Foyda ketiga tushib, ilm olish va ilmni tarqatishni tark etadilar. To'g'ri gapni aytmaydilar, mavqelarini yo'qotishdan qo'rqadilar. Bular shunday insonlardirki, turli amallarni mashaqqat chekib, o'zlarini har tomonga urib qo'lga kiritgan bo'ladilar. Dunyoviy orzu-havaslar ustun kelib, bunga ilmiy tus berishga harakat qiladilar. Dinlarini dunyoga sotadilar va oxir-oqibatda bu tijoratlaridan ziyon ko'rib chiqadilar. Bunday ilmdan saqlanish lozimdir. Shu sababli Paygambarimiz Muhammad (s.a.v) hazratlari bunday deb marhamat kilgandilar: "Allox, bizni foydasiz ilmdan asra, bizga foydasi bo'lmagan ilmning gunoxlaridan O'zingga sig'inaman..."

Boyazid Bistomiy hazratlari ham: "Men o'ttiz yil ishladim, yo'ldan ozganlar bilan kurashdim, Ilm tahsilidagi qiyinchilik va tahlikani hamma narsadan ustun ko'rdim", degan edi[16].

Xulosa. Abu Hamid al-G'azzoliy asarlari ma'naviy kamolotga erishishda muhim o'rin tutadi. Uning ilm-fan, tasavvuf va axloqiy ta'limotlari odamlarning ichki dunyosini poklash va Allohga yaqinlashish yo'lida katta yordam beradi. G'azzoliy, aql va yurakni uyg'unlashtirgan holda, insonning nafsini tarbiyalash, jamiyatda adolatni o'rnatish va ruhiy yuksalishning muhimligini tushuntirgan. Uning asarlari nafaqat o'z zamonasi, balki keyingi avlodlar uchun ham ma'naviy yo'l-yo'riq bo'lib qolmoqda.

Abu Homid G'azzoliy asarlari nafaqat diniy va axloqiy qadriyatlarni o'z ichiga oladi, balki insonning ichki dunyosini o'rganishga, ruhiy poklanishga va ma'naviy o'sishga chaqiradi. Uning hikmatlari bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan va har bir inson uchun o'z hayotini yaxshilash, haqiqiy baxtga erishish yo'lida qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin. G'azzoliy o'zining hikmatlari bilan insoniyatga ilohiy bilimlarni va haqiqatni topishga yordam berdi, bu esa uning abadiy ilmiy va ma'naviy merosi sifatida qadrli.

Shuning uchun, dunyoning globallashuvi va zamonaviy axborot maydonlaridagi harakatlarning sur'atlar bilan hayotimiz, turmush tarzimizga tez va chuqur kirib kelayotgani tahlikali jarayonda hikmatlar va hadislar komil insonni shakllantirishda muhim manba hisoblanadi va uning pedagogik-psixologik xususiyatlarini inobatga olib ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish shu kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Tavsiyalar: Har bir inson, ilm olish jarayonida o'z axloqini ham takomillashtirishi kerak. Ilm faqat boshni boyitib qolmasligi, balki qalbni va xulqni ham poklashtirishi lozim.

Nafsni boshqarish va uni Allohning roziligi uchun to'g'ri yo'lga yo'naltirish uchun har bir inson o'z ichki instinktlari va xohishlarini doimo nazorat qilishni o'rganishi kerak. Shu bilan birga, nafsni tazkiya qilishda sabr va qat'iyatlilik zarur.

Har bir inson o'z atrofida gilar bilan rahm-shafqatli, halol va adolatli munosabatda bo'lishi kerak. Mehr-muhabbat va samimiylik jamiyatda yaxshi ijtimoiy muhit yaratadi.

Har bir inson o'zini yomon odatlar va salbiy xulqlardan tozalashga intilishi kerak. Hasad, g'iybat, yolg'on va kibr kabi xatti-harakatlardan saqlanish, chin ma'noda ma'naviy tozalikka erishishda muhimdir.

Inson o'z xulqini va fe'l-atvorini doimiy ravishda yaxshilashga harakat qilishi kerak. Har bir musulmonni haqiqiy inson sifatida shakllantirishda axloqiy tarbiya asosiy ahamiyatga ega.

Inson har bir holatda sabr qilish va Allohning ne'matlariga shukr qilishni o'rganishi kerak. Sabr va shukr insonni ruhiy mustahkam qiladi va uning hayotini eng yaxshi tarzda boshqarishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'azzoliy, A. H. (2006). *Ihyo' ulum ad-din* (Din ilmlarini yoqtirish). Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
2. Mahmudov, F. (2011). *Islom axloqi va tarbiya*. Toshkent: "Sharq" nashriyoti.
3. Abdurahmonov, A. (2015). *Abu Homid G'azzoliy va uning axloqiy qarashlari*. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
4. Aliyev, M. (2013). *Islom falsafasi va tarbiyaning asosiy prinsiplari*. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
5. Yuldashev, S. (2018). *G'azzoliy va uning diniy axloqiy g'oyalari*. Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti.
6. Zarifov, N. (2020). *G'azzoliy tarbiya tizimi va uning zamonaviy ta'limga ta'siri*. Toshkent: "Yurt" nashriyoti.
7. Xudoyqulov, A. (2019). *G'azzoliy va uning tarbiya haqidagi tamoyillari*. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
8. Saydulloyevich, O. Y. (2023). SAMPLES OF THE WISDOM OF IMAM ABU HAMID GHAZALI QUOTED IN THE GREAT WORKS. *World Bulletin of Social Sciences*, 25, 18-21.
9. Saidulloyevich, Y. O. (2022). Comments and explanations on the works of the great mutaffakkir imam ghazali. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 3(12), 241-244.
10. Saydulloyevich, O. Y., & Kizi, J. N. Z. (2022). Methods Of Developing Labor Education At School And In The Family. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(3), 57-60.
11. Saydulloyevich, Y., & Kizi, N. (2022). Analysis of pedagogical problems of gender differences in resolving conflict situations. *International Scientific Research Journal*, 3(3), 154-157.
12. Saydulloyevich, O. Y., & Raxmonovich, I. R. Factors Of Orientation Of Students To The Teaching Profession. *JournalNX*, 317-319.
13. Saydulloyevich, O. Y., & Shavkatovna, K. M. (2021). Developing Healthy Thinking In Students As A Pedagogical Problem. *European Journal Of Life Safety And Stability* (2660-9630), 12, 424-429.

Toyirova Nazokat Moxirovna,

Buxoro davlat universiteti, 1-bosqich tayanch doktranti

E-mail: n.m.toyirova@buxdu.uz

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY ETISH, MAKTAB RAHBARIYATI VA PEDAGOGLARNING VAZIFASI

Annottasiya: Ushbu maqolada "Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar" uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish, Boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini yaxshilash, o'quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta'lim standartlari me'yorlari inobatga olingan o'quv muhitini samarali tashkil etish, maktab rahbariyati, maktab, maktab direktori, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, maxsus o'qituvchi, tyutor pedagog xodimlarning vazifalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar, maxsus ta'lim, umumiy ta'lim, inklyuziv ta'lim, resurs o'qituvchi integratsiya, o'quv reja, dars jadvali, segregatsion ta'lim, ijtimoiy integratsiya, ijtimoiy munosabatlar.

Аннотация: В данной статье рассматривается организация инклюзивного образования для «детей с особыми образовательными потребностями», повышение качества преподавания в системе начального образования в соответствии с возможностями учащихся с учетом норм государственных образовательных стандартов. Эффективная организация учебной среды, управление школой, школа, директор школы, учитель начальных классов, специальный учитель, воспитатель и педагогические работники освещены.

Ключевые слова: Образование, дети с особыми образовательными потребностями, специальное образование, общее образование, инклюзивное образование, интеграция учителей, учебная программа, расписание уроков, сегрегированное образование, социальная интеграция, социальные отношения.

Abstract: In this article, the organization of inclusive education for "children with special educational needs", improving the quality of teaching in primary education, according to the capabilities of students, taking into account the norms of state education standards. Effective organization of the learning environment, school management, school, school director, primary school teacher, special teacher, tutor and pedagogic staff's tasks are covered.

Key words: Education, children with special educational needs, special education, general education, inclusive education, resource teacher integration, curriculum, lesson schedule, segregation education, social integration, social relations.

Kirish. Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni ta'lim oluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida tashkil etishning huquqiy me'yorlari ishlab chiqilgan. "Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish maqsadida ta'lim muassasalari moddiy texnika bazasini mustahkamlash, o'quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog'lomlashtiruvchi sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda bu jarayonga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash" kabi muhim vazifalar belgilandi.

Boshlang'ich ta'limda o'qitish sifatini yaxshilash, o'quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta'lim standartlari me'yorlari inobatga olingan o'quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini kuchaytirishyanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur ijtimoiy-pedagogik masalalarni hal etishda ta'lim, sog'liqni saqlash va mahalla tashkilotlarining imkoniyati cheklangan bolalarni sifatli ta'lim xizmatlari bilan ta'minlash borasidagi o'zaro manfaatli hamkorligi talab etiladi. Bu esa, boshlang'ich sinf o'qituvchilarida metodik mahorat, kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning klasterli yondashuvlari, tashkiliy omillari, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari, inklyuziv sinflarda darslarni tashkil etishga qo'yiladigan didaktik talablarni aniqlashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-

tadbirlari to'g'risida", 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida", 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davri-da ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiya-si to'g'risida", farmonlari, 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ huquqiy xujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori va boshqa xujjatlarda kadrlar masalasi, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, jarayonni metodik va didaktik ta'minlash vazifalari belgilab berilgan.

Asosiy qism. Maxsus ehtiyojli bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitish maktab, maktab direktori, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, maxsus o'qituvchi, tyutor, maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi ya'ni, resurs o'qituvchi faoliyatini talab etadi.

Maktab - Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga qamrab oladi va alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda har tomonlama yordam ko'rsatadi.

Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolani o'ziga o'xshagan nogironligi bo'lgan bolalar emas sog'lom bolalar bilan birgalikda ta'lim olishiga zamin yaratadi.

Maktab direktori: Direktor qo'llab-quvvatlash guruhining a'zosi. U dastur rejalarini tayyorlash, amalga oshirish va baholashni ta'minlaydi. Direktor o'quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda, yordamchi xodimlarni ta'minlaydi, talabga muvofiq tegishli materiallar va o'quv mashg'ulotlarini o'tkazadi. Direktor ko'pincha jamoaviy qarorlarning bajarilishini ta'minlaydigan shaxsdir.

- o'quvchini maktabga qabul qilish;
- jamoaviy qarorlarni qonuniylashtirish;
- o'quvchini maktab faoliyatiga qo'shish;
- ota-onalarning kutib olish;
- ilg'or tajribalarni qo'llab-quvvatlash.

Shuningdek direktorning vazifasiga moslashtirilgan adaptiv dasturni baholash vazifasini bajaradi. Maktab direktori o'quvchining individual moslashtirilgan adaptiv dasturini muvofiqlashtirish va ishlab chiqish uchun asosiy mas'uliyatni o'qituvchiga, odatda maxsus ta'lim o'qituvchisiga yuklaydi. Xodimlar ota-onalar va kerak bo'lganda o'quvchilar va boshqa mutaxassislar yordamida dastur rejalarini ishlab chiqadilar.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi: Butun dunyo hamjamiyati tomonidan qabul qilingan bola huquqlariga doir xalqaro va O'zbekistonda qabul qilingan qonunlar, qarorlarni bilishi va ularga amalga oshirishi zarur.

- ta'lim-tarbiya jarayonini davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'quv reja va dastur asosida maxsus korreksion tuzatish usullaridan foydalanilgan holda olib boradi;

- alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarning psixologik xususiyatlarini bilishi va ta'lim jarayonini shunga mos ravishda olib bora olishi.

- alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarning imkoniyatiga mos ravishda individual yondoshuvni amalga oshirish (dars davomida va darsdan tashqari);

- ta'lim jarayonida hamkorlikda faoliyat olib borishning samaradorlikka erishish va unda ota-onaning o'rnini ko'rsatib berish;

- ta'limda zamonaviy, innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish (kompyuter, monitor, tarqatma materiallar va hokazo);

- inklyuziv ta'lim bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribasini doimiy ravishda o'rganib borish, va ularning ish faoliyatida qo'llash;

- innovatsion bilim, malaka hamda ko'nikmalar bilan qurollanib yurishi (har qanday vaziyatda ham qiziquvchilarning savollariga javob beraoladigan bo'lishi);

- alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarni sinf, maktab jamoasiga moslashishi uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni amalga oshirib borishi;

- sinf jamoasi orasida do'stona munosabat muhitini o'rnatish va nazorat qilib birish.
- doimiy ravishda o'z ustida ishlash va tajriba almashib borish;
- o'quvchilarning yutuqlarini baholash va yetkazish strategiyasini ishlab chiqishi lozim.

• ota-onalar bilan muloqot o'rnatish jarayonida sof adabiy tilda (samimiy) ochiq va muntazam ravishda muloqot qilish;

• ota-onalarni ta'lim jarayonida qanday qilib ishtirok etishlari mumkinligini tushuntirish ya'ni maktabga har qanday vaqti kelib ta'lim jarayoni kuzatib borishi, farzandini dars jarayonidagi ishtirokini kuzatishi mumkin;

Inklyuziv boshlang'ich sinf o'qituvchisi har doim alohida ta'lim ehtiyojli o'quvchilar va ularning ota-onalari bilan muloqotda bo'lishadi. Ushbu muloqot uchun ba'zi tavsiyalar:

• ota-onalarga bolaning milliy ta'lim dasturida qanday va qay darajada ishtirok etishini o'rgatish (asosan yakka mashg'ulotlarda);

• ota-onalarga tarbiya dasturlari va qo'llab-quvvatlash guruhlariga kirish huquqini berish (sinf va maktab yig'ilishida qatnashishini ta'minlash va ularni jalb qilish);

• ota-onalar bilan aloqa bog'lash ya'ni: telefon yoki yozma aloqa bog'lash, ularni qo'llab-quvvatlash guruhi yig'ilishlari to'g'risida xabardor qilish;

• qo'llab-quvvatlash guruhi yig'ilishlarida muhokama qilinadigan va ishtirok etadigan mavzular bo'yicha ota-onalarga maslahatlar berish;

• yig'ilish oldidan ota-onalarga tanishish uchun uyga maqsad va vazifalarning taxminiy loyihasini yuborish;

• maktab vakili ota-onalarni kutib olishi, ularni konferensiya zaliga olib borishi va mavzu yuzasidan tanishtirishi kerak;

• ota-onalarning jamoa yig'ilishida qulay bo'lishini ta'minlash (zerikarli va ota-onalar tushunmaydigan bo'lmasligi kerak);

Maxsus o'qituvchi: Maxsus o'qituvchi butun ta'lim jarayonida korreksion rivojlantiruvchi faoliyat olib boradi. Sinf o'qituvchisi tomonidan o'tilgan mavzuni mustahkamlaydi va yangi mavzu yuzasidan alohida ehtiyojli o'quvchiga individual tarzda tushuntirib beradi.

• o'quvchilarning kuchli tomonlarini va ehtiyojli sohalarini aniqlash uchun diagnostik baholashni ta'minlaydi;

• o'qituvchiga baholash jarayonida materiallar va manbalardan foydalanish borasida maslahatlar beradi;

• milliy dastur asosidagi ta'limni samarali o'zlashtirilishida muhim o'rindagi maxsus yondoshuvlarni amalga oshiradi;

• o'quvchilarning bilimni nazoratini to'g'ri amalga oshirilishi va baholanishi uchun tavsiyalar ishlab chiqadi;

• o'quvchilar bilan individual ta'lim dasturlarini, nuqsonlarni tuzatish (korreksiya) va ular bilan bog'liq bola rivojlanishining o'ziga xosliklarini bartaraf etish ishlarini amalga oshiradi;

• maktabda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirishda ishtirok etadi;

• ota-onalar va keng jamoatchilikka maslahat beradi.

Tyutor (yordamchi pedagog xodim) - Inklyuziv ta'lim sinflari joriy qilingan maktablarga tyutorlar (yordamchi pedagog xodim) sifatida tegishli malakaga ega oliy ta'lim muassasalarining pedagogika yo'nalishidagi yuqori kurs talabalari pedagogik amaliyot davrida ixtiyoriylik asosida jalb qilinadi.

Inklyuziv ta'lim amaliyotda maktablararo qatnab yuruvchi o'qituvchi va oddiy sinf o'qituvchisining hamjihatlikdagi harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ba'zi sinflarda bolani ma'lum bir vaqtga sinfdan ajratib olish kerak bo'lishi mumkin. Hamma vaqt nima bo'lsada resurs o'qituvchi sinf o'qituvchisi bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishi va bu maxsus ta'lim sohasida mutaxassislikka ega bo'lishi talab qilinadi.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchining muhim vazifalariga nogiron bolalar uchun kerak bo'lgan qo'llanmalar, jihozlar bilan ta'minlash, homiyar topish, ota-onalarni

maktabga yordam berishga jalb qilish va imkoniyati cheklangan bolalar, sog'lom bolalar hamda sinf o'qituvchisi o'rtasidagi mustahkam aloqani o'rnatish, maxsus resurs qo'llanmalarni ta'minlash orqali yordam berish, ota-onalar, bolalar oddiy sinf o'qituvchilari va maktab ma'muriyatiga maslahatlar berish, shuningdek, maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun faoliyatlar va ularga mos keluvchi ta'lim dasturlari haqida muhokamalar yuritish, hattoki, nogiron bo'lmagan bolalarning ota-onalariga ham ma'lumotlar yetkazilib turish kiradi.

Resurs o'qituvchining asosiy maqsadi: umumta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan maxsus ta'limga muhtoj o'quvchilar va ularning o'qituvchilariga yordam ko'rsatishdan iborat.

Resurs o'qituvchi quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

➤ har bir o'quvchini qaysi darajadagi yordamga muhtojligini aniqlash va ularning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muntazam ravishda ular bilan uchrashish;

➤ o'quvchilar bilan yakka tartbd ishlash, individual rejalardan kelib chiqqan holda ularni kuzatish, o'quv dasturiga moslashishiga yordam berish, o'qitish va baholash;

➤ sinf o'qituvchilariga o'quvchilarning maxsus ehtiyojlari va qobiliyatlariga oid ma'lumotlarni berish;

➤ sinf o'qituvchilarini individual o'quv rejalari bilan tanishtirish va ular bo'yicha maslahatlar berish;

➤ muntazam ravishda o'quvchilarning erishayotgan muvaffaqiyotlarini muhokama qilish va baholash;

➤ maktab jamoasining boshqaruv xodimlari va ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash;

➤ zarurat tug'lsa, o'quvchilarni boshqa yordam ko'rsatuvchi uyushmalarga taklif etish (masalan, seminarlarga, shifokorlarga);

➤ o'qituvchilar hamda o'quvchilar bilan individual ravishda olib boriladigan faoliyatlarni qayd etib borish;

➤ standart o'quv reja talablariga javob bermaydigan vaziyatlarda har bir o'quvchiga individual o'quv reja tuzishga ko'maklashish;

➤ o'zgaruvchan ehtiyojlardan kelib chiqqan holda individual o'quv rejalarni yangilash va baholash;

➤ mavjud barcha resurslar (o'quv adabiyotlar, o'qitish qurilmalari va boshqa asboblarni hujjatlashtirish va ular ro'yxatini tuzish)

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi o'z vazifa va maqsadlaridan kelib chiqqan holda ish rejasini o'zi tuzishda quyidagilarni hisobga olishi kerak:

❖ Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchilarning maxsus ta'lim olishga bo'lgan talablariga javob beradigan yordamlarni ko'rsatish;

❖ Sinf o'qituvchisi bilan birgalikda individual dasturlarni yaratish va uni baholash;

❖ O'qituvchilar muhtoj bo'lgan xizmatlarni amalga oshirish;

❖ Bolaning o'qituvchisi yoki maktabi almashganda u haqidagi ma'lumotlarni yetkazib berishni boshqarish;

❖ Yangi kelgan o'qituvchilarning ehtiyojlarini anglash va qondirish;

❖ Maxsus ta'limga muxtoj bo'lgan oddiy sinflarga o'qituvchilarning moslashishiga yordam berish;

❖ Agar kerak bo'lsa sinfdan tashqarida individual va guruhlariga asoslangan ko'rsatmalarni berish;

❖ Individual dasturlarni muvaqqiyatli bo'lishini boshqarish;

❖ Maxsus ta'limga muhtoj bolalarni maktabning jismoniy muhi-tiga jalb etishda ularning shu muhitga moslashishiga yordam beruvchi maktab boshqaruvi;

❖ Maxsus yordamchi vositalar va qo'llanmalarga bo'lgan talabni o'rganish va ulardan foydalanishni boshqarish inklyuziv ta'limni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Maktablararo qatnab yuruvchi resurs o'qituvchi faoliyat yuritmasligi, ko'p vaqtini yo'lda samarasiz sarflamasligi juda muhimdir.

Resurs o'qituvchi nogiron bolalarning darslaridagi qiyinchilik-larni va ehtiyojlarini muhokama qiladi. Vaqti-vaqti bilan u joylarda olib borilayotgan o'qituvchilar treningida

nogironlik muammosi bo'yicha maslahat va ko'rsatmalar berib boradi. Masalan, nogiron bolaning nuqson xususiyatlarini, darajalarini aniqlash, individual psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha metodik tavsiyalar berish kabi.

Ta'lim olishda qiyinchiligi bo'lgan bolalarni imkoniyatini ta'lim siyosatida e'tiborga olish juda muhim. Ta'lim siyosati inklyuziv ta'limni rivojlantirish maqsadida moliyaviy ta'minotga e'tibor qaratish zarur: maxsus ta'lim va umumta'lim maktablari o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari; statistik ma'lumotlar bo'yicha nogironlarni inklyuziv maktablarda ta'lim olishni joriy qilish; maxsus infrastrukturalar, masalalar, texnik vositalardan foydalanishga imkoniyat yaratish ham ta'lim siyosatining ajralmas qismidir.

Inklyuziv ta'lim jamoaviy ish bo'lib, javobgarlik butun maktab jamoasi bo'yniga yuklatiladi. Bunda sinf rahbari yordam ko'rsatuvchi bo'lib asosiy rol o'ynaydi. Ta'lim siyosati uni tartibga soladi. Bu kabi yordamlar turli xil shakllarda bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sinf o'qituvchisiga maslahat va yordam berish;
- maxsus o'qitish qo'llanmalari va yordamchi materiallar bilan ta'minlash;
- ota-onalar, ko'ngillilar yoki katta o'qituvchilar tomonidan mavjud bo'lgan yordamlarni ta'minlash;
- o'quv reja, dars jadvali, baholash mezolariga moslashtirish va o'zgarishlarga ko'niktirish masalalarini shakllantirish;
- o'qituvchilar malakalar va bilimlarini oshirish uchun sharoit yaratish;
- faol qo'llab-quvvatlovchi rahbar va shu kabilarni o'z ichiga olgan ijobiy maktab muhitini tashkil etish va ta'lim jarayonida do'stona munosabatni shakllantirish;
- ma'muriyatga bolalarni aniqlash va baholashda yordam ko'rsatish;
- ijtimoiy, psixologik va sog'liqni saqlash xizmatlarini muvofiqlashtirish kabi ishlarni amalga oshirishdan iborat.

Ushbu ta'lim tizimida bolalarni nuqsonlarini aniqlash ularni muolaja-reabilitatsiya qilish, korreksion-pedagogik omillarni amalga oshirish bo'yicha tegishli mutaxassislar (maxsus resurs pedagoglar, psixologlar, tibbiyot xodimlari, ota-onalar va boshqalar) muntazam ravishda maktab pedagoglariga bevosita yordam berishlari kerak. Inklyuziv ta'lim nogironlarning ijtimoiy tengdoshlari bilan bir qatorda ta'lim olishini ta'minlaydi, (agarda ularning rivojlanishida jiddiy sabablar bo'lmasa) muntazam maktablarga qabul qilishini nazarda tutadi.

O'ta murakkab nuqsonli bolalar ayrim hollarda maxsus maktablar va maxsus reabilitatsiya markazlari yoki muntazam maktablar qoshidagi maxsus sinflarda korreksion dasturlar yordamida ta'lim oladilar. Ushbu maktablarda ta'lim ta'minoti albatta bolaning zaruriyatni e'tiborga olgan holda amalga oshirish ko'zda tutiladi.

Muntazam ta'lim jarayoni imkoniyati cheklangan bolaning shaxsiy xususiyatlariga ko'ra yakka tartibda korreksion metod va moslashtirilgan o'quv reja, dasturlar va boshqa omillardan foydalanib, atrofdagi jamoatchilik bilan birgalikda o'qitishning turli shakllarini tashkil qilish hamda maxsus yordamchi apparatlar, (eshitish apparatlari, linza, lupa, nogironlar aravachalari) turli xil texnik vositalar va maxsus ko'rgazmali qurollarni qo'llash asosida amalga oshirishni nazarda tutadi. O'z navbatida maxsus ta'lim muassasalari pedagoglari joylarda umumta'lim o'quvchilari, ota-onalar, davlat va nodavlat jamoa tashkilotlari uchun maslahat bo'limlari va resurs markazlar bo'lib faoliyat ko'rsatish kerak.

Xulosa. Alohida yordamga muhtoj bolalarni ayrimlarini umumta'lim muassasalarida o'qitish uchun davlat tomonidan quyidagi shart-sharoitlarni yaratish lozim:

- nogironlikni erta tashxis qilish;
- mutaxassislar tayyorlash;
- umumta'lim muassasalari binolarini qurishda nogironlar uchun moslashtirilgan barcha shart-sharoitlar (inshoatlar)ni yaratish;
- korreksion yordamni amalga oshirish uchun reabilitatsiya markazi tarmog'ini ko'paytirish;

- ayrim nogiron bolalarni umumta'lim sharoitida o'qitishni tashkil etish maqsadida umumta'lim pedagoglarini malakasini oshirish, qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazish va ularni maxsus yordamchi vositalar, o'quv metodik adabiyotlar, uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash, shuningdek maktabda turli dasturlar yordamida ta'limni tashkil etish;

- barcha bolalar uchun ta'lim sharoitini yaratish va ta'lim samaradorligini oshirish.

Inklyuziv ta'lim asosan umumta'lim maktablarining oddiy sinflarida va o'quvchilar yashash joyiga yaqin bo'lgan umumta'lim maktablarida olib boriladi, ta'limning rasmiy va norasmiy turlarini tashkil etishning ilg'or ish tajribalarini rivojlantiradi.

Agar alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan o'quvchi boshlang'ich ta'lim yoshida psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlansa:

- maktabdan kattalar hayotiga o'tish (ijtimoiy hayotga kirish) oson bo'ladi;
- ishga joylashish imkoniyatlarida (nogironlik darajasiga qarab to'g'ri kasb-hunarga yo'naltirishda qiyinchiliklar kuzatilmaydi;
- o'quvchining shaxsiy qiziqishlari eshitiladi va inobatga olinadi;
- maktabni tugatgandan keyingi hayotida turar joy variantlarida muammolar kuzatilmaydi;
- alohida ehtiyojli bolalarni harakatlanishidagi kunlik ehtiyojlarini qondirish uchun transport vositalarida harakatlanish tartibini shakllanadi;
- tibbiy yordamdan qanday foydalanish mumkinligi haqidagi tushunchalar hosil bo'ladi;
- keyingi ta'lim (oliy ta'lim, kollej) haqida ma'lumotlarga ega bo'ladi;
- jamoaviy dam olish va bo'sh vaqtini samarali o'tkazish imkoniyatlaridan foydalanadi;
- oilaviy va do'stona munosabatlarni yo'lga qo'yishni biladi;
- mustaqil hayot uchun ko'nikmalari shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son)-T.: O'zbekiston, 2023 – 31 b.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" Farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi №638-sonli "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori;

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 21-dekabrdagi PQ-57-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori

6. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son // <https://lex.uz/docs/5013007>

7. "Inklyuziv ta'limning dolzarb masalalari: muammo va ularning echimlari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. "Lesson- Press" nashriyoti, Toshkent-2021.

8. Grigoryans N.A Saidakbarova.T, Fayziyeva Z.Sh. Ko'rishida muammosi bo'lgan bolalar inkluziv ta'limi.-T.O'XTV, A. Avloniy nomidagi XTRXMOI, UNICEF, 2005.

Ishonkulov Ashraf Kurbonkulovich,

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filiali dotsenti

INFORMAL TA'LIM VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR: O'QITUVCHILARNING UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISHIDA YANGI ISTIQBOLLAR

Annotatsiya: Tez o'zgaruvchan ta'lim landshaftida o'qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada o'qituvchilar uzluksiz kasbiy rivojlanishi samaradorligini oshirishda informal ta'lim va raqamli texnologiyalarning integratsiyasini ko'rib chiqamiz. Raqamli vositalar va informal ta'lim muhiti imkoniyatlarini o'rganib o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi yo'lidagi imkoniyatlarini kengaytirishning yangi istiqbollari aniqlaymiz. Maqolada informal ta'lim va raqamli texnologiyalarni uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlariga integratsiyalashning innovatsion strategiyalari yoritilgan, joriy tendentsiyalar va kelajak yo'nalishlari haqida to'liq ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: informal ta'lim, raqamli texnologiyalar, uzluksiz kasbiy rivojlanish, o'qituvchilar, elektron ta'lim, kattalar ta'limi, uzluksiz ta'lim.

Аннотация: В условиях быстро меняющегося образовательного ландшафта непрерывное профессиональное развитие (НПР) для учителей является императивом. В этой статье рассматривается пересечение неформального образования и цифровых технологий в повышении эффективности НПР. Изучая потенциал цифровых инструментов и среды неформального обучения, мы определяем новые перспективы для расширения возможностей педагогов на их профессиональном пути. В статье освещаются инновационные стратегии интеграции неформального образования и цифровых технологий в программы НПР, дается всесторонний обзор текущих тенденций и будущих направлений.

Ключевые слова: Информальное образование, цифровые технологии, непрерывное профессиональное развитие, преподаватели, электронное обучение, обучение взрослых, непрерывное образование.

Abstract: In the rapidly evolving educational landscape, continuous professional development (CPD) for teachers is imperative. This article explores the intersection of informal education and digital technologies in enhancing CPD. By examining the potential of digital tools and informal learning environments, we identify new perspectives for empowering educators in their professional journey. This article highlights innovative strategies for integrating informal education and digital technologies in CPD programs, providing a comprehensive overview of current trends and future directions.

Key words: informal education, digital technologies, continuous professional development, teachers, e-learning, adult learning, lifelong learning.

Kirish. Bugungi tez o'zgaruvchan ta'lim muhitida o'qituvchilar doimiy ravishda uzluksiz kasbiy rivojlanishga ehtiyoj sezadilar. Ushbu dinamik muhit o'qituvchilardan uzluksiz kasbiy rivojlanish orqali o'z malakalarini muntazam yangilash va oshirishni talab qiladi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish o'quv amaliyotida samarali va innovatsion bo'lib qolishga intiladigan o'qituvchilar uchun juda muhimdir. An'anaga ko'ra, uzluksiz kasbiy rivojlanish asosan master-klasslar, seminarlar va malaka oshirish kurslari kabi rasmiy ta'lim modellari asosida qurilgan. Biroq, o'qitishning ushbu shakllari ko'pincha o'qituvchilarning o'ziga xos va o'zgaruvchan individual ehtiyojlarini qondira olmaydi.

Bunga javoban raqamli texnologiyalarning rivojlanishi o'qituvchilar malakasini oshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan informal ta'limning yangi istiqbolli yo'llarini ochmoqda. Moslashuvchan, o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv bilan tavsiflangan informal ta'lim o'qituvchilarga shaxsiy va kasbiy manfaatlariga mos keladigan mavzular va ko'nikmalarni o'z tezligida o'rganishga imkon berish orqali rasmiy uzluksiz kasbiy rivojlanishni to'ldiradi. Ushbu

maqola o'qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylangan informal ta'limni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning rolini ko'rib chiqadi. Raqamli platformalardan foydalangan holda, o'qituvchilar individuallashtirilgan ta'limni qo'llab-quvvatlovchi ko'plab resurslar va jamoalarga kirishlari mumkin, bu ularga zamonaviy ta'lim talablariga yanada moslashuvchanlik va innovatsiyalar bilan javob berishga imkon beradi.

Nazariy qism. Informal ta'lim tez o'zgaruvchan dunyoda o'qituvchilar kasbiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. U keng ta'rifga ega bo'lib, rasmiy akademik muassasalar doirasidan tashqarida sodir bo'ladigan o'rganishni nazarda tutadi va uning tuzilishi va usullari yanada moslashuvchan. Rasmiy ta'lim ko'pincha qat'iy o'quv dasturi va standartlashtirilgan baholashni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, informal ta'lim o'z-o'zini tashkil qilish, tashabbuskorlik va ichki motivatsiyaga asoslanadi [1]. U turli shakllarni qamrab oladi - hamkasblar bilan tajriba almashishdan mustaqil tanlangan materiallarni o'rganish va onlayn hamjamiyat va vebinarlarda faol ishtirok etishgacha.

Informal ta'lim an'anaviy akademik muhitdan tashqarida o'rganishning dinamik shaklidir. Uning o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvi shaxsiy va kasbiy qiziqishlari, maqsadlari va kontekstidan kelib chiqqan holda o'zlarining ta'lim tajribasini shakllantirish imkoniyatini beradi. O'qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish sohasida raqamli texnologiyalarning paydo bo'lishi informal ta'lim chegaralarini sezilarli darajada kengaytirdi.

Raqamli texnologiyalar uzluksiz kasbiy rivojlanishni yaxshilash uchun ko'plab vositalar va platformalarni taklif qiladi, ularning har biri informal ta'limning turli jihatlarini qo'llab-quvvatlaydi. Ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOCs) global miqyosda moslashuvchan, yuqori sifatli kontentni taqdim etib, o'qituvchilarga yangi fanlar yoki texnikalarni o'rganish imkonini beradi. Veb-seminarlar va mikrotalim modullari o'qituvchining mavjud bilimlar bazasiga osongina integratsiya qilinishi mumkin bo'lgan, yo'naltirilgan va ixcham o'quv materiallarini taklif qiladi. Ijtimoiy media platformalari va virtual amaliyot hamjamiyatlari o'qituvchilar uchun geografik va institutsional to'siqlar bo'ylab bilim, resurslar va tajriba almashishlari mumkin bo'lgan hamkorlikdagi o'quv muhitini targ'ib qiladi.

Ushbu maqolaning nazariy asosi kattalar ta'limi nazariyalariga, xususan, katta yoshdagi o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish, tajriba va muammolarni hal qilish qobiliyatini ta'kidlaydigan andragogikaga asoslangan. Noulz tomonidan ishlab chiqilgan kattalarni o'qitish tamoyillari samarali kasbiy rivojlanishda dolzarblik va amaliy qo'llash muhimligini ta'kidlaydi[3]. Raqamli texnologiyalar individual ehtiyojlar va o'quv kontekstlariga moslashtirilgan individuallashtirilgan ta'lim tajribasini taklif qilish orqali ushbu tamoyillarni ilgari suradi va shu bilan motivatsiya va faollikni oshiradi.

Ilmiy tadqiqotlar informal ta'limda raqamli vositalarning samaradorligini doimiy ravishda ta'kidlaydi. Masalan, Kyndt va boshqalar onlayn jamoalar bilim almashish va o'qituvchilarning kasbiy o'sishi uchun boy ekotizim sifatida xizmat qilishini aniqladi[2]. Ushbu jamoalar ilg'or tajriba va innovatsiyalarni almashishga yordam beradi, doimiy takomillashtirish muhitini yaratadi. Bundan tashqari, Redeker va boshqalar raqamli texnologiyalar o'qituvchilarga hamma joyda o'rganish imkoniyatlarini taqdim etishini ta'kidlaydi, bu ularga o'z shartlari bo'yicha - o'zlari xoxlagan vaqtda, joyda yoki tezlikda uzluksiz kasbiy rivojlanish bilan shug'ullanish imkonini beradi[4].

Shunday qilib, raqamli texnologiyalarning informal ta'limga integratsiyalashuvi o'qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish landshaftini boyitibgina qolmay, balki kattalar ta'limining zamonaviy nazariyalari bilan ham uyg'unlashadi, kasbiy rivojlanishga ko'proq moslashtirilgan va adolatli yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Raqamli platformalardan strategik foydalanish orqali o'qituvchilar doimiy ravishda o'zlarining bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishlari, yangi muammolarga moslashishlari va turli xil o'qitish sharoitlarida samaradorligini oshirishlari mumkin.

Metodlar. Raqamli texnologiyalarning o'qituvchilar informal ta'limiga ta'sirini o'rganish miqdoriy va sifatli tadqiqotlarni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Quyida ushbu kontekstda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ba'zi asosiy metodlar keltirilgan.

1. Anketa va so'rovnomalar: Ular o'qituvchilarning raqamli texnologiyalarni idrok etishi va ulardan foydalanishiga oid ma'lumotlarni to'playdi. Strukturalashtirilgan so'rovnomalar yordamida siz o'qituvchilar qaysi raqamli vositalar va platformalardan tez-tez foydalanishini bilib olishingiz, shuningdek, ularning sabablari, afzalliklari va o'quv jarayoniga yangi texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq to'siqlarni aniqlashingiz mumkin.

2. Intervyu va fokus-guruhlar: Ushbu usullar o'qituvchilarning shaxsiy tajribasi, motivatsiyasi, informal ta'lim va raqamli resurslarga bo'lgan munosabati haqida tushuncha beradi. Suhbatlar ko'proq rasmiy ma'lumotlarni yig'ish usullarida o'tkazib yuborilishi mumkin bo'lgan jihatlarini ochib beradi.

3. Ta'lim platformalaridan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish: Onlayn ta'lim platformalaridan ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish o'qituvchilar faoliyati, ularning kurslarni yakunlash va turli ta'lim resurslaridan foydalanishdagi muvaffaqiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Bu usul turli raqamli platformalar va kurslarning samaradorligi va ommabopligini baholash imkonini beradi, bu esa o'z navbatida o'quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi.

4. Case study: O'qituvchilar malakasini oshirishda raqamli texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish namunalarini o'rganish aniq dalillar va amaliy tavsiyalar beradi. Vaziyatni tahlil qilish texnologiyani muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga yordam beradigan eng yaxshi amaliyot va shartlarni aniqlash imkonini beradi.

5. Kundalik tadqiqotlari: O'qituvchilar shaxsiy jurnallarini yuritishlari mumkin, unda raqamli texnologiyalar bilan o'zaro munosabatlari haqida fikrlari va ushbu texnologiyalar ularning kasbiy faoliyatiga qanday ta'sir qilishini tasvirlashlari mumkin. Ushbu usul o'qituvchilarning kundalik amaliyotidagi o'zgarishlarni batafsil o'rganishga yordam beradi.

6. Ijtimoiy tarmoq va ommaviy axborot vositalari tahlili: Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn professional jamoalardagi munozaralar va o'zaro munosabatlarni tahlil qilish, o'rganish va kasbiy rivojlanish bilan bog'liq tendentsiyalar va umumiy mavzularni ochib berishi mumkin. Ushbu usul bizga o'qituvchilar onlayn hamjamiyatlarining dinamikasi va tuzilishini o'rganish imkonini beradi.

Kombinatsiyalangan holda qo'llaniladigan ushbu usullar raqamli texnologiyalarning o'qituvchilar informal ta'limiga qanday ta'sir qilishini va ularni ta'lim amaliyotini yaxshilash uchun kasbiy rivojlanishga qanday qilib samarali integratsiyalash mumkinligini to'liq tushunish imkonini beradi.

Xulosa. Raqamli texnologiyalar yordamida takomillashtirilgan informal ta'lim o'qituvchilar malakasini oshirish manzarasini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Ushbu o'zgarish samaraliroq ta'lim va kasbiy o'sishga hissa qo'shadigan bir qator asosiy jihatlar orqali o'zini namoyon qiladi:

1. Moslashuvchanlik va individuallashtirish: Raqamli texnologiyalar o'quv jarayonini yanada moslashuvchan va qulay qiladi. O'qituvchilar o'zlarining ehtiyojlari va qiziqishlariga mos keladigan kurslar va materiallarni tanlash orqali istalgan vaqtda, istalgan joyda o'rganishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, materialni chuqurroq o'zlashtirishga va kasbiy qobiliyatlarni oshirishga yordam beradi.

2. Resurslardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish: Raqamli platformalar malaka oshirish va yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan turli xil sifatli ta'lim resurslaridan foydalanish imkonini beradi. O'qituvchilar xalqaro hamkasblar hamjamiyati bilan muloqot qilishlari, tajriba almashishlari va yordam olishlari mumkin.

3. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash: raqamli vositalar integratsiyasi o'qitish amaliyotida innovatsiyalarni rag'batlantiradi. O'qituvchilar zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda, o'qitishni tez o'zgaruvchan ta'lim muhiti sharoitlariga moslashtirishga yordam beradigan yangi usul va yondashuvlarni sinab ko'rishlari mumkin.

4. Ta'lim muassasalari tomonidan qo'llab-quvvatlash: Raqamli texnologiyalarning informal ta'limga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun ta'lim tashkilotlarining yordami talab qilinadi. Bu resurslar bilan ta'minlash, infratuzilmani rivojlantirish va o'quv dasturlariga kirishni ta'minlashni o'z ichiga oladi.

5. An'anaviy va yangi metodlar uzviyligi: Ta'limning kelajagi an'anaviy va zamonaviy ta'lim usullari uyg'unligidadir. Raqamli vositalarning muvaffaqiyatli qo'llanilishi bunday yondashuvlar o'qitish sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli rivojlangan informal ta'lim o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi uchun kuchli vositadir. Bu o'qituvchilar uchun yangi ufqlarni ochib, ta'lim sifatini oshirish, ta'lim jarayonini zamonaviy dunyo talablariga moslashtirishga xizmat qilmoqda. Ushbu yo'nalishlarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish ta'lim sohasidagi muvaffaqiyatli taraqqiyotning kaliti bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eraut, M. (2004). Informal learning in the workplace. *Studies in Continuing Education*, 26(2), 247-273.
2. Kyndt, E., Gijbels, D., Grosemans, I., & Donche, V. (2016). Teachers' everyday professional development: Mapping informal learning activities, antecedents, and learning outcomes. *Review of Educational Research*, 86(4), 1111-1150.
3. Knowles, M. S. (1980). *The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy*. Cambridge: Prentice Hall Regents.
4. Redecker, C., Ala-Mutka, K., Bacigalupo, M., Ferrari, A., & Punie, Y. (2012). *European framework for the digital competence of educators: DIGCOMPEDU*. Publications Office of the European Union.
5. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2(1), 3-10.
6. Veletsianos, G. (2016). *Social media in academia: Networked scholars*. Routledge.
7. McConnell, D. (2006). *E-learning groups and communities*. Open University Press.

Mavlonov Boxodir Biloljonovich,
"Oila va gender" ilmiy-tadqiqot
instituti bo'lim boshlig'i p.f.f.d (PhD)

OILA VA TA'LIM MUASSASASIDA O'SMIRLARNING HUSHYORLIK VA OGOHLIK FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHDA NEYROLINGVISTIK DASTURLASHTIRISH TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Annotatsiya: Bugun Kundan kunga axborot xuruji rivojlanib borayotgan bir paytda o'smirlarda hushyorlik va ogohlik fazilatlarini rivojlantirish dolzarb bo'lib bormoqda. Bu borada oilada va ta'lim muassasida ta'lim va tarbiyaning samarali va yangi usullaridan foydalanish mazkur muammoning yechimlaridan biridir. Ushbu maqolada neyrolingvistik dasturlash (NLD)ning yoshlar ta'lim-tarbiyasidagi ahamiyatini ochib berish maqsadida NLD nima ekanligi va unga doir olimlar qarashlari, shuningdek, o'smirlarda hushyorlik va ogohlik fazilatlarini rivojlantirish jarayonida NLDning bir qancha texnikalari xususida ma'lumotlar keltirilgan va tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: o'smir, ogohlik, hushyorlik, oila, tarbiya, ta'lim, neyrolingvistik dasturlash (NLD), texnika, usul, metod, model, so'zdan foydalanish texnikasi, og'zaki bo'lmagan darajada sozlash texnikasi, reklama texnikasi, langar texnikasi, SMARTEF texnikasi.

Аннотация: Сегодня, когда информационная атака развивается с каждым днем, становится актуальной задача развития у подростков качеств настороженности и осознанности. В связи с этим использование эффективных и новых методов обучения и воспитания в семье и образовательном учреждении является одним из решений данной проблемы. В данной статье с целью раскрытия значения нейролингвистического программирования (NLD) в воспитании молодежи, что такое NLD и мнения ученых о нем, а также информация о некоторых приемах NLD в процессе развития качеств. Представлены и проанализированы вопросы бдительности и осознанности у подростков.

Ключевые слова: подросток, осознанность, бдительность, семья, воспитание, образование, нейролингвистическое программирование (NLD), техника, метод, метод, модель, словообразовательная техника, техника невербальной настройки, техника рекламы, техника якорения, техника SMARTEF.

Annotation: Today, while the information attack is developing day by day, it is becoming urgent to develop the qualities of alertness and awareness in teenagers. In this regard, the use of effective and new methods of education and upbringing in the family and educational institution is one of the solutions to this problem. In this article, in order to reveal the importance of neurolinguistic programming (NLD) in the education of young people, what is NLD and the opinions of scientists about it, as well as information about several techniques of NLD in the process of developing the qualities of vigilance and awareness in adolescents are presented and analyzed.

Key words: adolescent, awareness, vigilance, family, upbringing, education, neuro-linguistic programming (NLD), technique, method, method, model, word-fouding technique, non-verbal tuning technique, advertising technique, anchoring technique, SMARTEF technique.

Kirish. Jadal rivojlanayotgan texnologiyalar va o'smirlarning qiziqishlari nuqtayi nazaridan o'smir yoshidagi bolalarni tarbiyalashning yangi, samarali usullarini tarbiya va ta'lim jarayonida qo'llash davr talabiga aylandi. Ta'lim muassasalari bolalarni o'qitish hamda tarbiyalash vazifalarini amalga oshiradigan ijtimoiy muassasa sifatida ta'lim va tarbiya yo'nalishida ishini tashkil qilish uchun katta imkoniyatlarga ega.

O'smirlar dunyoqarashi ko'pincha ota-onalar, o'qituvchilar va butun jamiyat tomonidan shakllantiriladi. Sotsializatsiyaning mana shu asosiy agentlari inson qanday dasturlash kerakligini tushunsa, unga ta'sir qilish texnologiyalarini muvaffaqiyatli qo'llashi, jumladan, o'smirlarning hushyorlik va ogohlik fazilatlarini shakllantirishda ishlatishi mumkin. Albatta, bu jarayonda o'smirlar fikrlash faoliyatining xususiyatlari ham hisobga olinadi. Ammo odamni mutlaqo

tanimgan holda uning fikrlash jarayoniga tabiiy ravishda mos keladigan tarzda ta'sir qilish texnikalari ham qo'llanishi mumkin.

Ma'lumki, inson xotirasi atrofida turli insonlarning xulq-atvor namunalari va boshqa odamlar bilan muloqot qilish usullari haqidagi ko'plab ma'lumotlarni xavfsiz tarzda saqlaydi. Ichki xaziralarni faollashtirish orqali odam kelajakdagi xatti-harakatlari uchun muvaffaqiyatli modelni dasturlashi mumkin.

Insoniyat har doim atrofida odamlarga qanday ta'sir o'tkazishi va ulardan o'zi xohlagan maqsadga erishishi uchun qo'llash mumkin bo'lgan texnika va usullarni topishga intilgan. Bugungi kunda mashhur bo'lgan neyrolingvistik dasturlash ma'lum darajada maxfiylik pardasini ochadi. Mazkur texnika odamni ma'lum darajada manipulyatsiya qilish mumkin degan fikrga asoslanadi. Ushbu usul qanday ishlashini tushunish uchun uning terminologiyasini o'rganish maqsadga muvofiq. NLD (NLP, NLP) qisqartmasi uchta so'zdan iborat bo'lib, yunoncha "neuro" – "asab" va lotincha "lingua" – "til" hamda "programing" – "dasturlash" so'zlaridan iborat. Uning mohiyati shundaki, inson faoliyati miya neyronlari tomonidan boshqariladi, ular uning harakatlari, prinsiplari, qo'rquvlari, noroziliklari va tajribalari haqidagi ma'lumotlarni eslab qoladi hamda ong ostida saqlaydi. To'g'ri tanlangan til tizimi esa ma'lumotni nafaqat ongostida topish, balki to'g'ri yo'naltirish qobiliyatiga ham ega. Dasturlash orqali aynan mana shu bog'liqlik asosida inson xatti-harakatlari, hayotiy prinsiplari va fazilatlari shakllantirilishi mumkin. "Dasturlash" miyaning ishlashini kompyuterning ishlashiga monandlashtiradi.

Neyrolingvistik dasturlash (NLD) nisbatan yaqinda paydo bo'lgan tushuncha sifatida, asosan, insonning fikrlash faoliyatiga, xatti-harakatiga ta'sir qiladigan texnikalar to'plamini anglatadi. Odatda odamlar boshqa odamlarni boshqarish va manipulyatsiya qilish istagi bilan NLDga murojaat qilishadi. Turli axborot xurujlarini amalga oshirishda qo'llanadigan manipulyatsiya texnikalari orasida neyrolingvistik dasturlash texnikasi ham qo'llanishi mumkin. Bu holat ushbu texnikani o'rganish, uni qo'llay bilish va shu bilan birgalikda, undan himoyalash usullarini bilish ehtiyojini yuzaga keltirmoqda.

Adabiyotlar tahlili. NLD texnikasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgani va talqin qilingani sababli ba'zan boshqa terminlar bilan ham yuritiladi. Yangi NLD kodi (Jon Grinder), Design Human Engineering (DHE, Richard Bendler), Neyro-assotsiativ konditsionerlik (Entoni Robbins), Neyrosemantika (Maykl Xoll), NLP murabbiyligi, vaqt chizig'i terapiyasi (Tad Jeyms) kabi nomlar shular jumlasidan.

Garchi NLD texnologiyalari psevdofan sanalsa-da, ko'plab gipnoterapevtlar va trening kompaniyalari tomonidan mashhur psixologik adabiyotlar vositasida targ'ib qilinadi[1]. Sotsiologlar va antropologlar neyrolingvistik dasturlash texnologiyalarini Yangi asr yoki inson rivojlanishi harakatining bir qismi sifatida tavsiflaydilar[2]. Tibbiyot, psixologiya va psixiatriya sohalarida firibgarlikni tahlil qilgan bir qator tadqiqotchilar NLDni eng isbotlanmagan terapevtik amaliyotlar qatoriga kiritishadi[3]. Shunday bo'lsa-da, NLD texnologiyalari bugungi kunda hayotning turli sohalarida keng qo'llanadi. Biznes, menejment, reklama, siyosat va ommaviy axborot vositalarida insonning ongostiga ta'sir qilish va kodlashtirishning asosiy usullari keng qo'llanadi. So'nggi paytlarda neyrolingvistik dasturlash texnologiyalari ta'lim va oilaviy munosabatlarda ham qo'llanishi lozimligi borasida olimlarning fikrlari, ushbu usullarning ma'lum hayotiy vaziyatlarda qo'llanish metodikalari yaratilmoqda.

Bugungi kunda neyrolingvistik dasturlash texnologiyalari hayotimizning ko'p sohalarida keng qo'llanmoqda. Jumladan, bolalarni tarbiyalashda, psixoterapiyada, boshqaruv sohasida, odamlar bilan muloqot qilish kommunikatsiyalarini rivojlantirishda; notiqlik va aktyorlik mahoratini oshirishda, huquq va biznes kabi sohalarida keng qo'llanadi. Shuningdek, NLD shaxsiy rivojlanishga qaratilgan bo'lishi va insonning o'zini tanishi, tahlil qilishi; fikrlashning moslashuvchanligi va xulq-atvorning ko'p qirraliligini rivojlantirishda ham ishlatilishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan neyrolingvistik dasturlash texnologiyalari zamonaviy inson uchun kuchli ta'sir etish vositasi sifatida ayrim hollarda odamlarni aldash va manipulyatsiya qilish uchun ham ishlatilishi mumkin. Bu holat ko'pincha firibgarlar va turli tovlamachilar tomonidan qo'llanadi. Shu nuqtayi nazardan NLD texnikasi ham foydali, ham zararli bo'lishi mumkin. Albatta, inson

hushyor va ogoh bo'lsa, taslim bo'lishni istamasa, unda hech qanday manipulyatsiya texnikasi ishlamaydi.

O'smirlarni yozma yoki og'zaki so'z bilan ifodalangan g'oya orqali muayyan harakatlar uchun dasturlash mumkin. Buning uchun o'smirlarga unga singdirmoqchi bo'lgan g'oyani yoki fikrni aytish kifoya qiladi. Ongosti darajada u buni eslab qoladi va vaqt o'tishi bilan o'rnatilgan fikrga muvofiq harakat qiladi. Bu yerda "siz qilayotgan, ko'rgan, gapirgan, eshitgan narsalar sizning kelajagingizni shakllantiradi" degan tamoyil qo'llanadi, ya'ni kelajak so'zlar yordamida shakllantiriladi.

Natija va tahlil. NLDda qo'llanadigan ko'plab *texnikalar* mavjud, ulardan ba'zi mashhurlarini keltirib o'tamiz:

So'zdan foydalanish. Aksariyat odamlar falsafiy fikrni, uzoq nutqlarni yoki matnlarni emas, qisqa iboralar, shiorlar, aniq vaziyatni yoki sodir bo'layotgan voqealarning rasmini, tasvirini osonroq idrok etadilar, yaxshiroq eslab qoladilar. Boshqacha qilib aytganda, aniq shakllantirilgan, oddiy fikrni inson tez eslab qoladi va ongostida qoladigan shunday vaziyatni yaratish neyrolingvistik dasturlash texnologiyasining samarasini oshiradi.

Og'zaki bo'lmagan darajada sozlash. Har birmizning miyamiz ma'lum naqshlar, stereotiplar, e'tiqodlar, qo'rquvlar, komplekslar, his-tuyg'ular, tajriba va boshqalar joylashtirilgan kompyuter turidir. Bularning barchasi endi insonning xulq-atvoriga, uning tanlov qilish va tanlash strategiyasiga ta'sir qiladi. Ma'lumki, neyrolingvistik dasturlash Bandler, Erikson va Grinder tomonidan dastlab psixiatriya amaliyotida qo'rquv, fobiya, stressli vaziyatlar va boshqalarni yo'q qilish uchun qo'llangan. Endilikda esa oddiy odamlar ham o'zlarining ongostiga mustaqil ravishda ta'sir qilishga harakat qilishadi. Masalan, inson o'z hayotidan yoki o'zidan norozi bo'lsa, u, birinchi navbatda, barcha muammolar uning boshida ekanini tushunishi kerak. Odamni harakat qilishdan baxtsiz qilgan boshqa dasturlarning oldini olish uchun har bir inson ma'lum neyrolingvistik dasturlash usullaridan foydalanishi mumkin. Og'zaki bo'lmagan darajada sozlash aynan shunday texnikalardan biri bo'lib, insonning o'zini o'zi sozlashi uchun juda qo'lay usul sanaladi.

Reklama texnikasi juda keng tarqalgan usullardan bo'lib, bu yerda mutaxassislar barcha to'siqlarni va psixologik himoya mexanizmlarini chetlab o'tishga harakat qilishadi. Avvalo, odam ma'lumotni qanday qabul qilishi hisobga olinadi va tegishli so'zlar qo'llanadi. *Vizual tasvirlarga sezuvchan odamlarga* (ma'lumotni, asosan, ko'zlari bilan idrok etadigan odamlar), "e'tibor bering", "qarang", "nigohingizni qarating" kabi so'zlar ta'sir qiladi. *Audio tovushlarga sezuvchan odamlarga* (asosan, ma'lumotni quloqlari orqali qabul qiladigan odamlarga) "tinglash", "eshitish" kabi so'zlar ta'sir qiladi. *Kinestetik* (ma'lumotni taktil sezgilar orqali qabul qiladigan odamlar) "tegish", "his qilish" kabi so'zlar bilan ta'sir o'tkazishni nazarda tutadi.

NLDda eng ko'p qo'llanadigan usullardan biri "*langar*" *texnikasi* hisoblanadi. Bu atama bizning ongsiz reflekslarimiz va singib ketgan xatti-harakatlarimizni anglatadi. Ijobiy his-tuyg'ular, xotiralar va his-tuyg'ularni langar sifatida ishlatib, buzg'unchi munosabatlarni muvaffaqiyatga erishish va turmush tarzingizni o'zgartirishga yordam beradigan yangilari bilan almashtirish nazarda tutiladi. Inson o'zida yoki boshqa shaxsda shartli stimulyordamida ma'lum bir holatni keltirib chiqarish istagi asosida shakllanadi. Doimiy ravishda odam qandaydir harakatni bajarishi, biror so'z aytishi yoki biror narsani kuzatganda boshdan kechirayotgan ijobiy his-tuyg'ular asosida qurilgan. Ijobiy his-tuyg'ular paydo bo'ladi va holat shartli refleksga aylanadi.

NLDning muhim usuli *ishonchli munosabatlar texnikasi* (Neyrolingvistik kalibrlash) bo'lib, odamni suhbatdosh bilan ishonch va xayrixohlik bilan aloqa o'rnatish uchun unga moslashishni nazarda tutadi. Bu odamning pozasini olish, imo-ishoralar va yuz ifodalari bilan bajarish orqali amalga oshiriladi. Inson suhbatdoshi oldida o'zini erkin his qilishni boshlagach, uni ma'lum fikrga ishonitirish, uni singdirish oson kechadi. Neyrolingvistik kalibrlash boshqa odamning fikrini va uning harakatlari sabablarini tushunishga imkon beradi. Neyrolingvistik kodlash suhbatdoshga moslashishga asoslanadi hamda shu bilan uning ishonchi va mehrini uyg'otadi. Buni raqibingizning xulq-atvori, yuz ifodalari va imo-ishoralarini takrorlash orqali amalga oshirish mumkin. Psixologlar moslashishning bir necha usullarini ajratib ko'rsatishadi: *to'liq* – butunlay

nusxa ko'chirish va boshqa shaxsga moslashishdir; *qisman* – suhbat davomida o'ynaladigan bir nechta parametrlar (ovoz, imo-ishora) tanlanadi; *aralash* – barcha parametrlarni turli suhbatdoshlardan qisman nusxa ko'chiradi, muloqot uchun eng samarali va yaxshi yo'l, butun bir guruh odamlariga moslashishga imkon beradi.

NLDning *SMARTEF texnikasi* insonni hayotiy vazifalar va ustuvorliklarni to'g'ri shakllantirishga o'rgatadi. Maqsadlarni to'g'ri belgilashning SMARTEF modeli maqsadlarni to'g'ri belgilashni talab qiladi. Buning uchun, birinchi navbatda, maqsadlar quyidagi bandlar bo'yicha belgilanishi lozim:

- aniqlik – maqsadning barcha tomonlari inoabtga olinishi lozim;
- o'lchanadigan – maqsad qachon amalga oshishini anglay olishingiz kerak;
- jalb qiladigan – insonni qiziqtiradigan, motiv sifatida gavdalanishi kerak;
- realistik – maqsadga yetishishning imkoni borligini aniq bilish lozim;
- vaqt bilan chegaralangan – maqsadni amalga oshirishda aniq vaqt belgilanishi va shunga harakat qilish lozim;
- umumiy foyda – maqsadga erishishdan kimga va qanday foyda bo'lishini yoki unga erishilmaganda qanday oldindan bilish;
- fikrni to'g'ri shakllantirish – ko'zlangan fikr mos so'zlar va iboralar bilan shakllantrilishi lozim.

Ushbu texnika ko'p hollarda langar texnikasi bilan birgalikda qo'llanadi hamda samarador hisoblanadi.

Uold Disneyning ijodkorlik strategiyasi NLD texnologiyalaridan biri bo'lib, uning asosida har bir voqea yoki hodisaga uchta nuqtayi nazardan, ya'ni idealist, realist va tanqid qiluvchi ko'zlari bilan yondashish yotadi. U.Disney o'z biznesi va faoliyatini aynan mana shu texnologiyani qo'llagan holda olib borgan va ushbu texnologiyani o'zi "*imagineering*" nomi bilan atagan. Keltirilgan uchta yondashuv muammoning yechimiga o'z hissasini qo'shadi va optimal yechimni ishlab topish imkonini beradi. Idealist nuqtayi nazari ilk bosqichda g'oyaning ustunlik jihatlari, butunligi va foydasi borasidagi fikrlar shakllanganda o'ta muhim sanaladi. Realistning vazifasi mavhum g'oyani hayotga tatbiq qilishning aniq va optimal vositalarini, qurollarini topishdan iborat. Tanqidiy mushohada ko'zlangan rejaning kamchilik va zaif jihatlari topish, ikkilamchi foyda manbalarini aniqlashda aks etadi.

Mantiqiy darajalar bilan ishlash usuli Robert Dilts tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning mohiyati inson ongining yuqori va quyi mantiqiy darajalarining mavjudligi hamda ularga ta'sir ko'rsatish va ishlash mumkinligidan iborat. Olimning fikricha, inson uchun atrofda sodir bo'layotgan voqealarni yuqori va quyi darajada idrok etish muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ongining mazkur ikki darajasi alohida bo'lsa-da, birgalikda va butun holatda faoliyat olib boradi. Mantiqiy darajalar ma'lum strukturaga ega bo'ladi. Birinchidan, yuqori darajalar quyi darajalarsiz mavjud bo'lolmaydi, chunki ular vositasida amalga oshiriladilar va ikkinchidan, quyi darajalar yuqori darajalarga bog'liq bo'ladi va bevosita ularga bo'ysunadi. Insonning qadriyatlar, e'tiqodi, dunyoqarashi aynan yuqori mantiqiy darajalardan o'rin olgan. Shuning uchun insonning qadriyatlarini shakllantirish yoki biror yomon tomonini o'zgartirish lozim bo'lsa, quyi darajalarni o'rgangan holda, yuqori darajalarni to'g'irlashga harakat qilish lozim.

NLD ning ko'plab boshqa texnikalari ham mavjud. Bularga submodallarni o'zgartirish, yangi xatti-harakatlar generatori texnikasi, olti bosqichli refreyming, shaxsiy tarixni o'zgartirish texnikasi, fobiyalarni tezda davolash texnikasi, o'tmishni qayta baholash, vaqt jadvalida tanlov texnikasi, o'z-o'zini gipnoz qilish texnikasi va boshqalar kiradi.

NLD texnologiyalari vaqt, amaliyot, tajriba, muvaffaqiyatsizliklar va xatolar ustida ishlash, bilimlarni tuzatish orqali o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun bu texnologiyani va yo'nalishni treninglarda o'rganish tavsiya etiladi.

Neyrolingvistik dasturlash asoslari inson ongostiga ta'sir qilgan holda insonning dunyoni doimiy ravishda subyektiv ravishda qabul qilishiga asoslanadi. Bu jarayonga turli omillar (tarbiya, axloqiy tamoyillar, buzg'unchi munosabatlar, hayotiy tajriba) ta'sir qiladi. Idrok qilish usulini o'zgartirish orqali atrofda haqiqatni o'zgartirish mumkin.

Odamlarning xatti-harakatlari ularning axloqiy tamoyillariga asoslanadi. Bu tushunchalarga murojaat qilib, inson hayot unga taqdim etayotgan imkoniyatlarni cheklashi mumkin. “Bu men uchun emas!”, “Men qila olmayman!”, “Men mag‘lubman!” – bunday fikrlar nafaqat o‘z-o‘zini hurmat qilishiga halokatli ta’sir ko‘rsatadi, balki muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini butunlay yo‘q qiladi. NLDning mohiyati ongostida saqlanadigan halokatli rasmlar va salbiy munosabatlarni yengishdir. Neyrolingvistik usullardan foydalangan holda odamlar nafaqat muvaffaqiyatga erishadilar, balki o‘zlarining eng yaxshi fazilatlarini ham ochib berishadi.

O‘smirlar bilan muloqot qilishda NLDdan foydalangan holda mahsus nutq strategiyalaridan foydalanish mumkin. Jummalarni shakllantirishda psixolog olimlar *tanlash imkonini beruvchi ma’lum harakatlarni* taklif qilishni tavsiya qilishadi. Ushbu strategiyalar vositasida o‘smir o‘zi qaror qabul qilib, o‘z xohishiga ko‘ra harakat qilayotganday tuyuladi va ota-onalar ularning istaklarini boshqarishi, to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirishi mumkin bo‘ladi. Masalan, ota-ona farzandi bilan do‘konga borib, unga “mana shu ikki markadagi telefonlardan birini sotib olishing mumkin, ammo bu model yaxshiroq xususiyatlarga ega ekan” qabilidagi fikr bilan farzandining ikkinchi markadagi telefonni olishga oson va tortishuvlarsiz ko‘ndira olishi mumkin.

Oilaviy hayotda NLD texnikalarining o‘smirlarga ta’sir qilishining yana bir usuli *nutqda tuzoq so‘zlaridan* foydalanishdir. Masalan, “sen ni bilasanmi?”, “ni tushunasanmi?”, “ni eslaysanmi? Shu tarzda berilgan savollarni o‘smir savol sifatida qabul qiladi, ammo uning ongi buyruq sifatida izohlaydi va amalga oshirishga harakat qiladi. Misol uchun, “Internetdagi axborotlarga ishonmang!” qabilidagi buyruq o‘rniga “Internetda yolg‘on ma’lumotlar ham bo‘lishini bilasan-a?” yoki “Har qanday axborotga ishonavermaslik kerakligini bilasiz-a?” kabi savollar o‘smirlarning axborot borasidagi hushyorligi va ogohligini samaraliroq oshirishga ko‘maklashadi. Mazkur usulni ota-onalar va ustozlar farzandlarining tarbiyasida birday qo‘llashlari mumkin.

NLD texnikalaridan yana biri *rozilik usuli* hisoblanadi. Ba’zan o‘smirlarni ko‘ndirish juda mushkul bo‘ladi. Shunday vaziyatlarda mazkur usulni qo‘llash ko‘pgina psixolog va pedagoglar tomonidan tavsiya qilinadi. Uning asosiy talabi o‘smirga ketma-ket uchta va undan ko‘p faqat “ha” deb javob beradigan ijobiy savollardan so‘ng uni ko‘ndirishga harakat qilayotgan taklif ilgari suriladi. Shunda o‘smir o‘zi bilmagan holda “ha” javobini avtomatik beradi. Ushbu usulda savollarni to‘g‘ri shakllantirish va ijobiy niyatlarni namoyish etish muhim ahamiyatga ega. Mavzuga qiziqish, meta-model asosida yetakchi savollar berish haqiqiy maqsadlarni amalga oshirishga yordam beradi va to‘g‘ri qaror qabul qilishga undaydi. Biror kishiga ijobiy javob talab qiladigan bir qator savollar berilganda, u hushyorligini yo‘qotadi va asosiysiga rozi bo‘ladi. Mazkur manipulyatsiyalar mustahkamlash usuli bilan yakunlanadi. Mustahkamlash deyilganda, rozi bo‘lgan fikrini maqtash, ijobiy tomonlarini va foydasini yoritish tushuniladi. Ammo shaxsiy dushmanlik yoki munosabatlarda agressiya alomatlari bo‘lgan holatlarda uchta “ha” psixotexnikasi mukammal ishlamasligi mumkin.

Oiladagi tarbiya davomida NLD texnikalarining bir qanchasini qo‘llash imkoniyatlari o‘rganilgan holda o‘smirlar bilan muloqotda, asosan, *tanlash imkonini beruvchi ma’lum harakatlarni* taklif qilish metodi, tuzoq so‘zlardan foydalanish metodi va rozilik metodi eng samarador hamda qo‘llash uchun oson usul sifatida aniqlandi.

Hushyorlik va ogohlik fazilatlarini rivojlantirishda tarbiya metodlarining butun tizimini ijodiy qo‘llagan holda fikrlash qobiliyatini rivojlantiradigan, voqea va hodisalarning ijobiy hamda salbiy jihatlarini keltirib berishga o‘rgatadigan usullarni ko‘proq qo‘llash maqsadga muvofiq sanaladi. Jumladan, bahs-munozara va suhbat usullarini alohida e’tirof etish lozim. Shu o‘rinda NLD usullarining ba’zilarini qo‘llash ham mumkin.

Aytib o‘tish kerakki, har bir inson o‘zi bilmagan holda NLDning ayrim usullarini hayoti davomida qo‘llashlari kuzatiladi. Masalan, bir inson yangi mashina sotib olmoqchi bo‘lib, uning qanchalik qulay ekanligini, rangini va h.k. xususiyatlarini tasavvur qildi, his-tuyg‘ularning ijobiy zaryadini oldi va bu maqsadga erishish uchun o‘z ustida ishlay boshladi. Natijada u orzusiga yetishdi. Bu insonning o‘ziga nisbatan o‘zi bilmagan holda NLD texnologiyasini qo‘llaganiga oddiy misol bo‘la oladi.

Neyrolingvistik dasturlash tamoyillariga asoslangan texnologiyalarni inson o'ziga yoki atrofdagilarga nisbatan qo'llashi mumkin. Masalan, o'z-o'zini gipnoz qilish, maqsadni to'g'ri belgilash modeli va boshqalar. Ammo texnologiyalarni qo'llashdan avval bu haqda tasavvurga ega bo'lish uchun standart psixologiya kursi bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq. Shuning uchun o'qituvchilar, ayniqsa, o'smirlar bilan ishlaydigan mutaxassislar nafaqat pedagogik, balki psixologik bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

NLD texnologiyalarini qo'llashdan avval o'smirlarni tarbiyalash shaklini inobatga olish lozim. Ma'lumki, *tarbiya shakli* – bu o'smirlarni tarbiyalashning tashkiliy tomoni bo'lib, o'quvchilar guruhining tarkibi, o'quv faoliyatining tuzilishi va mazmunini, ularni o'tkazish joyi hamda davomiyligini nazarda tutadi. O'smirlarni tarbiyalashning quyidagi shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- individual va guruh suhbatlari;
- ma'ruzalar;
- mavzuli kechalar, bahslar, viktorinalar;
- tarixiy voqea ishtirokchilari, olimlar, san'atkorlar bilan “davra suhbatlari”;
- tarixiy joylar, muzeylarga ekskursiyalar va sayohatlar;
- qiziqish klublari faoliyati;
- ochiq eshiklar kuni;
- muzeylarda darslar;
- konferensiyalar: ilmiy-amaliy, nazariy va kitobxonlik;
- filmlar, spektakllar, kitoblarni muhokama qilish va h.k.

Tarbiya shaklidan, shuningdek, tarbiya turi maqsadidan kelib chiqqan holda ma'lum bir neyrolingvistik texnologiyalarni qo'llash mumkin. Chet el davlatlarida mazkur tajriba yaqin o'n yilliklardan beri qo'llanib keladi.

1-jadval

O'smirlarda hushyorlik va ogohlik fazilatlarining rivojlanganlik darajasi (dastlabki va yakuniy nazorat kesimi)

Mezonlar	Tajriba guruhi (155 nafar)						Nazorat guruhi (226 nafar)					
	Foiz hisobida						Foiz hisobida					
	Yuqori		O'rta		Quyi		Yuqori		O'rta		Quyi	
	T.a.	T.s.	T.a	T.s.	T.a	T.s.	T.a.	T.s.	T.a.	T.s.	T.a	T.s.
Motivatsion	19,6	67,2	35,0	20,1	45,4	12,7	18,6	28,7	36,3	43,4	45,1	27,9
Shaxsiy refleksiya	21,0	48,0	35,4	44,5	43,6	7,5	19,0	28,7	35,9	43,0	45,1	28,3
Emotsional barqarorlik	18,3	43,2	36,7	48,5	45,0	8,3	18,1	25,7	35,9	41,1	46,0	33,2
Fikrlarning namoyon bo'lishi	16,6	49,8	34,9	39,3	48,5	10,9	17,7	27,0	37,2	45,6	45,1	27,4
Sog'lom tafakkur yuritish	13,5	45,5	39,3	44,5	47,2	10,0	13,3	18,6	38,9	43,4	47,8	38,0
O'rtacha ko'rsatkich	17,8	50,7	36,2	39,3	46,0	10,0	17,3	25,7	36,8	43,3	45,8	31,0

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'smir yoshidagi bolalarning o'ziga xos xususiyatlari, xarakteridagi o'zgarishlar, o'smir maksimalizmi kabi holatlar ularni tarbiyalashda o'ziga xos va mos usullar vositasida tarbiyalash lozimligini ko'rsatmoqda. So'nggi paytlarda psixologiya, sotsiologiya, pedagogika fanlari doirasida qo'llanayotgan neyrolingvistik texnologiyalarning bugungi kundagi turlari va texnikalarini o'zlashtirish, birinchidan, ularni tarbiya jarayonida qo'llash va samarali natijalarga erishishni nazarda tutsa, ikkinchidan, o'smirlarning dunyoqarashini o'zgartirishni maqsad qilgan ayrim kuchlarning ushbu texnologiyalarni qo'llaganida ularning ta'siriga tushib qolmaslik imkonini yaratadi. Shu nuqtayi nazardan neyrolingvistik texnologiyalarni pedagog kadrlar va ota-onalar tomonidan o'zlashtirilishi, bu borada tushunchaga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Von Bergen C.W., Gary B.S., Rosenthal T., Wilkinson L.V. Selected alternative training techniques in HRD // Human Resource Development Quarterly. 1997. – T. 8, № 4. – 281–286 p.
2. Hunt S.J. Alternative Religions: A Sociological Introduction – Hampshire: Ashgate Publishing Ltd, 2003. – 243 p.
3. Barrett D. V. Sects, Cults and Alternative Religions: A World Survey and Sourcebook – Singapore: Blandford Press, 1998. – 239 p.
4. Whithworth B. New Age Encyclopedia: A Mind, Body, Spirit Reference Guide – 1st. – New Jersey: New Page Books, 2003. – 312 p.
5. Handbook of New Age / Kemp, Daren; Lewis, James R. – 1st. – Leiden: Brill, 2007. – 102 p.
6. Religions of Modernity: Relocating the Sacred to the Self and the Digital/ Aupers, Stef; Houtman, Dick. – 1st. – Leiden: Brill, 2010. – 254 p.
7. The Cambridge Companion to New Religious Movements / Hammer, Olav; Rothstein, Mikael. – 1st. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 334 p.
8. New Religious Movements: Challenge and Response / Cresswell, Jamie; Wilson, Bryan. – 1st. – London: Routledge, 1999. – 264 p.
9. Edwards L. A Brief Guide to Beliefs: Ideas, Theologies, Mysteries, and Movements – 1st. – Kentucky: Westminster John Knox Press, 2001. – 573 p.
10. Norcross J.C., Koocher G.P., Garofalo A. Discredited psychological treatments and tests: A Delphi poll // Professional Psychology: Research and Practice. 2006. – T. 37, № 5. – 515–522 p.

Xudoynazarov Shokirjon Abdumalikovich,
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

MALAKALI HARBIYLARNI TAYYORLASHDA HARBIY TA'LIM O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada malakali harbiylarni tayyorlashda harbiy ta'lim o'qituvchisiga qo'yiladigan malaka talablari o'quv materialini og'zaki taqdim etish, o'rganilgan materialni muhokama qilish, namoyish etish jarayonini konstruktiv-ijodiy vazifalarga integratsiyalash orqali takomillashtirilganligi ko'rib chiqilgan. Harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish modeli o'quv va jangovar faoliyat jarayonida yuksak axloqiy-jangovar sifatlarni, harbiy mahoratni shakllantirish hamda professional vakolat darajalarning barqarorligini qiyosiy aniqlash asosida takomillashtirilgan. Harbiy ta'lim o'qituvchisining kasbiy bilim va ko'nikmalari shaxsga yo'naltirilgan ehtiyojlar individual ta'lim traektoriyalarini aniqlash, didaktik imkoniyatlarining produktivlik darajasini individuallashtirish, harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayonlarining g'oyaviy-mafkuraviy infratuzilmasini barqarorlashtirish asosida takomillashtirilgan. Harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy malakasi intellektual rivojlanish darajasi bilan ichki integratsiyasini adekvat faollashtirish hamda tezkor qaror qabul qilish ko'nikmasini rivojlantiruvchi didaktik materiallarni kiritish to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: klaster, harbiy fan, kompetentlik, professionalizm, professiogramma, konseptual yondashuv, kompetensiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается, что квалификационные требования к преподавателю военного образования при подготовке квалифицированных военнослужащих совершенствуются за счет интеграции процесса устного изложения учебного материала, обсуждения изученного материала и процесса демонстрации на конструктивные и творческие задачи. Модель развития профессиональной компетентности преподавателей военного образования усовершенствована на основе формирования высоких морально-боевых качеств, воинского мастерства и стабильности уровня профессиональной компетентности в процессе обучения и боевой деятельности. Профессиональные знания и навыки преподавателя военного образования совершенствуются на основе выявления индивидуальных образовательных траекторий индивидуальных потребностей, индивидуализации уровня продуктивности дидактических способностей, стабилизации идейно-идеологической инфраструктуры процессов военно-патриотического воспитания. Речь идет об адекватной активизации внутренней интеграции профессиональной квалификации преподавателей военного образования с уровнем интеллектуального развития, а также о внедрении дидактических материалов, развивающих навыки быстрого принятия решений.

Ключевые слова: кластер, военное дело, компетентность, профессионализм, профессиограмма, концептуальный подход, компетентность.

Abstract: In this article, it is considered that the qualification requirements for the military education teacher in the training of qualified military personnel are improved by integrating the process of oral presentation of the educational material, discussion of the learned material, and the process of demonstration into constructive and creative tasks. The model for developing the professional competence of military education teachers has been improved on the basis of the formation of high moral-combat qualities, military skills and the stability of professional competence levels in the process of training and combat activity. The professional knowledge and skills of the military education teacher have been improved on the basis of identifying the individual educational trajectories of individual needs, individualizing the productivity level of didactic capabilities, and stabilizing the ideological and ideological infrastructure of the processes of military-patriotic education. It is about the adequate activation of the internal

integration of the professional qualification of military education teachers with the level of intellectual development, as well as the introduction of didactic materials that develop quick decision-making skills.

Key words: cluster, military science, competence, professionalism, professionogram, conceptual approach, competence.

Kirish. Jahon harbiy ta'lim tizimidagi o'zgaruvchan siyosiy vaziyat va harbiy xizmatchilarga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganini hisobga olgan holda, harbiy tayyorgarlik tizimini sifatli o'zgartirish mexanizmlarini amalga oshirishning ilg'or texnologiyalari amaliyotga tadbiq etishmoqda. Fransiyaning harbiy ta'lim va fuqarolik muassasalarida harbiy fanlar o'qituvchilarini tayyorlash bo'yicha ilmiy loyihalar, Dartmut dengiz va Sandhurst harbiy kollejlari harbiy ta'lim fanlarini o'qitishning ilg'or texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida, harbiy xizmatchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, kasbiy vakolatlarini baholash metodologiyasi va usullarini takomillashtirish, harbiy xizmatchilarning kasbiy kompetensiyasining integral modelini ishlab chiqish, Yevropa ta'lim darajasiga mos keladigan vakolatlar va malakalarni konseptual asoslash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmokda. Shu bilan birga "Kasbiy kompetensiya" tushunchasini ochib beradigan ilmiy tadqiqotlar, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish jarayonida pedagogik sharoitlarni takomillashtirish, ta'lim muhitida normativ, moddiy, texnik va axborot bazasini yaratish bo'yicha ham ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Respublikamizda so'ngi yillarda harbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirish, fuqarolik universitetlarida kursantlarni harbiy ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'qitish, mazmuni va usullarini jamiyatning o'sib borayotgan ehtiyojlariga muvofiq harbiy mutaxassislar tayyorlash sifati samaradorligini ta'minlashining me'yoriy asoslari yaratilmoqda. "Ta'lim oluvchilarning psixologik tayyorgarligi, huquqiy, siyosiy madaniyati va huquqiy ongini oshirishning samarali tizimini yaratish"[2] ustuvor vazifalar etib belgilandi. Natija bo'lajak harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish pedagog imkoniyati kengayadi.

Adabiyotlar tahlili. Kompetentlik yondashuv va innovatsion texnologiyalardan foydalanish A.A.Abdukadirov, B.S.Abdullayeva, A.R.Aripdjanova, M.G.Davletshin, R.X.Djuraev, U.I.Inoyatov, Ya.U.Ismadiyarov, R.G.Isyanov, Sh.E.Kurbanov, N.A.Muslimov, M.Xaydarov, A.A.Xalikov, D.D.Sharipova, G.B.Shaumarov, D.G.Yuldashev, F.R.Yuzlikayevalar tomonidan tadqiq etilgan.

MDH mamlakatlaridan V.P.Bespalko, L.I.Bojovich, L.S.Vigotskiy, T.A.Ilina, V.V.Kraevskiy, N.V.Kuzmina, B.C.Lednev, I.Ya.Lerner, A.N.Leontev, A.K.Markova, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinshteyn, V.A.Slastenin, G.I.Sukina, I.S.Yakimanskaya pedagogik tadqiqotlar nazariyasi, mazmuni nazariyasini o'z ichiga olgan metodologiyasi; A.V.Barabansikov, V.I.Vdovyuk, V.N.Gerasimov, V.P.Davidov, A.I.Kamenev, V.Ya.Kikot, M.P.Korobeynikov, P.A.Korchemniy, N.S.Kravchuk, L.G.Laptev, I.A.Lipskiy, S.V.Litvinenko, G.D.Lukov, A.I.Lutovinov, M.A.Lyamzin, V.A.Marisuk, V.S.Oleynikov, M.S.Polyanskiy, A.M.Pirskiy, V.Ya.Slepov, I.A.Skopilatov, N.F.Fedenko, V.I.Xalzov, B.I.Xoziyev, A.P.Sharuxin, Ya.Ya.Yurchenkolar oliy harbiy maktab o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini oshirish masalalarin tadqiq etishgan.

Harbiy xizmatchilarni pedagogik tayyorlash nazariyasi va amaliyotini rivojlantirish A.Akerkpekt, Dj.Dyui, X.Kirkels, V.Klinkert, Nilsson, Paile, Ch.Pirs, A.Ri, D.Roys, Toiskallio, X.Florian, D.Uaytxeyd, Shunk, M.Eynskoular tomonidan yoritilgan.

Muhokama. Harbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jamiyatining ijtimoiy tartibi – bu yuqori malakali, tashabbuskor, mehnatsevar, o'quv jamoasini boshqarish qobiliyatiga ega va yuqori kasbiy, pedagogik va psixologik vakolatlarga harbiy tayyorgarligini sifatli tashkil oladigan mutaxassisni tayyorlash.

Geosiyosiy vaziyatning rivojlanishi va O'zbekistonning Qurolli kuchlarni rivojlantirish sohasidagi zamonaviy yutuqlardan foydalanishga yo'naltirilgan davlatlar formatiga kirishi

sharoitida harbiy fanlarni o'qitish bo'yicha mutaxassislar tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablar ortib bormoqda. Shu munosabat bilan harbiy tayyorgarlikni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha o'qitish alohida mazmun kasb etadi. Harbiy ta'limning funksiyalarini hisobga olgan holda shuni ta'kidlash kerakki, harbiy ta'lim tizimi nafaqat bo'lajak ofitserning, balki birinchi navbatda harbiy o'qituvchining uyg'un, ijtimoiy faol, ijodiy shaxsini shakllantirish muassasasidir.

O'zbekiston ta'lim tizimida yuqori malakali, malakali mutaxassis tayyorlashni keng ko'lamli tarkibiy modernizatsiya qilish ishlari olib borilmoqda. Ma'lumki, universitet bitiruvchisining yangi turini, zamonaviy talablarga javob beradigan va jamiyat tomonidan qo'yilgan vazifalarni hal qilishga tayyor bo'lgan ofitser-o'qituvchi shaxsining yangi turini tayyorlashning o'quv vazifalarini hal qilishning muvaffaqiyati umumiy pedagogik va maxsus o'qituvchilarning pedagogik va uslubiy tayyorgarligi darajasiga bog'liq.

Harbiy ta'lim o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi o'z maqsadlari va rejalashtirilgan natijalarga erishadi, agar:

- kasbiy harbiy ta'lim jarayonida uning boshlang'ich bosqichida harbiy ta'lim o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish samaradorligini ta'minlaydigan pedagogik shart-sharoitlar: harbiy ta'lim o'qituvchi shaxslararo va kasbiy zarur qadriyatlarini o'zlashtirishga va ularga moslashishga psixologik-pedagogik rag'batlantirish; o'qituvchi tomonidan harbiy ta'lim o'qituvchilarga ularning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda yuqori talablar ta'minlanishi;

- o'quv jarayoni mashg'ulotlarni o'tkazishning turli xil an'anaviy va interaktiv shakllarini (fakultativ kurslar, muammoli ma'ruzalar, matbuot anjumani ma'ruzalari, guruh va individual treninglar va maslahatlar, seminarlar, amaliyotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar, ishbilarmon o'yinlar, amaliy ishlar va boshqalar) o'ktazilishini o'z ichiga oladi.

Harbiy ta'lim o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasining samaradorligini mazmunli yondashuv bilan ta'minlash mumkin: harbiy ta'lim o'qituvchilarning malakasini oshirish jarayonida pedagogik usullar va usullarni birlashtirish; kasbiy kompetensiyasini yuqori darajada shakllantirish mezonlari va ko'rsatkichlarini belgilash. Harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasining nazariy jihatlarini o'rganish munosabatlar va boshqaruvni baholashda turli xil yondashuvlar tufayli alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Munosabatlarni boshqarish deganda o'quv jarayonining muayyan shartlarini, uni amalga oshirish va natijalarini ta'minlash, loyihalash, erishish va saqlash tushuniladi. Kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish harbiy pedagoglar uchun zamonaviy sharoitda intellektual va ijodiy salohiyatni shakllantirish omillarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ilmiy tadqiqotlarda kasbiy kompetensiyasi g'oyalariga shaxsiy kompetensiyaning muhim qismi sifatida alohida e'tibor qaratiladi, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va boshqa fanlarda unga uslubiy rol sifatida qaraladi[10]. Olimlarning asarlarini tahlil qilish o'quv jarayonining u yoki bu tarkibiy qismidan foydalanish bo'yicha yetarli bilim yo'qligi, ular ma'lum natijalarga mos kelishi zarurligi haqidagi xulosani tasdiqlaydi. Eng to'liq va aniq talqin o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlarini tartibga solishga qaratilgan natijalar orqali kasbiy kompetensiya va pedagogik texnologiyalar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rib chiqish g'oyasiga asoslanadi.

Xalqaro sifat standartlariga e'tibor qaratgan holda Respublikada ta'limning barcha darajalarida universitetlarni tayyorlash mazmuni o'zgarib bormoqda. Shunday qilib, u quyidagilarni ta'minlaydi:

- pedagogik ta'lim dasturlarining umumiy dasturlar bilan aloqasi;
- boshlang'ich, o'rta maxsus va oliy ta'lim integratsiyasi modellarini ishlab chiqish;
- zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda universitetlarda integratsiya va fanlararo dasturlarni joriy etish;
- yuqori sifatli ta'limni ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida ilmiy dasturlarni kengaytirish;

– ijtimoiy sheriklar va ish beruvchilarning oliy ta'lim muammolarini hal qilishda ishtirok etish shakllarini kengaytirish.

Shu bilan birga, bir qator o'ziga xos harbiy-pedagogik xususiyatlarni o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari uchun malakali harbiy xizmatchilarni ko'paytirish o'qituvchilik kasbini biladigan malakali harbiy xizmatchilarni tayyorlashga va kasbga integratsiyalashuvga yangi talablar qo'yadi. O'qitish shakllarining malakaviy amaliyot bilan uyg'unligi faol hayotiy pozitsiyaga, yuqori darajadagi kasbiy malakaga ega bo'lgan yosh ofitser shaxsini shakllantirish va tarbiyalash uchun sharoit yaratadi. Universitetlardagi pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, harbiy ta'lim o'qituvchisi kasbini va ilmiy bilim asoslarini o'zlashtirish butun o'qish davrida yagona o'quv jarayonini tashkil etadi. Pedagogika institutlari va universitetlari talabalarning bo'lajak ofitser sifatida shaxsini shakllantirish, ularning kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarini bilan bog'liq bir qator vazifalarni hal qiladilar.

Muayyan o'quv maqsadlarini shakllantiradigan talablar tizimi oliy ta'lim tizimidagi o'quv jarayoniga ta'sir qiladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, harbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash sifatini belgilaydi. Hozirgi ta'lim tizimini tahlil qilishga katta e'tibor qaratilgan va ta'lim an'anaviy usullar bilan olib borilishini ko'rsatadi. O'quv jarayonlarida ilg'or ta'lim IT-texnologiyalari yetarli darajada qo'llanilmaydi, harbiy ta'lim o'qituvchilarining malakasini oshirish va ularni zamonaviy o'quv-uslubiy materiallar bilan ta'minlash ishlari takomillashtirishni talab qiladi.

Pedagogik texnologiyalar va harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi o'rtasidagi munosabatlarni takomillashtirish muammosini shakllantirish dastlab so'nggi o'n yil ichida sodir bo'lgan oliy ta'lim tizimining me'yoriy-huquqiy bazasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu muammoni iste'molchilarning talablarini qondirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqadigan o'qituvchilarning ishlanmalari (Xalq ta'limi vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi) va nihoyat, ta'lim sifatini oliy ta'lim tizimida mavjud bo'lgan an'analar va g'oyalar nuqtai nazaridan oliy ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish istiqbollari to'g'risida ko'rib chiqish mumkin.

Natijalar. "Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishni takomillashtirish yo'llari" tadqiqot muammosi bo'yicha eksperimental ishlarning natijalari ochib berilgan. Tajriba ishlari uch bosqichda olib borildi.

Birinchi bosqich harbiy ta'limning nazariy va amaliy sohasida, shuningdek, harbiy sohada ko'rib chiqilayotgan muammoning holatini o'rganib chiqdi. Pedagogik texnologiyalar va kasbiy kompetensiya o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida harbiy ta'lim o'qituvchilarining pedagogik salohiyati tahlil qilindi. Birinchi bosqich natijalari tadqiqotning dolzarbligini aniqlashga va tadqiqot mavzusini shakllantirishga, obyekt, mavzu, maqsad va vazifalarni aniqlashga imkon berdi.

Ikkinchi bosqich eksperimental hisoblanadi. Ushbu bosqichda pedagogik texnologiyalar va harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasining o'zaro bog'liqligi ishlab chiqildi va eksperimental ravishda asoslandi. Pedagogik harakatlarning ma'lum mezonlari asosida harbiy o'qituvchilarga qo'yiladigan talablar tahlili o'tkazildi. Harbiy ta'lim o'qituvchilari va kursantlarning pedagogik texnologiyalari va kasbiy kompetensiyasining o'zaro bog'liqligini aniqlashning konseptual va texnologik asoslari tahlil qilinadi. O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida o'quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish bo'yicha o'quv-uslubiy ta'minot ishlab chiqildi. Darslik, dastur va maxsus ilmiy-amaliy kurs va uslubiy tavsiyalar tayyorlanib, sinovdan o'tkazildi.

Ilmiy tadqiqotlarning uchinchi bosqichida nazariy qoidalar va tushunchalarni umumlashtirish amalga oshirildi va eksperimental ishlar natijalari shakllantirildi, matematik va statistik tahlillar o'tkazildi, harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy malakasini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi va optimal qoidalarni qo'llashning asosiy pedagogik shartlari fuqarolik oliy ta'lim muassasasi harbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash bo'yicha faoliyat modeli sinovdan o'tkazildi.

Tajriba ishining maqsadi pedagogik texnologiyalar va harbiy ta'lim bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash uchun ishlab chiqilgan ish sharoitlari va yo'nalishlarini sinab ko'rishdan iborat edi. Tadqiqot davomida jami 221 ta kursant va 68 nafar professor-o'qituvchilar qamrab olindi.

Olib borilgan ishlarning statistik ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatdiki, pedagogik eksperimentning dastlabki bosqichida tajriba va nazorat guruhlarida o'qituvchilari va kursantlari bir xil darajada shakllangan mavzuga oid bilim va ko'nikmalarga ega bo'ldilar. 1-jadval tajriba ishlarida tajriba guruhida 36 nafar o'qituvchi va nazorat guruhida 32 nafar o'qituvchi ishtirok etganligi ko'rsatilgan. "Harbiy ta'lim" yo'nalishi kursantlari – 148 ta. Ulardan tajriba guruhlarida 76 nafar, nazorat guruhlarida 72 nafar kursantlar metodikaga jalab qilindi.

Tajriba ishlarida o'qituvchilarning nazorat va tajriba guruhlarida ko'rsatkichlari, foizda

1-jadval.

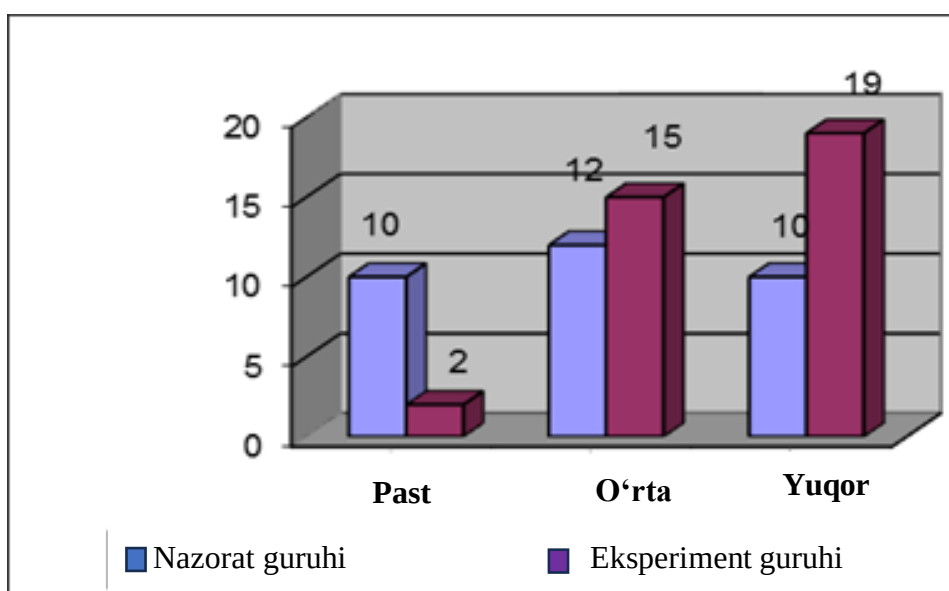
Guruhlar	O'qituvchilar soni	Uch darajadagi javoblar soni, foiz sifatida		
		yuqori	o'rtacha	past
Eksperimental	36	19	15	2
Nazorat	32	10	12	10

Harbiy fakultetlar kursantlarining tajriba ishlarida nazorat va tajriba guruhlarida ko'rsatkichlari, foizda

2-jadval.

Guruhlar	O'qituvchilar soni	Javoblar soni to'rt darajada, foiz sifatida			
		yuqori	o'rtacha	past	qobiliyat yetishmayapti
eksperimental	76	29	20	25	2
nazorat	72	10	18	35	9

Jadvallarga muvofiq nisbiy chastotalarning ko'pburchaklari quriladi (1 rasm)

Tajriba guruhida mashg'ulotlar ishlab chiqilgan ilmiy-metodik tavsiyalarga muvofiq, o'qituvchi muallifi tomonidan, kursantlar guruhida esa, darslarni o'tkazish uchun maxsus

tayyorlangan o'qituvchi tomonidan olib borildi. Nazorat guruhida tegishli idoralar o'qituvchilari tomonidan an'anaviy metodika bo'yicha mashg'ulotlar olib borildi.

Eksperimental ma'lumotlarni baholash uchun mezonlar tanlandi, xususan: yuqori (5), o'rtacha (4), qoniqarli (3). Matematik statistika usullari asosida eksperimental ma'lumotlarni qayta ishlash ishlab chiqilgan materiallarning samaradorligini tasdiqladi, bu esa professor-o'qituvchilar tomonidan zamonaviy pedagogik va innovatsion texnologiyalardan foydalanish natijasida ta'lim sifatini oshirishga imkon beradi.

Xulosa. Harbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash muammosi muhim ahamiyat kasb etmoqda va shuning uchun kursantlarni harbiy ta'lim bo'yicha tayyorlashga yuqori sifatli tayyorgarlik talablari qo'yilmoqda. Oliy o'quv yurti o'qituvchilarini tayyorlashdagi asosiy qarama-qarshiliklarni o'rganish, universitetning pedagogik tizimi elementlarini tahlil qilish, erishilgan natijalarni to'g'ri o'lchashga imkon beradigan pedagogik jarayon samaradorligini oshirish uchun pedagogik texnologiyani ishlab chiqish dolzarb va o'z vaqtida amalga oshiriladi. Maqola tadqiqotlari ushbu vazifalarni hal qilishga bag'ishlangan bo'lib, uning mavzusi va yo'nalishi bo'yicha kursantlarni o'qitishning mazmuni, shakllari, usullari va pedagogik texnologiyalarning o'zaro ta'siri va kasbiy kompetensiyasi edi. Tadqiqotda taklif qilingan chora-tadbirlar tizimidan foydalangan holda o'quv jarayonining tarkibiy qismlarini texnologiyalashtirish harbiy fanlarni o'qitish samaradorligini ta'minlaydi. Zamonaviy o'qitish usullari kursantlarning bilim faoliyatiga boshqacha ta'sir ko'rsatadi. Harbiy fanlarni o'rganishda, kursantlar bilan ishlashda "shaxsiy fazilatlarini takomillashtirish", "mavzuni ko'ngil ochish", "kasbiy yo'nalish", "motivatsion muammoli vaziyatlarni loyihalash" motivatsiya usullarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Shuni ta'kidlash kerakki, treningda bir vaqtning o'zida bir nechta texnikadan foydalanish sharti bilan motivatsiyani faollashtirish samaraliroq bo'ladi. Muvaffaqiyatli motivatsiya ko'rsatkichi pedagogik texnologiyalar va harbiy ta'lim o'qituvchisining kasbiy vakolatlari o'rtasidagi munosabatlarining kengayishi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022- yil 28- yanvardagi PF – 60 – son "2022-2026- yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 07.02.2019 yildagi PQ-4166-son "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" URL: <https://lex.uz/docs/4194595>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 27- iyuldagi PQ-3151-son «Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018- yil 5- iyundagi PQ-3775-son «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021- yil 27- dekabrda 775-son "O'zbekiston Respublikasi oliy harbiy ta'lim muassasalarida o'qishga nomzodlarni saralab olish va qabul qilish, kursantlarni o'qishdan chetlashtirish va qayta tiklash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori.

6. Akramova Sh. Harbiy pedagogika. Darslik. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2021. – 295 b.

7. Alimardonov Z.SH. Oliy harbiy ta'lim muassasalarida bo'lajak ofitserlarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish: Pedagog. fan. b-cha fals. d-ri (PhD) diss. ... avtoref. – Samarqand 2019. – 53 b.

8. Xodjaev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti: Pedagogika ta'lim sohasi bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun darslik. – Toshkent: Sano- standart, 2017.

Hotamova Dildora Komilovna,

Buxoro davlat pedagogika institutining tayanch doktoranti
edu.uz1991@gmail.com

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHDA TA'LIM MODELLARI VA ULARNING INTEGRATSIYASI

Annotatsiya: Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy ta'lim jarayoniga texnologiyani samarali integratsiya qilishga tayyorlashning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Bugungi kunda ta'lim texnologiyalari pedagogik jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqishda katta rol o'ynamoqda. Bo'lajak o'qituvchilarga texnologiya bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, ularni o'quv jarayonlariga kiritish hamda o'quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini yaratish dolzarb vazifalardan biridir.

Mazkur tadqiqotda texnologiyani ta'limga integratsiya qilishning turli modellari, xususan, SAMR (Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition), TPACK (Technology, Pedagogy, and Content Knowledge) va boshqa yondashuvlar tahlil qilingan. Ushbu yondashuvlar asosida o'qituvchi faoliyatida texnologiyalardan samarali foydalanishning metodikasi va amaliyoti o'rganilib, ularni ta'lim jarayonida qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: texnologiyani integratsiya qilish, pedagogik faoliyat, SAMR modeli, TPACK modeli, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), innovatsion pedagogika, raqamli ta'lim, o'qituvchilarning texnologik kompetensiyasi, interaktiv ta'lim muhiti, 21-asr kompetensiyalari.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению теоретических и практических аспектов подготовки будущих учителей к эффективной интеграции технологий в современный образовательный процесс. Сегодня образовательные технологии играют важную роль в выводе педагогических процессов на новый уровень. Одной из актуальных задач является формирование у будущих учителей навыков работы с технологиями, включение их в образовательный процесс, создание возможностей для повышения эффективности обучения студентов.

В данном исследовании анализируются различные модели интеграции технологий в образование, в частности SAMR (Замена, Аугментация, Модификация, Переопределение), TPACK (Технология, Педагогика и Знание контента) и другие подходы. На основе этих подходов изучаются методика и практика эффективного использования технологий в работе учителя, разрабатываются рекомендации по их использованию в образовательном процессе.

Ключевые слова: интеграция технологий, педагогическая деятельность, Модель SAMR, Модель TPACK информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), инновационная педагогика, цифровое образование, технологическая компетентность учителей, интерактивная образовательная среда, компетенции XXI века,

Annotation: This article is devoted to the study of theoretical and practical aspects of preparing future teachers for the effective integration of technology into the modern educational process. Today, educational technologies play a major role in bringing pedagogical processes to a new level. One of the urgent tasks is to form the skills of working with technology for future teachers, to include them in educational processes, and to create opportunities for improving the efficiency of students' learning.

In this study, various models of integrating technology into education are analyzed, in particular, samr (substitution, augmentation, modification, redefinition), tpack (technology, pedagogy, and content knowledge) and other approaches. On the basis of these approaches, the methodology and practice of effective use of technologies in the teacher's work are studied, and recommendations for their use in the educational process are developed.

Key words: technology Integration, pedagogical activity, SAMR Model, TPACK Model, Information and Communication Technologies (ICT), innovative pedagogy, digital education,

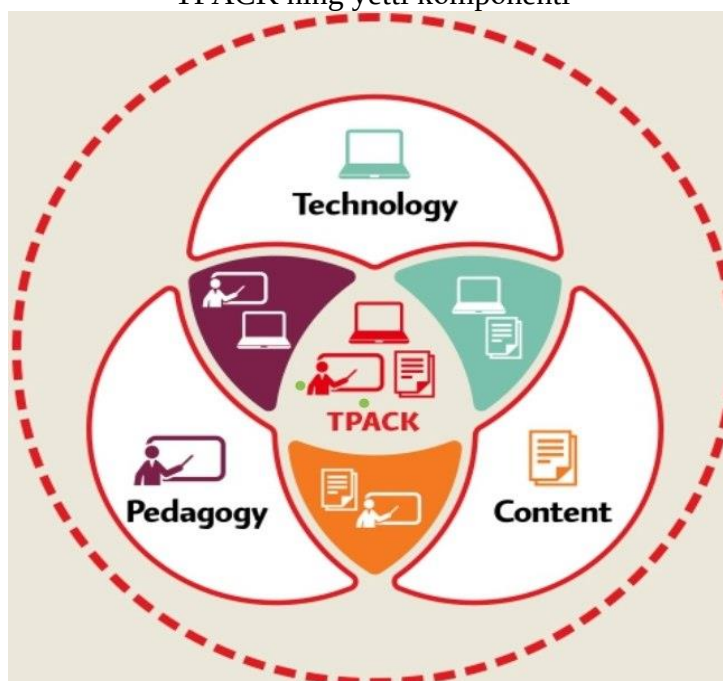
teachers' technological competence, interactive learning environment, 21st century competencies.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi globallashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan yangi talab va vazifalar oldida turibdi. Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ning o'rni va ahamiyati tobora ortib borayotgani sababli, bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayoni texnologiyani ta'limga samarali integratsiya qilish ko'nikmalarini shakllantirishni talab etadi. Bu nafaqat o'quv jarayonini zamonaviy texnologiyalarga moslashtirish, balki o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta'lim berish imkoniyatlarini kengaytirishni ham o'z ichiga oladi.

Ta'limda texnologiyalardan foydalanish o'qituvchidan nafaqat an'anaviy pedagogik bilim va malakalarni, balki texnologiyalar bilan ishlash, ularni o'quv jarayonida samarali qo'llash kompetensiyalarini ham talab etadi. Shuning uchun ta'limda texnologiyani integratsiya qilish modellari asosida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash muhim masalalardan biriga aylanmoqda. Bu jarayon o'qituvchilarni XXI asr ta'limida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlash, ularning pedagogik amaliyotini innovatsion yondashuvlar bilan boyitish va o'quvchilarning o'quv jarayonidagi ishtirokini faol va samarali qilishni ko'zlaydi.

Asosiy qism. TPACK (Technology, Pedagogy and content Knowledge) modeli. Ushbu modelni ishlab chiquvchilar Metyu J. Koehler va Punya Mishra. Model 2006 yilda chop etilgan "Texnologik pedagogik mazmun bilimlari o'qituvchi bilimlari uchun asos" nomli maqolada taqdim etilgan. Texnologik Pedagogik Mazmun bilimlari (TPACK) o'qituvchi bilimining murakkab, ko'p qirrali va joylashuv xususiyatini ko'rib chiqish bilan birga, o'qitish jarayonida texnologiya integratsiyasi uchun o'qituvchilar tomonidan talab qilinadigan bilimlarning mohiyatini aniqlashga harakat qiladi. TPACK ramkasi Shulmanning pedagogik mazmundagi bilimlar haqidagi g'oyasini kengaytiradi.

TPACK ning yetti komponenti

Muayyan mavzu bo'yicha pedagog uchun samarali texnologiya integratsiyasi noyob kontentlarda joylashgan bilimlarning ushbu tarkibiy qismlari o'rtasidagi dinamik, tranzaksiyaviy munosabatlarga sezgirlikni rivojlantirishni talab qiladi.

✚ **Kontent bilimi (CK)** – “O'qituvchilarning o'rganiladigan yoki o'qitilishi kerak bo'lgan mavzu haqidagi bilimlari. O'rta maktab fanlari yoki tarix fanlari bo'yicha yoritilishi kerak bo'lgan mazmun san'atni qadrlash bo'yicha bakalavriat darsi yoki astrofizika bo'yicha magistratura seminarida yoritilishi kerak bo'lgan tarkibdan farq qiladi ... Shulman (1986) ta'kidlaganidek, bilim – bu tushunchalar, nazariyalar, g'oyalar, tashkiliy asoslar va dalillardir.

✚ **Pedagogik bilimlar (PK)** – “O'qituvchilarning o'qitish va o'rganish jarayonlari va amaliyotlari yoki usullari haqida chuqur bilimlari. Ular, jumladan, umumiy ta'lim maqsadlari, vazifalarini amalga oshiradi. Ushbu umumiy bilim shakli o'quvchilar qanday o'rganishini, sinfni boshqarishning umumiy ko'nikmalarini, darsni rejalashtirishni va o'quvchilarni baholashni tushunish uchun qo'llaniladi. (Koehler va Mishra, 2009).

✚ **Texnologiya bilimi (TK)** – Texnologiya, vositalar va resurslar haqida fikr yuritish va ular bilan ishlashning muayyan usullari haqida bilim. va texnologiya bilan ishlash barcha texnologiya vositalari va resurslariga qo'llanilishi mumkin. Bunga axborot texnologiyalarini ishda va kundalik hayotda unumli qo'llash uchun yetarli darajada keng tushunish, axborot texnologiyalari qachon maqsadga erishishga yordam berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkinligini aniqlash va axborot texnologiyalaridagi o'zgarishlarga doimiy ravishda moslashish kiradi (Koehler va Mishra, 2009).

✚ **Pedagogik kontent bilimi (PCK)** – “Shulmanning muayyan mazmunni o'rgatishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan pedagogika bilimlari haqidagi g'oyasiga mos va shunga o'xshash. Shulmanning PCK kontsepsiyasi markazda o'qitish uchun mavzuni o'zgartirish tushunchasi tashkil etadi. Xususan, Shulman (1986) fikriga ko'ra, bu o'zgarish o'qituvchining mavzuni sharhlashi, uni ifodalashning ko'plab usullarini topishi va o'quv materiallarini muqobil tushunchalar va o'quvchilarning oldingi bilimlariga moslashtirishi natijasida sodir bo'ladi. PCK o'qitish, o'rganish, o'quv dasturi, baholash va hisobot berishning asosiy vazifani qamrab oladi, masalan, o'rganishni rag'batlantiradigan shartlar va o'quv dasturlari, baholash va pedagogika o'rtasidagi aloqalar” (Koehler & Mishra, 2009).

✚ **Texnologik kontent bilimi (TCK)** – “Texnologiya va kontent bir-biriga ta'sir qilish va cheklash usullarini tushunish. O'qituvchilar o'zlari o'rgatadigan mavzudan ko'ra ko'proq o'zlashtirishlari kerak; ular, shuningdek, muayyan texnologiyalarni qo'llash orqali mavzuni o'zgartirish usullarini chuqur tushunishlari kerak. O'qituvchilar o'z sohalarida mavzuni o'rganish uchun qaysi maxsus texnologiyalar eng mos kelishini va kontent texnologiyani qanday belgilashini yoki hatto o'zgartirishini bilishi yoki aksincha, tushunishlari kerak ”(Koehler va Mishra, 2009).

✚ **Texnologik Pedagogik Bilimlar (TPK)** – “Muayyan texnologiyalardan, ma'lum usullardan foydalanilganda o'qitish va o'rganish qanday o'zgarishi mumkinligini tushunish. Bu bir qator texnologik vositalarning pedagogik imkoniyatlari va cheklovlarini bilishni o'z ichiga oladi, chunki ular intizomiy va rivojlanishga mos keladigan pedagogik dizayn va strategiyalar bilan bog'liq ”(Koehler & Mishra, 2009).

Ushbu uch sohaning o'zaro ta'siri o'qituvchilarga texnologiyani pedagogik jihatdan samarali integratsiyalash va ta'lim oluvchilarning o'rganish tajribasini oshirishga yordam beradi.

TPACK modeli texnologiya, pedagogika va kontent bilimlarning integratsiyasini ta'kidlaydigan ramka hisoblanadi. Ushbu model o'qituvchilarga texnologiyani o'z darslariga samarali integratsiya qilish imkonini beradi. TPACK modelini qo'llashning bir nechta misollari:

1. Matematikani o'qitish: O'qituvchi o'quvchilarga matematika tushunchalarini o'rgatishda raqamli vositalardan foydalanishi mumkin. Masalan, interaktiv matematik dastur yoki onlayn matematik o'yinlar o'quvchilarga matematika ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi. O'qituvchi matematika mazmunini tushuntirish uchun tegishli pedagogik metodlardan foydalangan holda texnologiya vositalarini to'g'ri birlashtiradi.

2. Tarix fanini o'qitish: Tarix fani o'qituvchisi o'quvchilarga ma'lum bir tarixiy davr yoki voqeani tushuntirishda raqamli tarixiy vositalaridan foydalanishi mumkin. Masalan, virtual reallik ilovasida tarixiy voqealar qayta ishlanishi orqali o'quvchilar tarixni his qilishlari mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga tarixiy mazmunni o'rgatishda pedagogik metodlardan foydalanadi va texnologiyani mazmun bilan uyg'unlashtiradi.

3. laboratoriya ishlari: Fan o'qituvchisi laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish uchun raqamli vositalardan foydalanishi mumkin. Masalan, ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishni osonlashtirish uchun ma'lumotlarni yig'ish dasturi yoki virtual tajriba simulyatsiyasidan

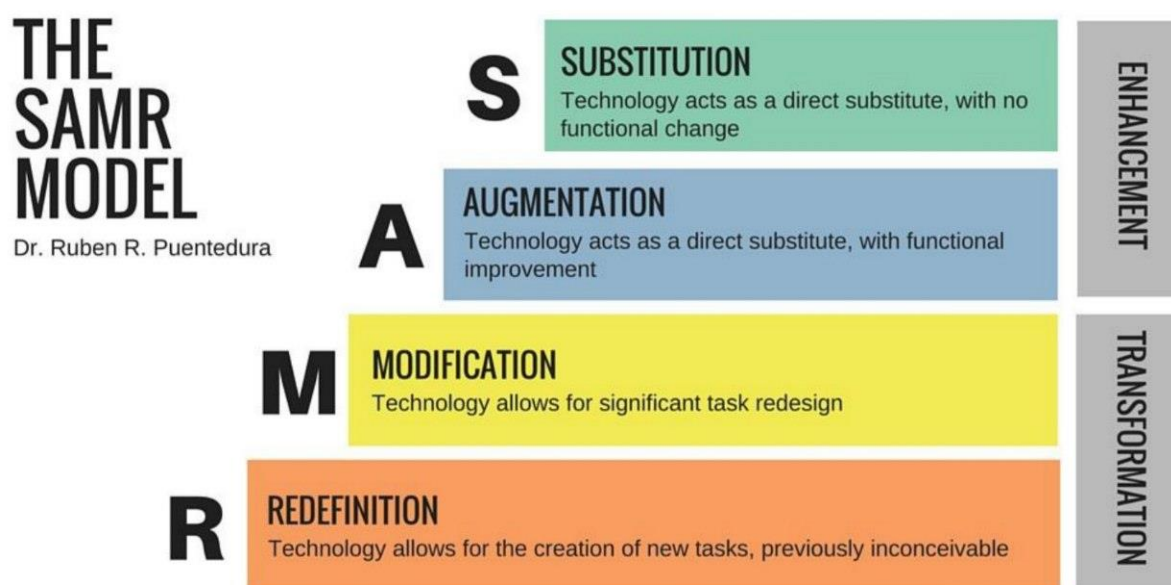
foydalanish mumkin. O'qituvchi fan mazmunini samarali yetkazish uchun pedagogik metodlardan foydalanib, texnologiya vositalarini mazmunga integratsiya qiladi.

Ushbu misollar TPACK modeli turli fanlar va kontekstlarda qanday qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatadi. O'quvchilarning o'rganish tajribasini boyitish va o'rganishni samaraliroq qilish uchun o'qituvchilarga texnologiya, pedagogika va kontent bilimlarini integratsiyalashtirishda moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

SAMR modeli. Ushbu model Doktor Ruben Puentedura tomonidan ishlab chiqilgan. Puentedura 2006 yilda modelni taqdim etdi va texnologiya integratsiyasini baholash va tasniflash uchun asos sifatida foydalanishni joriy qildi.

SAMR (Substitute, Augmentation, Modification, Redefinition) modeli fanlarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlarini tushuntiradi. Modelning asosiy maqsadi o'qituvchilarga talabalar faoliyatining muvaffaqiyati va samaradorligini oshirish uchun zamonaviy raqamli texnologiyalarni yaratish, takomillashtirish va ta'lim jarayoniga joriy etishda yordam berishdan iborat.

Model 4 bosqichdan iborat:

1. Substitution - Alishtirish. Bu bosqich ta'lim jarayonida ilgari ishlatilgan pedagogik qurol va vositalar o'rnini texnik qurilma va dasturiy ta'minot majmualariga almashtiriladi. Bunda pedagogik jarayonning funksiyasi o'zgarmaydi. Masalan: Bo'r, doska o'rnini multimediali proyektor egallaydi. O'quvchi kitob o'rniga elektron kitobdan foydalanadi. Bu bosqichda ta'lim jarayoni keskin o'zgarmaydi. O'quvchilarning dars jarayoniga jalb qilinganligi va faolligi darajasi bir xil bo'lib qolaveradi. O'qituvchi sifatida darsning barcha jarayonida rahbarlik qiladi va sinfning markaziy figurasi bo'lib qoladi.

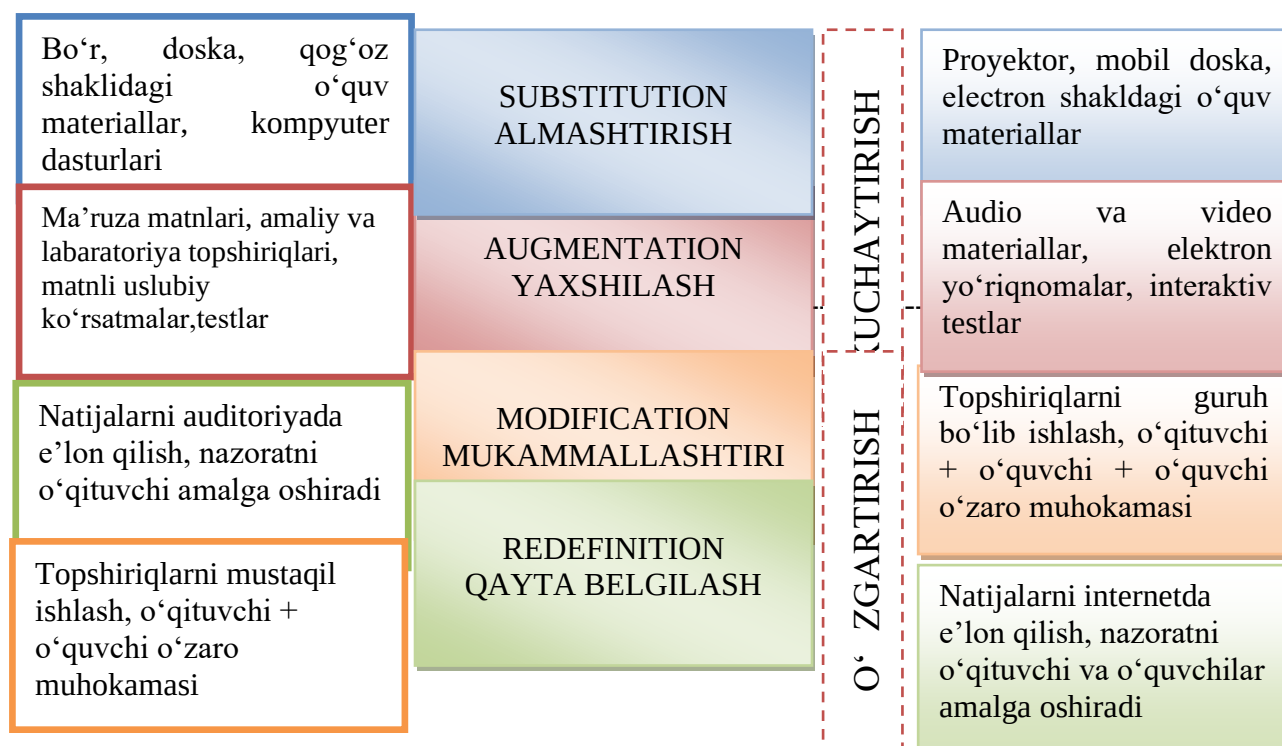
2. Augmentation - Yaxshilash. Bu bosqichda bir nechta texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim jarayoni samaradorligini oshirilishiga erishiladi. Bunda pedagogik jarayonning funksiyasi yaxshilanadi. "Web dasturlash" mutaxassislik fanini o'qitish jarayonida multimediali ma'ruzalar, mavzuga oid animatsion va video roliklar (laboratoriya ishlarini bajarishga oid video yo'riqnomalar), shuningdek videoma'ruzalar bilan boyitiladi. O'quvchi bunda faqat elektron kitobni o'qishdan tashqari, animatsion (video) roliklarni ko'rishi, laboratoriya ishlarini bajarishdan oldin video yo'riqnomani maxsus internet platformasida (sayt, telegram va boshq.) ko'rib chiqishi mumkin bo'ladi. Mobil ilova ushbu vaziyatda umumiy vazifalarni bajarish uchun samarali vositani taklif etadi. Masalan, o'quvchilar testlarni qog'ozda emas, Google Forms yordamida topshiradilar. O'qituvchilar va o'quvchilar tomonidan materialni tushunish darajasi haqida tezkor fikr-mulohaza olishlari mumkin. Ushbu bosqichda o'qitishning asosiy yo'nalishi o'qituvchidan o'quvchiga suriladi. O'quvchilar o'quv jarayoniga ko'proq jalb qilinadi.

3. Modification – Mukammallashtirish. Barcha o'quvchilar jamoaviy ravishda AKT dan keng foydalana boshlaydi. Bunda o'quvchilar mutaxassislik fanlarida dasturiy vositalardan

foydalangan holda oldindan yaratilgan tayyor virtual laboratoriya ishlarini bajarishadi. Olingan natijalarni boshqa o'quvchilar bilan muhokama qiladilar. Bitta laboratoriya ishini guruh bo'lib bajarish imkoniyati yaratiladi. Olingan natijalarni o'quvchilar internet muhitida kiritishlari mumkin bo'ladi. Bu an'anaviy o'qitish usulidan uzoqlashish yo'lidagi navbatdagi qadamdir. Auditoriyadagilar uchun umumiy bo'lgan vazifalar kompyuter yoki mobil qurilmalar yordamida amalga oshiriladi.

4. Redefinition – Qayta belgilash. Bu jarayonda maxsus pedagogik dasturiy ta'minotlar orqali o'quvchilarning o'zlari namoyish tajribalari, virtual laboratoriya ishlarini yaratishlari va boshqa o'quvchilarning yaratgan ishlarini taqriz qilish, izohlar qoldirishlari mumkin bo'ladi. Olingan natijalarini o'quvchilar o'zlarining internet kanallarida(sayt yaratishlari), ijtimoiy tarmoqdagi sahifalariga yuklashlari va boshqalar bilan muhokama qilishlari mumkin bo'ladi.

SAMR modeli o'qituvchilarga texnologiya integratsiyasining turli darajalarini va o'qitish jarayonlarini samarali qilish uchun texnologiya kuchidan qanday foydalanishi mumkinligini tushunishga yordam beradi. Ushbu model ta'lim oluvchilarning chuqurroq o'rganishini ta'minlaydigan va ijodiy fikrlashni rag'batlantiradigan o'quv tajribalarini ishlab chiqishda yordam beradi.

Dastlabki ikki bosqich asosiy bosqich deb ataladi va texnika tufayli ta'limda funksional rivojlanish va takomillashtirish yuz beradi. Qolgan ikki bosqichida pedagoglar ta'lim oluvchilarning o'zlariga berilgan topshiriqlarda texnika yaratgan imkoniyatlardan maksimal darajada foydalanishlarini, chuqur o'rganishlarini ta'minlaydilar. Ta'lim oluvchilar bilim olish maqsadida berilgan uyga vazifa doirasida o'tilgan mavzu bo'yicha faol ishlaydilar. Topshiriqlar har doim ham yuqori darajada bo'lishi shart emas. Mavzuning mosligiga qarab topshiriqlar ushbu to'rt bosqichdan biriga joylashtirilishi mumkin. SAMR modeli bo'yicha bir nechta misollar:

Almashtirish:

- Ta'lim oluvchilarning bosma kitoblardan raqamli nusxalarga o'tishi: Ta'lim oluvchilar an'anaviy bosma kitoblar o'rniga darsliklarni o'qish uchun planshetlar yoki kompyuterlardan foydalanadilar.

- Matnni qayta ishlashdan foydalanish: Ta'lim oluvchilar hujjatni qo'lda yozishdan ko'ra Word yoki Google Docs kabi ilovada terish orqali yozish ko'nikmalarini yaxshilaydi.

Rivojlantirish:

- Onlayn lug'atdan foydalanish: so'zning ma'nosini o'rganish uchun ta'lim oluvchilar bosma lug'at o'rniga onlayn lug'atdan foydalanib, so'zning talaffuzini tinglashlari, misol jumllarini topishlari va sinonimlarni o'rganishlari mumkin.

- Multimedia taqdimotlari: Ta'lim oluvchilar o'z taqdimotlarini matn, grafik, video va audiodan foydalanish orqali yanada samaraliroq qilishlari mumkin.

O'zgartirish:

- Onlayn hamkorlikdagi loyiha: Ta'lim oluvchilar loyiha ustida birgalikda ishlaydilar va Google Docs yoki Microsoft Teams kabi platformalar orqali hamkorlikda fikr bildiradilar.

- Raqamli hikoyalar: Ta'lim oluvchilar an'anaviy hikoya qilishni video tahrirlash vositalari bilan birlashtirib, raqamli hikoyalar yaratadilar.

Qayta belgilash:

- Virtual fazoni o'rganish: Ta'lim oluvchilar virtual haqiqat yoki to'ldirilgan reallik texnologiyasidan foydalangan holda tarixiy voqealar yoki geografik joylarga tashrif buyurishlari va interaktiv tarzda o'rganishlari mumkin.

- Global sinf loyihalari: Ta'lim oluvchilar turli mamlakatlardan kelgan talabalar bilan hamkorlik qilib, global muammolarni hal qiladigan va real dunyo o'zaro ta'sirini boshdan kechiradigan loyihalarni ishlab chiqadilar.

Yuqorida SAMR modeli o'rganish tajribasini qanday o'zgartirishi mumkinligiga bir nechta na'munalar keltirilgan. Texnologiya integratsiyasini baholash orqali ushbu model o'qituvchilarga o'quvchilarni chuqurroq o'rganishni ta'minlaydigan va ijodiy fikrlashni rag'batlantiradigan o'quv tajribalarini loyihalashda rahbarlik qiladi.

TAM (Technology Acceptance Model -Texnologiyani qabul qilish modeli) 1985-yilda Frederik Devis tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu model insonlarning texnologiyani qabul qilish jarayonini tushunish uchun ishlatiladi. TAM - bu kompyuter texnologiyalarini qabul qilish va ulardan foydalanishni tushuntirish uchun ishlab chiqilgan model. Asosiy tushunchalar quyidagilardir:

✚ **texnologiya qanchalik oson ekanligi haqidagi tasavvur.** Foydalanuvchilar texnologiyadan foydalanish qulayligini baholaydilar.

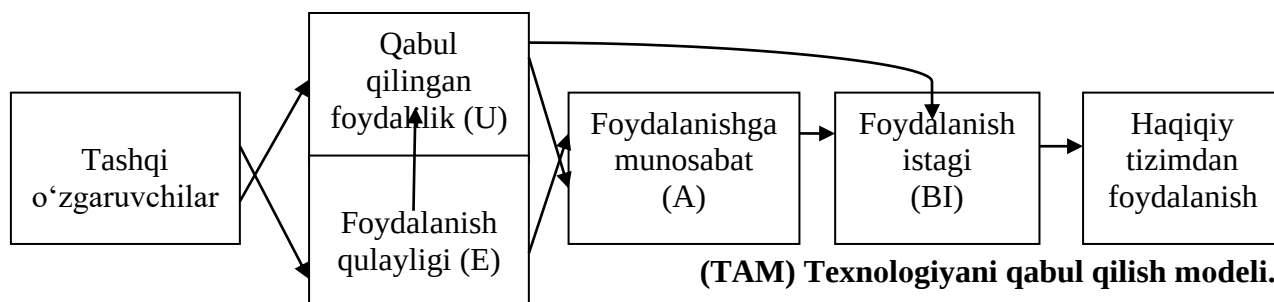
✚ **texnologiyadan foydalanish inson uchun qanchalik foydali ekanligini idrok etish.** Foydalanuvchilar texnologiya ularga qanchalik foyda keltirishi mumkinligini baholaydilar.

✚ **insonning texnologiyadan foydalanish niyati.** Foydalanuvchilar texnologiyadan foydalanishga qanchalik tayyor ekanliklarini bildiradilar.

✚ **texnologiyadan haqiqiy foydalanish.** Foydalanuvchilar niyatlarini harakatga aylantirish orqali texnologiyadan foydalanadilar.

Ushbu tushunchalar TAM modelida texnologiyani qabul qilish va foydalanishga ta'sirini tushuntirish uchun ishlatiladi.

Texnologiyani qabul qilish (TAM) modeli axborot tizimlarini nazariyasi bo'lib, foydalanuvchilarning texnologiyani qanday qabul qilish va undan foydalanishni modellashtiradi.

Haqiqiy tizimdan foydalanish - odamlar texnologiyadan foydalanadigan so'nggi nuqtadir. Xulq-atvordagi istak odamlarni texnologiyadan foydalanishga olib keladigan omildir. Xulq-atvordagi istakka (BI) texnologiyaning umumiy taassurotlariga bo'lgan munosabat (A) ta'sir qiladi.

Model foydalanuvchilarga yangi texnologiya taqdim etilganda, ular uni qanday va qachon ishlatish haqidagi qaroriga bir qator omillar ta'sir qilishini ko'rsatadi, xususan:

- Qabul qilingan foydalilik (PU) - Bu Fred Devis tomonidan "odamning ma'lum bir tizimdan foydalanish uning ish samaradorligini oshirishiga ishonish darajasi" sifatida ta'riflangan. Bu kimdir texnologiyani o'zi xohlagan narsa uchun foydali deb biladimi yoki yo'qligini anglatadi.

- Foydalanish qulayligi (PEOU) - Devis buni "odamning ma'lum bir tizimdan foydalanish mashaaqqatlaridan xoli bo'lishiga ishonish darajasi" deb ta'riflagan. Agar texnologiyadan foydalanish oson bo'lsa, unda to'siq yengib o'tiladi. Agar foydalanish oson bo'lmasa va interfeys murakkab bo'lsa, hech kim bunga ijobiy munosabatda bo'lmaydi.

Ijtimoiy ta'sir kabi tashqi o'zgaruvchilar munosabatni aniqlash uchun muhim omil hisoblanadi. Bu narsalar (TAM) mavjud bo'lganda, odamlar texnologiyadan foydalanishga munosabat va istakka ega bo'ladilar. Biroq, idrok yosh va jinsga qarab o'zgarishi mumkin, chunki har bir kishi individual.

TAM modelini misollarda ko'rib chiqamiz. 1970-yillarda kompyuterlarni qabul qilish jarayonida, birinchi kompyuter interfeyslari juda qiyin edi, shuning uchun foydalanish qulayligi past edi va foydalilik kam edi. Bu esa, kompyuterni qabul qilishni va undan haqiqiy foydalanishni qiyinlashtirdi. Keyinchalik, 1980-yillarda grafik interfeyslar ishlab chiqarilishi bilan foydalanish qulayligi oshdi va bu esa foydalilik va haqiqiy foydalanishni yuqori darajaga olib keldi.

Dars jarayonida texnologiyani qabul qilinishiga misol quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin: Tarix darslarida PowerPoint slaydlarining ishlatilishi:

1. Foydalanish qulayligi: PowerPoint dasturi orqali o'qituvchi tarixdagi asosiy hodisalar, shaxslar va voqealarni ko'rsatadi. Bu, o'quvchilar uchun ma'lumotlarni qabul qilishni osonlashtiradi va ta'lim jarayonini qiziqarliroq qiladi.

2. Foydalilik: O'qituvchining tarixga oid ma'lumotlarni grafik va tasvirlar orqali ko'rsatishi darsni foydali va ta'sirli qilishga imkon beradi. Bu o'quvchilar uchun ma'lumotlarni tushunish va xotirasida qolishiga yordam beradi.

3. Foydalanish istagi: O'qituvchi PowerPoint dasturini ishlatish orqali darsning qanday davom etishini aniqlab olishi mumkin. O'quvchilar PowerPoint slaydlaridan qoniqish hosil qilsalar yoki savollarga javob bersalar ushbu texnologiyadan foydalanishga istak hosil bo'ladi.

4. Haqiqiy foydalanish: Tarix darslarida PowerPoint dasturining ishlatilishi, o'quvchilarga tarixiy ma'lumotlarni haqiqiy hayotda, turli jarayonlarda qabul qilish imkoniyatini beradi. Bu o'zlarining mustaqil izlanishlarini amalga oshirish va tarixni o'zlashtirishiga olib keladi.

PICRAT modeli 2020 yilda Brigham Young universitetida boshqa texnologik modellarni soddalashtirish usuli sifatida ishlab chiqilgan. Bu texnologiya darsga qanday intePICRAT bir o'qda "PIC" (passive, interactive, creative) va boshqa o'qda "RAT" (replacement, amplification, transformation) bilan uchdan uchga teng matritsa sifatida taqdim etiladi. Birinchi navbatda, RAT o'qiga qaraylik. RAT texnologiyaning o'qitish amaliyotiga ta'sirini tahlil qiladi. **R** almashtirishni ifodalaydi. Ushbu tarkibda texnologiya faqat o'qitish amaliyotining ko'rinishini o'zgartirishini anglatadi - bu o'qitish yoki o'rganishga mazmunli ta'sir qilmaydi. Ushbu turkumga kiruvchi texnologiya o'quv materiallariga kirishni yaxshilashi mumkin, masalan, o'qishlarning PDF versiyalari yoki videolarga taglavhalar qo'shish. **A** kuchaytirishni ifodalaydi. Bular o'qitish samaradorligini oshiradigan yoki mavjud o'qitish usullariga yangi funksiyalarni qo'shadigan texnologiyalardan foydalanishdir. Ushbu turdagi texnologiyaga misol sifatida iClicker (jamlangan ma'lumotlar) kabi auditoriyaga javob berish texnologiyalari kiradi. **T** o'zgartirishni bildiradi. Bu texnologiyani o'qitishning yangi usullarini joriy etadigan usulda qo'llashni o'z ichiga oladi. Agar texnologiya mavjud bo'lmasa u imkon beradigan o'qitish usullari ham bo'lmaydi. Endiki navbatda, PICRAT matritsasining PIC o'qini ko'rib chiqamiz. PIC texnologiya yordamida talabalarining faoliyat turlarini tahlil qiladi. **P** passivni ifodalaydi. Bunday hollarda texnologiya talabalar faol ishtirok etmasdan faqat kuzatishini ta'minlaydi. **I** interaktivni ifodalaydi. Bunday hollarda talabalarining faol o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini ta'minlaydi.

Asosan, Canvas viktorinalari, muhokama forumlari va Playposit kabi vositalar ushbu toifaga kiradi. C ijodkorlikni ifodalaydi. Ushbu tarkibdagi ijodiy texnologiya talabalarni yangi materiallarni yaratishga majbur qiladi.

Ushbu matritsa haqida muhim eslatma shundaki, hech bir kvadrat boshqasidan yaxshiroq emas; ular faqat turli effektlar va ishtirok darajalarini ifodalaydi. Matritsada ijodiy va o'zgartirish darajalari Bloom taksonomiyasidagi yuqori darajadagi fikrlash darajasiga o'xshaydi. Har bir faoliyat yoki natija eng yuqori darajaga erishishi shart emas, lekin har bir kursda shunga erishishga intilish talabalar uchun foydalidir. Misol uchun, video ma'ruza Passiv kuchaytirish toifasiga kirishi mumkin, ammo bu hali ham texnologiyadan sifatli foydalanishdir. Biroq, PlayPosit kabi vositadan foydalanish ushbu ma'ruzani matritsada interaktiv darajaga ko'chirishi mumkin. Muhokamalarni olib borish yoki og'riqli nuqtalarni topish uchun o'quvchilarning PlayPosit lampochkalari natijalaridan foydalanish uni yanada o'zgartiruvchi rolga qo'yadi. Xuddi shunday, insholar yoki StoryMaps kabi vosita kabi Creative texnologiyasini kursga aylantirishga urinish, agar iskala bo'lmasa yoki bo'lmasa yaxshi fikr bo'lmasligi mumkin.

Muhokamalarni olib borish yoki muammolarni topish uchun o'quvchilarning PlayPosit natijalaridan foydalanish uni yanada o'zgartiruvchi rolga qo'yadi. Xuddi shunday, video insholar yoki StoryMaps kabi vosita ushbu texnologiya bilan bog'liq bo'lgan istak yoki kuchli o'quv maqsadi bo'lmasa o'zgartirish (T) va ijodiy (C) texnologiyasini qo'shishga urinish yaxshi fikr bo'lmasligi mumkin. PICRAT matritsasi texnologiyadan foydalanish talabalarning o'rganishiga va darsning umumiy o'quv maqsadlariga qanday ta'sir qilishini aniqlashda foydalidir. Matritsa, shuningdek, faoliyatning interaktivligini yoki ijodkorligini oshirishi mumkin bo'lgan qo'shimcha usullar yoki faoliyatni ochib beradi. PICRAT modelidan foydalanish uchun darsda qo'llanilgan barcha texnologiyalardan foydalanish xaritasini tuzib, ularning har birida talabalarni faolroq o'rganishga jalb qilish uchun yuqori darajadagi o'rganish imkoniyatlari bor yoki yo'qligini aniqlash lozim.

PIKRAT modelini biologiya darslarida qo'llashga namuna keltirish orqali yanada aniqroq yoritamiz:

- Passive (nafaol): O'qituvchi matn, slaydlar yoki darsliklar orqali o'quvchilarga biologiyaning asosiy konseptlarini tushuntiradi.

- Interactive (Interaktiv): O'qituvchi laboratoriya, qurilishlar, virtual darslar yoki ma'lumotlar bazalari yordamida o'quvchilarga biologiyaga oid amaliy mashg'ulotlar tashkil etish imkonini beradi. Misol uchun, o'quvchilar laboratoriyada mikroskop orqali hujayralarni ko'rib chiqishni amalga oshirishadi.

- Creative (Ijodiy): O'qituvchi o'quvchilarga biologik tushunchalarni va nazariyani ijodiy usullar orqali izohlashi, ya'ni biologik model yoki loyihalarni yaratishlari uchun motivatsiya beradi. Bunda o'quvchilar avvalgi bilimlar asosida yangiliklar kiritishadi.

RAT (replacement, amplification, transformation) esa o'qitish texnologiyalarini ta'lim jarayonida qo'llashni anglatadi:

- Replacement (Almashtirish): O'qituvchi elektron darsliklar, interaktiv darslar yoki online ma'lumotlar bazalaridan foydalanish orqali an'anaviy o'qitish usullarini almashtirishi mumkin. Masalan, biologiyada internet platformalari orqali virtual laboratoriyalardan foydalanish.

- Amplification (Kuchaytirish): O'qituvchi dars jarayonini kuchaytirish uchun texnologiyalardan foydalanishi mumkin. Misol uchun, o'quvchilarga biologik jarayonlarni boshqarish, tahlil qilish va tushuntirish uchun 3D model yaratishda 3D printerdan foydalanish.

- Transformation (O'zgartirish): O'qituvchi avvalgi o'qitish metodlarini to'liq o'zgartirish uchun texnologiyalardan foydalanishi mumkin. Masalan, o'quvchilar umumiy biologik jarayonlarni boshqarish uchun simulyatsiyalarni va virtual reallikni qo'llashadi.

Yuqorida keltirilgan modellarni ta'lim jarayonida qo'llash asosida bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash ta'lim samaradorligi zamon talabi asosida bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilarni ta'lim jarayoniga texnologiyani integratsiya qilish modellari asosida tayyorlash zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnologiyani pedagogik faoliyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun o'qituvchilar nafaqat texnologik vositalar bilan tanish bo'lishlari, balki ularni ta'lim mazmuni va pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashtira olishlari zarur. SAMR va TPACK kabi yondashuvlar, o'qituvchilarga texnologiyani ta'lim jarayonida qaysi darajada va qanday maqsadlarda qo'llashni o'rgatishga yo'naltirilgan samarali modellar sifatida tan olinmoqda.

Ta'lim texnologiyalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'qituvchilarga o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashgan, individual yondashuvga asoslangan va interaktiv ta'lim muhiti yaratish imkonini beradi. Biroq, bu jarayonda texnologiyaga o'rgatishning uzluksizligi va pedagogik tayyorgarlik dasturlarida muntazam yangilanish zarurligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli, bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda texnologiyani integratsiya qilishning samaradorligini oshirish uchun amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga, innovatsion yondashuvlarni o'rgatishga va metodik qo'llab-quvvatlashni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Texnologiya bilan boyitilgan ta'lim jarayoni kelgusida samarali, raqobatbardosh, kreativ va professional pedagog kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ishmuxamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A., Ta'limda innovatsion texnologiyalar. "umumiy psixologiya" T., 2008.
2. Hotamova D.K. Bo'lajak o'qituvchilarni raqamlashtirish vositasida pedagogik faoliyatga tayyorlashning zarurati // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy-metodik jurnal, 77-79 b. 2024.
3. Hotamova D.K. The history of the development of psychology, the subject and its place in the activity of medical personnel // International Journal Of Literature And Languages 3 (02), 97-99, 2023
4. Farkhod Mulaydinov. Digital Economy Is A Guarantee Of Government And Society Development. Ilkogretim Online, 2021; 20(3): 144-1479
5. Yuldashev U.A. Use of video lesson creative technologies in the process of electronic education// Scientific-Methodical Journal-T 2021
6. Jasur Doniyor o'g'li Saidov, Saydullo Payzievich Allayorov, Said Xalilovich Islikov, Ma'lumotlar omborini yaratish bo'yicha kasbiy kompetentligini baholash mezonlari // Scientific progress. 2021. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ma-lumotlaromborini-yaratish-bo-yichakasbiy-kompetentligini-baholash-mezonlari> (дата обращения: 02.06.2022).

Ibragimova Sevara Kabildjanovna,
Oriental universiteti mustaqil izlanuvchisi

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA BOSHQARUV KADRLARINI TANLASHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlashning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilingan. Maqolada boshqaruv kadrlari tanlovining asosiy tamoyillari, strategik menejment va inson resurslarini boshqarish nazariyalari asosida shakllangan boshqaruv konsepsiyalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba va innovasion yondashuvlardan samarali foydalanish, kadrlarning kasbiy rivojlanishiga oid yo'nalishlar tahlil qilingan. Maqolada davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyati va kadrlar tanlovini takomillashtirish bo'yicha takliflar ham bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim muassasalari, boshqaruv kadrlarini tanlash, ilmiy-nazariy asoslar, strategik menejment, HR boshqaruvi, kadrlar siyosati, innovasion yondashuvlar, zamonaviy bilimlar, raqamli texnologiyalar, O'zbekiston ta'lim tizimi, xalqaro standartlar.

Аннотация: В данной статье проанализированы научно-теоретические основы отбора управленческих кадров в высших образовательных учреждениях Узбекистана. Рассмотрены основные принципы подбора управленческих кадров, управленческие концепции, сформированные на основе стратегического менеджмента и теорий управления человеческими ресурсами. Кроме того, анализируется эффективное использование международного опыта и инновационных подходов, а также направления профессионального развития кадров. В статье также отражена важность сотрудничества между государственным и частным секторами и представлены предложения по совершенствованию процесса отбора кадров.

Ключевые слова: высшие образовательные учреждения, отбор управленческих кадров, научно-теоретические основы, стратегический менеджмент, управление человеческими ресурсами (HR), кадровая политика, инновационные подходы, современные знания, цифровые технологии, система образования Узбекистана, международные стандарты.

Annotation: This article analyzes the scientific and theoretical foundations of selecting management personnel in higher education institutions in Uzbekistan. It examines the main principles of managerial staff selection as well as management concepts formed on the basis of strategic management and human resources management theories. In addition, it explores the effective use of international experience and innovative approaches, along with directions for the professional development of personnel. The article also highlights the significance of collaboration between the public and private sectors and offers proposals for improving the personnel selection process.

Key words: higher education institutions, management personnel selection, scientific and theoretical foundations, strategic management, human resources (HR) management, personnel policy, innovative approaches, modern knowledge, digital technologies, Uzbekistan's education system, international standards.

Kirish. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi davlat va jamiyat rivojlanishining asosiy omili bo'lib, yuqori malakali kadrlar tayyorlashda hal qiluvchi o'ringa ega. Mazkur tizimda boshqaruv kadrlari o'quv jarayonini samarali tashkil qilish, ta'lim standartlarini takomillashtirish va xalqaro miqyosda raqobatbardoshlikni ta'minlash kabi bir qator muhim vazifalarni bajaradi.

Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlari nafaqat ma'muriy ishlar yuritish, balki strategik qarorlar qabul qilishda, ta'lim jarayonini yangicha metod va texnologiyalar asosida rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Ular rahbarlik qilishdan tashqari, kadrlar salohiyatini oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va zamonaviy talablarga moslashish bo'yicha faoliyat olib boradi.

Boshqaruv kadrlarining bilim va malakasi, ularning samarali tanlanishi oliy ta'lim muassasalarining umumiy sifatiga, talabalarning raqobatbardoshligiga va ta'lim jarayonining xalqaro darajadagi natijalarga erishishiga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli, O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash tizimi va uning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish doimo dolzarb masalalardan biri bo'lib kelmoqda.

O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalari jadal rivojlanish jarayonini boshdan kechirmoqda, bu esa bilim va malakasi yuqori boshqaruv kadrlariga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Boshqaruv kadrlarini tanlash nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlash, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir qiladi. Zero, oliy ta'lim muassasalarida malakali kadrlarning mavjudligi, universitetning boshqaruv jarayonini to'g'ri tashkil etish, ta'lim sifatini nazorat qilish va kelajak avlodga raqobatbardosh bilimlar berishga imkon yaratadi.

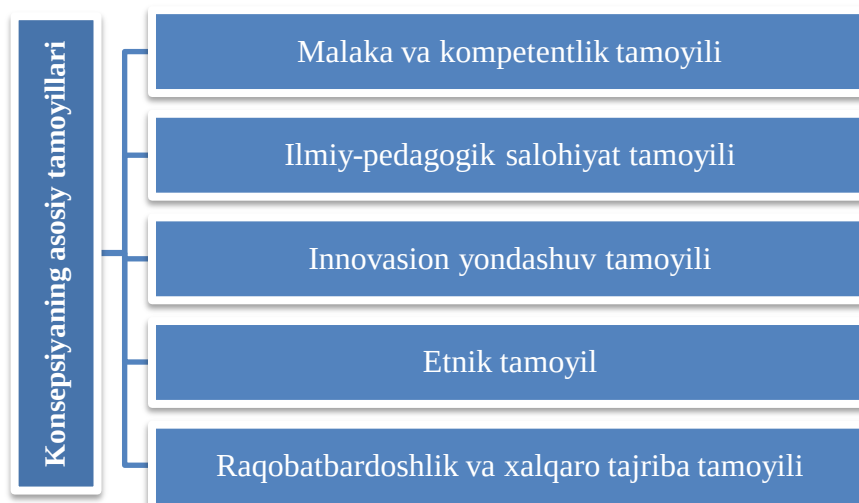
Mamlakatning xalqaro maydondagi pozitsiyasini mustahkamlashda kadrlarni to'g'ri tanlanishining ahamiyatidir. Ta'lim sifatini xalqaro standartlarga mos ravishda yaxshilash va global ta'lim makonida munosib o'rin egallash uchun boshqaruv kadrlari, avvalo, zamonaviy innovasion yondashuvlarga ega bo'lishi va global tendensiyalarni tushunishi lozim.

Shuningdek, jahon tajribasi va innovasion yondashuvlardan samarali foydalanish, malakali kadrlar tanlovini optimallashtirish va institusional rivojlanishni ta'minlash bilan bevosita bog'liq. O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalari boshqaruvini modernizatsiya qilish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga qaratilgan islohotlardan samarali foydalanish uchun yuqori malakali rahbarlar kerak. Shunday ekan, boshqaruv kadrlarini tanlash tizimini qayta ko'rib chiqish, ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish va professional kadrlar rivojlanishini ta'minlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Asosiy qism. Oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishi va samarali boshqaruvini ta'minlashga qaratilgan ilmiy va amaliy yondashuvlar majmuasi - boshqaruv kadrlarini tanlash konsepsiyasini anglatadi. Mazkur konsepsiya asosida yuqori malakali va kompetent rahbarlarni tanlash, ularni tayyorlash hamda joy-joyiga qo'yish jarayoni tashkil etiladi. Oliy ta'lim tizimida boshqaruv kadrlarini to'g'ri tanlash universitetning strategik rivojlanishini, ta'lim sifati va innovasion faoliyatini kuchaytirishga yordam beradi.

Boshqaruv kadrlarini tanlash konsepsiyasi bir nechta asosiy tamoyillarga asoslanadi (1-rasm).

Malaka va kompetentlik tamoyili. Boshqaruv kadrlarini tanlashda ularning bilim, malaka va ko'nikmalariga alohida e'tibor qaratiladi. Bu rahbarlar strategik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lib, jamoani samarali boshqara olishi, muammolarni hal qilish va yangi imkoniyatlarni yaratish yo'llarini bilishi lozim. Oliy ta'lim muassasasining maqsad va vazifalariga mos keladigan boshqaruv kompetensiyalarini aniqlash, boshqaruvchilar tanlovida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

1-rasm. Boshqaruv kadrlarini tanlash konsepsiyasining asosiy tamoyillari[1]

Ilmiy-pedagogik salohiyat tamoyili. Boshqaruv kadrlari oliy ta'lim muassasasining pedagogik jarayonlari va ilmiy tadqiqotlarini ham yaxshi bilishi kerak. Ular nafaqat boshqaruv funksiyalarini bajarishlari, balki ta'lim va ilm-fan taraqqiyotiga hissa qo'shishlari muhimdir. Bu rahbarlar yangiliklar yaratishga qodir bo'lishi va ta'lim jarayonini ilmiy yangilanishlar bilan boyitishga qaratilgan bo'lishi lozim.

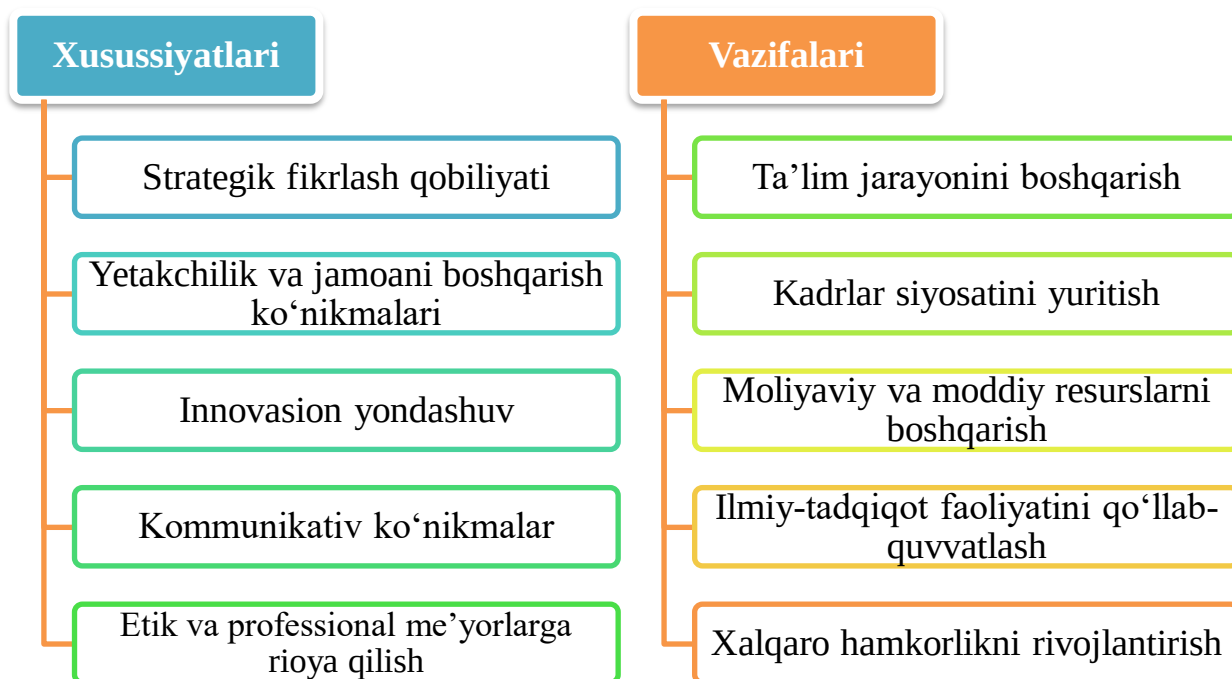
Innovasion yondashuv tamoyili. Zamonaviy oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlari doimo o'zgarib borayotgan global tendensiyalar va texnologiyalardan foydalana olishi kerak. Innovatsiyalarni joriy qilish qobiliyatiga ega bo'lgan rahbarlar tanlovda yuqori baholanadi. Ular zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini qo'llab, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga qodir bo'lishi zarur.

Etik tamoyil. Boshqaruv kadrlarini tanlashda ularning professional va shaxsiy etikasi muhim o'rin tutadi. Oliy ta'lim muassasasi rahbarlari qat'iy qoida va prinsiplarga rioya qilishi, korrupsiyaga qarshi kurashish, shaffoflikni ta'minlash va jamoatchilik bilan ishlashda o'rnak ko'rsatishi lozim. Etik normalarga amal qilish boshqaruv jarayonining barqarorligini ta'minlaydi.

Raqobatbardoshlik va xalqaro tajriba tamoyili. Xalqaro tajriba va tendensiyalarni tushunadigan rahbarlarni tanlash universitetlarning jahon ta'lim makonida o'z o'rnini mustahkamlashga imkon beradi. Boshqaruv kadrlarining xalqaro maydonda samarali ishlash qobiliyati, ularning ko'p til bilishi va xalqaro hamkorliklardagi tajribasi ushbu jarayonning muhim qismi hisoblanadi.

Ushbu konsepsiya asosida kadrlar tanlovi ilmiy va amaliy asoslarga ega bo'lib, oliy ta'lim muassasalarining rivojlanish strategiyasini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Rejali tanlash jarayoni rahbarlarning o'quv jarayonini samarali boshqarishga qodir bo'lishini va oliy ta'limning xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlashga yordam beradi.

Oliy ta'lim muassasalaridagi boshqaruv kadrlari universitetning strategik rivojlanishini ta'minlash va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun muayyan shaxsiy va kasbiy xususiyatlarga ega bo'lishlari, shuningdek, vazifalarni aniq va samarali bajarishlari lozim. Boshqaruv kadrlarining xususiyatlari va vazifalari bir necha jihatlarni qamrab oladi (2-rasm).

2-rasm. Boshqaruv kadrlarining xususiyatlari va vazifalari

Boshqaruv kadrlarining asosiy xususiyatlari:

Strategik fikrlash qobiliyati. Boshqaruv kadrlari ta'lim muassasasi rivojlanish strategiyasini aniqlash va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan strategik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bu qobiliyat rahbarlarga uzoq muddatli maqsadlarni belgilash, mavjud

resurslarni samarali taqsimlash va ta'lim jarayonining uzluksiz rivojlanishini ta'minlash imkonini beradi.

Yetakchilik va jamoani boshqarish ko'nikmalari. Samarali yetakchi bo'lish boshqaruv kadrlarining muhim xususiyatlaridan biridir. Ular jamoani ilhomlantirish, kadrlarning professional rivojlanishiga yordam berish, murakkab qarorlarni qabul qilish va muammolarni samarali hal qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Innovation yondashuv. Ta'lim va boshqaruvda zamonaviy innovatsiyalardan foydalana olish qobiliyati boshqaruv kadrlarining yana bir muhim xususiyatidir. Oliy ta'lim muassasalarida innovation texnologiyalar, elektron ta'lim va yangi boshqaruv modellarini joriy qilish ta'lim jarayonining sifatini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kommunikativ ko'nikmalar. Boshqaruv kadrlari samarali aloqa o'rnatish, universitet jamoasi, talabalar, ta'lim berish xodimlari, davlat organlari va xalqaro hamkorlar bilan muloqotda bo'lishi zarur. Kommunikativ ko'nikmalar rahbarlarga kelishmovchiliklarni hal qilish va tizimdagi barcha ishtirokchilar o'rtasida hamkorlik muhitini shakllantirish imkonini beradi.

Etik va professional me'yorlarga rioya qilish. Professional etika va shaffoflik boshqaruv kadrlari faoliyatida ustuvor ahamiyatga ega. Ular korrupsiyaga qarshi kurashish, universitetning barqarorligi va jamoatchilikka ochiqqligini ta'minlash bo'yicha namuna bo'lishi kerak. Bu xususiyatlar universitetning obro'sini oshirishga yordam beradi.

Boshqaruv kadrlarining asosiy vazifalari:

Ta'lim jarayonini boshqarish. Boshqaruv kadrlarining asosiy vazifalaridan biri ta'lim jarayonini samarali tashkil qilishdir. Ular ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, ularning sifatini nazorat qilish va yangilash, talabalar uchun qulay o'quv muhitini yaratishda faol ishtirok etadilar. Ta'lim jarayonining xalqaro standartlarga mos ravishda tashkil qilinishi boshqaruv kadrlarining mas'uliyati hisoblanadi.

Kadrlar siyosatini yuritish. Boshqaruv kadrlari universitet jamoasini shakllantirish, kadrlarni tanlash va ularning malakasini oshirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Ular xodimlar o'rtasida samarali hamkorlik muhitini yaratish, ularning kasbiy rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratish va motivatsiya berish vazifasini ham bajaradilar.

Moliyaviy va moddiy resurslarni boshqarish. Oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash ham boshqaruv kadrlarining asosiy vazifalaridan biridir. Ular byudjetni shakllantirish, moddiy-texnika bazasini rivojlantirish va resurslarni samarali taqsimlashda mas'uldirlar.

Ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash. Boshqaruv kadrlari universitetning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish va innovation ishlanmalarini rag'batlantirishga mas'uldirlar. Ular ilmiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash, tadqiqotchilarga zarur shart-sharoitlarni yaratish va innovation g'oyalarni amaliyotga joriy qilishda ishtirok etadilar.

Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish. Boshqaruv kadrlarining vazifalaridan yana biri universitetning xalqaro hamkorliklarini kengaytirish va xalqaro ta'lim makonidagi nufuzini oshirishdir. Ular xalqaro shartnomalar tuzish, talabalar va o'qituvchilarning almashinuv dasturlarini tashkil qilish va jahon universitetlari bilan hamkorlikni mustahkamlash ishlarida faol qatnashadi.

Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonini muvaffaqiyatli tashkil qilish va samarali qarorlar qabul qilish uchun zamonaviy boshqaruv nazariyalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Boshqaruv nazariyalari oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim, ilmiy faoliyat va resurslarni to'g'ri boshqarishga ko'mak beradi. Buning uchun eng muhim nazariyalardan biri strategik menejment va inson resurslarini boshqarish (HR boshqaruvi) hisoblanadi.

Strategik menejment - bu tashkilotlarning uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlaydigan boshqaruv tizimi bo'lib, tashkiliy maqsadlarga erishish uchun strategik qarorlar qabul qilish jarayonini anglatadi. Oliy ta'lim muassasalarida strategik menejmentning asosiy vazifasi universitetning uzoq muddatli rivojlanish rejasini shakllantirish va uni amalga oshirishdir. Bu nazariyaning asosiy jihatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

tashqi muhit tahlili;

strategik maqsadlar qo'yish;
resurslarni taqsimlash;
ijro va nazorat.

Inson resurslarini boshqarish nazariyasi (HR boshqaruvi). HR boshqaruvi universitetda kadrlarni boshqarish jarayonini belgilaydigan nazariya bo'lib, inson resurslarini samarali tashkil qilish va ularning malakasini oshirishga qaratilgan. Inson resurslarini boshqarish universitetning barqaror rivojlanishi va ta'lim sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi.

HR boshqaruvi doirasida universitet rahbariyati talablarga mos keladigan kadrlarni tanlash, ularning joy-joyiga qo'yilishini ta'minlaydi. Kadrlarning malakasi, ish tajribasi va shaxsiy sifatlari e'tiborga olingan holda, ularning samarali faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

HR boshqaruvining asosiy vazifalaridan biri kadrlarning kasbiy rivojlanishini ta'minlashdir. Ushbu nazariya bo'yicha universitetda ishlaydigan xodimlarning malakasini oshirish uchun doimiy ta'lim va treninglar tashkil qilinadi. Bu jarayon xodimlarning ish samaradorligini oshiradi va ularning yangi bilimlar egallashini ta'minlaydi.

HR boshqaruvi xodimlarning ishga bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Kadrlarning ishlashga bo'lgan qiziqishini oshirish uchun rag'batlantirish tizimi yaratiladi. Bu tizim xodimlarning mehnatini adolatli baholash, mukofotlar va imtiyozlar berish orqali ishlashga bo'lgan havasni oshiradi.

Strategik menejment va HR boshqaruvi nazariyalari oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishi va ta'lim sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Strategik menejment universitetning uzoq muddatli maqsadlarini belgilash va resurslarni samarali taqsimlashda asosiy rol o'ynasa, HR boshqaruvi inson resurslarini rivojlantirish, ularni samarali joylashtirish va motivatsiya qilishda katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyalarning samarali joriy etilishi universitetning raqobatbardoshligini oshirishga va ta'lim jarayonining xalqaro darajada rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash tizimi davlat siyosati doirasida yo'naltiriladi va ularning maqsadi ta'lim sifatini oshirish, xalqaro standartlarga mos kadrlar tayyorlash va jamiyatga munosib kadrlarni yetkazib berish hisoblanadi. Boshqaruv kadrlarini tanlash jarayoni qonunchilikka muvofiq tashkil qilinadi va u bir nechta bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Boshqaruv kadrlari tanlovida asosiy ahamiyat kadrlarning professional bilim va ko'nikmalari, rahbarlik qobiliyati, davlat ta'lim siyosatiga mosligi va universitetning strategik vazifalariga muvofiqligiga qaratiladi. Kadrlarni tanlash jarayoni o'qituvchilar va ilmiy xodimlarni tanlashdagi kabi o'ta mas'uliyatli va shaffof bo'lishi talab qilinadi. Tanlash jarayonining asosiy bosqichlari:

bo'sh lavozimlar e'loni;
talabgorlarning hujjatlarini ko'rib chiqish;
suhbat va test sinovlari;
boshqaruv kadrlarini tayinlash.

O'zbekistonda boshqaruv kadrlarini tanlash jarayoni qonunchilik va normativ-huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi. Ushbu jarayonni aniqlashtiruvchi asosiy hujjatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. Ushbu qonun oliy ta'lim sohasidagi davlat siyosatini belgilaydi va ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, kadrlar tayyorlash va boshqaruvni samarali tashkil qilishning huquqiy asoslarini yaratadi. Qonun oliy ta'lim muassasalaridagi boshqaruv lavozimlariga qo'yiladigan talablarni, shuningdek, kadrlar tanlovining umumiy qoidalarini belgilaydi.

Prezident farmonlari oliy ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlash va ularni boshqarish bo'yicha strategiyani belgilaydi. 2019 yilda qabul qilingan "Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmon ta'lim muassasalarida rahbarlik kadrlarini tanlash jarayonini modernizatsiya qilish va ularning samaradorligini oshirish

choralarini belgiladi. Farmon oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini shaffof tanlash jarayonini yo'lga qo'yishga qaratilgan.

Vazirlar Mahkamasining qarorlari oliy ta'lim muassasalaridagi boshqaruv jarayonini aniqlashtiruvchi me'yoriy hujjatlar hisoblanadi. 2021-yilda qabul qilingan "Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash va tayinlash to'g'risida"gi qarorda kadrlarning kasbiy talablari, ilmiy salohiyati va malakalarini hisobga olgan holda, tanlov jarayonining qoidalari va mezonlari belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining mehnat kodeksi. Boshqaruv kadrlari tanlovi jarayoni va ularning lavozimga tayinlanishi mehnat kodeksi asosida amalga oshiriladi. Kodeksga muvofiq, barcha kadrlar bilan mehnat shartnomasi tuzilishi va ularning mehnat sharoitlari qonun doirasida nazorat qilinadi. Boshqaruv kadrlarining huquq va majburiyatlari, shuningdek, ish sharoitlari ushbu hujjatda qayd etilgan.

Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash bo'yicha buyruqlar vazirlik tomonidan berilgan bo'lib, universitetlar va institutlar doirasida kadrlar tanlovi qanday tashkil etilishi va qay tartibda o'tkazilishi batafsil yoritilgan. Bu buyruqlar oliy ta'lim muassasalari uchun standart talablarni belgilaydi va tanlov jarayonining shaffofligini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash va rivojlantirishda jahon tajribasini o'rganish va zamonaviy innovatsiyalarni joriy qilishning ahamiyati juda katta. Har bir rivojlangan mamlakatning ta'lim sohasidagi tajribasi ularning ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimini qanday samarali tashkil qilgani bilan chuqur bog'liq. Bugungi kunda globalizatsiya sharoitida oliy ta'lim muassasalari boshqaruvida xalqaro standartlarni joriy qilish va zamonaviy innovatsiyalarni qo'llash raqobatbardoshlikni oshirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

Dunyodagi rivojlangan ta'lim tizimlari boshqaruv kadrlari tanlovida va rivojlantirishda ko'p yillik samarali tajribalarga ega. O'zbekistonning ta'lim tizimi jahon standartlariga moslashish va global miqyosda raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun bu tajribalardan foydalanishi lozim.

AQSH va Yevropa tajribasi. AQSH va Yevropa davlatlarida oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimlari hamkorlikka asoslangan va innovasion yondashuvlarga ega. Masalan, AQSH universitetlari rahbarlarini tanlash jarayonida rahbarlarning ham ilmiy, ham strategik fikrlash qobiliyatlari yuqori baholanadi. Yevropa universitetlari esa boshqaruv kadrlarini xalqaro hamkorliklar, innovatsiyalarni amalga oshirish va universitetning strategik rivojlanishiga qo'shadigan hissasiga asoslangan holda tanlaydi.

Har ikki mintaqaning tajribasi shundan iboratki, universitetlar davlat qonunchiligiga mos ravishda avtonom rahbarlik tizimiga ega bo'lib, bu tizimda boshqaruv kadrlari ta'lim jarayonini strategik rivojlantirishga yo'naltiriladi. O'zbekistonda ham bu tajriba universitetlarning strategik rivojlanishiga yordam beradi.

Singapur va Yaponiya tajribasi. Singapur va Yaponiya ta'lim tizimi jahonning eng samarali tizimlaridan biri bo'lib, ularda innovatsiyalarga alohida e'tibor qaratiladi. Singapurda universitet rahbarlari kadrlar tanlovida jahon darajasidagi malakalarga ega bo'lgan, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish qobiliyatiga ega shaxslar tanlanadi. Yaponiya esa universitet rahbarlariga ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy qilish va innovasion ilmiy tadqiqotlar uchun shart-sharoitlar yaratishda katta vakolatlar beradi.

Ushbu tajribalar O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalari uchun juda foydali bo'lishi mumkin, chunki ular kadrlarning zamonaviy bilimlarga ega bo'lishi va innovatsiyalarni amalga oshirish qobiliyatini kuchaytirishga yordam beradi.

Zamonaviy ta'lim tizimida innovatsiyalarni joriy qilish ta'lim jarayoni va boshqaruv samaradorligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Innovatsiyalar universitetlarning xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirishga va talabalarni yangi bilimlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda dunyo universitetlarida raqamli texnologiyalar keng qo'llanilayotgani bois, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari ham ushbu tajribani qo'llashi lozim. Masalan, universitetlarning boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish, onlayn o'quv dasturlarini yaratish,

axborot tizimlaridan foydalanib boshqaruv qarorlarini tezkorlik bilan qabul qilish innovatsiyalarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ushbu texnologiyalar yordamida oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonini osonlashtirish va samaradorligini oshirish mumkin. Shuningdek, onlayn platformalar orqali ta'lim jarayonining sifatini nazorat qilish, talabalar va professor-o'qituvchilar o'rtasida muloqotni osonlashtirish mumkin.

Innovasion ta'lim modellari, masalan, STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) ta'limi yoki amaliy bilimlarga asoslangan yondashuvlar ta'limning samaradorligini oshirishga qaratilgan. O'zbekistonda bu kabi innovasion modellarni joriy qilish talabalarning amaliyotda qo'llash mumkin bo'lgan bilimlarga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Masalan, Finlyandiyaning ta'lim modellari talabalarga mustaqil fikrlash va yangicha yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi. O'zbekiston universitetlari ham ushbu modellarni joriy etish orqali talabalarni zamonaviy bilimlar bilan ta'minlashga yo'naltirilgan strategik qarorlar qabul qilishi mumkin.

Jahon tajribasini o'rganishning yana bir muhim jihati xalqaro aloqalarni rivojlantirish va boshqaruv kadrlarini xalqaro miqyosdagi dasturlarda ishtirok etishga jalb qilishdir. Innovatsiyalarni joriy qilishda hamkorlik qiladigan davlatlar va universitetlardan o'rganish muhim o'rin tutadi. Jahonning turli universitetlari bilan almashinuv dasturlarini yo'lga qo'yish va ilmiy hamkorliklarni rivojlantirish orqali O'zbekiston universitetlari rahbarlari va kadrlari o'z bilimlarini yangilash imkoniga ega bo'ladi.

O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash tizimini yanada samarali va shaffof qilish maqsadida qator islohotlarni amalga oshirish zarur. Hozirgi kundagi talabalar va global tendensiyalarni hisobga olgan holda, oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlashni takomillashtirish jarayoni quyidagi jihatlarga e'tibor qaratishni talab qiladi:

1. Kadrlarni tanlash jarayonini shaffoflashtirish. Boshqaruv lavozimlariga tanlov jarayoni shaffoflik prinsiplariga asoslanishi lozim. Har bir talabgorning hujjatlari jamoatchilik uchun ochiq bo'lishi va adolatli baholash mexanizmlari joriy qilinishi kerak. Talabgorlar bilan suhbatlar va test sinovlarining natijalari ma'lumotlar bazasiga kiritilib, hamma uchun ochiq bo'lishi kerak. Bu orqali tanlov jarayoniga ishonchni oshirish va nomzodlarning haqqoniy tanlanishini ta'minlash mumkin.

2. Talabgorlar uchun zamonaviy malaka talablarini joriy qilish. Boshqaruv kadrlarini tanlash jarayonida xalqaro standartlarga mos keladigan zamonaviy malaka va kompetensiya talablari ishlab chiqilishi kerak. Buning uchun innovasion bilimlarga ega, zamonaviy axborot texnologiyalarini tushunadigan va strategik fikrlash qobiliyatiga ega kadrlar talab qilinadi. Ayniqsa, innovatsiyalarni boshqarish va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalar asosiy mezonlardan biriga aylanishi zarur.

3. Kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish dasturlarini kuchaytirish. Boshqaruv kadrlari tanlovida nomzodlarning malaka oshirish kurslaridagi ishtiroki va o'quv dasturlarini tamomlaganliklari asosiy mezon sifatida baholanishi kerak. Bu jarayonda mahalliy va xalqaro malaka oshirish dasturlari alohida ahamiyatga ega. Xalqaro universitetlar bilan hamkorlikda boshqaruv kadrlarini tayyorlash va o'qitishga yo'naltirilgan maxsus dasturlar yaratish tavsiya etiladi. Bu, o'z navbatida, kadrlarning dunyo tajribasini o'rganishi va mahalliy tizimga innovatsiyalar joriy etilishiga yordam beradi.

4. Xalqaro standartlarga asoslangan baholash tizimini joriy qilish. Boshqaruv kadrlarining ish faoliyatini baholashda xalqaro standartlarga asoslangan baholash tizimini joriy qilish kerak. Bu tizim rahbarlarning ish samaradorligini, innovatsiyalar joriy qilish qobiliyatini va ularning universitet rivojlanishiga qo'shayotgan hissasini muntazam baholash imkonini beradi. Bunday baholash tizimi boshqaruv kadrlarini doimiy rivojlanishga rag'batlantiradi va ularning strategik maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishini ta'minlaydi.

5. Xalqaro hamkorlik va almashinuv dasturlarini kengaytirish. Xalqaro universitetlar bilan boshqaruv kadrlarining almashinuv dasturlarini yo'lga qo'yish va ularning xalqaro konferensiyalarda qatnashish imkoniyatlarini yaratish lozim. Boshqaruv kadrlari dunyoning

rivojlangan universitetlarida tajriba almashish orqali o'z bilim va ko'nikmalarini kengaytirishlari kerak. Xalqaro hamkorlikning kengayishi oliy ta'lim muassasalariga jahon standartlariga mos boshqaruv tizimini joriy qilish imkonini beradi.

6. Innovatsiyalarni joriy qilish va raqamli texnologiyalarni qo'llash. Oliy ta'lim muassasalari boshqaruvida raqamli texnologiyalar va axborot tizimlaridan keng foydalanish yo'lga qo'yilishi kerak. Bu raqamli platforma orqali boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va to'g'ri qaror qabul qilish jarayonini osonlashtiradi. Universitet boshqaruv tizimini yangilash uchun innovasion ta'lim modellari va onlayn ta'lim tizimini joriy qilish orqali samaradorlikni oshirish mumkin.

7. Boshqaruv kadrlari etikasi va mas'uliyatini kuchaytirish. Boshqaruv kadrlarining professional va shaxsiy etikasiga alohida e'tibor qaratish kerak. Kadrlar korrupsiyaga qarshi kurashda yetakchi bo'lishlari, shaffoflikni ta'minlashlari va jamoatchilikka ochiq bo'lishlari lozim. Boshqaruv lavozimlaridagi rahbarlarning mas'uliyati kuchaytirilishi va ularning ish samaradorligi doimiy nazorat qilib borilishi muhim hisoblanadi.

8. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish. Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlari tanlovi jarayonida xususiy sektor bilan hamkorlik qilish orqali bozor ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash mumkin. Boshqaruv kadrlari ta'lim jarayonini xususiy sektor ehtiyojlariga moslashtirish va kadrlar tayyorlashni bozor talablariga muvofiq yo'lga qo'yishlari zarur. Bu hamkorlik universitetning ishlab chiqarish va ilmiy tadqiqot faoliyatini ham rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tanlash jarayonini takomillashtirish mamlakatning ta'lim tizimini rivojlantirish va xalqaro standartlarga moslashishda hal qiluvchi omil bo'ladi. Talabgorlarning zamonaviy bilimlar va innovatsiyalarga egaligini ta'minlash, jahon tajribasini o'rganish va raqamli texnologiyalarni joriy qilish orqali O'zbekiston oliy ta'lim tizimini rivojlantirish mumkin. Bu jarayonda shaffoflik, etika va davlat-hususiy hamkorlikning kuchaytirilishi asosiy omil bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Altbach, P. G., & Salmi, J. (2011). "The Road to Academic Excellence: The Making of World-Class Research Universities". Washington, D.C.: The World Bank.
2. Armstrong, M. (2006). "A Handbook of Human Resource Management Practice". London: Kogan Page.
3. Goh, C.T. (1997). "Shaping Our Future: Thinking Schools, Learning Nation". Singapore: Ministry of Education.
4. MEXT (Ministry of Education, Culture, Sports, Science, and Technology). "Educational Reform in Japan". URL: <https://www.mext.go.jp>
5. Mintzberg, H., Ahlstrand, B., & Lampel, J. (1998). "Strategy Safari: A Guided Tour Through The Wilds of Strategic Management". New York: Free Press.
6. Sahlberg, P. (2011). "Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?". New York: Teachers College Press.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yildagi "Boshqaruv kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishga doir normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori URL: <https://lex.uz/docs/3358139>
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yildagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni URL: <https://lex.uz/docs/4545884>
9. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni (2020 yil) URL: <https://lex.uz/docs/5013007>
10. O'zbekiston Respublikasining mehnat kodeksi URL: <https://lex.uz/docs/6257288>

“CHARXPALAK” METODI ORQALI “USTINA” RADIFLI G‘AZAL VAZNINI O‘RGANISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ogahiyning “Ustina” radifli g‘azalini “Charxpalak” metodi orqali o‘quvchilarga o‘rgatish xususida mulohazalar bayon qilingan. G‘azalning vazniga aloqador muhim jihatlar samarali ta’limiy usul orqali o‘rganilishi tahlillar vositasida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: g‘azal, shakl, mazmun, misra, metod, fonetik hodisa, hamkorlik, faollik, tanqidiy fikrlash, tahlil.

Аннотация: В данной статье представлены комментарии по обучению студентов радифильской газели «Устина» Огахи по методу «Чархпалак». Важные аспекты, связанные с арузом газели, изучаются с помощью эффективного образовательного метода.

Ключевые слова: газель, форма, содержание, стих, метод, фонетический феномен, сотрудничество, деятельность, критическое мышление, анализ.

Abstract: In this article, comments on teaching Ogahi's radifil ghazal "Ustina" to students using the "Charkhpalak" method are presented. The important aspects related to the aruz of the ghazal are studied through an effective educational method.

Key words: ghazal, form, content, verse, method, phonetic phenomenon, cooperation, activity, critical thinking, analysis

Kirish. “Ifodali o‘qilmagan she’riy asar, xususan, nodir she’riyatimiz javohirlari o‘quvchi ko‘zi oldida o‘z latofatini yo‘qotishi, uning qalbida, ongida bunday asarga qiziqish ham, muhabbat ham uyg‘otmasligi aniq. Binobarin, aruzdagi she’riy asarlarni badiiy o‘qishga o‘rgatib borish o‘qituvchining muhim va mas’uliyatli vazifalaridan biridir”[2, 3].

Muhammad Rizo Ogahiy qalamiga mansub “Ustina” radifli g‘azal 9-sinf o‘quvchilariga Adabiyot darsida o‘rganish uchun tavsiya etilgan.

Adabiyotlar tahlili. Aytish joizki, Ogahiy ijodi ilmiy-nazariy jihatdan bir qator olimlar tomonidan o‘rganilgan. A.O‘razboyevning “Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi”, G.Axmedovaning “Ogahiyning adabiy-tanqidiy qarashlari”, I.Ismailovning “Ogahiyning forsiy merosi”, T.Matyobovanning “Ogahiy she’riyatida an’anaviy obrazlar talqini”, M.Salayevaning “Muhammad Rizo Ogahiyning ma’rifiy-pedagogik qarashlari”, A.Pirimqulovning “Ogahiy masnaviyolari” singari tadqiqotlari buning yaqqol isbotidir. Ulardan farqli ravishda ushbu maqolada umumta’lim maktablarining yuqori sinflarida Ogahiyning “Ustina” radifli g‘azalini “Charxpalak” metodi orqali o‘rgatishning muhim jihatlari ifodalangan.

Amaliy yondashuv. Mazkur g‘azal Sharq she’riyatining asosiy mezonlaridan biri aruz vaznida yozilgan. Buni matla’ning vazn tahlilidanoq bilib olish mumkin:

Mush-kin	qo-shi-	ning hay’-a-ti	ul chash-mi jal-	lod us-ti-na,
Qat-lim	u-chun	“nas” kel-tu-rur	“nun” el-ti-bon	“sod” us-ti-na[7, 104].
-	-	V	-	-
-	-	V	-	-
-	-	V	-	-

Chizmadan ayonki, bu ko‘rinish g‘azalning **rajaz** bahrida ekanidan dalolat beradi. Chunki u **mustaf’ilun** ohangida o‘qiladi. Shuningdek, har ikki misrada ustunlarning umumiy miqdori sakkizta bo‘lgani uchun **musamman** deyiladi. Bundan tashqari cho‘ziq-qisqa hijolar ma’lum kema-ketlik va izchil tartibda aynan takrorlanyapti, zihofga uchramagan. Aruzshunoslikda bu **solim** deb yuritiladi. Demak, bayt **rajazi musammani solimda** bitilgan. Qolgan baytlar taqte’si ham aynan shu tartibda shakllantirilgan:

Qil-g’il	ta -mo-	sho qo - ma - ti	ze - bo - si bir -	la o-ra-zin,
Gar ko’r-ma-sang	gul bo’l-g’o-nin	pay-van-d(i) sham-	shod us-ti-na.	
-	-	V	-	-
-	-	V	-	-
-	-	V	-	-

No-zu	a-do	-u g’am-za-si	qas-dim qi-lur	-lar dam-ba-dam,

Vah, mun-cha o | -fat-mu bo'-lur | bir o-da-mi- | zod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Man xas-ta-g'a | jon as-ra-moq | em-di e-rur | dush-vo-r(i)-kim,
 Qo-til ko'-zi | be-dod e-tar | har lah-za be- | dod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Ul gul yu - zi | shav-qi bi-la | shay-do ko'-ngul | sho-mu sa-har,
 Bul-bul-de- k ay- | lar yuz na-vo | ming na-v'(i) far- | yod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Bo-shim-g'a yoq- | qan g'am to-shin | ming-din bi-ri- | cha bo'l-ma-g'ay,
 Gar-dun a - gar | ming Be-su-tun | yog'-dur-sa Far- | hod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Ey shah, ka-ram | ay-lar cho-g'i | teng tut ya-mo- | nu yax-shi-ni
 Kim, meh-r(i) nu- | ri teng tu-shar | vay - ro-nu o- | bod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Xo-ki ta-ning | bar-bo-d o'-lur | o-xir ja-hon- | da ne-cha yil
 Say-r et Su-lay- | mon-dek a-gar | tax-ting qu-rub | bod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Ne jur'- a - t i- | la O - ga - hiy | och-g'ay o-g'iz | so'z der-ga-kim,
 Yuz xay-li g'am | qil-mish hu-jum | ul zo - ru no- | shod us-ti-na.
 - - V - | - - V - | - - V - | - - V -

Ta'kidlash o'rinliki, ushbu g'azalning vazniga doir bilimlarni o'rgatishda "Charxpalak" metodi samarali hisoblanib, u o'quv jarayonida o'quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi interfaol o'qitish usullaridan biridir. Bunda o'quvchilar guruhlariga bo'linadilar, berilgan topshiriq yuzasidan hamjihatlikda ish olib boradilar, o'zaro fikr almashadilar.

Ma'lumki, "Ustina" radifli g'azal 9 baytdan iborat. Uning vaznini tahlil qilishda "Charxpalak" metodi imkoniyatlaridan foydalanilganda, ta'lim oluvchilar juftlikda ishlashsa, 18 nafar o'quvchi, agar guruh a'zolari uch nafardan iborat bo'lsa, 27 nafar o'quvchi, to'rt nafardan bo'lsa, 36 nafar o'quvchi ishtirok etadi. Muxtasar aytganda, sinfdagi barcha o'quvchilarni qamrab olish mumkin.

Navbatdagi jarayon o'qituvchi tomonidan 9 guruhga 9 ta tarqatma taqsimlanadi.

1 Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina, Qatlim uchun "nas" kelturur "nun" eltibon "sod" ustina.	2 Qilg'il tamosho qomati zebosi birla orazin, Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod ustina.
3 Noz-u ado-u g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam, Vah, muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina.	4 Man xastag'a jon asramoq emdi erur dushvorkim, Qotil ko'zi bedod etar har lahza bedod ustina.
5 Ul gul yuzi shavqi bila shaydo ko'ngul shom-u sahar, Bulbuldek aylar yuz navo ming nav' faryod ustina.	6 Boshimg'a yoqqan g'am toshin mingdin biricha bo'lmag'ay, Gardun agar ming Besutun yog'dursa Farhod ustina.

7 Ey shah, karam aylar chog'i teng tut yamon-u yaxshini Kim, mehr nuri teng tushar vayron-u obod ustina.	8 Xoki taning barbod o'lur oxir jahonda necha yil Sayr et Sulaymondek agar taxting qurub bod ustina.
9 Ne jur'at ila Ogahiy ochg'ay og'iz so'z dergakim, Yuz xayli g'am qilmish hujum ul zor-u noshod ustina.	

Natijalar. “Charxpalak” metodining asosiy prinsiplaridan biri — o'quvchilarning bir-

biriga yordam berishidir. O'quvchilar bir-biriga savollar berishadi, javoblar bilan almashinadilar yoki o'z fikrlarini qo'shishadi, bu orqali o'qish jarayoni yanada samarali va interfaol bo'ladi. Jumladan, Ogahiyning “Ustina” radifli g'azali vaznini, shuning barobarida, undagi shakl va mazmun muvofiqligini o'rgatishda bu usul muhim ahamiyatga ega. Bunda har qaysi guruh tarqatmadagi bayt vazni, fonetik hodisalar, taqte' hamda chizmaga doir bittadan ma'lumot yozadi. So'ngra she'riy parcha yozilgan tarqarmalar almashtiriladi, keyingi guruhga yangi ma'lumot yozish uchun taqdim qilinadi. Shu taxlit barcha baytlar xilma-xil ma'lumotlar asosida boyitiladi. Jarayon xuddi Charxpalakka o'xshab “harakatlantiriladi”. Ish yakunlangach, guruhning bir vakili o'zlariga topshirilgan bayt tahlili yuzasidan taqdimot qiladi. Uning umumiy natijasi esa quyidagi ko'rinishni hosil qiladi:

Xulosa. E'tirof etish joizki, “Charxpalak” metodining mazkur mavzuning mazmun-mohiyatini o'quvchilarga o'rgatishda qator afzalliklari mavjud.

Birinchidan, faollikni oshiradi: o'quvchilar faqat tinglovchi bo'lishmaydi, balki o'zgalar bilan muloqot qilib, o'z fikrlarini ifodalashadi.

Ikkinchidan, hamkorlikni rivojlantiradi: o'quvchilar bir-biridan o'rganishadi va birgalikda ishlashga undaydigan bir metod hisoblanadi.

Uchinchidan, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi: o'quvchilar boshqalarning fikrlarini tahlil qilish va o'z nuqtayi nazarlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

To'rtinchidan, yangi g'oyalar va ko'rinishlarni taqdim etadi: o'quvchilar bir-birining fikrlarini tinglab, yangi yondashuvlar haqida o'ylashadi.

Tavsiyalar. Umuman olganda, aruz vaznini nazariy jihatdan bilish mumtoz she'riy asarlarni erkin tahlil qilish, shoirlar ijodiy meroslarini o'rganish, mutolaa qilish imkonini beradi. Buni Muhammad Rizo Ogahiy g'azallari, xususan, "Ustina" radifli g'azali misolida ham aytish mumkin. Bundan tashqari o'quvchilarga she'riy asarlarni shakl va mazmun birligida o'rgatish o'qituvchidan ilmiy-nazariy bilim bilan bir qatorda pedagogik usullarni o'z o'rnida qo'llash mahoratini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бобур. Мухтасар. Тошкент.: "Фан", 1971. 413 б.
2. Ҳоҷиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. Тошкент, "Ўқитувчи", 1995. Б - 192
3. Навоий А. Мезон ул-авзон // Навоий А. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Тошкент.: Фафур Фулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. Б-133-182
4. Олимов М. Рисолаи аруз. Тошкент.: "Ўзувчи", 2002. Б-104
5. Rahmonova Sh. Umumta'lim maktablarida aruz tizimini o'qitish muammolari. Uslubiy qo'llanma. Toshkent, "Mahalla va Oila" nashriyoti, 2021. B-136
6. Фитрат А. Аруз ҳақида. Тошкент, "Ўқитувчи" 1997. Б - 80
7. Yo'ldoshev Qozoqboy. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan 4-nashri. /Qozoqboy Yo'ldoshev, Valijon Qodirov, Jalolbek Yo'ldoshebekov; [Mas'ul muharrir: V.Rahmonov]. — T.: "O'zbekiston" NMIU, 2019. — 368 b.

Hukmayev Kamoliddin Husniddinovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
"Jismoniy madaniyat" kafedrası o'qituvchisi

TA'LIM TIZIMIDA JISMONIY TARBIYA UNING MUAMMOLARI VA ULARNI YECHISH YO'LLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimida jismoniy tarbiya fanining o'rni, yosh avlodning sog'lom, ruhan tetik, kreativ fikrlay oladigan shaxs bo'lib voyaga etishlarida jismoniy tarbiyaning ahamiyati yoritib o'tilgan. Shuningdek, jismoniy tarbiya fanining hozirgi kundagi muammolari va ularni yechish yo'llari ilmi jihatdan tahlil etilib, berilgan taklif va tavsiyalar jismoniy tarbiya fanining rivojlanishida va el koriga yaraydigan mard o'g'lonlarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: bilim, ko'nikma, ta'lim tizimi, jismoniy tarbiya, jismoniy rivojlanish, mustaqil ta'lim, gigienik norma.

Аннотация: В данной статье освещена роль физического воспитания в системе образования Республики Узбекистан, значение физического воспитания в развитии молодого поколения как здоровой, психически свежей, творчески мыслящей личности. Также научно анализируются современные проблемы науки физического воспитания и пути их решения, а данные предложения и рекомендации имеют важное значение в развитии науки физического воспитания и воспитании смелых кадров, трудоспособных.

Ключевые слова: знания, умения, система образования, физическое воспитание, физическое развитие, самостоятельное обучение, гигиенические нормы.

Abstract: In this article, the role of physical education in the education system of the Republic of Uzbekistan, the importance of physical education in the development of the young generation as a healthy, mentally fresh, creative thinking person is highlighted. Also, the current problems of physical education science and ways to solve them are scientifically analyzed, and the given suggestions and recommendations are important in the development of physical education science and in raising brave boys who are fit for work.

Key words: knowledge, skills, educational system, physical education, physical development, independent education, hygienic norm.

Kirish: Bugungi kunda inson salomatligi jamiyat taraqqiyotida muhim mezonlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shuning uchun ham ta'lim tizimida jismoniy tarbiya darslari yosh avlodning barkamolligini ta'minlash, ular orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Biroq amaliyotda jismoniy tarbiya bo'yicha darslarning sifatini oshirish, zamonaviy sport infratuzilmasini rivojlantirish, malakali o'qituvchi-kadrlar bilan ta'minlash kabi bir qator muammolar mavjud.

Bunday muammolar, avvalo, dars jarayonlarining yetarli darajada takomillashmaganligi, fanlararo integratsiyaning sustligi, jismoniy tarbiya darslariga o'qituvchilarning xohish va qobiliyatlariga ko'ra yondashishi bilan bog'liq. Shuningdek, dars jarayonlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning cheklanganligi, amaliy mashg'ulotlar uchun mos jihoz va maydonlarning etishmasligi, ota-onalar va mahallalar bilan samarali hamkorlikning yo'lga qo'yilmaganligi ham jismoniy tarbiya sifati va natijadorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois zamonaviy talablarga javob beradigan, yosh avlodning jismoniy sog'lomlik ko'rsatkichlarini yaxshilashga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvni shakllantirish, mazkur sohada xalqaro tajriba va innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanish, jismoniy tarbiya tizimini yanada rivojlantirishda dolzarb vazifa sifatida qaralishi lozim. Ushbu tadqiqotda ta'lim tizimida jismoniy tarbiyaning amaldagi holati, uni to'siqlayotgan muammolar va ularni samarali yechish yo'llari atroflicha ko'rib chiqiladi. Bu esa kelgusida eng avvalo, sog'lom, faol, jismoniy tayyorgarligi yuqori bo'lgan avlodni voyaga yetkazishda mustahkam zamin yaratadi.

Jismoniy tarbiya O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimida, barcha ta'lim muassasalarida hamma mutaxassisliklar bo'yicha majburiy fan sifatida hozirgi kunda kompleks dastur asosida olib borilmoqda. Uni amalga oshirishning asosiy maqsadi o'quvchilarni har tomonlama jismoniy tarbiyalash, ularning salomatligini mustahkamlash, jismoniy rivojlanish darajasini, jismoniy tayyorgarligini va ishlash qobiliyatini oshirishga qaratilgan o'quv mashg'ulotlaridir. Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasalarida o'quvchilarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida jiddiy kamchiliklar mavjud bo'lib, ular orasida quyidagilar ajralib turadi:

- har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining tizimli o'sishining yo'qligi;

- ta'lim muassasalari o'quvchilarining mustaqil ta'lim bilim va ko'nikmalarini yetarli darajada o'zlashtirmaganligi;

- o'quvchilarda muntazam jismoniy mashqlarga barqaror, ongli ehtiyojning yo'qligi.

Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, barcha ta'lim muassasalarida o'quvchilarning 15 foizi doimiy ravishda maqsadli jismoniy mashqlarni kundalik faoliyatiga kiritadilar. Ularning jismoniy faolligi kuniga o'rtacha 15 daqiqani tashkil qiladi (mashqlar, yugurish, raqslar, bog'dagi jismoniy mehnat va boshqalar), garchi gigienik norma bir soatdan ortiq bo'lsada. O'quvchilarning 90% dan ortig'i etarli darajada jismoniy faollikka ega emas, ta'lim muassasalarida o'quvchilarning 60% geodinamikaga ega;

Deyarli har beshinchi talaba chuqur gipokineziya holatida. Natijada, ma'lumotlarga ko'ra, ko'plab o'quvchilarning qariyb 85 foizi vosita ko'nikmalarini rivojlantirish darajasi ularda etarli emas. Nazariy tayyorgarlik jarayonida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini ommaviy qamrab olish bilan o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligining haqiqiy darajasi o'rtasida aniq tafovut mavjud. Bu kamchilikni bartaraf etish barcha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyani rivojlantirishning muhim shartlaridan biriga aylandi.

Barcha ta'lim muassasalarida "Jismoniy tarbiya" fani bo'yicha dasturlarni uyg'unlashtirish tuzilmasida qayta tashkil etish nuqtai nazaridan jismoniy tarbiya samaradorligini oshirishning eng muhim mezonini uning o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini takomillashtirish jarayoniga bosqichma-bosqich rivojlanishi hisoblanadi.

Biroq, barcha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya amaliyotida talabalarning ko'pchiligi mustaqil ta'limga qiziqmasligi yaqqol ko'rinib turibdi. Ushbu hodisaning sabablari juda ko'p. Tadqiqotchilar ushbu sabablardan birini o'quvchining erta bolalik davriga xos bo'lgan harakatga biogen ehtiyojlarining etishmasligi va maktabgacha va maktab muassasalarida jismoniy tarbiyaning yomonligi tufayli ijtimoiy ehtiyojlarning shakllanmasligi deb atashadi.

Jismoniy faollikning etarli bo'lmagan boshqa sabablari qatorida, eng ko'p ko'rsatilgan vaqt etishmasligi, sharoit yo'qligi yoki bo'sh vaqtlarda harakatsiz mashg'ulotlarga bo'lgan katta ishtiyoq.

Bugungi kunda kam jismoniy faoliyatning sabablarini bartaraf etish deyarli mumkin emas. Binobarin, ta'lim muassasalarida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish asosan akademik soatlarga to'g'ri keladi. Bu holatda darslarning mazmuni va ularni amalga oshirish sifati muhim ahamiyatga ega.

Ko'pgina tadqiqotchilar o'quvchilar, ayniqsa, qizlarning jismoniy tayyorgarligi pastligini ta'kidlaydilar. Tabiiyki, barcha ta'lim muassasalarida o'quvchilar uchun jismoniy tarbiyaning barcha muammolarini yanada chuqurroq va ayni paytda optimal tarzda hal etish imkonini beradigan dars shakllarini yaratish va amalga oshirish zaruriyati mavjud:

- yoshlarni jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirishga ularni qiziqtirish yordam beradi;

- ishtirokchilar tanasining funktsional imkoniyatlariga, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali ta'sir ko'rsatadi. Ushbu muammoni hal qilish maqsadga erishishga yordam beradigan yangi usullarni izlashni talab qiladi.

Talabalarni jismoniy tarbiya o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga faol jalb qilishni muvaffaqiyatli amalga oshirishning mumkin bo'lgan variantlaridan biri sifatida o'quv jarayonini tashkil etish shakli olinishi mumkin, unda o'quv rejasiga muvofiq amaliy mashg'ulotlar faol

mashg'ulotlar bilan to'ldirilishi mumkin. o'z-o'zini tarbiyalash va jismoniy o'zini-o'zi takomillashtirish uchun ijodiy faoliyat.

Shu maqsadda o'qituvchi rahbarligida har bir talaba jismoniy mashqlar to'plamini tanlash va bajarish metodologiyasi, yukning dozasi va baholash mezonlari bo'yicha tavsiyalarni o'z ichiga olgan jismoniy o'zini o'zi rivojlantirishning individual dasturini ishlab chiqishi mumkin. Talabani funktsional va somatik holatini hisobga olgan holda ularni amalga oshirish samaradorligini belgilaydi.

Bu masalani hal qilish har bir insonning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy madaniyat vositalarining keng arsenalidan foydalanishni nazarda tutuvchi yangi jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish texnologiyalarini izlashni talab qiladi. Talabani sub'ektiv istaklari va maqsadlari bilan barcha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyaning ob'ektiv belgilangan maqsadlari yaqinlashishi jismoniy mashqlar mashg'ulotlariga qiziqishni uyg'otadigan etakchi omillardan biridir.

Abu Ali ibn Sino (Avicenna): Ibn Sino o'zining tibbiy risolalarida jismoniy mashqlar va ularning salomatlikka ijobiy ta'siri xususida alohida to'xtalib, harakat va ovqatlanish balansini saqlash orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirishni tavsiya qiladi. Uning nazarida, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar qanday bo'lishidan qat'iy nazar, jismoniy faollik kasalliklarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Abu Nasr al-Farobiy (Al-Farobiy): Ijtimoiy-axloqiy tarbiya bilan bir qatorda jismoniy tarbiyaning ham shaxs kamoloti uchun zarurligini ta'kidlaydi. Uningcha, intellektual va jismoniy rivojlanish uyg'unligi jamiyatda barkamol avlodni tarbiyalashning asosi hisoblanadi.

Platon va Aristotel: Jismoniy tarbiya shaxsni intellektual rivojlanishga tayyorlashning zarur bosqichi sifatida ko'rib chiqilgan. Platon "Davlat" asarida jismoniy va ma'naviy tarbiyani uyg'un olib borish jamiyat farovonligi uchun zarur ekanini ta'kidlaydi. Aristotel esa jismoniy tarbiya bilan intellektual tarbiya uyg'unlashtirilgandagina mukammal shaxs shakllanishini ilgari surgan.

Galen: tibbiy nuqtayi nazardan jismoniy faollikning tana va ruhiyatga ijobiy ta'sirini chuqur o'rganib, bu mashqlar turmush darajasini yaxshilashini qayd etgan.

Yuqorida qayd etilgan xususiyatlar ko'plab tadqiqotchilarni barcha ta'lim muassasalarida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish uchun jismoniy tarbiya o'quv jarayonini takomillashtirish nuqtai nazaridan keyingi izlanishlar olib borishga undaydi. Jismoniy tayyorgarlikni optimallashtirish o'quvchilarning jismoniy tarbiyasini takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biridir.

O'quv mashg'ulotlarini tashkil etish va metodikasini takomillashtirish, shuningdek, o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligini nazorat qilish usullarini takomillashtirish asosida ta'lim muassasalarida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi sifati va samaradorligini oshirish muammosi asosiy masala hisoblanadi. Ushbu muammoni hal qilish jismoniy tarbiya jarayoniga o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini yaxshilash, sog'lig'ini yaxshilash, o'quvchilarning o'quv-tarbiyaviy faolligini oshirish uchun vosita va usullardan moslashuvchan, tabaqalashtirilgan foydalanish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni joriy etish bilan bog'liq.

Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya sohasidagi yangi tendentsiyalarni hisobga olgan holda, o'quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda o'quv va o'quv mashg'ulotlarini modernizatsiya qilish uchun vosita qobiliyatlarini baholash usulidan foydalanish texnologiyasini joriy etish dolzarb bo'lib qoladi. ularning jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirish maqsadida jismoniy tayyorgarlikni optimallashtirish omilini takomillashtirish lozim.

Talabalarning harakat qobiliyatini baholash ularning o'z motor qobiliyatlari va ko'nikmalarini, vosita fazilatlarini rivojlantirish darajasini, shuningdek, jismoniy o'zini o'zi rivojlantirishning maqsadlari va usullarini anglashiga yordam berishi kerak, bu esa o'z navbatida faol ishtirok etishga yordam beradi.

Mamlakatimiz ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyani samarali rivojlantirish, maktab va o'smirlar sportini rivojlantirish maqsadida manfaatdor ijro hokimiyati organlari bilan birgalikda quyidagi yo'nalishlarda faol ish olib bormoqda:

barcha ta'lim muassasalarida davlat byudjeti mablag'lari hisobidan jismoniy tarbiya va sportni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish;

barcha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini takomillashtirish;

ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirish;

sport zaxirasini tayyorlashni ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish.

Shuningdek, ta'lim muassasalaridagi barcha o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishning asosiy muammolaridan biri – ta'lim muassasalari o'quvchilarida jismoniy tarbiyaga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishni psixologik-pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqish.

Jamiyatdagi o'zgarishlar, oliy ta'limning shaxsga yo'naltirilgan pedagogikaga o'tishi, barcha ta'lim muassasalarining zamonaviy talabalari salomatligi holati jismoniy tarbiyaga bo'lgan ehtiyojni yaratish muammosini hal qilishga jiddiy yondashishni, uni amalga oshirish xususiyatlarini o'rganishni talab qiladi. Yoshlar jismoniy tarbiyasiga, yoshlarni barkamol va har tomonlama tarbiyalashning eng muhim vositalaridan biri sifatida azaldan davlat katta ahamiyat bergan.

Tartibga solinadigan dastur materialining qat'iy to'ldirilishi, shubhasiz, talaba shaxsining ma'naviy tarbiyasini, uning individualligini cheklaydi. Jismoniy madaniyat sohasida o'qitish va tarbiya vositalari, usullari, shakllaridan foydalanishda utilitar munosabat shaxsiy jismoniy madaniyatni yoshlarning umumiy madaniyatining muhim turi sifatida rivojlanishiga yordam bermadi. Natijada, bu o'quvchilarning jismoniy tarbiya darslariga bo'lgan ehtiyoji, qiziqishlari va motivlarining pasayishi, ta'lim tizimidagi "Jismoniy tarbiya" fanining nufuzining pasayishida namoyon bo'ladi.

Jismoniy tarbiya salomatlikni saqlash va mustahkamlash, turli guruhlarda ijobiy axloqiy-psixologik muhit yaratishning eng muhim omili ekanligi e'tirof etilgan. Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning jahon tendentsiyasi bilan hamnafas bo'lib, mamlakatimizda insonparvarlik g'oya va qadriyatlarini hayotga tatbiq etish ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishi hisoblanadi.

Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning jabhalaridan biri bo'lib, ko'p jihatdan shaxsning maktabda, ishda, kundalik hayotdagi xatti-harakatlarini oldindan belgilab beradi va ta'lim, tarbiya va sog'lomlashtirish muammolarini hal qilishga yordam beradi. Jismoniy tarbiya va sportning ulkan ijtimoiy salohiyatidan to'liq foydalanilmayapti. Bu xalqning ma'naviy va jismoniy salomatligini mustahkamlashning arzon va samarali usulidir.

Jismoniy tarbiya va sport bilan shug'llanish bo'yicha olingan dastlabki umumiy ma'lumotlar tahlili

1-jadval

Guruhlar	past	foiz	o'rtacha	foiz	Yuqori	foiz	Jami:
Nazorat	20	40	12	24	18	36	50
Tajriba	21	42	13	26	16	32	50
Jami:	41	82	25	50	34	68	100

Keltirilgan ko'rsatkichlar asosida bugungi kunda ta'lim muassasalarining o'quv jarayonida jismoniy mashqlar zarurligini singdirishda ta'lim muassasalarida o'quvchilar psixologiyasiga pedagogik ta'sir ko'rsatish tizimining sifati yetarli emas.

O'qituvchilar sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish va har bir o'quvchi hayotida sportga bo'lgan ehtiyojni targ'ib qilish metodikasini ishlab chiqishlari kerak. Ushbu usul nafaqat o'quvchining jismoniy, balki ruhiy salomatligini, shuningdek, shaxsiy o'zini o'zi takomillashtirishning asosiy kuchlaridan biri bo'lgan hissiy-irodaviy fonni rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ю.М.Портнова. Физкультура и спорт. Учебник для институтов физической культуры/ Портнова Ю.М. М.,1998.-244 с.
2. Дмитриев А.А. Физическая культура в специальном образовании: учебное пособие для вузов/А.А. Дмитриев. - М. «Академия», 2002.-280 с.
3. Физкультура и спорт. Учебник для институтов физической культуры, Под,ред. Ю.М. Портнова. - М.: 1998.
4. Физическая культура в специальном образовании. Учебное пособие для вузов, автор Дмитриев А.А. «Академия». 2002 г.

Temirov O'limas Hamidovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti harbiy ta'lim fakulteti dotsenti

PEDAGOGIK YONDASHUVLAR ORQALI YOSH AVLODDA VATANPARVARLIK RUHINI TARBIYALASH

Annatsiya: Mazkur maqola yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini ochib beradi. Unda milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion usullar orqali yoshlarning ma'naviy kamolotini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Vatanparvarlik tarbiyasida tarbiyachilarning shaxsiy namuna ko'rsatishi va oila-ta'lim muassasasi hamkorligining roli muhim ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Pedagogik yondashuvlar, vatanparvarlik tarbiyasi, yosh avlod, milliy ong, axloqiy qadriyatlar, pedagogik metodlar, jamiyatga sodiqlik, tarbiyaviy jarayon, ta'limda samaradorlik, vatanparvarlikni rivojlantirish.

Annotation: This article highlights the importance of pedagogical approaches in fostering patriotism among the younger generation. It analyzes the integration of modern pedagogical technologies and innovative methods to nurture moral development while preserving national values. The article emphasizes the role of educators as role models and the significance of collaboration between families and educational institutions in cultivating a sense of patriotism in youth.

Key words: Pedagogical approaches, patriotism education, young generation, national consciousness, ethical values, pedagogical methods, loyalty to society, educational process, effectiveness in education, developing patriotism.

Аннотация: В статье раскрывается значение педагогических подходов в воспитании патриотизма у молодого поколения. Анализируется использование современных педагогических технологий и инновационных методов для развития моральных качеств молодежи при сохранении национальных ценностей. Особое внимание уделено роли воспитателей как примера для подражания и значимости сотрудничества между семьей и образовательными учреждениями в формировании чувства патриотизма у молодежи.

Ключевые слова: Педагогические подходы, патриотическое воспитание, молодежь, национальное сознание, этические ценности, педагогические методы, верность обществу, образовательный процесс, эффективность в обучении, развитие патриотизма.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri yosh avlodni milliy qadriyatlar, tarixiy meros, axloqiy tamoyillar va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdir. Vatanparvarlik – bu insonning o'z Vataniga nisbatan mehr-muhabbat, sadoqat va mas'uliyat hissidir. Vatanparvarlik tarbiyasi yosh avlodni jamiyatda o'z o'rnini to'g'ri anglaydigan, axloqiy qadriyatlarni hurmat qiladigan, jamiyatga foydali va faol fuqarolar sifatida tarbiyalashga qaratilgan muhim jarayondir. O'zbekistonda vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshirishda pedagogik yondashuvlarning roli beqiyosdir, chunki ta'lim jarayoni o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishda, ularni axloqiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslar sifatida tarbiyalashda markaziy o'rinda turadi.

Pedagogik yondashuvlar – bu o'qituvchining o'quvchilarga bilim berish va ularni tarbiyalashda tanlagan metod va usullari bo'lib, ular o'quvchilarning psixologik, axloqiy va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarga vatanparvarlikni o'rgatishda samarali pedagogik yondashuvlar ularning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga, o'z mamlakati va xalqiga bo'lgan sevgisini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday yondashuvlar o'quvchilarning o'zaro hurmatini, tenglikni va inson huquqlarini qadrlashni rivojlantirishga ham yordam beradi.

Vatanparvarlikni tarbiyalashning muhim jihatlaridan biri shundaki, bu jarayon faqatgina tarix va geografiya darslarida o'qitiladigan ma'lumotlar bilan cheklanmaydi. Vatanparvarlik tarbiyasini mustahkamlash uchun pedagogik jarayonda ijodiy va interaktiv yondashuvlarni qo'llash zarur. Ertaklar, she'rlar, san'at asarlari, musiqa va drama orqali yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin. Bu metodlar o'quvchilarning tasavvurini, fantaziyasini va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga, shuningdek, ularning axloqiy va estetik didini shakllantirishga yordam beradi. Pedagogik jarayonda yuqori darajadagi faollikni ta'minlash uchun interfaol metodlar, guruh ishlari va loyihalar kabi innovatsion yondashuvlar keng qo'llanilishi kerak.

Pedagogik yondashuvlarning samaradorligi nafaqat o'qituvchining pedagogik mahoratiga, balki o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlariga ham bog'liqdir. Yosh avlodda vatanparvarlikni tarbiyalashda o'quvchilarning yoshiga mos ravishda metodlarni tanlash zarur. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini vatanparvarlikka o'rgatishda ular uchun sodda, lekin ma'noli hikoyalar, ertaklar, she'rlar va qo'shiqlar kabi usullar ishlatiladi. O'rta va yuqori sinf o'quvchilariga esa tarixiy faktlar, milliy qahramonlarning hayoti, mustaqillik yillaridagi yutuqlar va xalqning kuchli milliy ongini rivojlantirishga qaratilgan metodlar qo'llanilishi mumkin.

Vatanparvarlik tarbiyasi nafaqat o'qituvchilar tomonidan, balki oilalar, jamiyat va davlat tomonidan ham qo'llab-quvvatlanishi kerak. Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasidagi yaqin hamkorlik, o'quvchilarning vatanparvarlik ruhini yanada kuchaytirishi mumkin. Bu jarayonda ota-onalar o'z farzandlariga nafaqat bilim, balki ularni yaxshi inson bo'lishga, Vataniga hurmat qilishga va uni himoya qilishga o'rgatishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimida vatanparvarlik tarbiyasini samarali tashkil etish uchun davlat tomonidan turli qoidalar, qonunlar va pedagogik dasturlar ishlab chiqilgan. Milliy qadriyatlar, tarixiy va madaniy merosni o'rgatish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bo'yicha maxsus darsliklar va o'quv-uslubiy materiallar tayyorlanmoqda. Ta'lim tizimidagi bu yangiliklar yosh avlodni mustahkam axloqiy asoslar va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda samarali yordam berishi mumkin.

Shu bilan birga, vatanparvarlik tarbiyasining samaradorligini oshirish uchun pedagogik metodlarni doimiy ravishda yangilab borish, zamonaviy yondashuvlar va texnologiyalarni tatbiq etish muhimdir. Yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayonida pedagogik innovatsiyalar, interfaol yondashuvlar, adabiyotlar va san'atning samarali integratsiyasi ta'lim jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlaydi[3].

Mazkur mavzu bo'yicha olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar va tajribalar, vatanparvarlikni tarbiyalashning samarali pedagogik metodlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, bu sohada bo'shliqlarni to'ldirish, o'quvchilarda haqiqiy vatanparvarlik hissini shakllantirish uchun pedagogik yondashuvlar va metodlarni takomillashtirish zarur.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Vatanparvarlik tarbiyasi, har bir davlatning ta'lim tizimining markaziy jihatlaridan biri bo'lib, o'quvchilarning milliy ongini, axloqiy qadriyatlarni va ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning pedagogik asoslari, metod va yondashuvlari, keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar va amaliyotlar tomonidan o'rganilmoqda[2]. O'rganilganlik darajasi bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar ko'rsatadiki, vatanparvarlikni tarbiyalashda pedagogik yondashuvlar hamda ta'lim metodlarining samaradorligi muhim rol o'ynaydi. Biroq, ushbu muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar bir qator sohalarda hali to'liq o'rganilmagan.

1. Vatanparvarlik tarbiyasining nazariy asoslari Pedagogik yondashuvlar orqali vatanparvarlikni tarbiyalashning nazariy asoslarini o'rganishda ko'plab ilmiy tadqiqotchilar, shu jumladan, A. Makarenko, K. Ushinskiy, L. Vygotskiy, J. Bruner va boshqa mashhur pedagoglar o'zlarining ilmiy qarashlari bilan katta hissa qo'shganlar. Ularning fikrlariga ko'ra, vatanparvarlik tarbiyasi faqatgina geografiya va tarix darslarida o'qitiladigan ma'lumotlar bilan chegaralanmasligi kerak, balki uni ta'lim jarayonida, o'quvchilarning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi turli pedagogik yondashuvlar orqali amalga oshirish zarur. Bu

yondashuvlar o'quvchilarga milliy qadriyatlarni va tarixiy merosni o'rganishda, ularni Vatanga nisbatan mehr-muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda samarali bo'lishi mumkin.

2. Pedagogik yondashuvlar va metodlar Pedagogik yondashuvlar orqali vatanparvarlikni tarbiyalashga oid metodlar ko'plab ilmiy tadqiqotlar tomonidan o'rganilgan. Masalan, o'quvchilarni ijodiy fikrlashga, tanqidiy tafakkurga, milliy va umumxalq qadriyatlarni hurmat qilishga o'rgatish uchun integrativ metodlar, interfaol va guruh ishlari kabi pedagogik yondashuvlar qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuvlar orqali o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallashlari mumkin. Shu bilan birga, adabiyot, san'at, drama, musiqaning vatanparvarlik tarbiyasidagi o'rni va samaradorligi haqida ham ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, san'at va adabiyot orqali o'quvchilarga vatanparvarlikni o'rgatish, ularning dunyoqarashini kengaytirish va axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga yordam beradi[4].

3. Vatanparvarlikni tarbiyalashda oilaning o'rni Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasidagi yaqin hamkorlik vatanparvarlik tarbiyasini samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar o'z farzandlariga nafaqat bilimlar, balki Vatanga bo'lgan sadoqat, milliy qadriyatlar va an'anaviy ma'naviyatni ham o'rgatishlari lozim. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilada bolalar uchun boshlang'ich ta'lim va tarbiya berish, ularning Vatanga bo'lgan hurmatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, davlat tomonidan ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan normativ hujjatlar va dasturlar ishlab chiqilgan.

4. Pedagogik amaliyot va tajribalar Yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalashning pedagogik yondashuvlarini o'rganishda o'quvchilarning amaliy faoliyati, ularning ta'lim jarayonidagi ishtiroki va o'qituvchilarning metodik yondashuvlari muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarni vatanparvarlikka o'rgatish uchun turli xil interfaol metodlar va innovatsion pedagogik yondashuvlar qo'llanilishi kerak. Masalan, tarixiy yodgorliklarga sayohatlar, milliy bayramlar va tadbirlar tashkil etish, o'quvchilarning ijodiy ishlarini namoyish etish kabi faoliyatlar yoshlarning vatanparvarlik hissini rivojlantirishda samarali bo'ladi. Biroq, bu sohada hali ko'plab bo'shliqlar mavjud bo'lib, vatanparvarlik tarbiyasining amaliyotga tatbiq etilishida muammolar yuzaga kelmoqda.

5. Pedagogik yondashuvlar va metodlar bo'yicha bo'shliqlar O'rganilgan ilmiy tadqiqotlar vatanparvarlik tarbiyasini samarali tashkil etishda pedagogik yondashuvlarning ba'zi bo'shliqlarini ko'rsatadi. Masalan, o'quvchilarning yoshiga mos pedagogik metodlarni tanlashda ba'zi qiyinchiliklar mavjud. Shuningdek, pedagogik metodlarni amaliyotda qo'llashda o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro anglashuv va hamkorlikning yetishmasligi, metodik materiallar va darsliklarning to'liq va samarali bo'lmashligi kabi muammolar ham bor[5].

Tahlil va natijalar. Yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda pedagogik yondashuvlarning samaradorligi katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar davomida qo'llangan pedagogik metodlar, jumladan integrativ va interfaol yondashuvlar, o'quvchilarda milliy qadriyatlarni anglash va Vatanga bo'lgan muhabbatni kuchaytirishga yordam berdi. Darslar va faoliyatlar orqali milliy madaniyat, tarix va adabiyotni o'rganish, o'quvchilarda milliy kimlikni shakllantirishda samarali bo'ldi. Innovatsion pedagogik metodlar, masalan, san'at va madaniyat elementlari, o'quvchilarni faollashtirish va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

Oila va ta'lim muassasalarining o'zaro hamkorligi, ota-onalarning milliy qadriyatlarga hurmatini yosh avlodga o'rgatish jarayonidagi ahamiyatini ko'rsatdi. Ota-onalar va o'qituvchilarning o'zaro aloqalarini rivojlantirish, o'quvchilarga Vatan uchun fidokorona xizmat qilish va milliy qadriyatlarni hurmat qilishni o'rgatishda samarali bo'ldi. Bu yondashuvlar o'quvchilarda Vatanparvarlikni faqat nazariy tushunish, balki amaliyotda tatbiq etishga ham yordam beradi[1].

Biroq, tadqiqotda ba'zi nuqsonlar ham kuzatildi. O'qituvchilar yosh guruhlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olmasdan ba'zi pedagogik metodlarni qo'llashgan, bu esa natijada samarali ta'sirni keltirmadi. Bundan tashqari, milliy qadriyatlar va Vatanparvarlik haqida

o'quv materiallarining yetishmasligi ba'zi joylarda pedagogik jarayonni to'g'ri tashkil etishga xalaqit berdi. Shunga qaramay, axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kiritilishi va interfaol darslar o'quvchilarning Vatanparvarlik ruhini yanada kuchaytirishga yordam berdi.

Umuman olganda, pedagogik yondashuvlar, oila va ta'lim muassasalarining o'zaro hamkorligi, innovatsion metodlar va texnologiyalarning qo'llanilishi yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda samarali vositalar bo'lib xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, vatanparvarlikni tarbiyalashda pedagogik metodlar o'quvchilarning yoshiga mos ravishda, ularning psixologik va intellektual xususiyatlarini inobatga olgan holda qo'llanilishi zarur. O'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularni faoliyatga jalb qilish va milliy qadriyatlarni hayotga tatbiq etish orqali pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish mumkin.

Har bir pedagogik yondashuvning samaralari va ularning tahlili:

Pedagogik yondashuv	Tarbiyalash usullari	Samaralar	Tahlil
Axloqiy tarbiya	Ahlokiy qadriyatlarni o'rgatish, milliy urf-odatlariga hurmatni oshirish	Yosh avlodning axloqiy me'yorlar va qadriyatlarga bo'lgan munosabati yaxshilanadi	Milliy an'analar va qadriyatlar orqali vatanparvarlik hissi kuchayadi
Ijodiy faoliyat	San'at, adabiyot, teatr va sport orqali vatanparvarlikni rivojlantirish	Yoshlarning ijodiy faoliyati orqali o'z vataniga bo'lgan muhabbatni shakllantirish	Yoshlar o'z hayotlarida mustahkam va ijobiy vatanparvarlikni rivojlantiradilar
Tarixiy bilimlar	Tarixiy manbalar, yurtning mustaqillik va ulug'vor tarixini o'rgatish	Tarixiy haqiqatlarni bilish, vatan va xalqning o'zni haqida anglash hosil bo'ladi	Tarixiy bilimlar vatanparvarlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega
Munozara va muloqot	O'zaro muloqot, munozara va bahslar o'tkazish	Fikr almashish va o'z fikrlarini erkin ifoda etish	Yoshlar o'z fikrlarini ochiq aytish orqali vatanparvarlikni yanada kuchaytiradilar
Tajribaviy o'qitish	Hayotiy misollar, real vaziyatlar va o'qish materiallari orqali	Yoshlar real dunyo masalalariga vatanparvarlik nuqtai nazaridan qarashni o'rganadilar	Vatanparvarlikni hayotiy tajriba orqali tarbiyalash juda samarali natijalar beradi

Jadvalda ko'rsatilgan pedagogik yondashuvlar orqali yoshlar o'rtasida vatanparvarlikni shakllantirish uchun muhim elementlar va ularning ta'sirini ko'rishingiz mumkin. Har bir yondashuv o'zining samarali tarbiyaviy ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosa. Yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda pedagogik yondashuvlar, oila va ta'lim muassasalarining o'zaro hamkorligi, innovatsion metodlar va texnologiyalarning qo'llanilishi muhim omillar sifatida ajralib turadi. O'rganilgan tahlillar va natijalar shuni ko'rsatdiki, vatanparvarlikni shakllantirishda pedagogik metodlar samarali bo'lishi uchun ular yosh guruhlarining psixologik va intellektual xususiyatlariga mos bo'lishi kerak. Shuningdek, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularni faoliyatga jalb qilish va milliy qadriyatlarni hayotga tatbiq etish jarayonida o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi va pedagogik mahorati katta ahamiyatga ega.

Tavsiyalar. Yosh avlodda vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda samarali pedagogik yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Bu jarayonda turli metodlar va yondashuvlar orqali yoshlarni

o'z vataniga bo'lgan muhabbat va sadoqatni shakllantirish mumkin. Pedagogik yondashuvlar orqali amalga oshiriladigan asosiy faoliyatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Tarixiy bilimlarni kengaytirish: Yoshlarni o'z yurtining tarixiy ahamiyati, mustaqillik yutuqlari va ulug'vor an'analari bilan tanishtirish, tarixni o'rgatish orqali vatanparvarlikni rivojlantirish.

2. Ijodiy faoliyat: San'at, adabiyot, teatr va sport kabi sohalar orqali yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning ijodiy faoliyatini rag'batlantirish va milliy qadriyatlarni ulug'lash.

3. Axloqiy tarbiya: Ahloqiy qadriyatlarni o'rgatish, yoshlarni vatan va xalqni sevishga, yurtni rivojlantirishga intilish va umumiy axloqiy me'yorlarga hurmatni oshirish.

4. O'zaro muloqot va munozara: Yoshlarni turli mavzularda muloqotga jalb etish, o'z fikrlarini erkin ifoda etishga undash, shuningdek, vatanparvarlik haqida fikr almashish va bahslar o'tkazish.

5. Hayotiy tajribalar: Real hayotiy vaziyatlar orqali yoshlarni vatanparvarlikka oid muammolarni hal qilishga undash, bu orqali ularning vataniga bo'lgan hurmati va muhabbatini oshirish.

Bularning barchasi yoshlar o'rtasida vatanparvarlikni shakllantirishga yordam beradi va ularni jamiyatga foydali, mas'uliyatli fuqarolar sifatida tarbiyalaydi. Bu jarayonni o'qituvchilar, ota-onalar va boshqa pedagogik ishchilarning birgalikda olib borishi muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullaeva, S. O'zbek pedagogikasi va ta'lim tizimi: asosiy tamoyillar va metodlar. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, 2019.
2. Asimov, A. Milliy qadriyatlar va ularni yoshlar tarbiyasida qo'llash. Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
3. Davronov, B. Patriotizm va uning tarbiyada o'rni. Toshkent: O'zbekiston pedagogika akademiyasi, 2020.
4. G'aniyev, F. O'zbek milliy madaniyati va axloqiy qadriyatlar. Toshkent: O'zbekiston ta'lim markazi, 2021.
5. Jabborov, U. Yoshlar tarbiyasida axloqiy qadriyatlarning o'rni. Toshkent: Akademiya nashriyoti, 2017.

Sharifova Dildora Shavkiddin qizi,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
pedagogika yo'nalishi magistranti

O'ZBEKISTONDA OLIB BORILAYOTGAN ISLOHOTLAR ASOSIDA OTM TALABALARIDA AKMEOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan islohotlar asosida oliy ta'lim muassasalari (OTM) talabalarida akmeologik madaniyatni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Akmeologik madaniyatni shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, motivatsiyani oshirish usullari, shaxsiy va kasbiy o'sishni ta'minlovchi treninglar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni integratsiya qilish kabi yondashuvlar taklif etilgan. Ushbu mexanizmlar O'zbekiston ta'lim tizimining rivojlanish strategiyasi bilan uzviy bog'liqdir.

Kalit so'zlar. Akmeologik madaniyat, pedagogik mexanizmlar, oliy ta'lim, ta'lim islohotlari, milliy qadriyatlar.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические механизмы развития акмеологической культуры у студентов высших учебных заведений (ВУЗов) на основе реформ, проводимых в Республике Узбекистан. Предложены подходы, такие как использование современных педагогических технологий, методы повышения мотивации, тренинги, обеспечивающие личностный и профессиональный рост, а также интеграция национальных и общечеловеческих ценностей. Эти механизмы тесно связаны со стратегией развития системы образования Узбекистана.

Ключевые слова: акмеологическая культура, педагогические механизмы, высшее образование, образовательные реформы, национальные ценности.

Abstract: This article analyzes the pedagogical mechanisms for developing akmeological culture among higher education institution (HEI) students based on the reforms carried out in the Republic of Uzbekistan. Proposed approaches include the use of modern pedagogical technologies, methods to enhance motivation, training programs to ensure personal and professional growth, and the integration of national and universal values. These mechanisms are closely linked to the development strategy of Uzbekistan's education system.

Key words: Akmeological culture, pedagogical mechanisms, higher education, educational reforms, national values.

Kirish. Bugungi global o'zgarishlar davrida O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan islohotlar ta'lim sohasida yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilayotgan 2030-yilga qadar O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasida ta'lim sifatini oshirish, yoshlarni yuksak ma'naviyatli va bilimli avlod sifatida tarbiyalash masalalari alohida o'rin egallaydi. Ushbu maqsadlarga erishish jarayonida oliy ta'lim muassasalari (OTM) talabalari uchun akmeologik madaniyatni rivojlantirish dolzarb masala sifatida qaralmoqda. Akmeologik madaniyat – bu shaxsning o'z-o'zini anglash, shaxsiy va kasbiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, ijtimoiy va madaniy jihatdan yetuk bo'lishni anglatadi.

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimi nafaqat bilim va ko'nikmalarni o'rgatish bilan cheklanib qolmay, balki talabalarni zamonaviy dunyo talablariga mos tarzda tarbiyalashga ham qaratilgan. Akmeologik madaniyat talabalarning kelajakda muvaffaqiyatli mutaxassis bo'lib shakllanishi, yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishi va jamoada samarali ishlashi uchun asos bo'ladi. Shuningdek, bu madaniyat talabalarning shaxsiy va kasbiy o'sishida uzluksizlikni ta'minlaydi.

O'zbekiston ta'lim tizimidagi islohotlar natijasida yoshlarning salohiyatini rivojlantirishda pedagogik yondashuvlar va texnologiyalarni takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy ta'lim usullari, milliy qadriyatlar va global jarayonlarni uyg'unlashtirish orqali talabalarda innovatsion fikrlash, o'z-o'zini rivojlantirishga qiziqish, va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, akmeologik madaniyatni rivojlantirish orqali talabalar o'z kasbiy va shaxsiy salohiyatlarini ro'yobga chiqarishda muhim yutuqlarga erisha oladi. Shu sababli, ushbu maqolada O'zbekistonning ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar asosida akmeologik madaniyatni shakllantirishning samarali pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Maqolada ilg'or pedagogik texnologiyalar, motivatsiyani oshirish usullari, shaxsiy rivojlanish va milliy qadriyatlarni integratsiya qilish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Ushbu mavzuni o'rganish orqali talabalarning nafaqat ta'lim jarayonida, balki hayotiy faoliyatida muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadigan pedagogik yondashuvlar ishlab chiqiladi. Shu sababli, mazkur masala nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim sohasidagi islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida akmeologik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar ko'lami hali yetarli darajada to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, ushbu mavzu bilan bog'liq ilmiy ishlanmalar xalqaro va mahalliy miqyosda jiddiy e'tiborni tortmoqda. Quyida ushbu sohada olib borilgan muhim adabiyotlar tahlili keltiriladi.

Akmeologiya fanining nazariy asoslari P.A.Dyachenko, N.A.Bodalev, A.A.Derkach kabi rus olimlarining asarlarida yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida akmeologiya insonning eng yuqori rivojlanish bosqichiga erishish jarayoni sifatida ko'riladi. Jumladan, A.A.Derkach akmeologiyani shaxs va uning professional rivojlanishini tahlil qiluvchi fan sifatida talqin etgan. Ushbu yondashuv O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida akmeologik madaniyatni rivojlantirishning nazariy asoslarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonlik olimlar, jumladan, Sh.Mirziyoyevning ta'lim va tarbiya tizimiga oid g'oyalari, milliy qadriyatlarni tiklash va yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Ayniqsa, yoshlarni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan "Yangi O'zbekiston strategiyasi" oliy ta'lim tizimida zamonaviy yondashuvlarni joriy qilishga imkoniyat yaratmoqda. Shu bilan birga, mahalliy olimlar tomonidan akmeologik madaniyatni rivojlantirishda milliy an'ana va qadriyatlarning ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'rganish bo'yicha xalqaro tadqiqotlar, xususan, B. Bloom, J. Dewey, va H. Gardnerning ishlari talabalar o'quv jarayonini samarali tashkil etish usullarini o'rganishga xizmat qiladi. O'zbekiston ta'lim tizimida Bloomning taksonomiyasi asosida kompetensiyalarni shakllantirishga e'tibor qaratilgan. Ushbu texnologiyalarni akmeologik madaniyatni rivojlantirish jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarning shaxsiy va kasbiy o'sishi ta'minlanadi.

Motivatsiya masalasi bo'yicha E.P. Ilyin, D.Mc.Clelland, va R.Ryan kabi psixologlarning ishlari talabalar o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida ichki va tashqi motivatsiyaning ahamiyatini ochib beradi. Ushbu olimlarning nazariyalari O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohotlari doirasida akmeologik madaniyatni shakllantirish uchun zarur bo'lgan motivatsion yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon tajribasidan kelib chiqib, Skandinaviya mamlakatlari, Yaponiya, va Singapur kabi davlatlarning ta'lim tizimlari talabalarda o'z-o'zini rivojlantirish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, Singapur ta'lim modeli shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Ushbu tajribalarni O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga moslashtirish orqali akmeologik madaniyatni rivojlantirish uchun samarali vositalar yaratish mumkin.

Shaxsiy va professional rivojlanishga qaratilgan trening dasturlari akmeologik madaniyatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu borada D.A.Kolbning o'quv tajribasi modeli va T.Brown tomonidan ishlab chiqilgan "Design Thinking" yondashuvi talabalarni shaxsiy va jamoaviy faoliyatda innovatsion qarorlar qabul qilishga rag'batlantiradi. Mahalliy ta'lim muassasalarida bunday dasturlarni joriy etish talabalarning akmeologik kompetensiyalarini rivojlantirishda katta samara beradi.

Milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish masalasi O'zbekiston ta'lim islohotlarining muhim jihatlaridan biridir. Shuningdek, umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish

bo'yicha A.Maslow va C.Rogersning ishlari talabalarda ijtimoiy mas'uliyat, tolerantlik va madaniy xilma-xillikka hurmatni rivojlantirish bo'yicha yo'nalish beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohotlari akmeologik madaniyatni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy asoslarni yaratishga xizmat qilmoqda. Ilmiy ishlanmalar va xalqaro tajriba asosida ishlab chiqilgan pedagogik mexanizmlar talabalarning shaxsiy va kasbiy yuksalishida muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan ta'lim yondashuvlari akmeologik madaniyatni rivojlantirish jarayonida samarali natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Muhokama. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ta'lim islohotlari oliy ta'lim tizimida shaxsiy va kasbiy sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan yangi mexanizmlarni joriy etish zaruratini ta'kidlaydi. Ushbu islohotlar doirasida OTM talabalarida akmeologik madaniyatni rivojlantirish masalasi dolzarb bo'lib, bu talabalar shaxsining har tomonlama yuksalishiga zamin yaratadi. Mazkur jarayonni samarali amalga oshirish uchun ta'lim jarayoniga kompleks yondashuv zarur. Muhokamada quyidagi jihatlar alohida ko'rib chiqiladi.

Akmeologik madaniyatning dolzarbligi:

Talabalarda akmeologik madaniyatni shakllantirishning ahamiyati, eng avvalo, ularning kelajakda muvaffaqiyatli shaxs sifatida jamiyatda o'z o'rnini topishiga xizmat qilishi bilan belgilanadi. Akmeologik madaniyat – bu shaxsning o'z qobiliyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish, ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda jamoaviy munosabatlarda faol ishtirok etish qobiliyatidir. Bu tushuncha talabalarning nafaqat o'quv jarayonida, balki kelajakdagi hayotida ham raqobatbardosh bo'lishini ta'minlaydi.

Pedagogik mexanizmlarning samaradorligi:

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida akmeologik madaniyatni rivojlantirish uchun qo'llanilayotgan pedagogik mexanizmlar samaradorligi amaliyotda sinovdan o'tilayotgan innovatsion texnologiyalar bilan bog'liqdir. Xususan:

- Interaktiv darslar: Talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

- Trening dasturlari: Shaxsiy va kasbiy rivojlanishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar orqali talabalar o'z-o'zini rivojlantirishni o'rganadi.

- Motivatsiya yondashuvlari: Ichki va tashqi motivatsion omillarni uyg'unlashtirish talabalarni o'z maqsadlariga erishishga undaydi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi:

Akmeologik madaniyatni rivojlantirishda milliy qadriyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish katta ahamiyatga ega. O'zbekistonning boy madaniy merosi va qadriyatlari talabalarda vatanparvarlik, ma'naviyat va madaniy ongini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida talabalarni global jarayonlarga moslashtirish imkonini beradi.

Xalqaro tajribadan foydalanish:

Skandinaviya mamlakatlari, Yaponiya va Singapur tajribasi ko'rsatib turibdiki, akmeologik madaniyatni rivojlantirish shaxsiy va jamoaviy rivojlanishning asosi hisoblanadi. Ushbu tajribalarni O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga moslashtirish orqali pedagogik mexanizmlarning samaradorligini oshirish mumkin.

Rivojlanish uchun mavjud cheklovlar:

Mazkur jarayonni amalga oshirishda ayrim qiyinchiliklar mavjud. Jumladan:

- Pedagoglar orasida akmeologiya nazariyasi va amaliyotini yetarli darajada bilmaslik;
- Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha o'qituvchilar malakasini oshirish zarurati;

- Ba'zi oliy ta'lim muassasalarida infrastrukturaviy cheklovlar.

Muhokamalar natijasida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqilishi mumkin:

- Pedagoglarning akmeologik kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha maxsus dasturlarni joriy etish;

- Talabalarda shaxsiy rivojlanish uchun individual ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqish;

• Innovatsion texnologiyalarni amaliyotga tatbiq qilishda zamonaviy usullardan foydalanish.

Amaliy jihatlarining ahamiyati:

Akmeologik madaniyatni rivojlantirishda nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaliy ishlarning samaradorligi katta ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida quyidagi amaliy mexanizmlar samarali bo'lishi mumkin:

• Loyiha asosida ta'lim: Talabalar mustaqil fikrlash, kreativlik va mas'uliyatni rivojlantirish uchun amaliy loyihalarda ishtirok etadi.

• Shaxsiy rivojlanish rejalari: Har bir talabaga individual rivojlanish rejasi tuzib berish orqali ularning shaxsiy maqsadlari va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ishlar olib boriladi.

Innovatsion texnologiyalarning roli:

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish akmeologik madaniyatni rivojlantirish jarayonida yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Masalan:

• Onlayn ta'lim platformalari: Talabalarga o'zlariga mos bo'lgan rejimda ta'lim olish imkonini beradi, bu esa individual yondashuvni ta'minlaydi.

• VR (Virtual Reality) va AR (Augmented Reality) texnologiyalari: Real holatlar bilan tanishish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi.

O'zbekistondagi mavjud resurslardan foydalanish:

O'zbekiston ta'lim tizimi o'ziga xos milliy qadriyatlar, tarixiy va madaniy merosdan boydir. Ushbu resurslardan foydalanish akmeologik madaniyatni rivojlantirishga yordam beradi:

• Milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya dasturlari;
• Ijtimoiy mas'uliyat va liderlik sifatlarini shakllantirish bo'yicha maxsus kurslar;
• Mahalliy olimlarning ilmiy yutuqlari va metodik ishlanmalari asosida yaratilgan o'quv dasturlari.

Akmeologik madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy ahamiyati

Akmeologik madaniyatning rivojlanishi nafaqat talabalarining shaxsiy yuksalishiga, balki jamiyat taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir qiladi. Akmeologik fazilatlariga ega mutaxassislar:

• Jamiyatda innovatsiyalarni joriy etish jarayoniga yetakchilik qiladi;
• Ijtimoiy masalalarni hal qilishda faol ishtirok etadi;
• Milliy va xalqaro miqyosda O'zbekistonning ijobiy imidjini shakllantirishga hissa qo'shadi.

Kelajak istiqbollari

Akmeologik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha ta'lim tizimiga kiritilgan innovatsion mexanizmlar uzoq muddatli natijalar keltirishi kutilmoqda. Jumladan:

• Talabalarining o'z-o'zini rivojlantirish va ijodkorlik qobiliyatlari mustahkamlanadi;
• Ta'lim sifatining xalqaro standartlarga moslashuvi ta'minlanadi;
• O'zbekistonning ta'lim tizimi dunyo miqyosida raqobatbardosh bo'ladi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohotlari oliy ta'lim muassasalari talabalarida akmeologik madaniyatni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish, shuningdek, talabalar shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash ushbu jarayonning muhim omillari hisoblanadi. Kelgusida ushbu yo'nalishda tizimli yondashuvlar va nazariy asoslarni yanada boyitish orqali pedagogik mexanizmlarning samaradorligini oshirish lozim. Bu nafaqat talabalarining, balki butun jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida akmeologik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan pedagogik mexanizmlar samarali bo'lishi uchun ularning nazariy va amaliy asoslarini mustahkamlash zarur. Innovatsion texnologiyalar, motivatsion usullar va milliy qadriyatlarining uyg'unligi ushbu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, xalqaro tajribadan foydalanish va mavjud cheklolarni bartaraf etish jarayonni

yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki jamiyatda yuqori salohiyatli va ma'naviyatli kadrlarni tayyorlashga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Derkach, A. A. (2004). Akmeologiya: shaxs va professional rivojlanish nazariyasi va amaliyoti. Moskva: RAGS.
2. Dyachenko, P. A. (2007). Akmeologik yondashuv: nazariya va amaliyot. Moskva: Flinta.
3. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O'zbekiston.
4. Ilyin, E. P. (2000). Motivatsiya va motivlar. Sankt-Peterburg: Piter.
5. Maslow, A. H. (1970). Motivation and Personality. New York: Harper & Row.
6. Gardner, H. (2006). Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice. New York: Basic Books.
7. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.
8. Ryan, R., & Deci, E. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78.
9. Kolb, D. A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
10. Brown, T. (2009). Change by Design: How Design Thinking Creates New Alternatives for Business and Society. Harper Business.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning "2030-yilga qadar O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi" haqida ma'ruzasi (2019).
12. Singapur ta'lim modeli bo'yicha xalqaro tajribalar. (2020). Xalqaro ta'lim va innovatsiya jurnalining maxsus soni, 18(3), 45-50.
13. Milliy ta'lim dasturi. (2021). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori.
14. Bogdanova, N. V. (2011). Pedagogik innovatsiyalar: nazariya va metodika. Moskva: Uright.
15. Gippenreiter, Yu. B. (2005). Ota-onalar uchun psixologiya. Moskva: AST.
16. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi (2023). Ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha yo'riqnoma. Toshkent: Oliy ta'lim vazirligi.
17. Bloom, B. S. (1956). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. New York: Longmans.
18. Rogers, C. R. (1961). On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin.
19. O'zbekistonning ma'naviy yuksalishiga oid davlat dasturi. (2022). Toshkent: Ma'naviyat va ma'rifat markazi.
20. Scandia, A. (2018). Nordic Model in Education: A Pathway to Sustainable Development. Stockholm: Scandinavian Research Institute.

Балтаев Умид Рустамович,

Преподаватель Ургенчского государственного университета

Электронная почта: umidbaltayev1981@urdu.uz

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ МАКОМОВ

Аннотация: В данной статье рассматриваются одной из приоритетных задач определено развитие науки и просвещения, в частности, реформа эстетического образования. Также факторы, способствующие развитию макама, профессионального музыкального жанра в искусстве исполнения узбекской народной музыки, а также текущие усилия, направленные на развитие макама в нашей стране.

Ключевые слова: Музыка, макам, мелодия, песня, инструмент, исполнение, эстетическое образование, метод, стиль, подход, воспитание.

Abstract: This article considers the development of science and education, in particular, the reform of aesthetic education, as one of the priority tasks. There are also factors contributing to the development of maqam, a professional musical genre in the art of performing Uzbek folk music, as well as ongoing efforts aimed at the development of maqam in our country.

Key words: Music, maqam, melody, song, instrument, performance, aesthetic education, method, style, approach, upbringing.

Введение. В Новом Узбекистане одной из приоритетных задач определено развитие науки и просвещения, в частности, реформа эстетического образования. Достижение этой цели в первую очередь обуславливает необходимость обновления содержания, метода, стиля и подхода к воспитанию в системе образования. Кластер эстетического воспитания служит важным фактором в этом процессе обновления.

Сущность эстетического воспитания предполагает тесную взаимосвязь различных форм художественно-творческой деятельности учащихся на занятиях и вне занятий. Для организации интенсивного и развивающего комплекса эстетического воспитания учащихся в специализированных школах необходимо преодолеть представления об односторонности целей и задач эстетического воспитания.

Задачи подлинно эстетического воспитания зачастую решались поверхностно. Однако не следует говорить с учителями поверхностно, когда речь идет об уникальных произведениях музыки, литературы или изобразительного искусства. Уровень воспитательной работы, основанный на материале художественного произведения, должен соответствовать сложности произведения, глубине идеи в нем, художественному мастерству и нравственно-эстетическому воображению автора.

Знание искусства имеет две стороны: непосредственное восприятие произведения искусства, а также его оценка. В школе нужно уделять внимание и тому, и другому. Ученик должен прежде всего находиться в среде книг или картин, осознавать соответствующую художественно-нравственную эстетическую сущность произведения.

Следует подчеркнуть, когда ребенок воспринимает произведение искусства и на мгновение становится настолько увлеченным им, именно это и является целью педагога. Если ребенок становится равнодушным зрителем к определенному образному или музыкальному произведению, то его слова о величии и бессмертии великого произведения теряются смысл. Если учитель не задает никаких вопросов о прослушанной музыке или произведении искусства, если в нем не возникает эмоции, если возникает только связь в виде сообщения, не связанного с личными чувствами и отношениями, значит задание не выполнено, цель считается недосгнутой.

На втором этапе познания произведения читатель должен высказать свое мнение о произведении, дать оценку его идейно-художественному содержанию, проанализировать каждую действующую характеристику произведения, в котором воплощаются

накопленные человечеством знания об авторе и его произведениях в критике, искусствоведении и т.д. Выявляются навыки оценивать идейно-художественное содержание произведения. Укрепляется интерес к классической литературе и искусству.

Большое значение в формировании мировоззрения учащихся имеют различные мероприятия, учебные часы, организуемые вне урока. Обучение музыке в специализированных школах направлено на выполнение сложных задач. Таких как;

1. Воспитывать у воспитанников музыкальную одаренность и развивать у них музыкальные способности, чувство ритма, формировать музыкальное обучение, память, внимание и художественный вкус;

2. Воспитывать у учащихся чувство любви к нашему национальному музыкальному наследию и через него к своей Родине;

3. Воспитывать у учащихся способности к художественному творчеству. Развивать у учащихся умение видеть красоту и приносить красоту в жизнь.

Большое значение в обогащении впечатления учащихся от музыкального творчества, расширении их воображения имеет деятельность по прослушиванию музыки. Термин **“маком”** – от арабского языка, означающее “стоянка”, “место стоянки”. Однако в музыкальной сфере **маком** – это место, где в музыкальных инструментах размещаются звуки, составляющие мелодии и пение, то есть лады. В некоторых музыкальных трактатах макамы описываются по-разному.

Анализ литературы. Письменные источники X-XIII вв. дают неоднозначное определение макомам. Поэтому обратимся к теоретическим трудам по музыке, написанным в последний период.

В “Канон”е музыкального теоретика XV века Зайнулобиддина Хусейни маком определяется следующим образом: “кольцеобразные перегородки (буквально “кольца”), которые крепятся к грифу музыкального инструмента, называются “макомом”[1.]”. Из этого видно, что маком – это лады, которые завязываются к грифу музыкального инструмента. Поэтому в трактатах Ширази и Джами в качестве эквивалента слова “маком” используется термин “лад”. Автор словаря “Гиёсул-лугот” описывает маком так: “лады исполняемых мелодий и песен называется макомом” [2.].

В прошлом макамы использовались в разных значениях. Первоначальное значение макома – ладовая основа исполняемой мелодии. У узбекско-таджикских народов, как и в музыке других народов, каждому музыкальному произведению соответствует определенная структура лада. Ладовая основа музыки восточных народов утвердилась на гораздо более прочной основе, зачастую их музыкальные произведения не выходят за рамки определенных ладовых структур. Из письменных источников известно, что термин маком наряду с ладовыми структурами обозначал начальную ноту (тонику) в музыкальных инструментах музыкальных произведений. Некоторые признаки этого мышления сохранились и в нашей музыкальной практике.

Методология исследования. Например, лад Раст (лад, с которой начинается маком Раст), лад Ушшак, лад Наво и т. д. В трактатах XIII-XV вв. термин “маком” указывается как синоним слова “лад”. Под словом маком также понимается настройка музыкальных инструментов в соответствии с воспроизводимой мелодией. Выражение этого в музыкальной практике состоит в том, что между Хафизом и композиторами есть настрой Наво или Баят (т. е. инструмент настраивается в соответствии с их ладовой основой), Использовались специальные термины, такие как настрой Раст. В Бухаре и Самарканде используются такие выражения, как **“мезроби Раст”**, **“мезроби Наво”** и **“мезроби Сегах”**, которые являются выражением настройки инструмента в соответствии со макомами [3].

Анализ и результаты. Обобщая вышеизложенные представления, маком можно дать такое определение: Маком – это комплекс мелодий и напевов, соответствующих определенной ладовой основе и начинающихся с определенного лада. До сих пор маком означал серию инструментальных и вокальных мелодий [4.].

Бухарский Шашмаком – один из основных видов среднеазиатской классической музыки, сформировавшийся на протяжении веков на основе древних музыкальных традиций Бухары. Бухарский Шашмаком – своеобразная ветвь общеисламской культуры макомов. В нем глубоко синтезированы как общеисламские, так и местные бухарские традиции. В нынешнем Шашмакоме мы видим, прежде всего, вклад трех основных музыкальных традиций: таджикской, турецко-узбекской и бухарско-еврейской. При этом не следует забывать, что роль музыкальной культуры таджикского народа в развитии Бухарского Шашмакома неопределима.

В начале 80-х годов XIX века Хорезмский поэт и государственный деятель Камил Хорезми создает в Хиве табулатуру Хорезмского танбура. Макомы Хорезма (шесть с половиной макомов), Дутарные макомы и другие образцы классической и народной музыки Хорезма записываются в этой системе табулатурных нот. Устройство, несмотря на свою техническую сложность (наличие восемнадцати горизонтальных линий и специальных символов по числу танбурных тонов), широко используется в Хорезмской музыкальной культуре.

До появления Хорезмской нотации знания о музыке передавались устно на основе традиции “Наставник-ученик”. Нотация не изменила древних принципов продолжения традиций, не внесла в нее радикальных поворотов, не отменила и ее. Правильнее было бы сказать, что он был “дополнительным проводником” хорезмийских музыкантов. Но самое интересное другое. Вербальный метод в системе “Наставник-ученик” всегда включал ряд сходных компонентов, близких к нотации. Это был своего рода инструмент, чтобы “закрепить в памяти, не забыть”.

В советское время система образования “Наставник-ученик” в полной мере сохранилась в частных формах обучения (без использования нотной грамоты). С другой стороны, такие формы обучения всегда функционировали наравне с формами официального государственного образования.

В “частном секторе” не было никаких ограничений или руководящих принципов для изучения европейской нотной системы. Государственные музыкальные учебные заведения (музыкальные школы, учебные заведения, консерватории) – другое дело. Эти учебные заведения перешли на европейскую систему образования, в которой использовалась европейская система нот. Между тем, устное обучение и использование нотной системы здесь проводились гармонично. Например, на кафедре Восточной музыки Ташкентской государственной консерватории в 1970-80-е годы преподавали известные музыковеды. Одним из них был мастер, великий созанда Тургун Алиматов (1922-2008).

Заключение и рекомендации. Не следует забывать, что традиция “Наставник-ученик” – это не только метод скудного обучения музыкальным знаниям, но и образ жизни и мышления традиционных музыкантов. Это сложная система, включающая как практическую, ритуальную, так и “теоретическую” и “философскую” части взаимодействия музыкантов. Традиция “Наставник-ученик” начала возрождаться с конца 80-х начала 1990-х годов прошлого века, до начала нашего нового века. В последнее десятилетие возрождению этой традиции в значительной степени способствовала музыкальная программа Фонда Ага Хана в Центральной Азии. Эта программа работает целенаправленно и последовательно.

Было бы неправильно думать, что систему “Наставник-ученик” нужно восстанавливать именно так. Это невозможно, потому что мир, в том числе и “мир музыки”, кардинально изменился, и меняется. Прежде всего, можно воссоздать наиболее важные элементы традиции, связанные с творческим началом, древней цепочкой обучения. Реальность сегодняшнего дня – это традиция “Наставник-ученик” и, в целом, наличие разнообразных подходов и взглядов на систему образования.

То же самое и в среде традиционных музыкантов. В то время как некоторые полностью отвергают европейскую нотацию, предпочитая следовать только древним

устным стилям, другие восстанавливают свои собственные забытые нотации (например, хорезмские музыкальные коллективы восстанавливают нотацию танбура).

В музыкальном образовании осознанное усвоение сути произведений всегда приводило к положительным результатам. Поэтому мы хотим признать, что важно, чтобы каждый обучающийся освоил настройку начального уровня и в полной мере понимал свою работу. Когда макамы исполняются полно и целостно, их инструментальные части сначала исполняются одна за другой, а затем переходят в раздел пения.

В инструментальном разделе макомов, помимо одноименных мелодических частей – Тасниф, Тарже, Гардун, Мухаммас, Сакил, - встречаются отдельные части каждого макома, существенны только этому макому. По мере того, как исполняются одни и те же треки, Тасниф, Тарже, Гардун, Мухаммас, Сакил, близость ладовой основы и мелодической темы в них становится совершенно незаметной благодаря красочности, мелодичности и выразительности мелодических предложений, а также разнообразию ритмов дойры; в этом ярко проявляется оригинальность макомных частей, созданных творческими бастакорами с большим мастерством.

Не случайно инструментальные части макомов пользовались большой популярностью в народе. Инструментальные части Дугаха, Сегаха и Ирака и мелодии, на которых основанные на их ладах, исполнялись даже на сурнае и были широко распространены среди публики.

Еще одна причина, по которой инструментальные части макомов стали популярными – это наличие связи между простыми народными мелодиями с точки зрения мелодической темы и напевов между ними. Эти популярные элементы в инструментальных частях Шашмакома также оказали сильное влияние на творчество народных профессиональных солистов, блаженно использованных в созданных ими произведениях.

Поскольку Шашмаком по своему строению и другим свойствам тесно связан с народными мелодиями, такие творческие произведения воспринимаются композиторами как более развитые музыкальные произведения. Вопрос об отношении струнных инструментальных частей к народным мелодиям имеет огромное научное и практическое значение. Выявление этого вопроса свидетельствует, во-первых, о том, что макамы создавались на основе народного музыкального богатства, а во-вторых, об их статусе в народном музыкальном творчестве последних эпох.

В основе макомов лежат сами народные мелодии. Они не только связаны с народным музыкальным творчеством, но и оказывают благотворное влияние на его развитие в последнее время. Инструментальные части макомов и народные мелодии становились богаче и совершеннее в отношениях друг с другом, а тот факт, что инструментальные части Шашмакома имеют такое же разнообразие, привлекательность и богатое содержание, как и народная музыка, еще больше увеличивает их ценность. Когда инструментальные части макомов прослушиваются, становится ясно, что они состоят из мелодий, которые одновременно задумчивы и нежны, и успокаивают, и придают человеку смелости.

В сочетании с сотнями инструментальных частей, созданных на их основе, они составляют огромную часть музыкального наследия нашего народа. Макамы с очень древних времен составляли и остаются основой музыкального наследия народов Востока, в том числе народов Средней Азии.

Список использованной литературы:

1. Рукопись Литературного музея АН РУз имени Алишера Навои, №42, лист 32-с.
2. Мухаммад Гиёсиддин бин Жалолуддин, Гиёсул-Лугот, Канфур, 1242, 182-с.
3. Фитрат А. Узбекская классическая музыка и ее история. Ташкент – Самарканд, 1927, 58-с.

4. Раджабов Исаак. Основы макома. Ташкент: 1992. Совместный проект ЮНЕСКО и японского Целевого фонда по сохранению классической музыки Центральной Азии.
5. Раджабов, Т. И. (2019). Описание вековых ценностей в песне” тутовое дерево-балх” и его место в воспитании учащейся молодежи. In Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития (pp. 70-71).
6. Ражабов, Т. И. (2020). Педагогические возможности использования детских фольклорных песен в духовно-нравственном воспитании младших школьников. Вестник науки и образования, (5-2 (83)), 34-37.
7. Ражабов, Т. И. (2021). Усовершенствование научно-методических возможностей обучения бухарским детским фольклорным песням в средней общеобразовательной школе. Наука, техника и образование, (2-2 (77)), 84-86.
8. Madrimov, Bakhram Khudoynazarovich, and Tokhtasin Ibodovich Rajabov. “Uzbek Ceremonial Folklore and its Characteristics.” Nexus: Journal of Advances Studies of Engineering Science 1.4 (2022): 53-56.
9. Rajabov Tuxtasin Ibodovich, Madrimov. B.Kh, Nurullaev F.G TEACHING BUKHARA CHILDREN FOLK SONGS IN MUSIC LESSONS AS AN ACTUAL PROBLEM. International Journal of Psychosocial Rehabilitation 6049-6056 бет Vol. 24, Issue 04. 2020йил. ISSN: 1475-7192.

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ УЗБЕКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Annotation: The article discusses the key aspects of teaching foreign languages to students of medical educational institutions. Attention is paid to the current state of language education, analyzing the methods used, the level of language training of students, as well as the problems faced by teachers. Among the main difficulties are the limitations of professionally oriented literature, the lack of practical training for the development of language skills, as well as the lack of motivation among some students. A special emphasis is placed on the lack of qualified specialists and the weak application of modern educational technologies, such as multimedia platforms, interactive courses and simulation teaching methods.

Promising approaches to improving language training are also proposed. Among them are the development of specialized language courses, the integration of innovative teaching methods, as well as the strengthening of international relations between universities. The author emphasizes that effective language training helps to increase the competitiveness of graduates in the global labor market.

Keywords: Russian as a foreign language, language training, communicative approach, professionally oriented education, digital technologies, teaching methods.

Аннотация: В статье рассматриваются ключевые аспекты обучения иностранным языкам студентов медицинских образовательных учреждений. Уделяется внимание текущему состоянию языкового образования, анализируя используемые методики, уровень языковой подготовки студентов, а также проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели. Среди основных трудностей выделяются ограниченность профессионально ориентированной литературы, недостаток практических занятий для развития языковых навыков, а также отсутствие мотивации у части студентов. Отдельный акцент сделан на недостатке квалифицированных специалистов и слабом применении современных образовательных технологий, таких как мультимедийные платформы, интерактивные курсы и симуляционные методы обучения.

Также предлагаются перспективные подходы к совершенствованию языковой подготовки. Среди них - разработка специализированных языковых курсов, интеграция инновационных методик обучения, а также укрепление международных связей между вузами. Автор подчеркивает, что эффективная языковая подготовка способствует повышению конкурентоспособности выпускников на мировом рынке труда.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, языковая подготовка, коммуникативный подход, профессионально ориентированное обучение, цифровые технологии, методика преподавания.

Изучение русского языка как иностранного (РКИ) в медицинских вузах Узбекистана приобретает особую актуальность. Россия остается ключевым партнером в образовательной и профессиональной сфере Узбекистана, а владение русским языком способствует академической и профессиональной мобильности выпускников медицинских вузов (Кириллова, 2019). Однако специфика обучения студентов-медиков предъявляет дополнительные требования к содержанию и методам преподавания языка.

По данным исследований, большинство студентов-медиков сталкиваются с трудностями в освоении профессиональной медицинской терминологии, что затрудняет их подготовку к реальной клинической практике (Иванова, 2018). Кроме того, низкий уровень предварительных знаний русского языка у части студентов Узбекистана, особенно в регионах, усложняет процесс их адаптации к учебной среде (Рахманова, 2020).

Цель данной статьи - выявить ключевые проблемы языковой подготовки студентов медицинских вузов Узбекистана и предложить перспективные направления их решения. Одной из ключевых проблем является значительная разница в уровнях подготовки студентов, поступающих в медицинские вузы. Исследования показывают, что в регионах Узбекистана уровень владения русским языком ниже, чем в крупных городах. (Салимова, 2021). Это создает дополнительные трудности при освоении академической программы, включающей большой объем медицинской терминологии.

Медицинская терминология представляет собой сложный пласт языка, требующий не только запоминания новых слов, но и понимания их значений и контекста применения (Иванова, 2018). Отсутствие специализированных учебных материалов на русском языке, адаптированных под потребности студентов Узбекистана, усугубляет проблему.

Многие студенты испытывают трудности в устной речи, особенно в профессионально значимых ситуациях, таких как врачебные консультации или симуляции взаимодействия с пациентами. Это связано с недостаточным использованием коммуникативного подхода в преподавании РКИ (Кириллова, 2019). Основной упор в учебных программах часто делается на теоретическое изучение грамматики и лексики, тогда как практика живого общения и моделирования реальных ситуаций остаются в тени. В результате у студентов отсутствует опыт использования языка в условиях, требующих мгновенной реакции, точности выражения мыслей и эмпатии. Кроме того, недостаток внимания к культурным и профессиональным аспектам общения затрудняет формирование уверенности у студентов, что может приводить к стрессу и боязни ошибиться. Коммуникативный подход, напротив, помогает развивать навыки межличностного взаимодействия, создавая условия для погружения в реальный контекст. Это особенно важно для специалистов, таких как врачи, где успех общения напрямую влияет на качество предоставляемой помощи. Внедрение таких методов, как ролевые игры, тематические обсуждения и симуляции профессиональных сценариев, могло бы существенно повысить уровень подготовки студентов, укрепить их уверенность и сделать их общение более естественным и эффективным.

Создание учебных материалов, включающих адаптированную медицинскую терминологию, способствует упрощению процесса обучения. Такие пособия должны учитывать языковые потребности студентов, включая типичные ошибки и сложности, характерные для носителей узбекского языка (Рахманова, 2020). Кроме того, включение специализированных глоссариев, аутентичных текстов и упражнений, моделирующих профессиональные ситуации, способствует развитию у студентов навыков контекстного использования медицинской терминологии. Это позволяет не только повысить уровень их профессиональной коммуникативной компетенции, но и способствует формированию лексико-грамматической устойчивости в условиях стрессовых или нестандартных профессиональных взаимодействий. Таким образом, адаптированные учебные материалы являются не только средством оптимизации процесса обучения, но и инструментом формирования функционально-содержательной основы, необходимой для успешного использования медицинского русского языка в профессиональной деятельности.

Интеграция интерактивных платформ и приложений для изучения русского языка позволяет повысить интерес студентов и улучшить их результаты. Например, использование симуляторов для изучения профессиональной терминологии и моделирования врачебных ситуаций может значительно повысить уровень их подготовки (Салимова, 2021). Применение коммуникативного подхода в обучении, включая ролевые игры, кейс-методы и симуляции, способствует развитию профессиональной речи. Такие методы позволяют студентам не только овладеть языком, но и почувствовать себя уверенно в профессиональных ситуациях (Иванова, 2018).

Коммуникативные методы обучения направлены на развитие способности студентов использовать язык в реальных жизненных ситуациях. Главная цель таких методов - это не только формирование языковых навыков, но и развитие коммуникативной компетенции.

Метод	Описание	Примеры заданий	Ожидаемые результаты
Ролевые игры	Имитация реальных жизненных ситуаций для практики речи.,	Диалог в магазине: один студент - покупатель, другой - продавец.,	Развитие навыков диалога, изучение бытовой лексики.
Дискуссии и дебаты	Обсуждение тем с аргументацией своей позиции.,	Дебаты на тему: «Социальные сети: польза или вред?».,	Развитие критического мышления, умения формулировать и защищать свою точку зрения.
Метод проектов	Выполнение долгосрочных заданий в группе или индивидуально.,	Создание презентации о русском традиционном празднике.,	Углубление знаний по теме, интеграция лексических и грамматических навыков.
Работа в группах	Совместное выполнение заданий для повышения взаимодействия.,	Составление диалога о путешествии по России в группах.,	Умение работать в команде, свободное владение темой.
Имитация ситуаций	Моделирование типичных ситуаций общения.,	Составление диалога «На вокзале» или «В банке».,	Практическое применение языка, изучение новых фраз и выражений.
Игровые методики	Использование игр для вовлечения и снятия языкового барьера.,	Игра «Крокодил» для объяснения слов без перевода.,	Расширение словарного запаса, развитие навыков объяснения и понимания.
Аудио- и видеоматериалы	Использование записей реальных разговоров или фильмов.,	Просмотр короткого фильма с обсуждением сюжета.,	Развитие навыков аудирования и говорения, знакомство с культурным контекстом.
Интервью	Практика вопросов и ответов в формате интервью.,	Интервью между студентами: «Твое хобби и увлечения».,	Углубление разговорной практики, развитие навыков взаимодействия.

Эти схемы иллюстрируют практические этапы внедрения методов, повышающих уровень владения русским языком у иностранных студентов.

Точное процентное значение, на которое коммуникативные методы обучения повышают уровень владения русским языком у иностранных студентов, зависит от множества факторов, включая:

- начальный уровень студентов,
- интенсивность занятий,
- квалификацию преподавателя,
- индивидуальные особенности учащихся (мотивация, способности),

- объём практики вне занятий.

Однако исследования показывают, что использование коммуникативных методов может значительно ускорить прогресс.

1. Рост языковой компетенции до 30–40% быстрее при использовании ролевых игр, групповой работы и дискуссий по сравнению с традиционными методами обучения (лекции, грамматические упражнения).

2. Развитие разговорных навыков может увеличиться на 20–50% при активном использовании ситуационных диалогов и реальных сценариев общения.

3. В долгосрочной перспективе студенты, обучающиеся с использованием коммуникативного подхода, демонстрируют на 10–20% более высокий уровень языковой уверенности и готовности общаться.

Для получения точных данных важно учитывать конкретные условия обучения, включая количество часов практики и особенности аудитории.

Предложенные пути совершенствования методики преподавания включают разработку специализированных учебных пособий, использование цифровых технологий и внедрение коммуникативных методов обучения. Эти меры позволят не только улучшить языковую подготовку студентов, но и интегрировать ее с их профессиональной деятельностью.

Дальнейшие исследования должны быть направлены на апробацию и внедрение предложенных методов в образовательный процесс, а также на учет культурных и языковых особенностей обучающихся, что обеспечит более эффективное усвоение русского языка как иностранного в медицинском контексте.

Список использованной литературы:

1. Иванова Н.А. Методика обучения профессиональной терминологии на занятиях по русскому языку как иностранному // Современные проблемы РКИ. - 2018. - № 4. - С. 25-33.
2. Кириллова Е.В. Коммуникативный подход в обучении иностранных студентов медицинских вузов // Образование и общество. - 2019. - № 2. - С. 45-52.
3. Рахманова Л.С. Проблемы преподавания русского языка в регионах Узбекистана // Вестник языкового образования. - 2020. - № 6. - С. 12-18.
4. Салимова М.Х. Использование цифровых технологий в обучении иностранных студентов РКИ // Педагогика и технологии. - 2021. - № 3. - С. 30-38.
5. Смирнова О.В. Особенности языковой подготовки студентов-медиков в многоязычной среде // Язык и культура. - 2020. - № 5. - С. 19-27.
6. Токарева Ю.В. Медицинская терминология в обучении иностранных студентов: методический аспект // Проблемы медицинского образования. - 2019. - № 7. - С. 34-40.
7. Зимняя, И. А. «Психология обучения иностранным языкам».
8. Комаровская, З. В.В статье «Коммуникативный подход в обучении русскому языку» приводятся успешные кейсы использования ролевых игр и дискуссий в работе с иностранными студентами.
9. Гальскова, Н. Д., Гез, Н. И. «Теория обучения иностранным языкам».
10. Бим, И. Л. «Методика преподавания иностранных языков».
11. Составители: Мамбетова Р.Б. к.ф.н., доцент, КГУ им.Бердаха, 742000, г. Нукус, ул. Академика Ч. Абдирова, 1
12. Айбергенова.А.Р. докторант, КГУ им.Бердаха, 742000, г. Нукус, ул. Академика Ч. Абдирова, 1

Kuchkarova Arofathon Sadirdinovna,

Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti (PhD)

Andijan viloyat Oltinko'l tuman ixtisoslashtirilgan maktabi matematika fani o'qituvchisi

Gmail: kuchkarovaarofathon@gmail.com

[ORCID ID: 0009-0004-9325-1024](https://orcid.org/0009-0004-9325-1024)

TA'LIM JARAYONINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA GEOGEBRA DASTURINING IMKONIYATLARI

Annotatsiya: Zamonaviy ta'lim jarayonida ochiq axborot jamiyatining shakllanishi bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) pedagogik maqsadlarda foydalanishni talab etmoqda. Ushbu maqolada ta'limning interaktiv va analitik yondashuvlari orqali o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, axborotni selektiv ravishda qabul qilish va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari ilmiy asosda yoritilgan. Mazkur tadqiqot ochiq axborot jamiyatida AKT vositalarini o'quv jarayonida qo'llashning didaktik tamoyillarini belgilab beradi va o'qituvchilarning interfaol ta'limni tashkil etish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan metodik asoslarni ishlab chiqadi.

Kalit so'zlar: Model, GeoGebra, geometriya, grafiklar, matematika.

Аннотация: В современном образовательном процессе формирование открытого информационного общества не только расширяет возможности получения знаний, но и требует использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в педагогических целях. В данной статье научно обоснованы вопросы формирования у учащихся навыков критического мышления, избирательного восприятия информации и самостоятельного обучения посредством интерактивных и аналитических подходов к обучению. Данное исследование определяет дидактические принципы применения средств ИКТ в образовательном процессе в условиях открытого информационного общества, а также разрабатывает методические основы, направленные на формирование у педагогов навыков организации интерактивного обучения.

Ключевые слова: Модель, Начало формы, Конец формы, GeoGebra, геометрия, графики, Начало формы.
Abstract: In the modern educational process, the formation of an open information society not only expands opportunities for knowledge acquisition but also necessitates the use of information and communication technologies (ICT) for pedagogical purposes. This article scientifically examines the issues of developing critical thinking, selective information processing, and independent learning skills in students through interactive and analytical approaches to education. The research defines the didactic principles of applying ICT tools in the learning process within the context of an open information society and develops methodological frameworks aimed at enhancing teachers' skills in organizing interactive learning.

Key words: Modelling, GeoGebra, geometry, graphs, mathematics.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida texnologiyalarning keng qo'llanilishi o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish imkonini bermiqda. GeoGebra dasturi matematika va informatika fanlarida, xususan algebra va geometriyada o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish va mavzuni tushunishni osonlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida GeoGebra dasturining ta'lim jarayonidagi o'rni, afzalliklari va uning ilmiy modeli yoritiladi.

GeoGebra dasturi zamonaviy pedagogik texnologiyalarning yorqin namunasi bo'lib, u matematika va informatika fanlarida didaktik vosita sifatida keng qo'llanilmoqda. Dastur algebra, geometriya, statistika va analiz kabi matematik sohalarning murakkab tushunchalarini vizualizatsiya qilish orqali o'quvchilarning mavzuni o'zlashtirish jarayonini soddalashtiradi va qiziqarli qiladi. GeoGebra dasturi orqali amalga oshirilgan interaktiv mashg'ulotlar o'quvchilarning mantiqiy va algoritmik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularda eksperiment va tahlil qilish malakalarini shakllantirish imkonini beradi. Mazkur maqolada

umumta'lim maktablarida GeoGebra dasturining o'quv jarayonidagi o'rni, uning afzalliklari va ilmiy asoslari keng yoritilib, dastur yordamida matematik ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Insoniyat hozirgi kunda axborot olish imkoniyatini barcha uchun teng va erkin taqdim etuvchi ochiq axborot jamiyatini shakllantirish yo'lida jadal rivojlanmoqda [1]. Ushbu jarayonning markazida, nafaqat axborotni tarqatish, balki uni o'rganish va amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim o'rin tutadi. Boshqacha aytganda, zamonaviy ta'lim tizimi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida shakllanmoqda va o'quvchilarni elektron resurslardan faqat axborot olish manbasi sifatida emas, balki interaktiv va analitik tarzda foydalanishga yo'naltirmoqda [2].

Buning asosiy maqsadi – o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va axborotni selektiv ravishda qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Ochiq axborot jamiyatida axborot almashinuvi va o'rganish jarayoni o'quvchilarni faqat bilimlarni qabul qilish bilan cheklanmay, balki o'zlarini mustaqil ravishda bilim olish jarayoniga jalb etish, interaktiv muhitda ishtirok etish va aql bilan foydalanishni o'rgatish kabi yangi pedagogik yondashuvlarni talab etadi.

Bundan tashqari o'qituvchilar va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikda ishlash, onlayn platformalar va raqamli vositalar orqali bilimlarni takomillashtirish, shuningdek, zamonaviy o'quv texnologiyalaridan foydalangan holda bilimlarni o'zlashtirish jarayonini samarali tashkil etish talab qilinadi. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi va axborot resurslaridan innovatsion shakllarda foydalanishni ta'minlaydi. Ochiq axborot jamiyatida o'rganishning interaktiv va analitik usullari, o'z navbatida, yangi avlod pedagoglarining faoliyatiga asoslangan pedagogik innovatsiyalarni qo'llashni talab etadi [3].

Metodologiya.

GeoGebra dasturining ta'limdagi o'rni

GeoGebra – ochiq kodli dastur bo'lib, u matematika va informatika fanlari uchun mo'ljallangan. Ushbu dastur algebra, geometriya, statistika va analiz kabi sohalarni birlashtirgan interaktiv vosita hisoblanadi [4]. GeoGebra orqali o'quvchilar murakkab algebraik va geometrik masalalarni yechishda qulay interfeys va grafik imkoniyatlardan foydalanishadi. Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, GeoGebra dasturi Vygotskiyning ijtimoiy-kognitiv rivojlanish nazariyasi va konstruktivizm yondashuvlariga asoslangan holda, o'quvchilarning faol ishtiroki va o'zaro hamkorlikda bilim olish jarayonini rag'batlantiradi. Ushbu dastur yordamida yaratilgan o'quv muhiti o'quvchilarga mavzularni chuqurroq tahlil qilish, tajriba asosida xulosalar chiqarish va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkonini beradi.

GeoGebra dasturining umumta'lim maktablaridagi o'rni quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Ko'rgazmali tushuntirish: Murakkab matematik tushunchalarni grafik asosida oddiy va tushunarli tarzda ko'rsatish imkoniyatini beradi.
2. Interaktivlik: O'quvchilar masalalarni yechishda mustaqil ravishda grafiklarni tahlil qilishi, shakllarni manipulyatsiya qilishi mumkin.
3. Qiziqishni oshirish: GeoGebra orqali o'tkazilgan darslar o'quvchilarda fanlarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.
4. Moslashuvchanlik: Dastur barcha darajadagi murakkablikdagi masalalarni yechish uchun ishlatilishi mumkin.

Tadqiqot natijasi. GeoGebra dasturi yordamida mavzularni interaktiv tarzda tushuntirish o'quvchilarning matematik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, grafik va algebraik yondashuvni birlashtirish orqali ta'lim samaradorligini oshirish mumkin. O'qituvchi tomonidan yaratadigan interaktiv faoliyatlar, o'quvchilarni mavzuga chuqurroq kirib borishga va mustahkamlashtirishga imkon beradi.

Funksional savodxonlikni oshirish uchun interaktiv usullarning modeli quyidagi asosiy bloklardan iborat bo'lishi mumkin. Bu model matematika fanida o'quvchilarni real hayotiy masalalarni hal qilishga tayyorlashga qaratilgan bo'lib, GeoGebra kabi interaktiv dasturlardan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi.

Ilmiy model: GeoGebraning ta'lim jarayonidagi qo'llanilishi

GeoGebra dasturining umumta'lim maktablaridagi o'rnini tizimli tahlil qilish uchun quyidagi model taklif qilinadi:

1. Komponentlar:

- Dasturiy komponent: GeoGebra interfeysi va vositalari (grafiklar, algebraik animatsiyalar, dinamik shakllar).
- Pedagogik komponent: O'qituvchining GeoGebra dasturini dars jarayonida qanchalik samarali qo'llay olishi.
- Metodik komponent: Darsning mazmuni va GeoGebra orqali ishlab chiqilgan topshiriqlar.
- O'quvchi komponenti: O'quvchilarning dastur bilan ishlash qobiliyati va bilim olishdagi faolligi.

2. Ilmiy modelning tuzilmasi: Model quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1-bosqich: GeoGebra yordamida mavzuni o'rganish

- Mavzuni kirish darsida tushuntirish.
- GeoGebra vositalaridan foydalanib, mavzu bo'yicha grafik va algebraik tushunchalarni ko'rsatish.

2-bosqich: Interaktiv topshiriqlarni bajarish

- O'quvchilarga tenglama, geometriya shakllari yoki statistik ma'lumotlarni tahlil qilish uchun mustaqil topshiriqlar berish.
- Dinamik grafiklar yordamida masalaning yechim yo'llarini kuzatish.

3-bosqich: Nazorat va mustahkamlash

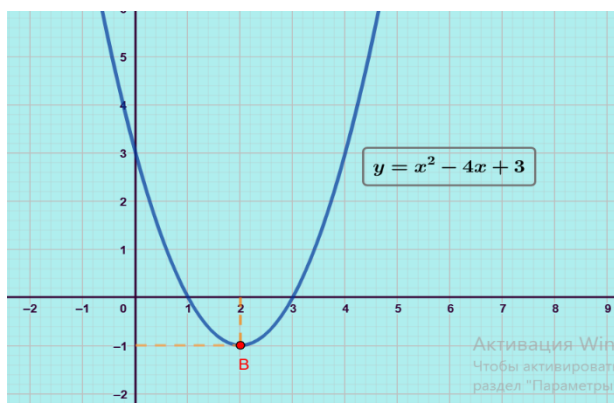
- O'quvchilarning bilimlarini baholash uchun GeoGebra orqali sinov testlarini tashkil qilish.
- O'qituvchi tomonidan tahliliy fikrlashga oid savollarni shakllantirish.

3. Modelning samaradorlik mezonlari:

- **Bilimlarning o'zlashtirilish darajasi:** O'quvchilarning mavzuni tushunishi va amaliy qo'llashi.
- **Texnik ko'nikmalar:** GeoGebra dasturini mustaqil ravishda ishlata olish qobiliyati.
- **Qiziqish va faollik:** Darsdagi ishtirok faolligi va o'quvchilar tomonidan bildirilgan fikrlar.

Misollar bilan tushuntirish. 1-misol: Kvadrat tenglama grafigi

Tenglama: $y=x^2-4x+3$ GeoGebra dasturida ushbu tenglama grafigini chizib, parabola shaklini ko'rsatamiz (1-rasm). O'quvchilar grafikka qarab tenglamaning ildizlarini ($x = 1$ va $x = 3$) aniqlaydi.

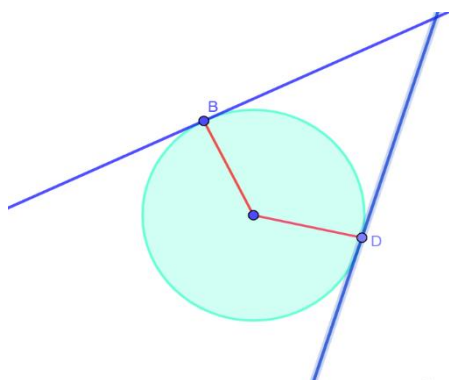

Parabolaning uchini va yo'nalishini tushunadi.

1-rasm. $y=x^2-4x+3$ funksiya grafigi

2-misol: Geometriyada aylana va shu aylanaga urinma masalasi

Masala: Berilgan aylana va urinmaning kesishish nuqtalarini toping. GeoGebra orqali (2-rasm):

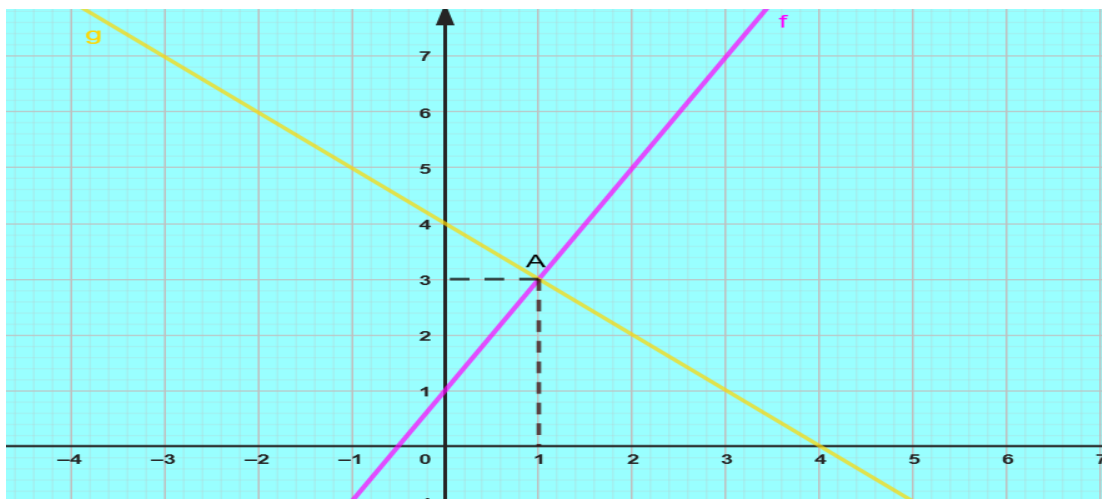

1. Aylanani va uning radiusini chizamiz.
2. Urinma chizig'ini qo'shamiz.
3. Kesishish nuqtalarini aniqlaymiz.

2-rasm. Aylana va unga o'tkazilgan urinmalar.

3-misol: Tenglamalar sistemasini grafik usulda yechish

Tenglamalar: $y=2x+1$ va $y=-x+4$. GeoGebra yordamida har ikkala grafikni chizib, ularning kesishish nuqtasini ($x = 1$, $y = 3$) topamiz (3-rasm).

3-rasm. $y=2x+1$ va $y=-x+4$ funksiyalarining grafigi

Bu model funksional savodxonlikni oshirish uchun real vaziyatlarni matematik tahlil qilish, dinamik dasturlar yordamida tushuntirish va interaktiv faoliyatlarni tashkil etishni birlashtiradi. GeoGebra vositasida o'quv jarayonining samaradorligi oshadi, chunki o'quvchilar mavzuni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham o'zlashtiradilar.

Xulosa va tavsiyalar. Umumta'lim maktablarida GeoGebra dasturi matematika ta'limida samarali vosita sifatida keng qo'llanilishi mumkin. Ushbu dastur nafaqat murakkab masalalarni yechishni osonlashtiradi, balki o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. GeoGebra yordamida o'tkazilgan darslar o'quvchilarning bilimlarini amaliy ko'nikmalarga aylantiradi va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

GeoGebra dasturidan foydalangan holda ta'lim jarayonida interaktiv yondashuvlar kengaytirilsa, kelajakda raqamli texnologiyalarni qo'llashga oid ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli ushbu dastur umumta'lim maktablarida zamonaviy va samarali ta'lim vositasi sifatida keng joriy etilishi zarur. GeoGebra dasturi umumta'lim maktablarida matematika va informatika ta'limini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishda samarali vosita hisoblanadi. Dastur yordamida o'quvchilarda nazariy bilimlar amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlanadi, mantiqiy va algoritmik fikrlash rivojlanadi. GeoGebra yordamida ta'lim jarayoni interaktiv va vizual tarzda tashkil etiladi, bu esa mavzularni oson tushunish va tez o'zlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, dastur o'quvchilarning mustaqil izlanish va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Shunday qilib, GeoGebra dasturidan samarali foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh.M.Yusupjanovna (2024) “Gospital ta’lim matematika darslarini tashkil qilishda smart education (aqlli ta’lim) – ta’lim va rivojlanish texnologiyasi”, Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation, innovativepublication.uz Vol.1(6) January
2. N.Akmalova (2024) “Matematika ta’limida GeoGebra dasturi imkoniyatlaridan foydalanish”, “Ilm-fan va Yoshlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to’plami 244-246-betlar, Toshkent
3. M.Ikromov, Z.Muxtorjon qizi “Markaziy Osiyoda grafiklarning rivojlanishiga hissa qo’shgan buyuk olimlar”, Central Asian Academic Journal of Scientific Research ISSN: 2181-2489 Volume 2| Issue 5| 2022 <http://sjifactor.com/passport.php?id=22230>
4. C.A.Hernández, C.A.Pabón, A.A.Gamboa “GeoGebra as Didactic and Technological Mediation in the Learning of Mathematics. An Analysis from the Perceptions of Basic and Secondary Education Students” Journal of Positive Psychology & Wellbeing 2023, Vol. 7, No. 1, 63 – 71 <http://journalppw.com>

G'aybullayeva Nafisaxon Nosirjon qizi,

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti o'qituvchisi

E-mail: nafisanosirjonqizi@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI O'QITUVCHILARI TAYYORLASHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARINI MUKAMMALLASHTIRUVCHI OMILLAR

Annotatsiya: Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarining samarali tayyorlanishi, nafaqat o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirishda, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarining lingvodidaktik asoslarini mukammallashtirish muhim vazifa hisoblanadi. Bu jarayonda o'qituvchilarni pedagogik va lingvistik bilimlar bilan birga, zamonaviy pedagogik texnikalar, didaktik metodlar, shuningdek, o'quvchilar bilan samarali ishlashga qaratilgan ko'nikmalar bilan ta'minlash zarur. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarini tayyorlashning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirishga yordam beradigan omillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: lingvodidaktika, til ko'nikmalari, differensial yondashuvni, lingvistik diversifikatsiya, o'qitish strategiyalari, integratsiya.

Аннотация: Эффективная подготовка учителей начальных классов оказывает непосредственное влияние не только на развитие языковых навыков учащихся, но и на их личностное и социальное развитие. Поэтому важной задачей является совершенствование лингводидактической базы учителей родного языка начальных классов. В этом процессе необходимо обеспечить учителей педагогическими и лингвистическими знаниями, современными педагогическими приемами, дидактическими методами, а также навыками, направленными на эффективную работу со студентами. В данной статье рассматриваются факторы, способствующие совершенствованию лингводидактической основы подготовки учителей родного языка начальных классов.

Ключевые слова: языковая дидактика, языковые навыки, дифференцированный подход, языковая диверсификация, стратегии обучения, интеграция.

Abstract: Effective training of primary language teachers has a direct impact not only on the development of students' language skills, but also on their personal and social development. Therefore, it is an important task to improve the linguo-didactic foundations of primary-grade native language teachers. In this process, it is necessary to provide teachers with pedagogical and linguistic knowledge, modern pedagogical techniques, didactic methods, as well as skills aimed at effective work with students. This article examines the factors that contribute to the improvement of the linguo-didactic basis of the training of primary-grade mother tongue teachers.

Key words: language didactics, language skills, differential approach, linguistic diversification, teaching strategies, integration.

Kirish. Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarini tayyorlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan, konstruktivizm va interfaol o'qitish metodlari alohida o'rin tutadi. Konstruktivist yondashuv o'quvchilarga bilimlarni faqatgina tayyor shaklda bermasdan, ularni o'z tajribalari, fikr va mulohazalariga asoslanib, mustaqil ravishda o'rganishga yo'naltiradi. Bu metod o'qituvchilarga o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashga, ularning o'zlashtirish jarayonini individual tarzda qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Shu bilan birga, interfaol o'qitish metodlari o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita bo'lib, o'qituvchilarga o'quvchilarni dars jarayoniga jalb qilishda, ularga tilni real hayot sharoitlarida qo'llash imkoniyatlarini yaratishda yordam beradi.

“Lingvodidaktika” so'zi, aslida, (lingvodidactics) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, til o'qitish va o'rganish nazariyasi va amaliyotiga doir atamadir. Bu so'zning ma'nosi - til o'qitish va o'rganish jarayonlarini o'rganadigan ilmiy soha yoki nazariyani anglatadi.

“Lingvodidaktika” til o'qitish metodlari, til o'rganishning psixologik va pedagogik jihatlari, shuningdek, tilni o'rgatishning samarali usullarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilari o'z bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirishlari kerak. Bu tilshunoslikning barcha sohalarini (grammatika, fonetika, morfologiya, sintaksis) mukammal o'zlashtirishni talab etadi. O'qituvchi faqat grammatika yoki leksika bo'yicha bilimga ega bo'lishi kifoya qilmaydi, balki o'quvchilarni tilni to'g'ri va samarali ishlatishga o'rgatishda, uning barcha aspektlarini bir butun tarzda o'rgatish muhimdir. Shuningdek, o'qituvchilarni lingvistik jarayonlarni o'quvchilarga to'g'ri va aniq tushuntirishga tayyorlash zarur.

Zamonaviy texnologiyalar o'qituvchilarni ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi. Elektron resurslar, mobil ilovalar, interaktiv darsliklar va onlayn ta'lim platformalari yordamida o'qituvchilar o'quvchilarning til o'rganish jarayonini raqamli muhitda yanada faol va samarali tashkil etishlari mumkin. Innovatsion texnologiyalarni pedagogik jarayonga qo'llash o'qituvchilarga o'quvchilarni yanada qiziqarli va interfaol tarzda o'qitish imkoniyatini yaratadi, shuningdek, o'quvchilarning qiziqishini oshiradi.

Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilari o'quvchilarning turli qobiliyat va bilim darajalarini inobatga olgan holda o'qitishlari kerak. Har bir o'quvchining o'qish sur'ati va tilni o'rganish uslubi farq qiladi, shuning uchun o'qituvchilarni differensial yondashuv asosida individual o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishga o'rgatish zarur. Bu yondashuv, o'qituvchilarga har bir o'quvchining ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim berishga imkon yaratadi va o'quvchilarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Ona tilini o'rgatishda madaniyatning roli katta. O'qituvchilarni tilning nafaqat grammatika va sintaksisini, balki uning madaniy, ijtimoiy va etnik kontekstini o'rgatishga tayyorlash zarur. O'quvchilarga til o'rganish jarayonida milliy va jahon madaniyatlari o'rtasidagi aloqani tushuntirish, ularning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Madaniyatni o'rgatish, o'quvchilarga tilni faqat mexanik ravishda o'rganishni emas, balki uning kontekstual va madaniy jihatlari tushunishni o'rgatadi.

Teorik bilimlar bilan birga, boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilari amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratishlari kerak. O'qituvchilarni real dars sharoitida o'quvchilar bilan ishlashga, turli xil didaktik materiallar bilan ishlashga, darslarni samarali tashkil etish va o'quvchilarning til o'rganishidagi qiyinchiliklarini tahlil qilishga o'rgatish zarur. Shuningdek, o'qituvchilarni o'z darslarini doimiy ravishda tahlil qilish va rivojlantirishga o'rgatish, ularning pedagogik mahoratini oshiradi.

Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilari kasbiy rivojlanishni davom ettirishlari zarur. Pedagogik jarayonni doimiy tahlil qilish, yangi pedagogik va lingvodidaktik metodlarni o'rganish, ilmiy tadqiqotlar va konferensiyalarda ishtirok etish o'qituvchilarning o'zini o'zi rivojlantirishga imkon yaratadi. O'qituvchilarga o'z ishlari haqida fikr bildirish, ularni tahlil qilish va o'zgarishlar kiritish bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirish zarur.

Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarni tayyorlashning lingvodidaktik asoslarini mukammallashtirish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar, differensial o'qitish, madaniy-ta'limiy yondashuvlar va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish zarur. Bu omillar o'qituvchilarga o'quvchilarning ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim berish, ularni motivatsiya qilish, til o'rganish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, o'qituvchilarni doimiy kasbiy rivojlanish, yangi metodlarni o'rganishga rag'batlantirish ham o'quvchilarning til ko'nikmalarini yuqori darajaga olib chiqish uchun muhimdir.

Pedagogik va psixologik bilimlarning rivojlanishi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z faoliyatlarini samarali amalga oshirishi uchun, o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. Ularning yoshi va rivojlanish bosqichlariga mos pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish o'qitish samaradorligini oshiradi. Psixologik bilimlar o'qituvchiga o'quvchilarning psixologik holatini va tilni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni tushunishga yordam beradi.

Lingvistik bilimlarning chuqurlashtirilishi

O'qituvchilar tilni chuqur o'rganishlari, grammatika, leksika, fonetika va sintaksis kabi lingvistik sohalarini yaxshi egallashlari lozim. Bu bilimlar o'qituvchiga o'quvchilarga ona tilini to'g'ri o'rgatish, xatolarga to'g'ri yondashish va o'quvchilarga yanada to'g'ri va aniq tildan foydalanishni o'rgatish imkonini beradi.

Innovatsion texnologiyalarni integratsiya qilish

Zamonaviy texnologiyalarni, shu jumladan interaktiv ta'lim platformalari, mobil ilovalar va onlayn resurslarni pedagogik jarayonga qo'llash, o'qituvchilarga o'quvchilarning qiziqishini oshirish, samarali ta'lim berish va ularning tilni o'rganish jarayonini yanada qiziqarli qilishda katta rol o'ynaydi. Texnologiyalarni to'g'ri va samarali qo'llash o'qituvchilarning metodik va didaktik bilimlarini takomillashtiradi.

Praktik va amaliy mashg'ulotlar

O'qituvchilarning bilimlarini real dars sharoitida qo'llash, ularning pedagogik ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi. Bunday mashg'ulotlar orqali o'qituvchilar til o'qitish jarayonida yuzaga keladigan turli qiyinchiliklarga javob berishga, o'quvchilarni motivatsiya qilishga va individual yondashuvni qo'llashga o'rganadilar.

Differensial yondashuvni tatbiq etish

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari har bir o'quvchining ehtiyojlarini va imkoniyatlarini hisobga olib, individual o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishlari kerak. Bunda o'qituvchilarni differensial yondashuvga asoslangan metodlarni qo'llashga o'rgatish zarur. Bu o'quvchilarning o'zlashtirish sur'atiga mos ravishda o'qitish imkonini beradi.

Tezkor va sifatli tahlil qilish ko'nikmalari

O'qituvchilarni o'z faoliyatlarini tahlil qilish, dars jarayonini baholash va o'quvchilarning til o'rganishidagi muvaffaqiyat va xatolarini aniqlashga o'rgatish. O'qituvchilarga darsda yuzaga kelgan muammolarni tahlil qilish, ularni hal qilish uchun turli metod va strategiyalarni ishlab chiqish o'qitish samaradorligini oshiradi.

O'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshirish

O'qituvchilarni o'quvchilarning qiziqishini va motivatsiyasini oshirishga qaratilgan turli pedagogik texnikalar bilan tanishtirish zarur. Bunda o'qituvchilarga o'quvchilarning faolligini oshirishga yordam beradigan metodlar (masalan, gamifikatsiya, projektlar, darslarni o'yin shaklida o'tkazish) qo'llash muhimdir.

Madaniy-ma'naviy yondashuvni rivojlantirish

O'qituvchilarga til o'rgatish jarayonida madaniy ma'lumotlarni integratsiya qilish va o'quvchilarga milliy va jahon madaniyatining til bilan bog'liq jihatlarini o'rgatish muhimdir. Bu o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi va tilni o'rganishning madaniy jihatlarini tushunishga yordam beradi.

O'qituvchilarning o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligini oshirish

O'qituvchilarni o'z bilimlarini doimiy ravishda yangilash va o'zini o'zi rivojlantirishga undash. Ular turli ilmiy konferensiyalar, treninglar, kurslar va seminarlar orqali o'z bilimlarini kengaytirib, yangi pedagogik va lingvodidaktik yondashuvlarni o'rganishlari kerak.

Pedagogik etika va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish

O'qituvchilarga ta'lim jarayonida kommunikativ va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishni o'rgatish zarur. Bu o'quvchilar bilan samarali muloqot qilish, ularning ehtiyojlarini tushunish va o'quvchilarga o'zini ifodalash imkoniyatlarini yaratishga yordam beradi.

O'qituvchilar o'quvchilarni samimiy va hurmat bilan muomala qilishga, o'zaro ishonchli va do'stona muhit yaratishga o'rgatishlari kerak.

Lingvistik diversifikatsiya va ko'nikmalarni mustahkamlash

O'qituvchilarni turli tillarda (o'zbek va boshqa tillarda) qo'llaniladigan metodlarni o'rganishga jalb qilish. Lingvistik diversifikatsiya o'qituvchilarga tilni o'rgatishda turli yondashuvlarni qo'llash va o'quvchilarning til ko'nikmalarini kengaytirishga yordam beradi. O'qituvchilarni ko'p tilli muhitda ishlashga tayyorlash ham samarali natijalarga olib kelishi mumkin.

Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarini tayyorlashning lingvodidaktik asoslarini mukammallashtiruvchi omillar:

1-jadval

Omillar	Tavsif
1. Zamonaviy o'quv materiallari	O'qituvchilarni tayyorlashda yangi, interaktiv va multimediali o'quv materiallaridan foydalanish orqali dars jarayonini boyitish.
2. Ilmiy tadqiqotlarga asoslangan metodikalar	Lingvodidaktik usullarni ilmiy tadqiqotlar va innovatsion metodologiyalar asosida ishlab chiqish va joriy etish.
3. Praktiki mashg'ulotlar	Amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari va metodik treninglar orqali o'qituvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish.
4. Pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash	O'qituvchilarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash, motivatsiya oshirish va stressni boshqarish bo'yicha treninglar tashkil etish.
5. Innovatsion texnologiyalar	Ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, masalan, raqamli ta'lim platformalari, interaktiv taxtalar va onlayn resurslardan foydalanish.
6. Metodik tajriba almashish	O'qituvchilar o'rtasida metodik tajriba almashish, seminarlar, konferensiyalar va o'quv uyushmalari orqali bilim va tajribani kengaytirish.
7. Davlat va xususiy sektor hamkorligi	Ta'lim sifatini oshirishda davlat idoralari va xususiy sektor o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish, resurslarni birlashtirish va qo'shimcha imkoniyatlar yaratish.
8. Kontinuum ta'lim	O'qituvchilarni doimiy ravishda kasbiy rivojlantirish imkoniyatlarini ta'minlash, masalan, malaka oshirish kurslari, sertifikatlash va onlayn ta'lim.
9. Tilga xos pedagogik yondashuvlar	Ona tilini o'qitishda tilga xos pedagogik yondashuvlarni qo'llash, masalan, til o'rganish strategiyalari, tilning madaniy kontekstini hisobga olish.
10. Baholash va monitoring	O'qituvchilarning tayyorlash jarayonini baholash va monitoring qilish tizimini yaratish, natijalarga asoslangan yaxshilanishlarni amalga oshirish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi omillar boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarining lingvodidaktik asoslarini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'qitish jarayonini samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi. Boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarini tayyorlashning lingvodidaktik asoslarini mukammallashtirish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar, differensial o'qitish, madaniy-ta'limiy yondashuvlar va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish zarur. Bu omillar o'qituvchilarga o'qituvchilarning ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim berish, ularni motivatsiya qilish, til o'rganish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, o'qituvchilarni doimiy kasbiy rivojlanish, yangi metodlarni o'rganishga rag'batlantirish ham o'qituvchilarning til ko'nikmalarini yuqori darajaga olib chiqish uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Teshaboyev M.M "Principles of "religious culture" and principles of consequences of implementation" // International scientific journal «Theoretical & Applied Science» registered in France. p-ISSN: 2308-4944 (print), e-ISSN: 2409-0085(online), Vol.78, Issue 10, October 2019. -P 669-672.

2. Teshaboyev M.M "Huquqiy-falsafiy tafakkur tarixida ijtimoiy adolatga nisbatan turlicha yondashuvlar" // Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi-2023-yil_4-son

3. G'aybullayeva N.N “Boshlang'ich sinf o'quvchilarini qarama-qarshiliklar asosida ijodkorlik faoliyatini G'aybullayeva N.N shakllantirish yo'llari”// In Volume1,issue7of Results of National Scientific Research Journal 2022 ISSN 2181-3639 Uzbekistan 21.10.2022

4. G'aybullayeva N.N, Mavlonova O. M. “Boshlang'ich sinf o'quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash”// University of Business and Science Xalqaro ilmiy-amaliy konfrensiya. Namangan 2024-yil 18-19-aprel. 201-203 b.

5. G'aybullayeva N.N “Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari orqali dunyoviy bilimlarni egallashda qadriyatlarning o'rni” // University of Business and Science Xalqaro ilmiy-amaliy konfrensiya. Namangan 2024-yil 18-19-aprel. 189-197 b.

6. G'aybullayeva N.N “Boshlang'Ich Sinf O'Quvchilarida Universal Ta'lim Faoliyatini Shakllantirish, Rivojlantirish Va Takomillashtirish Nazariyasi Va Amaliyoti” // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2024 йил №6) ISSN 2181-1709 (P).

Abdukadirov Isroiljon Abdupattoyevich,

*Oliy va professional ta'lim muassasalari moddiy texnik
bazasini mustahkamlash markazi bo'lim boshlig'i*

IJTIMOY HAMKORLIK MUHITIDA INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy hamkorlik muhiti orqali inklyuziv ta'limni tashkil etish mexanizmlari tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirishda oilalar, ta'lim muassasalari, davlat va nodavlat tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikning o'rni va ta'siri ko'rsatib o'tiladi. Maqolada inklyuziv ta'limning samaradorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mexanizmlar va metodlar tahlili o'tkazilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, ijtimoiy hamkorlik, ta'lim tizimi, pedagogik mexanizmlar, nodavlat tashkilotlar, imkoniyati cheklangan bolalar, inklyuziya.

Abstract: This article analyzes the mechanisms for organizing inclusive education through a social partnership environment. The role and impact of cooperation between families, educational institutions, state and non-governmental organizations in the successful implementation of inclusive education are shown. The article analyzes the mechanisms and methods necessary to increase the effectiveness of inclusive education.

Key words: inclusive education, social partnership, education system, pedagogical mechanisms, non-governmental organizations, children with disabilities, inclusion.

Аннотация: В данной статье анализируются механизмы организации инклюзивного образования через среду социального сотрудничества. Показаны роль и эффект сотрудничества семьи, образовательных учреждений, государственных и негосударственных организаций в успешной реализации инклюзивного образования. В статье анализируются механизмы и методы, необходимые для повышения эффективности инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, социальное сотрудничество, система образования, педагогические механизмы, неправительственные организации, дети с ограниченными возможностями, инклюзия.

Kirish. Bugungi jamiyatda ta'lim tizimi inson salohiyatini to'liq rivojlantirish va har bir individning imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berish maqsadida inkluziv ta'lim konsepsiyasiga asoslanmoqda. Inkluziv ta'lim – bu barcha bolalar, ularning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va fizik imkoniyatlariga qaramay, ta'lim jarayonida teng qatnashishini ta'minlovchi yondashuvdir. Ushbu yondashuv jamiyatdagi turli xil farqlarni qabul qilish, hurmat qilish va har bir bolaning o'ziga xosligini inobatga olishga asoslanadi. Inkluziv ta'limning muvaffaqiyati esa, asosan, ijtimoiy hamkorlik muhitining samarali tashkil etilishiga bog'liq.

Ijtimoiy hamkorlik muhitida inkluziv ta'limni tashkil etish mexanizmlari, ya'ni o'zaro hamkorlik qiluvchi tashkilotlar, jamiyat a'zolari va ta'lim muassasalari o'rtasidagi aloqalar va o'zaro ta'sirlar, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bunday muhitda, ota-onalar, o'qituvchilar, nodavlat tashkilotlari va mahalliy jamoalar o'rtasida o'zaro fikr almashish, resurslarni birlashtirish va qo'llab-quvvatlash tizimlari yaratiladi. Bu esa, inkluziv ta'limning amalga oshirilishida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish va har bir bolaning individual ehtiyojlariga moslashgan ta'lim metodlarini qo'llash imkonini beradi.

Inkluziv ta'limni samarali tashkil etish uchun bir qator mexanizmlar mavjud bo'lib, ular orasida qonunchilik bazasini yaratish, o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish, ta'lim resurslarini yetarli darajada ta'minlash, texnologik innovatsiyalarni joriy etish va jamiyatda inkluziv fikrni rivojlantirish kabi omillar muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ijtimoiy hamkorlikning kuchli va barqaror bo'lishi, barcha tomonlarning birgalikda harakat qilishga tayyorligi, inkluziv ta'limning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga zamin yaratadi.

Mazkur tadqiqotda ijtimoiy hamkorlik muhitida inkluziv ta'limni tashkil etish mexanizmlari chuqur tahlil qilinadi. Ilmiy nazariya va amaliy tajribalar asosida, inklusiv ta'limni

rivojlantirishda ijtimoiy hamkorlikning o'рни va ahamiyati, mavjud muammolar va ularni hal etish yo'llari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari asosida, inkluziv ta'limni yanada samarali tashkil etish uchun tavsiyalar ishlab chiqiladi, bu esa ta'lim tizimining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi. Shu orqali, har bir bolaning o'ziga xos potentsialini amalga oshirish imkoniyati yaratiladi va jamiyatda adolatli va teng imkoniyatlarga ega shaxslar yetishtiriladi.

Hozirgi davrda ta'lim tizimida inkluziv yondashuvni joriy etish global va mahalliy miqyosda dolzarb masalaga aylangan. Inkluziv ta'lim har bir bola, shu jumladan imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Bu jarayonda ijtimoiy hamkorlik muhiti, ya'ni ta'lim muassasalari, ota-onalar, davlat organlari, nodavlat tashkilotlar va jamiyatning barcha qatlamlari o'rtasidagi hamkorlik muhim o'rin tutadi. Maqolaning asosiy maqsadi – ijtimoiy hamkorlik muhiti orqali inkluziv ta'limni tashkil etish mexanizmlarini o'rganish va takomillashtirishdir.

Adabiyotlar sharhi. Inkluziv ta'lim nazariyasi va amaliyoti bo'yicha xorijiy olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. UNESCO (2009) hisobotlarida inkluziv ta'lim ijtimoiy tenglik va imkoniyatlar yaratuvchi tizim sifatida baholanadi. A. Dayson va C. Farrell inkluziviyaning ijtimoiy hamkorlik orqali rivojlanish strategiyalarini taqdim etishgan. Shuningdek, L. S. Vygotskiy va J. Piagetlarning pedagogik nazariyalari inkluziv ta'limning psixologik asoslarini o'z ichiga oladi. O'zbekistonlik olimlardan M. To'raqulov va S. Yuldasheva ta'limda inkluziya masalasini mahalliy ijtimoiy muhit sharoitida o'rganib, inkluziv ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etishda ota-onalar va jamiyatning qo'llab-quvvatlashi muhim ekanligini ta'kidlaganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: eksperimental-tahliliy metod – ijtimoiy hamkorlik muhiti va inkluziv ta'lim o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash; so'rovnoma va intervyu – o'qituvchilar, ota-onalar va nodavlat tashkilot vakillari o'rtasida so'rov o'tkazish; korrelyatsion tahlil – ijtimoiy hamkorlik darajasi va inkluziv ta'lim samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash.

Muhokama va tahlillar. Inkluziv ta'limni tashkil etishda samarali mexanizmlarni joriy etish quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi mumkin:

1. Ta'lim muassasalari va oilalar hamkorligi:

- Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida doimiy aloqa o'rnatish.
- Oilalarga pedagogik-psixologik maslahatlar berish.

2. Davlat va nodavlat tashkilotlar hamkorligi:

- Imkoniyati cheklangan bolalarni ta'lim jarayoniga jalb etish uchun infratuzilma yaratish;
- Nodavlat tashkilotlar bilan birgalikda maxsus trening va dasturlar tashkil etish;

3. O'qituvchilarning inkluziv kompetentsiyasini rivojlantirish:

- O'qituvchilarga inkluziv ta'lim metodlari bo'yicha muntazam o'quv kurslarini tashkil etish.

- Kasbiy rivojlanish uchun xalqaro tajribalarni o'rganish.

Ijtimoiy hamkorlik muhiti va inkluziv ta'lim samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik

Hamkorlik turlari	Bolalar rivojlanish ko'rsatkichi (%)	Ta'lim samaradorligi (%)
Oila va ta'lim muassasalari hamkorligi	85	82
Nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik	80	78
Mahalliy hokimiyat va davlat organlari	75	74

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, oilalar va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlik bolalar rivojlanishiga va ta'lim samaradorligiga eng yuqori darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi (rivojlanish – 85%, samaradorlik – 82%). Bu esa ota-onalarning faol ishtiroki

inklyuziv ta'limda markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi. Nodavlat tashkilotlar va davlat organlari bilan hamkorlik esa inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun zarur resurslarni taqdim etadi.

Tajribada 3 ta ta'lim muassasasi va 50 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Ushbu muassasalarda ota-onalar, mahalliy tashkilotlar va davlat organlari o'rtasida hamkorlik yo'lga qo'yildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, samarali hamkorlik orqali o'quvchilarning bilim olish qobiliyati va o'ziga bo'lgan ishonchi oshdi.

Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim-tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratib berilmoqda. Ularni jamiyatga integratsiya qilish, avvalo, imkon qadar salomatligini tiklash maqsadida «Imkoniyati cheklangan bolalar uchun umumiy ta'lim loyihasi» asosida ish yuritib kelinmoqda. Bunda, asosan, inklyuziv ta'lim imkoniyatlaridan foydalanish ko'zda tutilmoqda. Inklyuziv ta'limni chuqurroq o'rganish, u bilan bog'liq muammolarni aniqlash, samaradorlik jihatlarini asoslab berish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Chunki inklyuziv ta'lim usuli barcha bolalarning ruhiy-jismoniy holatidan qat'iy nazar ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishini ta'minlashga qulay imkoniyat yaratadi.

Ayniqsa, u alohida yordamga muhtoj bolalarning atrofdegilar bilan muloqotda bo'lishi, ijtimoiy muhit talablariga javob bera oladigan bo'lib ulg'ayishi, o'z kundalik-maishiy ehtiyojini qondira olish ko'nikmalarini egallashi, hayotga moslashib, umumta'lim maktablarida sog'lom tengdoshlari bilan teng sharoitlarda o'qiy olishi, ular bilan o'zaro do'stona munosabatga kirishishi, darslarni o'z vaqtida o'zlashtirishi, topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashishi uchun qulayliklar tug'diradi. Shuni nazarda tutib, mazkur monografiyada inklyuziv ta'limning o'ziga xos samaradorlik belgilarini asoslash, uni oiladan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan uzluksiz ta'lim jarayonida yo'lga qo'yish uchun zaruriy pedagogik-psixologik yondashuv yo'llarini aniqlash ko'zda tutildi. Shunisi borki, inklyuziv ta'lim nafaqat nogiron bolalar o'rtasida, balki sog'lom turmush tarziga asoslangan oilada tarbiyalanayotgan bolalar o'rtasida, maktabgacha ta'lim muassasalarida, maktablarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari ham fanlarni o'zlashtirish darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilar uchun qulay imkoniyatlar yarata oladi. U orqali o'quvchilarning bir-biriga ijobiy ta'sir ko'rsata olishiga erishish yaxshi natija keltiradi. Lekin ba'zan sog'lom bolalar bilan nogiron bolalar orasidagi tafovut sezilib qolishi, nogiron bola o'z tengdoshlariga qo'shilmay, tortinishi, o'z imkoniyatlaridan foydalana olmasligi sabab uyalib turishi, kamsitilishi, ayrimlari esa oilada haddan tashqari erka o'stirilganligi tufayli qaysarlik, inijlik qilishi kuzatiladiki, bunday sharoitda ta'lim amaliyoti va ta'lim xizmatlarini tashkillashtirishda o'zgarishlar qilishga to'g'ri keladi.

Bularning barchasi inklyuziv ta'lim jarayoni o'ziga xos murakkabliklarga ega ekanligini va shu sohada ishlaydigan o'qituvchilar, sinf rahbarlari, tarbiyachilar, kasbiy mahorat ustalari zimmasiga jiddiy talablar va mas'uliyatlar yuklashini oydinlashtiradi hamda tadqiqot mavzusining serqirra va murakkabligidan dalolat beradi. Olib borilgan izlanishlar va tadqiqotlar asosida inklyuziv ta'lim texnologiyasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: «Inklyuziv ta'lim texnologiyasi (ITT) – bu uzluksiz ta'lim tizimida maxsus yordamga muhtoj bolalar va yoshlar uchun mehribonlik bilan tizimli yondashadigan, individuallashtirish, sharoitga qarab o'zgaruvchan, maxsus o'quv dasturlari, materiallari, vositalari va metodlari yordamida ta'lim-tarbiyaning pedagogik-psixologik jihatlarini zamonaviy talablarga mos olib boriladigan jarayondir»

Inklyuziv ta'limni oiladan maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumta'lim maktablarida, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv muassasalarida joriy etish natijasida imkoniyati cheklangan insonlarga nisbatan umumiy munosabat o'zgarayotgani ma'lum bo'ldi. Bu esa ularning hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarga umumta'lim jarayonidagi barcha tadbirlarda faol va muntazam ishtirok etish imkonini beradi. Buning natijasida stereotiplar shakllanishining oldi olinib, ko'rsatiladigan individual yordam imkoniyati cheklangan bolalarni jamiyatdan ajratib qo'ymaydi. Ular olgan ko'nikmalarini umumlashtirish imkoniga ega bo'lishadi. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun ishlab chiqilgan va jamiyatga rejali asosda joriy etilayotgan inklyuziv ta'lim strategiyasi

o'qishning uzluksiz va muttasilligini ta'minlaydi. Inklyuziv ta'lim rasmiy ta'lim tushunchasidan ancha kengroq.

Bu ta'limda ko'proq o'qishda, o'rganishda imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlanadi. Inklyuziv maktab o'qituvchisi va inklyuziv bog'chada tarbiyachi qanday sifatlarga ega bo'lish kerak? Inklyuziv ta'limda o'qituvchining kasbiy mahorati bosh omil hisoblanadi. Avvalo o'qituvchi inklyuziv tafakkurga ega bo'lishi va ta'lim sifati mas'uliyatini o'z zimmasiga olishi shart. Inklyuziv ta'lim berish o'qituvchilar ishi sifatining asosiy mezonlari – o'qituvchi o'quvchilarning turli toifada ekanligiga qaramay barcha bolalarning huquqini himoya va hurmat qilishi. Yana bir sifat – hamkorlikni yo'lga qo'yish. Chunki o'qituvchilar uchun hamkorlik va o'zaro fikr almashish muhimdir. O'qituvchi o'z faoliyatini tizimli baholab borishi, muntazam malakasini oshirishi, alohida ta'lim ehtiyojlari bor bolalarning intizomli va muassasalar aro guruhlilar bilan samarali ishlashi uchun liderlik hamda boshqaruv malakalarini qo'llash, muammolarni birgalikda hal qilish, keng qamrovli maktab hamkorligini yo'lga qo'yish kabi xislatlarga ega bo'lish kerak.

Ma'lumki, inklyuziv ta'limda maxsus ta'lim ehtiyojida bolalar barcha bolalar bilan birga ma'lum maqsadda turli qobiliyatlarga muvofiq guruhlashtiriladi. Maxsus ta'lim aqliy, jismoniy tashqi ko'rinishga muvofiq amalga oshirilsa, inklyuziv ta'lim bolaning qobiliyati va imkoniyatlariga ko'ra belgilanadi. Maxsus ta'lim o'qitishning maxsus va alternativ dasturlari orqali o'qitilsa, inklyuziv ta'lim bolaga yo'naltirilgan va moslashtirilgan, yo'riqnomali, barchaga mo'ljallangan o'quv dasturi asosida o'qitiladi. Inklyuziv ta'limning o'ziga xos muhim jihati shundaki, bolalar va o'qituvchi bir birlaridan o'rganishadi hamda muammolarni birgalikda hal etishadi. Bu ta'lim bir tomonlama bo'lmasligi kerak. Imkoniyati cheklangan bolada o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish, ko'nikma va qobiliyatini rivojlantirish, yoshligidan o'rganishni rag'batlantirishda oila ishtiroki muhim.

Inklyuziv ta'lim jarayonida ota-onalar bilan ishlash ham muhim. Ta'kidlash joizki, alohida ehtiyojli ota-onalarga ularning farzandlari jamiyatning bir bo'lagi bo'lish huquqiga ega ekanini tushuntirish, bu ishonchni ularning ongiga yetkazish kerak. Mamlakatimiz ta'lim tizimida bu masalaga alohida e'tibor qaratiladi. 2020-yil oktyabrda qabul qilingan Prezidentimizning "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yana-da takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori bunga misol bo'la oladi. Unga ko'ra, tajriba-sinov tariqasida shaharlarda va Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan maktablarda inklyuziv ta'lim joriy qilindi. Qoraqalpog'iston respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan bittadan maktablarda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun boshlang'ich tayanch sinflar ochildi.

Xulosa. Ijtimoiy hamkorlik muhiti inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli tashkil etishning muhim omili hisoblanadi. Oilalar, ta'lim muassasalari va nodavlat tashkilotlar o'rtasida o'zaro hamkorlikni kuchaytirish bolalarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi va inklyuziya samaradorligini oshiradi. Shuningdek, o'qituvchilarning inklyuziv ta'lim kompetentsiyasini rivojlantirish inklyuziv ta'limni yanada yuqori bosqichga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. UNESCO (2009). Inclusive Education: Guidelines for Inclusion. Paris: UNESCO.
2. Dyson, A., & Farrell, C. (2001). Inclusion and Collaboration in Education. London: Routledge.
3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
4. To'raqulov, M., & Yuldasheva, S. (2020). "O'zbekistonda inklyuziv ta'lim va uning rivojlanish istiqbollari." *Pedagogika va Psixologiya Jurnal*i, 14, 56-60.

Atakulova Nargizaxon Alijonovna,
Andijon davlat universiteti, 3-bosqich doktoranti(DSc)

MA'NAVY DUNYOQARASH - INSON KAPITALINING MUHIM OMILI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqola O'zbekiston Respublikasida yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish orqali inson kapitalini rivojlantirish masalalarini tahlil qiladi. Tadqiqotda milliy qadriyatlar va axloqiy tarbiyaning ta'lim jarayonidagi o'rni, yoshlarning ma'naviy rivojlanishi va inson kapitaliga ta'siri o'rganilgan. So'rovnoma natijalari yoshlarning 85 foizining milliy qadriyatlarni o'zlashtirishga ijobiy munosabatda ekanini ko'rsatib, bu omil ularning kelajakda iqtisodiy va ijtimoiy hayotga faol integratsiyalashuviga hissa qo'shishini tasdiqladi. Natijalar O'zbekistonda ma'naviy dunyoqarashni rivojlantirish orqali jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi muhim ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: ma'naviy dunyoqarash, inson kapitali, milliy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, ta'lim tizimi, iqtisodiy rivojlanish, yoshlar.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы развития человеческого капитала через формирование духовного мировоззрения молодежи в Республике Узбекистан. В исследовании рассматривается роль национальных ценностей и морального воспитания в образовательном процессе, их влияние на духовное развитие молодежи и человеческий капитал. Результаты опроса показывают, что 85% молодежи положительно относятся к усвоению национальных ценностей, что способствует их активной интеграции в экономическую и социальную жизнь в будущем. Полученные результаты еще раз подтверждают важность развития духовного мировоззрения для обеспечения стабильности общества в Узбекистане.

Ключевые слова: духовное мировоззрение, человеческий капитал, национальные ценности, моральное воспитание, система образования, экономическое развитие, молодежь.

Abstract: This article analyzes the issues of developing human capital through the formation of the spiritual worldview of youth in the Republic of Uzbekistan. The study examines the role of national values and moral education in the educational process, their impact on the spiritual development of youth, and their influence on human capital. Survey results indicate that 85% of young people have a positive attitude towards adopting national values, contributing to their active integration into economic and social life in the future. The findings once again confirm the critical importance of developing a spiritual worldview to ensure societal stability in Uzbekistan.

Key words: spiritual worldview, human capital, national values, moral education, education system, economic development, youth.

Kirish. Bugungi global izatsiya sharoitida inson kapitali iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Inson kapitali tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, faqat bilim va ko'nikmalardan iborat emas, balki uning tarkibiga shaxsning axloqiy qadriyatlari, ma'naviy rivojlanishi va dunyoqarashi ham kiradi. O'zbekiston Respublikasi taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan, va bu borada milliy qadriyatlarni shakllantirish hamda yosh avlodning ma'naviy rivojlanishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki insonning axloqiy va ma'naviy dunyoqarashi uning jamiyatda faol ishtirok etishida va ijtimoiy munosabatlarda katta ahamiyatga ega. Ma'naviy dunyoqarash inson kapitalining muhim komponenti sifatida shaxsning o'ziga xos qiyofasini shakllantiradi, unga atrof-muhitdagi jarayonlarga kengroq qarash imkoniyatini beradi. Bu o'z navbatida, davlat rivojlanishida milliy va global qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, O'zbekistonda milliy qadriyatlarni yoshlarga o'rgatish, ularni jamiyatning faol a'zosi sifatida tayyorlash orqali kelajakda mamlakat taraqqiyotiga o'z

hissasini qo'shadigan, axloqiy jihatdan yetuk avlodni shakllantirish imkonini beradi. Bunda, O'zbekistonning yoshlarga oid davlat siyosati va ularning ma'naviy kamolotini ta'minlashga qaratilgan islohotlar muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada inson kapitalining rivojlanishida ma'naviy dunyoqarashning ahamiyati, milliy va global qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, O'zbekistonda ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi yosh avlodning ma'naviy dunyoqarashini kuchaytirish orqali mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo'shadigan yetuk inson kapitalini shakllantirishdir.

Adabiyotlar tahlili. Inson kapitalini rivojlantirish jarayonida milliy qadriyatlarning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Ikromov (2024) o'z tadqiqotida yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida milliy qadriyatlarning tutgan o'rni va ularning yoshlarga ta'sirini tahlil qiladi. Uning tadqiqotida ta'kidlanganidek, O'zbekiston jamiyatida milliy qadriyatlar orqali shaxs ma'naviy rivojlanishi va shunga asoslangan inson kapitali shakllantirilmoqda. Bu esa o'z navbatida, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga katta hissa qo'shmoqda. Bundan tashqari, Muso Jalilov (2023) global izatsiya sharoitida inson kapitalining ma'naviy va axloqiy tarkibiy qismlari muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi. U inson kapitali va global iqtisodiy o'zgarishlar o'rtasidagi aloqani tahlil qilib, ma'naviy dunyoqarashning inson kapitali sifatidagi o'rni haqida fikr yuritadi. Muso Jalilovning fikricha, inson kapitali nafaqat bilim va ko'nikmalardan iborat, balki shaxsning ma'naviy rivojlanishi va dunyoqarashi uning iqtisodiy va ijtimoiy faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, Imomova va Toxirova (2022) O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosati doirasida yoshlarning bandligini ta'minlash masalalariga e'tibor qaratadi. Ular o'z tadqiqotida yoshlarga kasbiy tayyorgarlik berish va ularni ish bilan ta'minlash orqali inson kapitalini rivojlantirishning muhim jihatlarini yoritadilar. Ushbu tadqiqotda yoshlarga ta'lim va kasb o'rgatish jarayonida ularning ma'naviy rivojlanishiga ham alohida e'tibor qaratish kerakligi ta'kidlangan. Yoshlarga ish o'rgatish jarayonida ularning axloqiy va ma'naviy tarbiyasini shakllantirish orqali mamlakatda inson kapitalining sifati oshadi va bu davlat rivojiga xizmat qiladi.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda inson kapitalining ma'naviy dunyoqarash bilan bog'liqligi va uning iqtisodiy-ijtimoiy ta'sirini o'rganish uchun sifat va miqdoriy tadqiqot usullari qo'llanildi. Sifat usulida O'zbekiston ta'lim tizimi, milliy qadriyatlar va axloqiy me'yorlar asosida talabalarining ma'naviy rivojlanish darajasi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilindi. Shu maqsadda, ta'lim muassasalari va ish beruvchilar orasida intervyular o'tkazildi, shuningdek, hukumat tomonidan taqdim etilgan ta'lim va ma'naviy rivojlanish strategiyalari o'rganildi. Miqdoriy usulda esa so'rovnoma o'tkazilib, 400 nafar universitet talabalari va ularning ma'naviy va axloqiy rivojlanish darajasi baholandi. Tadqiqot doirasida talabalarining o'zlari ta'lim olish jarayonida milliy va axloqiy qadriyatlarning ahamiyati haqidagi qarashlarini ifoda etishlari so'raldi. So'rovnoma natijalari SPSS dasturida tahlil qilinib, ta'lim va ma'naviyat o'rtasidagi bog'liqlik yuzasidan statistic ma'lumotlar olindi. Ushbu natijalar O'zbekistonda inson kapitalini shakllantirishda ma'naviy dunyoqarashning ahamiyatini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston ta'lim tizimida talabalarining ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish orqali inson kapitalining sifatini oshirish mumkinligi aniqlandi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, talabalarining 85 foizi ta'lim jarayonida milliy qadriyatlar va axloqiy me'yornlarning o'rganilishini ijobiy baholadi. Ulardan 78 foizi esa milliy qadriyatlarning o'rganilishi va ma'naviy rivojlanish darajasi o'zining kelajakdagi kasbiy faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidladi. Bu natijalar inson kapitali sifatida shaxsning axloqiy rivojlanishi va kasbiy tayyorgarligi o'rtasidagi bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. So'rovnoma ishtirokchilarining 65 foizi ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unlashuvi O'zbekiston jamiyatining ma'naviy va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishini qayd etdi. Bu natija Musojalilov (2023) va Ikromov (2024) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar bilan mos keladi, ya'ni milliy qadriyatlar va umuminsoniy tamoyillarga asoslangan ta'lim inson kapitalining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, tadqiqot davomida talabalarining 53 foizi ishga joylashishda axloqiy

va ma'naviy tayyorgarlik, bilim va ko'nikmalar bilan bir xil darajada muhimligini bildirdi. Bu esa Imomova vaToxirova (2022) tomonidan e'tirof etilganidek, inson kapitalining muvaffaqiyatli shakllanishida faqat bilim va malaka emas, balki ma'naviy kamolot ham asosiy omillardan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Statistik tahlil natijalariga ko'ra, O'zbekiston ta'lim tizimi orqali o'rgatilayotgan milliy qadriyatlar yoshlarning axloqiy va ma'naviy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda, bu esa inson kapitalining sifatli rivojlanishini ta'minlash imkonini yaratmoqda. So'rovnoma natijalari asosida aniqlangan o'rtacha 85 foizlik ijobiy ko'rsatkich ma'naviy rivojlanishning inson kapitali sifatidagi o'rnini tasdiqlaydi. Bu natijalar inson kapitalini shakllantirishda milliy qadriyatlar va axloqiy tarbiya asosida olingan ta'limning O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga qo'shadigan hissasini namoyish etadi. Umuman olganda, natijalar O'zbekiston ta'lim tizimining axloqiy va ma'naviy qadriyatlar asosida shakllantirilishi yosh avlodning inson kapitali sifatidari rivojlanishi va bu orqali mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qilishini ko'rsatdi.

Muhokama. Ma'naviy dunyoqarash - bu dunyo va insonning o'rnini ma'naviy qadriyatlar, e'tiqodlar va tamoyillar asosida tushunish va izohlash usuli bo'lib, unda shaxs ma'naviyati markazdagi o'rinda baholanib, uning asosida ahloqiy sifatlar ustuvor hisoblanadi. Insonning ma'naviy dunyoqarashi din, falsafa, madaniyat, urf odat va an'alar mazmunidan iborat bo'lib, ushbu shaxsiy sifatlariga egalik insonlarga hayotning ma'nosi va maqsadini tushunishlariga, o'zlarining axloqiy qadriyatlarini rivojlantirishga va dunyoda o'z o'rnini topishga yordam beradi.

Ma'naviy dunyoqarashning asosiy tamoyillari:

- ma'naviyat hayotning eng muhim jihati sifatida qaraladi, u insoniyatning ruhiy va axloqiy taraqqiyotiga katta e'tibor beradi;

- dunyoning o'z-o'zidan mavjud emasligiga, balki yuqori quvvat yoki xudo tomonidan yaratilganligiga ishonadi;

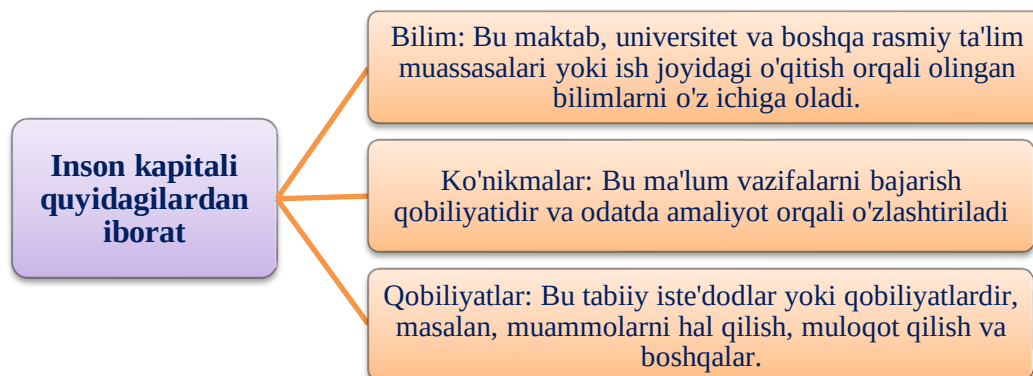
- insonni birinchi navbatda ma'naviy mavjudot sifatida ko'radi, uning ma'naviy ehtiyojlariga, masalan, ma'no va maqsad izlashga katta ahamiyat beradi.

- axloqiylik asosiy tamoyil sifatida ko'riladi, u insonlar o'z harakatlarida yuksak ma'naviy fazilatlarga, masalan, mehr-oqibat, adolat va rostgo'ylikka amal qilishlari kerak, deb hisoblaydi.

- dunyoda insoniyatning rivojlanishi va taraqqiyoti uchun ma'lum bir ma'no va maqsad borligiga ishonadi.

Ma'naviy diniy e'tiqodlar va amaliyotlar ma'naviy dunyoqarashni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Falsafiy ta'limotlar va tamoyillar ma'naviy dunyoqarashni shakllantirishda yordam beradi. San'at asarlari, masalan, adabiyot, musiqa va rasm, ma'naviy dunyoqarashni ifoda etish va rivojlantirishda qo'llanilishi mumkin. Jamiyatning odatlari va an'analari ma'naviy dunyoqarashni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Inson kapitali - bu odamlarning bilim, ko'nikma va qobiliyatlarining to'plamidir, bu ularning iqtisodiy faoliyatda bo'lish qobiliyatini aniqlaydi. Boshqacha qilib aytganda, bu insonlarning ishlab chiqarishga hissa qo'sha oladigan xususiyatlaridir. Inson kapitali quyidagilardan iborat (1-rasmga qarang).

Inson kapitali iqtisodiy o'sish va taraqqiyot uchun juda muhim bo'lib, ko'proq bilimli va malakali ishchilar yuqori sifatli mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishga qodir. Yaxshi ta'lim olgan malakali ishchilar yangi g'oyalar yaratish va innovatsiyalarni amalga oshirish ehtimoli yuqori bo'ladi. Inson kapitaliga investisiyalar ishsizlikni kamaytirishga, daromadni oshirishga va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yordam beradi. Ta'lim va o'qitish insonlarning hayot sifatini yaxshilashga, sog'liqni saqlash va ijtimoiy farovonlikni yaxshilashga yordam beradi.

Inson kapitaliga investisiyalar odatda ta'lim, sog'liqni saqlash va ish joyidagi o'qitish kabi sohalarga yo'naltiriladi. Bu investisiyalar uzoq muddatli foyda keltirishi mumkin, chunki bu ishchilarning ishlab chiqarish qobiliyatini oshiradi va iqtisodiy o'sishga olib keladi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, inson kapitali sifatida yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish O'zbekiston ta'lim tizimi orqali muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Tadqiqot natijalarida aniqlangan 85 foizlik ijobiy ko'rsatkich talabalarning milliy va axloqiy qadriyatlarga asoslangan ta'limning ahamiyatini tushunganini ko'rsatadi. Bu milliy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarning yoshlar ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, talabalar axloqiy rivojlanishning ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga va umuman jamiyat rivojiga qanday ta'sir ko'rsatishini anglayotgani kuzatildi. Bu natija Musojalilov (2023) va Ikromov (2024) tadqiqotlari bilan uyg'un kelib, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar inson kapitalini rivojlantirishdagi muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida milliy qadriyatlar va umuminsoniy tamoyillarni uyg'unlashtirish yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini kengaytirish va ijtimoiy mas'uliyatlarini oshirishda muhim rol o'ynashi aniqlandi. Ushbu tadqiqot, shuningdek, Imomova va Toxirova (2022) tomonidan qayd etilganidek, inson kapitali faqat bilim va malaka bilan cheklanmasdan, balki axloqiy va ma'naviy rivojlanishni ham o'z ichiga olishi kerakligini tasdiqlaydi. Bularning barchasi yoshlarning davlat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan yetuk inson kapitaliga aylanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

-Ma'naviy dunyoqarash inson kapitalining muhim omili sifatida insonlarning hayotda nima muhim va qimmatli degan tasavvurlarini shakllantiradi. Bu qiymatlar va e'tiqodlar insonlarning o'ziga, boshqalarg'a va dunyoga bo'lgan munosabatlarini belgilaydi.

-Ma'naviy dunyoqarash insonlar uchun axloqiy qoidalar va tamoyillar to'plamini taqdim etadi. Bu qoidalar va tamoyillar insonlarning o'zaro munosabatlarini tartibga soladi va ularning axloqiy harakat qilishlariga yordam beradi.

-Ma'naviy dunyoqarash insonlarga o'z hayotlarida ma'no va maqsad tuyg'usi beradi. Bu ularga o'z harakatlarining ahamiyatini tushunishlariga va qiyinchiliklarga qarshi turish uchun zarur bo'lgan sabr bardosh ko'nikmalarini tarkib toptirishni ta'minlaydi.

-Ma'naviy dunyoqarash ijtimoiy uyg'unlik va hamkorlikni rag'batlantiradi. U insonlarga o'zaro hurmat va tushunish muhitini yaratish uchun birga ishlashga o'rgatadi.

-Ma'naviy dunyoqarash insonlarning yangi g'oyalarni o'rganishi, riskka borishi va yangi narsalarni yaratish uchun zarur bo'lgan ichki motivatsiya va o'ziga ishonchni rivojlantirishga yordam beradi.

Inson kapitaliga investisiyalar ta'lim, sog'liqni saqlash va ish joyidagi o'qitish kabi sohalarga yo'naltirilsa-da, ma'naviy dunyoqarash inson kapitalini rivojlantirishda teng darajada muhim rol o'ynaydi. Insonlarning ma'naviy qiymatlari va e'tiqodlarini rivojlantirishga investisiya qilish ularning ishlab chiqarish qobiliyatini oshirishi, yangilik va ijodkorlikni rag'batlantirishi va umumiy inson kapitalini yaxshilashi mumkin.

Xulosa. Yig'ilgan ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, O'zbekiston ta'lim tizimi orqali shakllantirilayotgan ma'naviy dunyoqarash yosh avlodning inson kapitali sifatida rivojlanishida katta ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, yoshlar milliy va axloqiy qadriyatlar asosida tarbiyalanib, davlatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shishga tayyorlanmoqda. Bu natijalar O'zbekistonning rivojlanish strategiyasiga muvofiq milliy qadriyatlarining jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Bundan kelib chiqadiki, ta'lim jarayonida milliy qadriyatlar, ma'naviyat va axloqiy tarbiya yoshlarning inson kapitali sifatida muvaffaqiyatli shakllanishi uchun muhim o'rin tutadi. Mazkur tadqiqot

O'zbekiston ta'lim tizimining milliy qadriyatlar asosida shakllantirilishi nafaqat talabalarning shaxsiy rivojlanishiga, balki butun mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorligiga xizmat qilishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari

O'zbekiston ta'lim tizimi orqali milliy qadriyatlar va ma'naviyatga asoslangan dunyoqarash shakllantirish yosh avlodning inson kapitali sifatida sifatli rivojlanishida katta ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Yoshlar milliy qadriyatlar va axloqiy tamoyillar asosida tarbiyalanib, kelajakda davlat iqtisodiyoti va ijtimoiy barqarorligiga xizmat qiluvchi yetuk inson kapitaliga aylanishda tayyorgarlik ko'rmoqda. O'zbekistonning milliy qadriyatlarga asoslangan rivojlanish strategiyasi va yoshlar tarbiyasi masalalariga qaratilgan e'tibor yoshlarning nafaqat bilimli, balki mas'uliyatli va axloqiy jihatdan shakllangan shaxslar sifatida jamiyatda o'z o'rnini topishida asosiy omil hisoblanadi. Shuningdek, ushbu yondashuv nafaqat o'z millati uchun, balki global iqtisodiy va madaniy hamkorlikda ham barqaror rivojlanish uchun zarur bo'lgan inson kapitali shakllanishiga zamin yaratadi. Bu esa yoshlarni nafaqat milliy, balki global muammolarga yechim topishda ham faol qatnashuvchi shaxs sifatida kamol toptirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ikromov, R. (2024). Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda milliy qadriyatlarning roli. Farg'ona davlat universiteti, (2), 143-143.
2. Musojalilov, E. (2023). Human capital in globalization: Socio-economic relationship. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), (7 (19)), 159-166.
3. Imomova, N. A., & Toxirova, (2022). O'zbekistonda yoshlarni bandligini ta'minlash masalalari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 740-748.
4. Asatova, D., & Zubaydova, N. (2024). Yangi O'zbekistonda yangicha dunyoqarash. Problems and solutions of scientific and innovative research, 1(6), 316-320.
5. Lutfullayeva, A. (2024). Shaxs ma'naviy kamolotida millatning o'rnini. Science and innovation in the education system, 3(6), 35-39.
6. Saidov, I. S. (2024). Shaxs ma'naviy-ahloqiy madaniyati tushunchasi, mohiyati va tuzilishi. Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari, 32(1), 92-96.

PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA DARSINI O'QITISHDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya: Ushbu maqola pedagogik psixologiya darslarini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llashning ahamiyatini va uning ta'lim jarayonidagi o'rni haqida so'z boradi. Muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Muammoli ta'limning samarali qo'llanilishi ta'lim sifatini oshiradi, o'quvchilarning intellektual rivojlanishini yuksaltiradi va ularga real hayotdagi muammolarni hal qilish ko'nikmalarini berishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Pedagogik psixologiya, muammoli ta'lim texnologiyalari, mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, o'quvchilarni rivojlantirish, ta'lim metodlari, darsda innovatsion yondashuv, muammo yechimi, ta'lim sifatini oshirish, motivatsiya.

Аннотация: В статье рассматривается важность использования технологий проблемного обучения при преподавании уроков педагогической психологии и их роль в образовательном процессе. Технологии проблемно-ориентированного обучения помогают учащимся развивать самостоятельное мышление, критический анализ и навыки решения проблем. Эффективное использование проблемного обучения повышает качество образования, усиливает интеллектуальное развитие учащихся и помогает им приобретать навыки решения реальных жизненных проблем.

Ключевые слова: Педагогическая психология, технологии проблемного обучения, самостоятельное мышление, критическое мышление, развитие учащихся, методы обучения, инновационные подходы в классе, решение проблем, повышение качества образования, мотивация.

Abstract: This article discusses the importance of using problem-based learning technologies in teaching pedagogical psychology lessons and its role in the educational process. Problem-based learning technologies help students develop independent thinking, critical analysis, and problem-solving skills. The effective use of problem-based learning improves the quality of education, enhances students' intellectual development, and helps them develop real-life problem-solving skills.

Key words: Pedagogical psychology, problem-based learning technologies, independent thinking, critical thinking, student development, educational methods, innovative approaches to teaching, problem solving, improving the quality of education, motivation.

Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning faol va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi, xususan, muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, nafaqat o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etish, balki talabalarning nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni mustahkamlashiga xizmat qiladi. Pedagogik psixologiya fanini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash mazmunan chuqur o'ylangan va interfaol usullar orqali talabalarning bilimga bo'lgan qiziqishini oshirishni maqsad qiladi.

Muammoli ta'lim texnologiyalari talabalarda bilim olish jarayonini faollashtirish, ularning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo'naltirilgan yondashuvni shakllantirishga qaratilgan. Bu texnologiyalar orqali talabalar o'z-o'zini rivojlantirish, tanqidiy fikrlash, muammolarni mustaqil hal qilish va fikrlarni aniq ifodalash qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ayniqsa, pedagogik psixologiya kabi fanlarni o'qitishda, bu yondashuvlar yordamida nazariya va amaliyotni integratsiyalash, shaxsiy rivojlanish uchun zarur sharoitlar yaratiladi.

Dars jarayonida muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, talabalarni faollikka undash, ularning qiziqishlarini uyg'otish, shuningdek, amaliy faoliyatni nazariy bilimlar bilan

uyg'unlashtirish orqali ta'lim samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, bu yondashuvlar pedagogik faoliyatni takomillashtirishga xizmat qilib, talabalarning o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot mavzusi pedagogik psixologiya darslarini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy asoslarini yoritishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy ta'lim jarayonida ushbu texnologiyalarni qo'llashning ahamiyatini ochib beradi.

Pedagogik psixologiya darslari zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'quvchilarga inson psixikasining turli jihatlari, uning rivojlanish jarayonlari va muammolarini o'rganish imkonini beradi. Ushbu darslarda samarali ta'lim berish uchun o'qituvchilar turli metodlarni, shu jumladan, muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llashlari lozim. Muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning faol ishtirokini, mustaqil fikrlashini, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Muammoli ta'lim texnologiyalarining mohiyati

Muammoli ta'lim – o'quvchilarga real yoki ixtiyoriy vaziyatlar asosida muammolarni hal qilishni o'rgatishga yo'naltirilgan ta'lim metodidir. Bu metodda o'quvchilar muammoni aniqlash, yechim izlash va ularni topish jarayonida faollashadi. Muammoli ta'lim texnologiyasi, odatda, o'quvchidan mustaqil fikrlash, o'zining qarorlarini asoslash va o'z xulosalarini chiqara olishni talab qiladi. Bunday yondashuv o'quvchilarda nafaqat bilimlarni chuqur o'zlashtirishni, balki hayotiy vaziyatlarga tayyorlikni ham rivojlantiradi.

Pedagogik psixologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari:

Pedagogik psixologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bir qator aniq va ilmiy asoslangan afzalliklarga ega. Ushbu texnologiyalarning samaradorligini ko'rsatuvchi ba'zi faktlar quyidagilardan iborat:

Fikrlash qobiliyatining rivojlanishi:

Muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarda tanqidiy va analitik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim metodlari o'quvchilarning tahlil qilish, solishtirish va qaror qabul qilish kabi ko'nikmalarini yaxshilaydi. Masalan, 2017 yilda o'tkazilgan bir tadqiqotda, muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llagan o'quvchilarning test natijalari, analitik fikrlash darajasi va muammoni hal qilish qobiliyati ancha yuqori bo'lgani kuzatildi (Garrison, D.R., Anderson, T., & Archer, W., 2017).

Shaxsiy va kasbiy rivojlanish: Muammoli ta'lim o'quvchilarni o'z-o'zini anglash va mustaqil ishlashga undaydi. Bu jarayon shaxsiy va kasbiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. 2018 yilda o'tkazilgan bir so'rovnoma, muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalangan o'quvchilarning 75% dan ortig'i o'zlarini kasbiy ravishda rivojlangan deb hisoblashgan, chunki ular muammolarni hal qilishda o'z fikrini aniq ifodalashni o'rganganlar (Johnson, L., & Adams Becker, S., 2018).

Motivatsiya oshishi: Muammoli vaziyatlar o'quvchilarda faol ishtirokni ta'minlab, darsga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Muammoli ta'lim metodini qo'llagan darslarda o'quvchilarning 85% dan ko'prog'i o'zlarining o'qishga bo'lgan motivatsiyasi oshganini aytishgan (Schunk, D.H., Pintrich, P.R., & Meece, J.L., 2008). Shuningdek, bu usul o'quvchilarda o'zini boshqarish va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, chunki ular muammolarni hal qilishda mustaqil yondashuvni qo'llaydilar.

Muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish

1-jadval

Bosqich	Mazmuni	Pedagogik Maqsad
1. Muammo qo'yish	Talabalarga real hayotdan yoki o'quv jarayonidan olingan muammoli vaziyat taqdim etiladi.	Talabalarda qiziqish uyg'otish, muammoli fikrlashni shakllantirish.
2. Muammoni tahlil qilish	Talabalar muammo	Analitik fikrlashni

	mazmunini tahlil qilishadi, asosiy masalani ajratib olishadi.	rivojlantirish, asosiy masalalarni ajratishni o'rgatish.
3. Yechim variantlarini ishlab chiqish	Talabalar guruhlariga bo'linib, muammoga turli yechim variantlarini ishlab chiqadilar.	Kollektiv muhokama orqali hamkorlik va ijodiy fikrlashni rivojlantirish.
4. Qaror qabul qilish va yechimni tanlash	Turli variantlar ichidan eng maqbul yechimni tanlash uchun talabalar dalillar keltiradilar.	O'z fikrini asoslash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish.
5. Natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish	Olingan natijalar tahlil qilinadi, talabalarning bilimlari umumlashtiriladi va xulosalar chiqariladi.	O'rganilgan bilimlarni umumlashtirish va amaliyotga tatbiq etish.

Muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash metodlari

Muammoli ta'lim texnologiyalarini darslarda qo'llashda turli usullarni ishlatish mumkin. Ulardan ba'zilar quyidagilardir:

1. **Muammoli vaziyat yaratish:** O'quvchilarga real hayotdan olingan yoki ixtiyoriy vaziyatlar asosida muammolarni taqdim etish. Masalan, o'quvchilarga muayyan psixologik holatga duchor bo'lgan shaxsni tahlil qilish vazifasi beriladi.

2. **Suhbat va munozara:** Darsda o'quvchilarga turli psixologik masalalar bo'yicha suhbatlar o'tkazish. Suhbatlar o'quvchilarga muammoni chuqur tushunishga yordam beradi va turli fikrlarni tinglashga imkon yaratadi.

3. **Tadqiqot va loyiha asosida ishlash:** O'quvchilarga psixologik masalalar yuzasidan kichik ilmiy izlanishlar yoki loyiha ishlari beriladi. Bu metod o'quvchilarga mustaqil ishlash imkonini yaratadi va muammoli vaziyatlarga yondashuvni o'rganishlariga yordam beradi.

Muammoli ta'lim texnologiyalarini darsda muvaffaqiyatli qo'llash uchun aniq bosqichlar mavjud. Ushbu bosqichlarning ilmiy asoslangan dalillari quyidagilardir:

1. Muammoli vaziyatni yaratish: O'quvchilarni darsga jalb qilish uchun muammoli vaziyat yoki savol qo'yish muhimdir.

- o Dalil: 2015-yilda o'tkazilgan bir tadqiqotda muammoli ta'limda boshlang'ich savollarni qo'llash o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini 40% ga oshirgani aniqlangan (Liu, W., & Zhang, X., 2015). O'quvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilishda o'zlarini ishtirokchi deb his qilishadi va bu ularda yuqori motivatsiya hosil qiladi.

- o Muammoni aniqlash: Muammo haqida batafsil ma'lumot berish, o'quvchilarga savollar berishga imkon yaratadi va muammoning mohiyatini tushunishga yordam beradi. Tahlil qilish va savollar berish o'quvchilarda chuqur o'ylashni rivojlantiradi. 2017-yilda olib borilgan tadqiqotda, muammoli ta'lim metodlarini qo'llagan o'quvchilarning 80% i muammoning mohiyatini yaxshiroq tushunganini bildirgan (Choi, E. J., 2017).

- o Muammoni hal qilish yo'llarini izlash: O'quvchilar turli usullarni qo'llab, yechim izlashadi. O'qituvchi yo'l-yo'riq ko'rsatish orqali o'quvchilarga qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi. O'quvchilarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun bunday usul samarali bo'ladi. 2016-yilda o'tkazilgan bir ilmiy izlanishda, muammoli ta'lim usulida o'quvchilarni guruhlariga ajratish va ular orasida fikr almashish natijasida muammoni hal qilishda ko'proq muvaffaqiyatga erishilgan (Huang, Q., 2016).

- o Natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish: O'quvchilar o'z yechimlarini tahlil qilishadi va o'zlari topgan javoblarni asoslab berishadi. O'quvchilar o'z yechimlarini tahlil qilish va asoslab berish jarayonida nafaqat bilish ko'nikmalarini, balki tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradilar. 2018-yilgi bir tadqiqotda muammoli ta'limni qo'llagan o'quvchilar 30% ga ko'proq tahliliy fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lganlari aniqlangan (Savin-Baden, M., 2018).

Bu bosqichlar va ular bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar muammoli ta'lim texnologiyalarining samaradorligini tasdiqlaydi, chunki ular o'quvchilarning o'z fikrini shakllantirish, tanqidiy fikrlash, mustaqil yechim izlash va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Pedagogik psixologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llashda turli amaliy misollarni keltirish mumkin. Masalan, "O'quvchilarda o'z-o'zini baholashning rivojlanishi" mavzusida tadqiqot o'tkazish, ularni o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishga undash, yoki "O'quvchilarni motivatsiya qilish" masalasi yuzasidan muammoli vaziyat yaratish mumkin.

Muammoli ta'lim texnologiyalarini pedagogik psixologiya darslarida qo'llash nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning kognitiv, shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi. Darsda muammoli vaziyatlarni yaratish, muammoning mohiyatini aniqlash, yechim izlash va natijalarni tahlil qilish bosqichlari o'quvchilarda nafaqat mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini, balki tanqidiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Muammoli ta'lim texnologiyalarining afzalliklari ilmiy tadqiqotlarda ko'rsatilgan. O'quvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishlari, ularni o'zaro muloqotga va guruhda ishlashga undaydi, bu esa o'z navbatida darsga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Dars davomida o'quvchilarga beriladigan savollar ularni fikrlashga, muammoning turli tomonlarini tahlil qilishga va turli nuqtai nazarlardan yechim izlashga undaydi. O'quvchilar o'z yechimlarini asoslash orqali nafaqat bilimlarini mustahkamlashadi, balki analitik va kreativ fikrlash ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar.

Tadqiqotlarda ko'rsatilganidek, muammoli ta'lim metodlari o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, o'z-o'zini anglash, o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish va muammolarni hal qilishda mustaqil yondashuvni rivojlantiradi. 2017-yildagi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llagan o'quvchilar o'zlarining muammolarni hal qilishdagi muvaffaqiyatlarini sezilarli darajada oshirganlar. Shuningdek, o'quvchilarning jamoaviy ishlash va guruhlarda fikr almashish orqali o'zlariga xos tajriba orttirishlari ham ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga yordam beradi.

Natijada, muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash darsda interaktiv o'qitish usullarini taqdim etib, o'quvchilarning nafaqat bilimini, balki fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv va shaxsiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metodlarning samarali qo'llanilishi o'quvchilarning kasbiy hayotga tayyorlanishiga yordam beradi va ularda mustaqil fikrlash va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shuning uchun muammoli ta'lim texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi ta'lim sifatini yaxshilash va o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avezov O.R. Oila psixoterapiyasi nazariyalari. Darslik, "Kamolot" nashriyoti, 2024 yil. 316 bet.
2. Avezov O.R. Ekstremal vaziyatlarda psixologik xizmat Darslik, "KAMOLOT" nashriyoti, 2023 yil. 332 bet.
3. Avezov O.R. Mutaxassislikka kirish. Darslik, "Durdona" nashriyoti, 2021 yil. 243 bet.
4. Avezov O.R., Jalilov H.N. IQ test. Uslubiy ko'rsatma. "Navro'z" nashriyoti Buxoro. 2020 yil. 172 bet.
5. Avezov O.R. Ta'lim- tarbiya jarayonida agressiv xulqli bolalar ota- onasi bilan ishlashning o'ziga xos psixologik jihatlari. "O'zbekistonda fuqarolik jamiyati qurish sharoitida shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirishning falsafiy omillari" //Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari// Farg'ona, 2017 y. B. 248-251.
6. Avezov O.R. Masofaviy ta'limda o'quv faoliyatini tashkil qilishda ekstremal vaziyatlarning psixologik tahlili. "Masofaviy ta'limni tashkil etishning pedagogik-psixologik jihatlari". //Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari// Toshkent, 2021 y. B. 501 - 504.

7. Avezov O.R., L.Ya. Olimov. Sosial Psyshologisal Sharasteristiss Of Psyshologisal Defenses Manifested In Adollessents In Extreme Situations. International journal of ssientifis & teshnology research volume 9, issue02, February 2020 p. 2784-2786

8. Avezov O.R. Axborot xuruji- yoshlar ongiga qaratilgan xavfli hujum “Mehnat va kasb ta’limi o’qituvshilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda innovatsion yondashuvlar” //Respublika ilmiy–amaliy anjumani materiallari// Buxoro, 2019 y

9. Avezov O.R. Role of strong-willed prosesses in formation of the personality. Xalqoro ijtimoiy fanlar anjumani. Buxoro, 2018 y. 17- 21 oktabr

Hotamova Maftuna Madatovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

BO'LAJAK INGLIZ TILI FANI O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi muhim omillar, ta'limda yuz berayotgan o'zgarishlar, yangi pedagogik yondoshuvlar va innovatsion texnologiyalar (jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari)ning o'qituvchilarni tayyorlashdagi roli, bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik, metodik, kommunikativ va madaniy kompetentliklarini rivojlantirishda zamonaviy ta'lim metodlarining ahamiyati, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish va madaniy farqlarni tushunish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish, pedagogik strategiyalar va usullarni qo'llash bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari, pedagogik tayyorgarlik, metodik yondoshuvlar, innovatsion texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kommunikativ kompetentlik, madaniy kompetentlik, ta'limda interaktiv usullar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются важные факторы, влияющие на развитие профессиональной компетентности будущих учителей английского языка, происходящие изменения в образовании, роль новых педагогических подходов и инновационных технологий (в том числе информационно-коммуникационных технологий) в подготовке учителей, значение современных методов обучения в развитии педагогической, методической, коммуникативной и культурной компетентности будущих учителей, установление эффективного общения с учащимися. и даны рекомендации по развитию навыков, применению педагогических стратегий и методов, таких как понимание культурных различий.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, будущие учителя английского языка, педагогическая подготовка, методические подходы, инновационные технологии, информационно-коммуникационные технологии, коммуникативная компетентность, культурная компетентность, интерактивные методы в образовании.

Annotation: This article provides recommendations on the importance of modern educational methods in the development of pedagogical, methodological, communicative and cultural competencies of future teachers, development of skills such as changes in education, new pedagogical approaches and innovative technologies (including information and communication technologies) in teacher training, the importance of modern educational methods in the development of pedagogical, methodological, communicative and cultural competencies of future teachers.

Key words: professional competence, future English teachers, pedagogical training, methodological approaches, innovative technologies, information and communication technologies, communicative competence, cultural competence, interactive methods in education.

Kirish. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi ta'lim tizimidagi asosiy yo'nalishlardan biridir. Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarning kasbiy malakasini rivojlantirish va o'quvchilarga sifatli bilim berish masalalari dolzarb hisoblanadi. Bu jarayonning muvaffaqiyatli bo'lishi, o'qituvchilarning kasbiy kompetentliklarini oshirishga qaratilgan innovatsion yondoshuvlar, metodikalar, texnologiyalarni qo'llashga bog'liqdir.

Kasbiy kompetentlik o'qituvchining faqat ilmiy bilimlarini emas, balki pedagogik metodlarni qo'llash, o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashish, innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish kabi ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi. Bu esa o'qituvchilarning nafaqat o'z sohasidagi bilimlarini, balki ularning pedagogik, metodik, madaniy va kommunikativ

ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etadi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda, o'quvchilarga samarali ta'lim berishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili. Bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularni quyidagicha tasniflab chiqdik:

Eva Alvares Garsia va Jozep Malda Garsia (2021) Interaktiv onlayn metodikalarni qo'llash orqali bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol onlayn metodikalar talabalarga o'qitish va o'qitish jarayonida faol ishtirok etishlariga, ularning kasbiy kompetentliklarini rivojlantirishga va ularni amalda qo'llashga yordam beradi.

Lili Liu va Yanfan Van (2020) Texnologiya xamda tadqiqot asosli o'qitishni birlashtirish orqali ingliz tili bo'yicha o'qituvchilarning pedagogik bilimini rivojlantirish. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnologiyani o'qitish va o'qitish jarayoniga integratsiya qilish va talabalarni ta'lim jarayonida tadqiqot o'tkazishga undash o'qituvchilarning pedagogik bilimlarini rivojlantirishga sezilarli darajada hissa qo'shadi.

Djennifer Novik va Elizabet Rozen (2019) Ustoz-shogird munosabatlari orqali bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining o'qitish mahoratini rivojlantirish. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tajribali o'qituvchilar bilan o'rnatilgan mustahkam ustoz-shogird munosabatlari bo'lajak o'qituvchilarga o'qitish mahoratini o'zlashtirishda va ularni samarali amalda qo'llashda katta yordam beradi.

Kristofer Rodrigues va Dolores Kalderon (2018) Etnopedagogika tamoyillarini qo'llash orqali bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining madaniyaviy kompetentligini rivojlantirish. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, etnopedagogika tamoyillariga asoslangan o'qitish dasturlari bo'lajak o'qituvchilarga talabalarning turli madaniy va lingvistik o'ziga xosliklarini tushunishga va hurmat qilishga yordam beradi.

Eymi Smit va Robert Martin (2017) Texnologiya vositalaridan foydalanish orqali ingliz tili bo'yicha o'qituvchilarining ta'lim amaliyotlarini rivojlantirish. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnologiya vositalarini o'qitish va o'qitish jarayoniga integratsiya qilish o'qituvchilarning ta'lim amaliyotlarini rivojlantirishga, talabalarni jalb qilishga va o'rganish natijalarini yaxshilashga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotlar bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda turli xil yondashuvlar va metodikalarni ta'kidlaydi. Ular texnologiyani qo'llash, ta'lim jarayonida tadqiqot o'tkazish, ustoz-shogird munosabatlarini rivojlantirish, etnopedagogika tamoyillarini qo'llash va ta'lim amaliyotlarini rivojlantirish kabi samarali strategiyalarni ajratib ko'rsatadi.

Ushbu tahlillar asosida o'qituvchi kompetentligini rivojlantirishda samarali hisoblangan quyidagi yondashuv va metodlarini ko'rib chiqamiz:

1. **Interaktiv o'qitish metodlari.** O'qitishda interaktiv metodlar qo'llash, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashga yordam beradi. Ushbu metodlar orqali o'qituvchilar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga erishadilar. Masalan, guruh ishlarida o'quvchilar bir-birlaridan o'rganishadi va faol muloqotda bo'ladilar. Bu metod talabalar uchun motivatsiya yaratadi va o'qishga qiziqishni oshiradi.

2. **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan** foydalanish o'qituvchilarning pedagogik yondashuvlarini zamonaviylashtiradi. Masalan, onlayn darslar, videokonferensiyalar, interaktiv ta'lim platformalari va mobil ilovalar yordamida o'qitish samaradorligini oshirish mumkin. Shu bilan birga, AKT o'qituvchilarga o'quvchilarni mustaqil ishlashga va yangi bilimlarni tezroq o'zlashtirishga yordam beradi.

3. **Loyiha metodi** o'quvchilarning o'z-o'zini o'rganish, ijodiy fikrlash va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metod bo'yicha o'quvchilar ma'lum bir mavzu bo'yicha loyiha tayyorlaydilar, bu esa ularga o'quv jarayonida mustaqil fikrlash va qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

4. Blended learning (aralash ta'lim) – bu an'anaviy darslar va onlayn o'qitish metodlarining kombinatsiyasi. Ushbu usul o'quvchilarni o'z bilimlarini mustahkamlashda va o'zlashtirishda yordam beradi. Shuningdek, o'qituvchilarni malakasini oshirishda ham samarali bo'lishi mumkin, chunki ular onlayn resurslar va interaktiv texnologiyalar orqali o'qitish metodlarini yanada rivojlantirishadi.

5. Madaniy kompetentlikni rivojlantirish - Ingliz tili o'qituvchilari uchun madaniy kompetentlik ham juda muhim hisoblanadi. O'qituvchilar turli madaniy kontekstlarni tushunib, o'quvchilarga boshqa mamlakatlarning madaniyati, an'analari va tarixi haqida ma'lumot berishlari zarur. Bu nafaqat tilni, balki ularning madaniy jihatlarini o'rganishga ham yordam beradi.

6. Pedagogik strategiyalar va metodik qo'llanmalar - o'qituvchilarning ta'lim jarayonini samarali tashkil etishiga yordam beradi. Yangi metodik qo'llanmalar va o'quv rejalari orqali o'qituvchilar o'z bilimlarini yanada kengaytirishlari va o'quvchilarga zamonaviy ta'lim texnologiyalarini tatbiq etishda yordam berishlari mumkin.

Yondashuvlar va metodlar jadvali

Metod	Tavsif	Afzalliklari
Interaktiv o'qitish metodlari	O'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash.	Motivatsiya oshadi, o'quvchilar o'rtasida hamkorlik rivojlanadi.
Innovatsion texnologiyalar	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.	Ta'lim samaradorligi oshadi, o'quvchilarning mustaqil ishlashiga yordam beradi.
Loyihaviy ta'lim metod	O'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalash imkoniyatini beradi.	Ijodiy fikrlashni rivojlantiradi, jamoada ishlashga o'rgatadi.
Blended learning	An'anaviy va onlayn o'qitish metodlarining kombinatsiyasi.	O'quvchilarning mustaqil ishlashini kuchaytiradi, resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi.
Madaniy kompetentlikni rivojlantirish	Madaniy kontekstlarni tushunish va o'rgatish.	O'quvchilar madaniyatlararo muloqotga tayyor bo'lishadi.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish jarayonida o'qituvchilarni tayyorlashda interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish, ta'lim jarayonini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish va madaniy kompetentlikni rivojlantirish zarur. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarga samarali ta'lim berishga imkon yaratadi. O'qituvchilarni kasbiy tayyorgarlikdan o'tkazish va ularni malakasini oshirishda zamonaviy metodlar va texnologiyalarni qo'llash, ta'lim sifatini oshirishning asosiy yo'nalishidir.

Interaktiv ta'lim usullari. Bir o'qituvchi o'quvchilarni ingliz tilida **rol o'ynash** faoliyatiga jalb qiladi. Masalan, o'quvchilar do'stlar bilan restoranda buyurtma berish yoki sayohat uchun reja tuzish vazifalarini bajarishadi. Bu usul talabalarni faol muloqotga, tilni amaliy qo'llashga undaydi. Shu bilan birga, guruh ishlari orqali o'quvchilar o'zaro hamkorlik qilib, bir-biridan o'rganishadi.

Innovatsion texnologiyalardan foydalanish. O'qituvchi **virtual haqiqat (VR)** texnologiyasidan foydalanib, talabalar uchun ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda sayohat qilish imkoniyatini yaratadi. Masalan, London shahriga virtual sayohat qilib, o'quvchilar ingliz tilida tarixiy joylar haqida ma'lumot olishadi va yangi lug'atlarni o'rganishadi. Bu texnologiya til o'rganishning samaradorligini oshiradi, chunki talabalar o'rganganlarini real hayotda qo'llashga imkon topadilar.

Loyihaviy ta'lim usuli. O'qituvchi o'quvchilarga ingliz tilida **tadqiqot loyihasi** yaratishni taklif qiladi. Masalan, o'quvchilar ingliz tilida biror mashhur shaxs yoki tarixiy voqea haqida

izlanish olib borishadi, so'ngra loyihani taqdimot qilib, o'z fikrlarini sinfga taqdim etishadi. Bu usul talabalarni mustaqil fikrlashga va yangi bilimlarni o'rganishga undaydi.

Aralash ta'lim (blended learning). O'qituvchi sinfda **onlayn resurslar** va **an'anaviy darslarni** birlashtiradi. Masalan, o'qituvchi darsda grammatika mavzusini tushuntiradi, keyin o'quvchilar **Google Classroom** yoki **Edmodo** kabi platformalarda mashqlarni bajarayotgan holda mustahkamlashadi. Shu bilan birga, o'quvchilar o'z bilimlarini onlayn muhokama qilish va bir-biriga yordam berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Madaniy kompetentlikni rivojlantirish. O'qituvchi ingliz tili o'quvchilarini faqat tilni emas, balki ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarning madaniyatini o'rgatishga ham jalb qiladi. Misol uchun, o'quvchilar **Britaniya** va **Amerika madaniyati** haqida maqolalar yoki videolarni ko'rib, o'rganishadi. Keyin, ular o'z madaniyatlari bilan taqqoslashadi va ingliz tilida taqdimot qilishadi. Bu usul o'quvchilarda boshqa madaniyatlarni tushunish va o'z madaniy bilimlarini kengaytirish uchun foydalidir.

Pedagogik strategiyalar va metodik qo'llanmalar. O'qituvchi o'quvchilarga yangi metodikalar va metodik qo'llanmalarni tanishtiradi. Masalan, o'qituvchi interaktiv metodlarni qo'llash orqali talabalar bilan darslarni qiziqarli va samarali o'tadi. Ushbu metodlar yordamida o'quvchilar o'zlarini erkin ifodalashga, jamoaviy ish olib borishga va o'rganganlarini amalda qo'llashga o'rganadilar. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar ham o'z malakalarini oshirishda yordam beradi, chunki ular zamonaviy pedagogik usullar va yondoshuvlar bilan tanishib borishadi.

Muhokama va natijalar. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda amaliy va nazariy fikrlar o'rtasidagi muvozanat juda muhimdir. Nazariy asoslar ta'lim metodlarini va yondoshuvlarini belgilab berish bilan birga, amaliy tajribalar bu metodlarning samaradorligini ko'rsatadi. Quyidagi amaliy va nazariy fikrlar, shuningdek misollar, o'quvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonining muhim jihatlarini yoritadi.

Ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik nazariyalar va metodik qo'llanmalarni hisobga olish zarur. Masalan, Vygotskiyning ijtimoiy o'rganish nazariyasi bo'yicha o'qitish jarayonida o'quvchilar o'zaro muloqot qilish orqali bilim olishadi. Bu nazariyaga ko'ra, o'qituvchilar o'quvchilarni yordamchi ta'lim orqali o'rgatishlari kerak. Bu metod, ayniqsa, aralash ta'limda samarali ishlaydi.

Shuningdek, Bloomning taksonomiyasi o'qituvchilarga o'quvchilarni yuqori darajadagi fikrlashga o'rgatishda yordam beradi. Kreativ va analitik fikrlash o'quvchilarga yangi bilimlarni mustahkamlash va murakkab vazifalarni hal qilishga yordam beradi. Shuning uchun o'qituvchilarni mashqlar va proyektlar orqali sinovdan o'tkazish zarur, chunki bu usullar o'quvchilarning o'rganish jarayonini samarali qiladi.

Amaliy fikrlar:

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari o'z kasbiy kompetentligini rivojlantirishda interaktiv metodlarni qo'llash orqali samarali natijalarga erishishlari mumkin. Misol uchun, o'qituvchi talabalarni rol o'ynash faoliyatiga jalb qiladi, bu nafaqat tilni o'rgatish, balki o'quvchilarga muloqot qilish ko'nikmalarini ham oshiradi. Rol o'ynash metodini business Ingliz tili darslarida qo'llash orqali o'quvchilar ingliz tilida biznes suhbatlarida qatnashishga o'rgatiladi. Bu esa o'z navbatida, o'quvchilarning nutq madaniyati va kompaniya muhitida muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Innovatsion texnologiyalar ham bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Virtual haqiqat (VR) texnologiyasidan foydalanish orqali o'quvchilar ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlarga sayohat qilib, turli madaniyatlar bilan tanishishlari mumkin. Masalan, Londonning madaniy merosi haqida ma'lumot berish uchun VR texnologiyasidan foydalanish, o'quvchilarga an'anaviy sayohatga nisbatan ko'proq interaktiv va qiziqarli tajriba taqdim etadi.

Nazariy va amaliy fikrlar integratsiyasida o'qituvchilar nafaqat bilimlarni samarali tarzda taqdim eta olishadi, balki o'quvchilarga murakkab vazifalarni hal qilishda yordam

berishadi. Misol uchun, o'qituvchi o'quvchilarni tadqiqot loyihalari yaratishga jalb qiladi. Bu orqali o'quvchilar ingliz tilida ilmiy ishlarni yozish, tahlil qilish va taqdimot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday metodlar nafaqat tilni o'rganishga, balki o'quvchilarning ijtimoiy va madaniy kompetentligini ham oshirishga yordam beradi.

Xulosa. Ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda nazariy va amaliy fikrlar bir-birini to'ldiradi. Nazariy asoslar pedagogik yondoshuvlarni belgilab beradi, amaliy metodlar esa bu yondoshuvlarning samaradorligini ko'rsatadi. Interaktiv usullar, innovatsion texnologiyalar, proyektili ta'lim va madaniy kompetentlik kabi metodlar bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy ta'lim tizimiga moslashtirishga yordam beradi.

Takliflar:

1. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish. O'qituvchilarni zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirish, ayniqsa virtual haqiqat (**VR**), onlayn ta'lim platformalari, mobil ilovalar kabi innovatsion usullardan foydalanish orqali o'quvchilarning til o'rganish tajribasini boyitish. Bu texnologiyalar nafaqat ingliz tilini o'rganishga, balki o'quvchilarga global madaniyatlar bilan tanishish imkonini beradi.

2. Pedagogik metodlarni takomillashtirish. Loyiha metodi va simulyatsiya kabi interaktiv metodlarni keng qo'llash. Bu metodlar o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi va ingliz tilida muloqot qilishda ularga yordam beradi. Shuningdek, o'quvchilarni kreativ fikrlashga undash kerak, chunki bu kompetensiya ularni kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishtiradi.

3. **Madaniy kompetentlikni oshirish.** Ingliz tilini o'rgatishda o'quvchilarga faqat tilni emas, balki ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarning madaniyatini ham o'rgatish muhimdir. Madaniy bilimlar o'quvchilarga dunyoqarashlarini kengaytirish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayeva, N. (2017). O'qituvchilarning kasbiy kompetentligi: nazariy asoslar va amaliy yondoshuvlar. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.

2. Shonazarov, B. (2019). Ingliz tili o'qituvchilari uchun pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Innovatsion ta'lim texnologiyalari.

3. Tugunov, S. (2018). Ta'limda interaktiv metodlarni qo'llash. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

4. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. London: Longman. *This book provides comprehensive insights into effective teaching methodologies for English language instructors.*

5. Richards, J. C. & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press. A key reference for understanding various teaching methods and approaches that shape modern language instruction.

Mirzayeva Dिल्фуза Shavkatovna,

Buxoro davlat pedagogika institute o'qituvchisi
d.sh.mirzayeva@buxdpi.uz

ART PEDAGOGIKASI VOSITASIDA TAYYORLOV GURUHI BOLALARINING IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya: maqolada ART pedagogikasi texnologiyalarini qo'llash asosida tayyorlov guruhi bolalarining ijodkorligini rivojlantirishning dolzarbligi ko'rsatilgan, mavzuga oid adabiyotlar tahlili, bolalar ijodkorligini rasm chizish, plastilin va loy bilan ishlash jarayonida oshirib borish, bolalarni tasviriy san'atga qiziqtirish, ularda estetik did va nafosatni shakllantirishga oid ma'lumotlar berilgan. Ilk qadam dasturi asosida ART pedagogikasi vositasida tayyorlov guruhi bolalarining ijodkorligini rivojlantirishning takomillashtirilgan modeli tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: ART pedagogikasi, tasviriy san'at, ijodkorlik, san'at, mahorat, chizma, shakl, rang, tasvir, tafakkur, mezon, ijodkorlik omili, ijodkorlik parametrlari, innovatsiya, intellekt.

Аннотация: В статье показана актуальность развития творческих способностей детей подготовительной группы на основе применения технологий арт-педагогика, анализа литературы по теме, повышения творческих способностей детей в процессе рисования, работы с пластилином и с глиной, лепки детей. интересуется изобразительным искусством, развивая в нем эстетический вкус и изысканность. На основе программы «Первый шаг» рекомендована усовершенствованная модель развития творческих способностей детей подготовительной группы средствами АРТ-педагогика.

Ключевые слова: АРТ-педагогика, изобразительное искусство, творчество, искусство, умение, рисунок, форма, цвет, образ, мышление, критерии, фактор креативности, параметры креативности, новаторство, интеллект.

Abstract: The article shows the relevance of developing creative abilities of children in the preparatory group based on the use of art pedagogy technologies, analysis of literature on the topic, increasing children's creative abilities in the process of drawing, working with plasticine and clay, modeling children. is interested in fine art, developing aesthetic taste and sophistication in it. Based on the "First Step" program, an improved model for developing creative abilities of children in the preparatory group by means of ART pedagogy is recommended.

Key words: ART pedagogy, fine art, creativity, art, skill, drawing, form, color, image, thinking, criteria, creativity factor, creativity parameters, innovation, intelligence.

Kirish. Respublikamizda Prezident Sh.M.Mirziyoyevning “Maktabgacha ta’lim sohasi uzluksiz ta’lim tizimining birlamchi bo‘g‘ini hisoblanib, u har tomonlama sog‘lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi” – degan fikrlari asosida ta’lim-tarbiya jarayonida tayyorlov guruhi bolalarining ijodkorligi va tafakkurini rivojlantirishning samarali shakl va metodlarini ishlab chiqish, faoliyatlarni tashkil etishning yangicha modellari va texnologiyalarini yaratish zaruratini yuzaga keltiradi. 2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasidagi 39-maqсадda: maktabgacha ta’lim tizimida ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish, tarbiyachilarning professional tayyorgarligi va mahoratini oshirib borishning takomillashtirilgan tizimini joriy etish, maktabgacha ta’lim-tarbiya jarayonlarini ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirish kabi muhim vazifalar belgilanib, maktabgacha ta’lim subektlari ehtiyojlarini qondirish, bolalarning qobiliyatlari, iste’dodlari, ichki imkoniyatlari, o‘ziga xos individual-psixologik xususiyatlarini ART pedagogikasi vositasida kompleks rivojlantirishning innovatsion-integratsion uyg‘unligini asoslovchi ta’lim tizimini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Maktabgacha ta'lim tizimi o'quv tarbiya jarayonida bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida:

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari
- tanqidiy fikrlash texnologiyasi
- dizayn texnologiyasi
- muammoli ta'lim texnologiyasi
- o'yin texnologiyasi
- ijodiy ish texnologiyasi
- ijodiy ustaxonalar texnologiyasi;
- badiiy pedagogika vositalaridan foydalanish texnologiyasi;
- ART pedagogikasi vositalaridan foydalanish texnologiyasidan samarali foydalanish intensiv ravishda yo'lga qo'yilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. ART pedagogikasining mohiyati ta'lim va tarbiya jarayonida bolada badiiy madaniyatni rivojlantirish, unga turli xil badiiy faoliyat turlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish ko'nikmasini tarkib topishning san'at muhitga yo'naltirilgan motivatsion, kognitiv, faollikka undovchi interaktiv, integrativ faoliyatga ustuvorlik berishning taktik, strategik, akmeologik, aksiologik didaktik dolzarbligi ilmiy nazariy asoslangan;

ART pedagogikasi vositasida maktabgacha ta'lim tashkiloti tayyorlov guruhi bolalarining ijodkorligini rivojlantiruvchi innovatsion muhitning tasviriy san'at, musiqa, teatr sohasiga yo'naltirilgan mazmunini tizimli shakllantiruvchi o'quv-tarbiyaviy faoliyat jarayonlari bolaning qiziqishi, qobiliyati, ehtiyojini muvofiqlashtirishning didaktik imkoniyatlari aniqlashtirilgan;

ART pedagogikasi vositasida loyihalash faoliyatiga qiziqtirishga yo'naltirilgan kelishuvchanlik, muloqotga kirishish, shaxsiy sifatlarni rivojlantirish tamoyillari maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida kommunikativ, refleksiv, ekologik, estetik, ijodkorlik ko'nikmasini rivojlantirishga yo'naltirilgan ishchan, ijodiy ta'limiy o'yinlar hamda interaktiv metodlarni qo'llash asosida takomillashtirilgan;

Maktabgacha ta'limda tayyorlov guruhi bolalarining harakatchan faoliyati asosida ijodkorlik darajasining rivojlanganligini baholash mezonlari innovatsion ta'lim usullarini qo'llash maqsadlarini tizimli boyitib borishga doir subekt-subekt munosabatlarini rivojlantiruvchi materiallar hamda media vositalar asosida takomillashtirilgan.

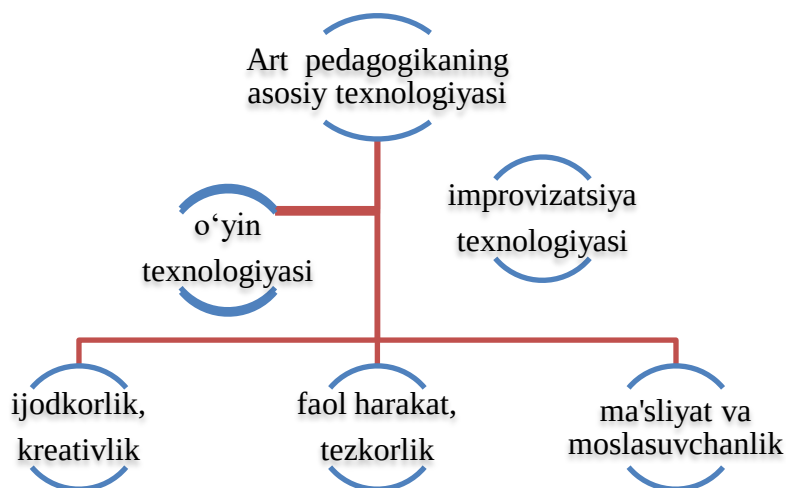
Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolaning eshitish xotirasidan ko'ra ko'z, tasavvur xotirasi kuchli bo'ladi. Shuni inobatga olib mashg'ulotlar o'yin, ko'rgazmali qurollar, multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalanilgan holda tashkil etilsa, har bir bolada o'rganishdagi rag'batning amaliy natijasi his etilib, axloqiy fazilatlar rivojlanadi, halollik, adolatlilik, qat'iyatlilik, erkin fikrlash, nutqining o'sishi va eng asosiysi, zamonaviy texnologiyalar bilan hamnafas bo'lib voyaga yetishiga zamin yaratiladi.

Didaktik o'yinlar bolalar bilan maxsus ta'limiy o'yinlar shaklida mashq qilish usulida bolaning bilim doirasini rivojlantirishdan iborat. Didaktik o'yinlar ham o'yin, ham ta'lim vositasidir. Bunday o'yin jarayonida bola barcha aqliy jarayonlarni rivojlantiradi va individual xususiyatlarini shakllantiradi.

Multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalangan holda maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonini rivojlantirish bugun jahonda e'tirof etilayotgan eng samarali yo'llardan biri. Multimedia-zamonaviy texnik va dasturiy vositalardan foydalanish. U interaktiv dasturiy ta'minot boshqaruvi ostida o'zaro vizual va audio samara ta'siridan iborat bo'lib, u matn, tovush, grafika, foto, videoni raqamli taqdim etish usulida birlashtiradi. Multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalangan holda mashg'ulotlarni olib borishning yana bir afzalligi, bu kabi tashkil etilgan mashg'ulotda majburiy bilim berish bo'lmaydi. Bola bilimni ixtiyoriy qabul qiladi va bu orqali tarbiyachi ijobiy natijaga erishadi. Multimedia-didaktika o'yinlaridan foydalanish

bolaning maktabga ishonch va kelajakka oshiqish bilan qadam tashlashiga yordam beradi. Shuning uchun yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabi bebahodir.

ART pedagogikaning asosiy texnologiyasi bu o'yin va improvizatsiya (ijodkorlik, kreativlik), ana shu narsa ijtimoiy-madaniy pedagogika sohasida badiiy pedagogika texnologiyalardan foydalanishga asos bo'ladi (1-rasmga qarang)

1-rasm. ART pedagogikaning asosiy texnologiyalari asosida shakllantiriladigan ko'nikmalar

O'yin texnologiyasi - badiiy faoliyatni rag'batlantirish usuli bo'lib, u bolalarda beixtiyor yodlash jarayonlarini faollashtirish, ularning atrof-muhitga, turli xil badiiy faoliyatga qiziqishini oshirishning ajoyib vositasi sifatida xizmat qiladi.

Pedagogik improvizatsiya - bu ichki yoki tashqi omillar ta'sirida yuzaga keladigan rejalashtirilmagan vaziyatlar tufayli tarbiyachining dastlabki kutilmagan harakatlari hisoblanib, improvizatsiya muvafaqqiyati tarbiyachi tomonidan berilgan mashq va ijodiy topshiriq shakllarini to'g'ri loyihalash va taxminlash natijalarining istiqbollari bilan belgilanadi.

Ushbu texnologiyalarni qo'llash natijasida tayyorlov guruhi bolalarida ijodkorlik, kreativlik, faol harakatlanish, tezkorlik, ma'suliyat, moslashuvchanlik, rollarga kira olish, o'z - o'zini baholash, harakatlarini tahlil qilish, tengdoshlari faoliyatini kuzatish, yangiliklarga intilish, yangi g'oyalar yaratish, bilimlarini namoyon etish kabi ijldiy faoliyatni belgilovchi ko'nikmalar tarkib topiriladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyatlar jarayonida ART pedagogikasi "San'at" markazida tashkil etiladi. Mazkur markazda (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

ART pedagogikasi "San'at" markazi faoliyati uchun zarur vositalar

Jihozlar:	Chizish uchun:	Yasash uchun:
• stol (1-2), stullar (2-4) • materiallarni saqlash uchun ochiq javonlar • bolaning bo'yi barobar doska • molbert • ish kiyimlari yoki fartuklar - materiallar....	• turli o'lchamdagi (A5, A4, rangda gi qog'oz va karton • rasm chizish uchun albomlar • akvarel uchun qog'oz • mumli qalamlar, pastellar • qora va rangli qalamlar • markerlar, flomasterlar (yuviladi gan, suv asosli) • akvarel va guash bo'yoqlari • yumaloq va tekis cho'tkalar, o'lchamlari: №2-6, 10-14, 12-13 • palitralar, suv stakanlari, cho'tka	• plastilin, gil, loy, xamir • taxtachalar • steklardan foydalaniladi.

	uchun idish •muhrlar, lineykalar, trafaretlar •gubka, o'chirg'ich, salfetka lar, cho'tka uchun latta	

Art pedagogikada faoliyat turlari: "Tasviriy faoliyat" va "Loy ishi"dir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida rasm chizish faoliyati "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida turli yosh guruhlarda quyidagicha taxminiy miqdorga ega (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

"Ilk qadam" davlat o'quv dasturidagi o'quv soatlari miqdori

№	Yosh guruhlari	O'quv yili mobaynida			Sog'lomlashtirish davri mobaynida		
		bir hafta ichida	bir oy ichida	o'quv yili davomida	bir hafta ichida	bir oy ichida	o'quv yili davomida
1	Kichik guruh	1	4	36	1	4	12
2	O'rta guruh	1	4	36	1	4	12
3	Katta guruh	1	4	36	1	4	12
4	Maktabga tayyorlov guruhi	1	4	36	1	4	12

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida loy ishi faoliyati "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida turli yosh guruhlarda quyidagicha taxminiy miqdorga ega (3-jadvalga qarang).

3-jadval.

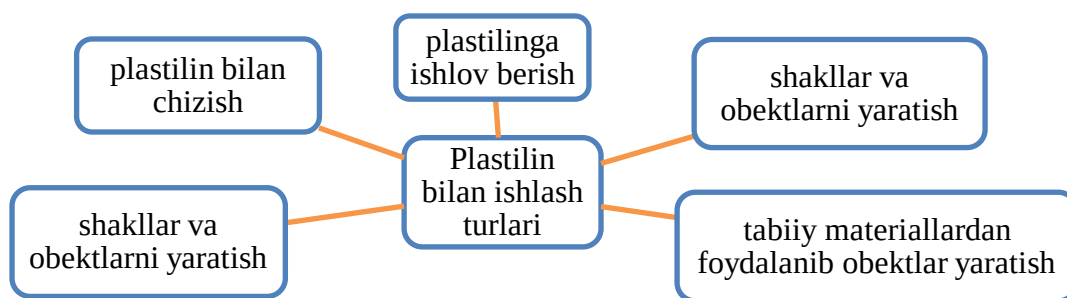
"Ilk qadam" davlat o'quv dasturidagi soatlar miqdori

№	Yosh guruhlari	O'quv yili mobaynida			Sog'lomlashtirish davri mobaynida		
		bir hafta ichida	bir oy ichida	o'quv yili davomida	bir hafta ichida	bir oy ichida	o'quv yili davomida
1	Kichik guruh	1	4	36	1	4	12
2	O'rta guruh	1	4	36	1	4	12
3	Katta guruh	1	4	36	1	4	12
4	Maktabga tayyorlov guruhi	1	4	36	1	4	12

1. Loy ishi.

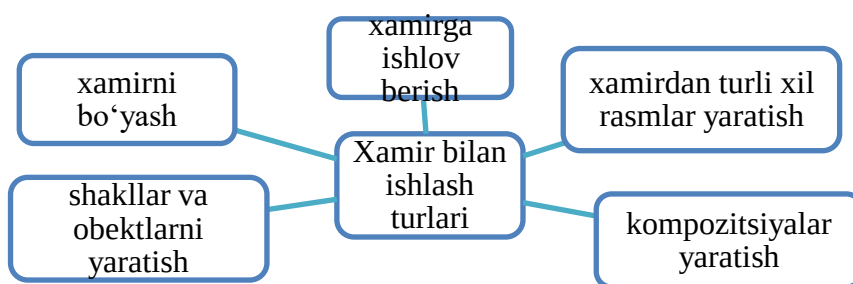
Art pedagogikada ishlatiladigan plastik materiallardan biri loy bo'lib, bolalar bilan ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan mashg'ulot o'tishda loy plastik material sifatida tavsiya etiladi. Loy bilan ishlashning bir qator afzalliklari mavjud bo'lib, ular: loy-gil tabiiy mahsulot, ya'ni u o'z-o'zidan terapevtik ta'sirga ega; loy plastik va egiluvchan bo'lib, bu maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda juda muhim; loydan yasalgan ijod mahsuloti avval quritilib, keyin bo'yashga ruxsat beriladi. Lekin hamma bolalar ham loy bilan ishlashni xush ko'rishmaydi. Shuning uchun tarbiyachidan bu jarayonda e'tiborli bo'lishi talab etiladi. Loydan shakllar va narsalarni yaratiladi.

Plastilin-ranglari yorqin, ijobiy xususiyatga ega bo'lgan, ranglarni aralashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan mahsulot bo'lib, maktabgacha yoshdagi tayyorlov guruhi bolalari u bilan ishlashni yoqtirishadi. Plastilindan kartonga plastilinni yoyish, rasm yaratish-plastik chizish texnikasida foydalanish, uch o'lchovli kompozitsiyalarni yaratishda foydalaniladi. Plastilin mahsulotining zarari materialning "sun'iyli", tarkibining zararliligi hisoblanadi. Tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarining ijodkorligini rivojlantirishda plastilin bilan ishlashning shakllar va obektlarni yaratish; tabiiy materiallardan foydalanib obektlar yaratish; plastilin bilan chizish kabi turlari mavjud (2-rasmga qarang).

2-rasm. Plastilin bilan ishlash turlari

Xamir - bolalar katta zavq bilan ishlaydigan, yumshoq va ekologik toza xususiyatga ega bo'lgan mahsulot hisoblanadi. Xamir shunchalik egiluvchanki, bolaning mayda motorikasi, mushaklari yaxshi rivojlanmagan bo'lsa ham, xamir bilan ishlashda bemaolol o'ynaydilar. Tabiiy material, qoliplardan foydalanib yangi shakllar, kompozitsiyalar yaratadilar. Xamirni har xil ranglar bilan ham bo'yab, uni pishirish mumkin (3-rasmga qarang).

3-rasm. Xamir bilan ishlash turlari

ART pedagogikasida "Loy ishi" faoliyatlari 4 bosqichda amalga oshirildi (4-rasmga qarang).

4-rasm. "Loy ishi" faoliyati bosqichlari

1. **Namuna bo'yicha loyihalash.** Bunda tarbiyalanuvchilar tarbiyachi berilgan namuna asosida loy ishlarini amalga oshiradi. Modelning rangi, o'lchami, hajmi namunaga mos ravishda tayyorlanishi talab etiladi.

2. **Berilgan shartlar asosida loyihalash.** Bunda tarbiyalanuvchilarga maxsus tayyorlangan model namunasi berilmaydi. Tarbiyachi modelni tayyorlash bo'yicha tarbiyalanuvchilarga topshiriq beradi. Bunda maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy qobiliyat rivojlanadi.

3. **Muayyan chizmalar asosida loyihalash.** Bunda tarbiyalanuvchilardan muayyan modellar asosida modelni tayyorlash talab etiladi. Dastlab chizmalar sodda shaklda, tarbiyalanuvchilarga tushunarli shaklda taqdim etiladi. Chizmalar murakkablashganda bolalardan modelni nafaqat tayyorlash, balki harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tanlash qobiliyati rivojlantiriladi.

4. **Erkin tarzda modellar yaratish.** Bunda tarbiyalanuvchilar yuqoridagi uch bosqichni o'zlashtirganidan so'ng amalga oshiriladi. Tarbiyalanuvchilar model dizayni, kattaligi, hajmi, bajarish yo'llari, ketma ketligini mustaqil tanlaydilar. Faoliyatlar jarayonida maktabga tayyorlov guruh bolalarining ijodiy faolligi tafakkuri, nutqi rivojlandi.

ART pedagogikasi negizida loy ishi faoliyatlari maktabgacha ta'lim tashkilotlarida 3 xil turda tashkil etiladi: predmetli; syujetli; dekorativ.

Loy ishining yuqoridagi turlarining har biri maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda ma'lum bir maqsadga tayangan holda, kichik, o'rta va katta yosh guruhlarida qo'llaniladi va maktabga tayyorlov guruh yoshiga kelib bolada dastlabki dizayn ko'nikmasini shakllantiradi (4-jadvalga qarang)

4-jadval.

Loy ishining bolalarda dastlabki dizayn ko'nikmasini shakllantirish mazmuni

t/r	Loy ishi turi	Faoliyatni tashkil etishdan maqsad	Rivojlantiradi	Yosh guruh
1	Predmetli	Borliqdagi muayyan predmetlarni anglash	Turli shakllarni proporsional jihatdan to'g'ri yasash	Kichik guruhdan boshlab tashkil etiladi
2	Syujetli	Tasavvur qilish, voqealar ketma-ketligini anglash	Umumiy bir syujetni aks etadigan predmetlarni o'zar obog'liqligini tushungan holda hajmli yasash va yig'ish	Katta guruhdan boshlab tashkil etiladi
3	Dekorativ	Estetik terbiya berish	Narsa va buyumlarni bezash, rangiga mos bezak tayyorlash	O'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi

Rasm chizish - bolalarning hissiy rivojlanishiga katta hissa qo'shgan holda ularning ijodiy faoliyat samaradorligini motivatsion ehtiyojlarga asoslangan tarzda shakllantiradi. Rasm chizish xuddi o'yin kabi "kattalar orasida bolaning huquqlarini" qoplaydi. Bola rasm chizayotgan paytda jarayonni to'liq o'zi boshqarishni istaydi. Rasm chizish jarayoni bola tasavvur va xayollarini amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. U qog'ozda faqat o'ziga tegishli bo'lgan, o'zi his qilib tasavvur hosil qilgan hayotini tasvirlaydi. Art pedagogikasi vositasida bola erishgan natijaning quvonchini his etishi bu tarbiyachi mahoratining eng katta yutuq hisoblanadi.

Xulosa. ART pedagogikasi asosida ta'lim va tarbiya berish jarayonida tarbiyalanuvchilar ham ijodiy jihatdan ham intellektual jihatdan rivojlantirib, rivojlanish sohasi bo'yicha kompetensiyalarini boyitib bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, uning maktab ta'limi bo'lgan keyingi bosqichiga muammosiz o'tishi va unga tayyor bo'lishi, boshlang'ich ta'limda kompetensiyalarni shakllantirishi uchun xizmat qiladi.

ART pedagogikasi natijasida bolalar ijodiy rivojlanadi va bilish faoliyati shakllana boshlaydi. Natijasida bolalik davrida bilish jarayonlari yosh davriga mos ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'yilgan davlat talablari asosida quyidagicha rivojlanadi: Ilk yosh davrida bola psixikasi to'liq rivojlanmaganligi uchun ham vaqt va fazo kabi tushunchalarni to'g'ri idrok eta olmaydilar. Bola atrof muhitni isloh qilishi, asta-sekin kundalik hayot davomida bu kabi murakkab tushunchalarni idrok eta boshlaydi. Dunyoni tadqiq qilayotgan bir yoshli bola narsa va hodisalarga nisbatan diqqati beqaror va ixtiyorsiz bo'ladi. Lekin ilk yoshdagi bolaning atrofda turli axborotlarni qabul qilishi, o'ynashi, narsa va buyumlarni isloh qilishi natijasida sodda tafakkur qila boshlaydi. Diqqati barqarorlashadi. Diqqati barqarorlashgani ma'lum bir predmetni uzoq muddat o'ynashida namoyon bo'ladi. Ikki yoshga yetgach narsa va hodisalarni tadqiq qilish jarayonida predmetlarni paypaslab o'ynaydi, ta'mini ko'radi, lekin muayyan predmet xususiyatlarini to'liq eta olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni.
2. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni, O'RQ-595
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni

4. Abduraimova G.O. boshlang'ich sinflarda STEAM texnologiyasidan foydalanish metodiksi
5. Aldemir J., Kermani H. Integrated STEM curriculum: improving educational outcomes for Head Start children //Early Child Development and Care. – 2017. – T. 187. – №. 11. – C. 1694-1706;
6. An D. A meta-analysis of the effectiveness of STEM-programs in the United States. – Cleveland State University, 2013.

Ashurova Marhabo Sayfulloyevna,

*Buxoro davlat universiteti, Pedagogika kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ashurova.marhabo84@buxdu.uz

BUXORO VA TURKISTON JADIDLARINING MILLIY TARBIYA MASALALARIDAGI UYG'UNLIGI

Annotatsiya: Buxoro maktablarida atrof-muhit, tabiat va jamiyat haqida dunyoviy bilimlarga e'tibor berilmagan, asosiy urg'u islom asoslari va diniy axloqiy masalalarga qaratilgan. Ularda olib borilgan ta'lim jarayonlarida bolalarning psixologik holati va yosh xususiyatlari hisobga olinmagan. Buxoro madrasalarda talabalarning tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Ayni holda, talabalarning yalqovlik va xususan, axloqsizlik qilishiga yo'l qo'yilmagan.

Kalit so'zlar: milliy tarbiya, tarbiya, ta'lim jarayoni, jadidchilik, madrasa, oliy maktab, usuli savtiya maktabi, Yosh buxoroliklar tashkiloti

Annotation: Bukharan schools did not focus on secular knowledge of the environment, nature and society, with the main emphasis on Islamic fundamentals and religious ethical issues. In the educational processes carried out in them, the psychological state and age characteristics of children were not taken into account. Particular attention was paid to the education of students in the madrasas of Bukhara. In this case, students were not allowed to do sloth and, in particular, dirt.

Key words: national education, upbringing, educational process, caddism, madrasa, Higher School, Method savtia School, Organization of young bukharians

Аннотация: В бухарских школах светским знаниям об окружающей среде, природе и обществе уделялось мало внимания, основной упор делался на основы ислама и вопросы религиозной этики. В проводимых в них образовательных процессах не учитывались психологическое состояние и возрастные особенности детей. Воспитанию студентов в бухарских медресе уделялось особое внимание. При этом студентам не разрешалось лениться и, в частности, заниматься грязью.

Ключевые слова: национальное воспитание, образование, образовательный процесс, джадидизм, медресе, Высшая школа, методическая школа, организация молодых бухарцев

Kirish. Buxoro maktablarida atrof-muhit, tabiat va jamiyat haqida dunyoviy bilimlarga e'tibor berilmagan, asosiy urg'u islom asoslari va diniy axloqiy masalalarga qaratilgan. Ularda olib borilgan ta'lim jarayonlarida bolalarning psixologik holati va yosh xususiyatlari hisobga olinmagan.

Ayniqsa, maktabxonalarda bolalarga nisbatan qo'llanilgan tan jazosi ularning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Maktablarni yagona darslik va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash past darajada bo'lib, asosan, maktabdor domlaning o'zi tomonidan qo'lga kiritilgan kitoblar orqali mashg'ulotlar olib borilgan. Asosan 2-3 ta darslikdan talabalar foydalangan. Shuning uchun kitoblar qo'lga berilmay darsxonada qolgan.

An'anaviy ta'lim tizimining yuqori bosqichi bo'lgan madrasaga boshlang'ich ta'lim maskani-maktabni o'qib tugatgan, 10 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan savodxon shaxslar o'qishga qabul qilingan. Shariat qoidasiga muvofiq, birorta mudarrisning har qanday yoshda o'qish uchun murojaat qilgan kishiga rad javobi berishga huquqi bo'lmagan. Madrasada dars jarayonlari, odatda har yili oktyabr oyida boshlanib, aprel oyigacha davom etgan. An'anaviy qoidaga ko'ra madrasada hafta kunlari 2 ga bo'lingan: tahsil kunlari va ta'til kunlari. Tahsil kunlari-shanba, yakshanba, dushanba va seshanba. Ta'til kunlari (o'tilganlarni takrorlash va dam olish) – chorshanba, payshanba va juma. Masalan, Mehtar Shofi'i ibn Xo'ja Latif va Fathulla qo'shbegi ibn amir Nasrulloh nomidagi madrasalarning vaqf hujjatida haftada 4 kun dars bo'lishi yozib

qo'yilgan. Darsning boshlanishi quyosh chiqishi bilan belgilangan (bomdod namozidan keyin)[1].

Madrasada ta'lim olish uch bosqichda amalga oshirilgan: boshlang'ich (adno), o'rta (avrot), yuqori (a'lo).

Talabalar jamoasi-guruhni boshqargan talaba qoriboshi deb atalgan. Jamoa qorilari odatda mullazodalardan tayinlangan. Uning boshchiligida jamoa a'zolari qo'llarini qovushtirib, ta'zim va tavoze bilan salom berib, navbat bilan mudarris huzuriga kirib borganlar. Madrasaning birinchi qavatida joylashgan darsxonaning to'rida domla-mudarris o'tirgan, talabalar (mullabachchalar) esa gilam yoki kigiz (namat) to'shalgan erga chordona qurib o'tirganlar.

Dars jarayoni qo'yidagicha olib borilgan: talabalar joylashib o'tirgach, o'qilayotgan kitobning avvalgi darsda to'xtalgan joyini ochganlar va shu taxlitda yangi dars boshlangan. Jamoa sardori-qoriboshi o'rganilayotgan kitobning navbatdagi qismini ovoz chiqarib o'qigan. O'qib borishi barobarida mudarris uning talaffuzini ham to'g'rilab borgan.

Talabalarga noma'lum bo'lgan arab so'zlarining mazmuni va o'qilgan kitob parchasining umumiy mohiyati misollar yordamida mudarris tomonidan tushuntirib berilgan. Ba'zan yangi mavzuni tushuntirishda mudarris munozara usulidan foydalangan.

Birinchi dars shu zaylda nihoyasiga etib, talabalar ikkinchi dars sabog'ini olish uchun navbatdagi mudarris huzuriga kirgan.

Adabiyotlar tahlili. Bu holatni 1892-1893-yilida Olimjon madrasasida tahsil olgan Sadridin Ayniy ham qo'yidagicha tavsiflaydi: "Biz oltmish nafar shogird shu boloxonada maddoh ma'rakasiga to'plangan odamlarday ketma-ket siqilishib o'tirardik. Jamoa qorisi o'rtada o'tirib, o'z kitobidan shu kungi darsga taalluqli joyni arab tilida o'qir, domulla esa, avval tarjima qilib, so'ngra sharhlab, bu darsni bizlarga tushuntirardi. Shogirdlarning aksariyati tushunib-tushunmay, ikki-uch kishidan bo'lib, baqirib muzokaraga tushib ketardilar. Ammo buxorocho dars berish usuliga mohir domullamiz o'zining yo'g'on, baland ovozi, chaqnab turgan ta'sirli ko'z qarashi bilan g'avg'oni bosib, har xil izoh va sharhlar bilan muallifning maqsadini qobiliyatli bolalarga tushuntirar edi. Shu bilan bir soat vaqt o'tib, bir kunlik darsimiz tugardi.

Madrasalarda darslar, asosan, faol munozara tarzida o'tgan. Masalan, Ikromcha domla darsni madrasa talabalari oldiga muhokama uchun masala qo'yishdan boshlagan. U masalaning mohiyatini tushuntirib bergan. Talabalar fikrini bir maqsadga yo'naltirib, ular obdon tortishib bo'lganidan keyin, e'tiborini o'ziga qaratgan. So'ngra ishonarli misollar, aniq dalillar bilan o'rganilayotgan matn mazmunini tojik tilida tushuntirib bergan va muallif fikriga munosabatini bildirgan[2].

Muhokama va natijalar. Madrasalarda o'qitiladigan ilmlar qo'yidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Arab tili grammatikasi: sarfi (morfologiya), nahvi (sintaksis), arabcha notiqlik, arab tarixi, Qur'onni o'qish ilmi va ilmiy munozaralar madaniyati.

2. Ilohiyot va qonunshunoslik: Qur'on tavsifi, hadis, fiqh, diniy aqidalar, meros taqsimoti haqida ta'limot (Faroid), qonunshunoslik asoslari.

3. Falsafa: mantiq, riyoziyot, jug'rofiya, astoronomiya, tibbiyot, kimyo va tabiiy fanlar, falsafa.

Madrasalarda arab tilini o'qitishga ancha ko'p vaqt ajratilgan, buning sababi ushbu tilning murakkabligi va o'ziga xosligi bilan bog'liq bo'lgan. Madrasa talabalari tomonidan arab tili grammatikasi o'zlashtirilib bo'lingach, o'quv kursi ikki bo'limga: umumta'lim kursi – mushkilot va fiqh kursi – masala kursi bo'limlariga bo'lingan. Bu bo'limlardan qaysi birini o'qib chiqish madrasa talabasining xohish-istaklariga qarab aniqlangan. Ular istasalar har ikki bo'limni yoki alohida mushkilot yo masala kursidan birini o'qib tamomlashi mumkin bo'lgan. N.Xanikovning qayd etishicha, madrasada to'liq kursni o'qib chiqish uchun talabalardan 137 ta kitobni o'rganib chiqishi talab etilgan va bulardan salmoqli miqdori falsafa va mantiq fanlariga to'g'ri kelgan. Umumta'lim kursi bo'yicha tahsil olishni tanlagan talabalar asosan Shamsiya (mantiq), Hoshiya (yuqoridagi kitobga qo'shimcha, sharh va izohlar), Aqoid (Kalom ilmi yoki aqidalar haqida ta'limot-islom ilohiyoti), Tazhib (dialektika), Hikmat ul-ayn (Metafizika va fizika darsligi),

Mulla Jalol (qisman mantiq, qisman ilohiyot), Tavzih (Qur'on, hadis, ijmo va qiyos haqida umumiy tushunchalar beruvchi fan), Mishkoti Sharif (hadislardan saboq beruvchi fan), Tafsiri Qozi Bayzaviy kabi predmetlarni o'zlashtirish bilan cheklangan.

Buxoro madrasalarida tahsil olgan talabalar ko'pincha kunjaki domladan dars olishgan. Kunjaki domlani asosiy vazifasi madrasada belgilangan muayyan kurs yoki kitobni o'rganishda qo'shimcha shug'ullantirishdan iborat edi. Boshqacha aytganda, hozirgi kundagi qo'shimcha dars beruvchi repetitora o'xshab ketadi. Masalan, bir talaba kunjaki domla oldida kunda bir dars, ya'ni "Qofiya", "Shamsiya" (mantiq) yoki "Matni aqoid"dan qo'shimcha dars o'qir edi. Aynan shu talaba ushbu domla oldida yoki boshqa biror kunjaki domla oldida darsxonada o'qiydigan (ya'ni madrasada belgilangan tartibdagi) darsni ham o'qirdi. Shundan keyin mazkur talaba darsxonada o'qishi lozim bo'lgan darsni darsxona domlasi (mudarris) bo'lgan katta domla oldida takror o'qirdi. Ba'zan shunday hollar ham bo'lib turardiki, ayrim sabablarga ko'ra (masalan, darsni yaxshiroq o'zlashtirish uchun yoki domla bilan yaqinroq aloqada bo'lish uchun) bir talaba biror darsxonaga borib darsni uchinchi bor o'qishi ham mumkin edi. Shunday qilib, talaba kundalik darsni ikki, uch, ba'zan to'rt joyda o'qirdi.[3]

Qo'shimcha darslarni domla iqtidorli talabalarga o'z uyida yoki biron madrasaning biror hujrasida o'tishi mumkin edi. Masalan, mudarris Mulla Abdusalomning taklifiga binoan, Sadridin Ayniy "Muxtasari viqoya" – musulmon huquqshunosligini o'rgangan[2]. Ammo, Mulla Abdusalom kabi fanni puxta bilgan, uni aniq, ravshan va tushunarli qilib talabalarga yetkazib beradigan domlalar bilan bir qatorida o'zi to'g'risida soxta shuhrat orttirgan domlalar ham bo'lgan. D.N.Logofetning ma'lumotiga qaraganda, o'rta toifadagi madrasalarda madrasa talabalari 3-10 yil davomida arab tili, musulmon huquqi, fors tili, fors adabiyoti, shuningdek, mushkulot (falsafa)ni o'rganganlar. Bundan tashqari, riyoziyot (arifmetika) butun sonlar va to'rt amal doirasida, ilm-ul faroiz, handasa (geometriya, meros huquqi bilan bog'liq erni o'lchash, hisoblash masalalarini yechishga qaratilgan fan), islom tarixi (turli kitoblardan qisqartmalar tariqasida), jug'rofiya, nujum fanlari o'qitilgan. Oliy madrasalarda ilohiyot, falsafa va huquq fanlari kengaytirilgan va chuqurlashtirilgan tarzda o'rganilgan. Bu o'quv yurtida o'qish kamida 3-4 yil davom etgan va uni bitirganlar oliy darajadagi mutaxassis hisoblangan[4].

Demak, tarixiy manbalarning guvohlik berishiga qaraganda O'rta Osiyoda, jumladan, Buxoro amirligida mavjud bo'lgan madrasalarda faqat diniy asosdagi fanlar o'qitilmagan. Bunday yo'nalishdagi fanlar madrasa ta'lim tizimida katta o'rin egallagan, ba'zilarida esa uning asosini tashkil etgan. Masalan, yirik madrasalarda bo'lgan Nodir Devonbegi madrasasida mudarrislik qilgan muftiy asosan fiqh, usul kabi shar'iy fanlardan dars o'tgan[5]. Ayni paytda madrasalarda diniy bilimlardan tashqari mantiq, notiqlik, matematika (riyoziyot), geometriya (handasa) kabi fanlar ham o'qitilganligi rus hukumati ma'murlari tomonidan ham e'tirof etilgan[6].

Madrasalarning ayrimlari ayollar tomonidan ham qurdirilgan. 1700-yilda qurilgan Bibi Xalifa madrasasining vaqf hujjatida shunday jumla mavjud: "Iffatpanoh, ismatdastgoh, zayn ul-mashvarat, ayollar sharaflisi, afifa, solihab, sojida, haramayn ul-sharifaynni haj qilishga muyassar bo'lgan Hoji Bibi Xalifa binti marhumi mag'furi g'ariq ur-rahmat va rizvon Mulla Muhammad Sa'id Buxoroda hazrat qutb ul-aqtob (mir Tahur devon)" masjid va xonaqohi guzarida madrasa qurishga kirishdi[7]. Madrasa tosh, pishiq g'isht va yog'ochdan qurilib, uning 30 ta hujrasi, 4 ta gumbazi, darsxona, ichki va tashqi hovlisi bor edi. Ayrim mabalgarga asoslansak bu madrasada faqat qizlar o'qitilgan ekan.

Baloyi Hovuz madrasasini ham ayol kishi qurdirgan. Ushbu madrasani buxoro xoni Subhonqulixonning Podshohbibini ismli xotini 1703-1704-yilda qurdirgan. Podshohbibining ikkinchi nomi Sitorayi Mohi xonim bo'lgan. Madrasaning vaqf hujjatiga aynan "Sitorayi Mohi Xossa madrasasi vaqfi" deb yozilgan. Tarixdan ma'lumki, amir Said Olimxon ham 1911-1915 yillarda xuddi shunday nom bilan shharning chetrog'ida saroy qurdirgan. Shu sababli Sitorayi Mohi Xossa deganda, amir Olimxon qurdirgan saroy ham anglashiladi.

Buxoro qal'sidan tashqarida, Jo'ybor mavzesining g'arbida joylashgan madrasani 1790-yilda Muhammadxon elbarsxo qizi Oyshabibi qurdirgan Madrasaning ichi, hovlisi va

hujralarining hammasi pishiq g'ishtdan bo'lgan Bu madrasa Nasaf qishlog'idagi eng mashg'ur madrasalardan biri hisoblangan. Oyshabibi Mudin qishlog'idagi to'rtburchak, 150 tanob (bir tanob-3600 kv.) erini ham madrasa xizmati uchun bergan.

Buxoroning oxirgi qozi kalonlaridan biri bo'lgan Sadri Ziy o'z asarlarida Buxoro shahridagi 204 ta madrasani tadqiq etgan. Uning yozishicha, Buxoroda qo'yidagi madrasalar ayollar nomi bilan atalgan: Saroy Oyim madrasasi, Bibi Xalifa madrasasi, Modarixon madrasasi, Sharofatbonu madrasasi, Qalmoqjon Oyim madrasasi, Chuchuk oyimninSangin madrasasi.

Sadriddin Ayniyning qayd etishicha, Buxoro madrasalarida din ilmi bilan baravar hisob, handasa, tarix, tabobat, hikmati tabibiya, mantiq, adabiyot kabi fanlarga ham ahamiyat berilib o'qitilar edi. Shuningdek, ayniyning qayd etishicha, "Hisobni, umuman matematikaga oid darslarni o'qishni istagan talaba bu fanning mutaxassisini topib, uning odida o'qirdi. Adabiyotni istagan odam u bilan xususiy tarzda shug'ulanardi. Ona tili boshlang'ich (an'anaviy) maktablarda va madrasalarda dars qilib o'qitilmagani kabi, o'quv kitoblarning tili bo'lgan arab tili ham dars qilib o'qitilmas va yuqorida aytilgani kabi faqat arab tilining sarfu nahvi o'qitilardi. Ona tilini har bir talaba eski kitoblarning mutoalasidan o'qir edi."

Shuning uchun ham madrasada tahsil olgan talba mudarris rahbarligida fors tilida yozma ravishda o'z fikrini bayon eta olgan, deb yozgan edi, o'sha davr matbuoti. O'z vaqtida Buxoroga tashrif buyurgan A.Lemann, P.Demezov va baron Meyendorf Buxoro madrasalarida bo'lib, bu erda jahon tarixi sifatida ikkita asar: "Habib-us-siyar" va "Ravzat-s-safo" o'qitilgani, mudarrislar Aleksandr Makedonskiy haqida ma'lumotga ega ekanligini yozib qoldirishgan[8].

1911-yilda Foti-Karimov tomonidan yozilgan "Tarix" deb nolangan asar ham madrasalarda darslik sifatida o'qitilgan. Buxoro madrasalarida o'quv jarayonida talabalarning ko'p vaqti asosiy bo'lmagan kitoblarni o'qishga, keraksiz bo'lgan jumalarni mutolaa qilishga ketishi haqida Ayniy shunday yozadi: "Amir Muzaffar davri saltanatida rasmiy darslarda sharh va hoshiyalarga ko'p e'tibor qaratilib, umumiy fanlardan, tafsir va hadisdan nishona qolmagan. Amir Abdulahad davrida bora-bora ish shul darajaga keldikim, rasmiy sharhlar ham oradan butunlay yo'qolib, kitoblarning debocha va hoshiyalaridan bir qadar jamlab, majmuai ismida tab' qildirib o'qidilar. Talabalarning 18-20 yillik madrasa hayoti rasmiy kitoblarni tamom o'qimoq nari tursin, mazkur kitoblarni ko'rmasdan o'tib ketaturgan bo'ldi".

Buxoro madrasalarda talabalarning tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Ayni holda, talabalarning yalqovlik va xususan, axloqsizlik qilishiga yo'l qo'yilmagan. Madrasalardagi tarbiya jarayonini sharti ravishda ikkiga ajratish mumkin:

- 1) Ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashga qaratilgan tarbiyaviy choralar;
- 2) Ta'lim bilan uzviy bog'liq bo'lgan axloqiy tarbiyaga yo'naltirilgan choralar.

Masalan, G'oziyon Madrasasi vaqfnomasida tarbiyaviy tadbirlar aniq ko'rsatilgan. Ko'pincha chor - tadbirlar moddiy jazo shaklida bo'lgan. Darslarni o'zlashtirish soasida ta'lim dasturiningbajarilmay qolgan qismi aniqlanib, bunday talabalarning o'qish natijalari qoniqarsiz hisoblangan hamda ular madrasa hujrasida yashash huquqidan mahrum etilgan va ularga nafaqa berish to'xtatilgan. Yana bir jazo chorasi: agar talaba bir hafta davomida darslarga uzrsiz qatnashmasa, uning nafaqasi tegishli miqdorda kamaytirilgan[9], agarda talaba madrasada olti oy ko'rinmasa u umuman nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan.

Axloqiy tarbiya berish ham moddiy jazo asosiga yo'naltirilgan edi. Abdullaxon madrasasining vaqf shartiga ko'ra, talaba tartibga xilof ishlar bilan shug'ullansa, hujradan quvulib o'qishdan haydalgan. Albatta, gunohkorlarga nafaqat moddiy jazo, shu bilan birga ma'muriy jazo chorasi ham qo'llanilganligini manbalar tasdiqlaydi. Xulqi yaxshi bo'lmagan va noshar'iy ishlar bilan mashg'ul talabalar madrasadan quvilgan.

Amirlik hududidagi madrasalarda arab tilida yozilgan "Dars jarayonlarining qoidalari" deb nomlangan to'plamda talabalarning yurish turishi va tartib intizomlari haqida ma'lumot berilgan[10]. Madrasalarda ko'ngilxushlik qilishga ruxsat berilmagan. Masalan, Mir – Arab madrasasining vaqfnomasida keltirilishicha, vaqtini o'yin-kulgu, qo'shiq, kuy eshitish bilan yoki behuda amal bilan mashg'ul bo'lib, be'mani naqsh va rasmlar chizib, vaqtini zoe ketgazganlar

be'mani ishlari uchun ogohlantirilishi, shunda ham ular qaytmasa madrasadan chiqarilishi alohida ta'kidlangan.

Ayniyning qayd etishicha, madrasalarda o'qitish bir qancha qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Ayrim madrasalardan joy olish yoki mustaqil tahsil olishi uchun domlaga haq to'lash, kitob sotib olish bilan bog'liq sarf-xarajatlarni qoplash, o'qish davomidagi ehtiyojlariga zarur mablag'ini topish uchun talabaga anchagina mehnat qilishga to'g'ri kelar edi. Ko'pincha, talabalar ota-onasining bu xarajatlarini ko'tarishga qurbi etmagan[1].

Turkiston o'lkasida faoliyat ko'rsatayotgan madrasalar rus hukumati nazoratida bo'lsa, Buxoroda nazorat mahalliy ruhoniylar, amir hukumati ixtiyorida edi. 1912-yilga kelib Turkiston general-gubernatorligi ma'muriyati vaziyatni keskin o'zgartirdi. Endilikda Buxoro madrasalarida tahsil olayotgan rus fuqaroligiga mansub talabalarning yurish turishi ustidan nazorat qilish huquqi rus politsiyasiga berildi. Bunday vaziyatda Rossiya imperiyasining Buxorodagi siyosiy agentligi jonbozlik ko'rsatdi. Bu xatti-harakatlar natijasida talabalar soni 20-25 foizga kamayib ketdi. Turkiston rayoni qo'riqlash bo'limining 1914-yilning oktyabrida Turkiston o'lkasida musulmon aholisining kayfiyati to'g'risidagi hisobotida, bu vaqtga kelib Buxoroda 50 mingga yaqin talabalar bo'lganligi, ularning ichida xitoylik (qashqar), turkiyalik, rossiyalik (tatar) talabalar ham mavjudligi qayd etiladi.

Yoshlarning madrasalarga ehtiyoji katta bo'lgan va bu boradagi cheklanishlar qarshilikka uchragan. Masalan, Buxoro politsiya boshqarmasi boshlig'ining xabarnomasida yozilishicha, Buxoro madrasalarida o'qish uchun ruxsatnoma berishning kamaytirilishi haqidagi ko'rsatma talaba va domlalarining juda kuchli e'tirozlariga sabab bo'lgan va shahardagi vaziyatni murakkablashtirgan.

"Tarbiyai atfol" maxfiy jamiyatining rahbarlari Sadridin Ayniy, Abdulvohid Munzim, Ahmadjon Hamdiy, Hamidxo'ja Mexriy, Hoji Rofe' va Mukammal Burxonovlar jamiyatning yordami bilan yangi usul maktablarida savodini chiqarib olgan bolalarni Orenburg, Qozon, Ufa, Qrim, Rossiya va Turkiyaga o'qishga yubora boshladi. Bundan tashqari "Tarbiyai atfol" jamiyati jadid maktablarini tashkil etish va ularga o'quvchilarni jalb qilish, shuningdek talabalarni Buxorodan Istanbulga o'qishga yuborish ishlari bilan ham shug'ullanganlar[12]. Jamiyatning sa'y-harakati bilan 1908 yilda Istanbulda buxorolik va turkistonlik yoshlardan 14 kishi tahsil olgan[13]. Badavlat oila bolalari o'z hisobiga, kambag'al bolalar esa jamiyat hisobidan o'qishga yuborilar edi.

"Tarbiyai atfol" maxfiy jamiyati a'zolarining soni 1909-yil oxirig borib 20 kishiga etdi[14]. Ayniyning yozishicha keyingi yillarda jamiyat a'zolari 28 kishi bo'lib, undan 14 kishi mulla va mullalarning o'g'illari, 3 kishi mudarris edi. Jamiyat faoliyatining so'nggi yillarida jamiyat a'zolari soni 100 ga yaqin bo'lib, ularni Muhiddin Mansurov, Sadr Ziyoy moddiy jihatidan qo'llab quvvatlagan.

Amirlikda ish yuritgan imperator amaldorlari maorif va ilm masalalari bilan shug'ullanuvchi jamiyat a'zolarini "davlatga qarshi suiqaqd qiluvchi" tashkilot deb hisoblab, uni ta'qib eta boshlaydi. Shu sababli jamiyat faoliyati o'ta sir tutiladi.

Yashirin jamiyatda a'zo bo'lib kirgan Sadridin Ayniyning qayd etishicha, "Tarbiyai atfol" jamiyati faoliyatining asosiy maqsadi: ma'rifat uchun targ'ibo olib borish, kimki bilim olishga harakat qilsa, unga yordam berish, yangi adabiyotlar yaratish, xalq orasida axloqiy va tarbiyaviy mazmundagi gazeta va jurnallarni tarqatish; johilikka, nodonlikka qarshi jaholatparastlikka qarshi targ'ib etish, jaholatparastlikning oqibatlarini xalqqa tushuntirish; amirga qarshi uning amaldorlari va qozilarining shafqatsizligi, berahmliygiga qarshi targ'ibot olib borishdan iborat bo'lgan.

"Tarbiyai atfol" yashirin jamiyatining dasturida quyidagi vaziflar ko'zda tutilgan edi:

1) Ilmga chanqoq yoshlarga har jihatdan: ham iqtisodiy, ham ma'naviy yordam ko'rsatish. Shu munosabat bilan Rossiyaning Qozon, Ufa, Boqchasaroy hamda Turkiyaga o'quvchilar yuborish masalasiga alohida e'tibor berildi. Ayniqsa, Istanbul shahrida ta'lim olayotgan buxorolik talabalar soni yilsayin oshib, 1912-yilga kelib, 30 dan oshdi. Chunki, Buxoro

madrasalari ilg'or islohotlardan ancha yiroq, malakali mutaxassislar tarbiyalab etishtirishga qodir emas edi.

2) Buxoro amirligida gazeta va jurnallar nashr qilinmasa ham Rossiya musulmon shaharlarida hamda Turkiya va Eronda nashr qilinadigan matbuot namunalari bilan buxoroliklarni tanishtirib borishga katta e'tibor berish.

3) Hamma jadid mutafakkirlari kabi o'rinsiz sarf-xarajatlarga, to'y va marakalarga sarf qilinadigan katta-katta xarajtlarga, isrofgarchiliklarga qarshi chiqish. Bunday mablag'larni farzandlar tarbiyasiga. Ularni chet ellarga o'qitish uchun sarf qilishga da'vat etdilar.

Jamiyat a'zolarining faoliyatini Sadridin Ayniy shunday ta'riflagan edi: "Jamiyat a'zolarining har biri doimo qo'yniga 2-3 dona gazeta va majmua va bir – ikki dona adabiy, axloqiy kitob tiqib, xoh bozorda bo'lsin, xoh uyda bo'lsin, xoh qishloqlarda bo'lsin, xoh temir yo'l safarlarida bo'lsin, xullasi, har bir fursat chiqquncha, xalqqa o'qib berar bir oz rag'bat ko'rsatganlarga majoniy yangi adabiyot tarqatib turar, jiddiyroq va samimiyoq odam qo'lg'a tushsa, gazeta va majmualarga mushtariy qilar edi".

"Tarbiyai atfol" jamiyati ko'magi bilan A. Fitratning "Munozara", "Hind sayyohi bayonoti", "Sayha" asarlari, shuningdek, Sadridin Ayniy, A. Burhonov, Ikrom domla va boshqalarning kitoblari Turkiyada nashr etilib, Turkistonda tarqaldi.

Jamiyatning o'z oldiga qo'ygan birlamchi vazifasi Buxoro o'quv muassasalarini tubdan isloh qilish edi. Buxoroda an'anviy maktablarni isloh qilish ishi, amalda boshlangan bo'lsada, oliy o'quv yurti hisoblangan madrasalar islohi boshlanmagan, ular illi va malakali mutaxassislar tayyorlashdan yiroq edi. Shuning uchun, "Tarbiyai atfol" jamiyati iqtidorli yoshlarni Orenburg, Qozon, Ufa, Istanbul, Bog'chasaroy kabi shaharlarda o'qishga yuborishni birinchi vazifa sifatida belgiladi. Buning uchun mablag' kerak edi. Xalq istiqboli, ma'rifati uchun jon kuydiruvchi mulkdorlar ham iqtisodiy yordam beruvchi homiylar – ziyolilar, davlat arboblari ham topildi. Jamiyatning katta sa'y – harakati natijasida faoliyatining dastlabki yilidayoq bir guruh yoshlar Istanbulga o'qishga yuborildi. Ayniy bu haqida qo'yidagilarni yozadi: "Iqbol ta'hsil uchun Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li, uning birodarlari Atoxo'ja, Mazhar Mahzum Burhon Mahzum o'g'li, Abdurauf Fitrat maskur talabalarin eng iste'dodlisi va eng fozili edi". Istanbuldagi ushbu jamiyatda asosan buxorolik va tatar talabalari faol ish olib boradilar.

1909-yilda Buxoroda jadidlar tomonidan "Shirkati Buxoroi Sharif" nomi bilan shirkat tuzildi. Uning asosiy vazifasi yangi usul maktablari uchun darslik chop etishdan iborat edi. Birinchi navbatda Ayniyning tajvit qoidalarini (Qur'onning maxsus qoidalarini to'g'ri talaffuz qilinishi) o'z ichiga olgan "Tarti ul- Qur'on" nomidagi darsligini nashr qilishga qaror qilinadi. Uni tatar muallimi vositasi bilan Orenburg nashriyotiga topshiradilar. O'sha yilning o'zida usuli savtiya (ilm qoidalari usuli) maktablari bilan tanishmoq uchun shirkat tomonidan Usmonxo'ja, Hamidxo'jalarni Bog'chasaroy, Istanbulga yuboriladi[15].

Buxoroda ma'rifat tarqatishda, kitob, gazeta, jurnallar bilan savdo qilishda buxorolik yoshlarning ma'rifiy-siyosiy harakatlarining jonlanishida ushbu tashkilotning ahamiyati katta bo'ldi[16]. Bu haqda Sadridin Ayniy shunday deb yozadi: "bu yil yashirin jamiyatning ta'minoti biln ikki muhim ish boshlandi. Bularning birisi "Ma'rifat" kutubxonasi, ikkinchisi "Barakat shirkati" edi. Nasrullo Qo'shbegi ushbu kutubxona va shirkatga rasman ruxsat berganligidan, yoshlar hayotiga yaxshi bir yordam etkazdi.

Ushbu xayriya shirkatining topshirig'iga binoan Ayniy Samarqandga keladi va bir necha yillardan beri jadid maktabi ochib, faoliyat ko'rsatayotgan Abduqodir Shakuriy maktabi, uning o'qitish usullari bilan yaqindan tanishadi.

"Barakat" shirkatining ta'sisчилari, Fazliddin Maxzun, Abul Hakim Maxzum, Mirzo Izzatulla Afandi va Mirzo Abdulvohidlar edi. 1915-yilning 22 dekabrda Buxoro hukumati shirkatning nizomini tasdiqlab uning ochiq faoliyati uchun ruxsat beradi. Shirkat amirlikning ko'pchilik hududlarida kitob do'konlari tashkil qilib, ziyo tarqatishni maqsad qilib qo'yadi.

Fitrat shirkat doirasida Turkiyaga yoshlarni o'qishga jo'natish uchun mablag' to'lash bilan shug'ullanadi. Sadridin ayniyning qayd etishicha, "Xalq orasida ushbu "jadidlar shirkati" deb nom qozongan".

Turkiyaga o'qishga kelgan yoshlar tomonidan Istanbulda Fitrat boshchiligida 1909-yilning oxirida "Buxoro ta'limi maorif jamiyati" ("Buxoro maorifini umumlashtiruvchi xayriya jamiyati") nomi bilan ochiq va rasmiy jamiyat tashkil etildi. Ahmad Zakiy Validiy To'g'onning qayd etishicha: "Bu jamiyat Istanbulda bir sho'ba ocharoq, bu sho'ba "Buxoro ta'limi ma'orif jamiyati" nomi bilan rasmiy bir jamiyat shaklini oldi. 1909-yilda Eron yo'li bilan Istanbulga kelgan Fitrat ila Muqimiddin va Rusiya yo'li bilan kelgan Usmonxo'ja g'uljalik Abdulaziz, Sodiq Ashur o'g'li bu jamiyatning quruvchilari edi"[12].

Abdurauf Fitrat tomonidan ishlab chiqilgan "Nizomnoma"ning "Buxoro maorifini umumlashtiruvchi xayriya jamiyati"ning xatti-harakatlari" bobi jamiyatning maqsadlarini ifodalovchi 14 moddadan tashkil topgan.

"Nizomnoma"ga binoan jamiyat a'zolari orasidan 14 kishidan iborat kengash tashkil qilindi. Jamiyat o'quvchilarni moddiy tomondan ta'minlash uchun bir yillik a'zolik badallaridan tushgan daromadlarining ma'lum qismini sarf qiladi. Ularga o'qishga kelish va ketishlarining yo'l xarajatini to'lashni ham jamiyat o'z zimmasiga olgan edi. Talabalar va o'quvchilar Buxoro, Turkiston o'lkalaridan tanlab olingan. Jamiyat kurslarini tugatgunlarigacha o'quvchilarni o'z homiyligiga olgan. Nizomda ko'rsatilishicha, Buxoro va Turkiston o'lkalaridan 10 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan kambag'al bolalar jamiyat hisobidan, boylarning bolalari o'z ota-onalari hisobidan o'qiydilar.

Turkiston jadidlari "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Tujjor", "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona" kabi qator gazetalar nashr qildilar. Ushbu nashrlar Buxoro ma'rifatparvarlariga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan edi.

Xulosa. Turkistonda keng quloch yozgan jadid matbuoti Buxorodagi ta'lim muammolari haqida tanqidiy maqolalar tez-tez chop etib turilgan. Xususan, "Sadoyi Turkiston" gazetasi sahifalarida buxorolik M.Z.Mizozodaning "Ilm va maorif" deb nomlangan maqolasida Buxorodagi ilm fan holati tahlil etiladi. XX asr ta'lim, fan va texnika asridir. Hech bir millat, xalq fan va ta'limni taraqqiy ettirmasdan rivojlana olmaydi. Aynan manashu fan va ta'lim insonning din, millat, ona-Vatanni tanishida muhim rol o'ynaydi" – deb yozadi Mirzozoda. "Sadoyi Turkiston"da "Hozirgi Buxoroning ahvoli" deb nomlangan maqola e'lon qilinadi. Unda buxorodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat va maorif ishlarining achinarli holati xarakterlab berilgan, tanqidiy tahlil etilgan.

"Tarbiyai atfol" jamiyati va Yosh buxoroliklar partiyasining o'z oldiga qo'ygan ulug' maqsadlaridan yana biri o'z matbuot organiga ega bo'lish edi. Jamiyatning sa'y-harakati bilan 1912 yilda Buxoroda ilk milliy matbuotga asos solindi va 11 martda "Buxoroyi Sharif" (tojik tili) va 14 iyulda "Turon" (o'zbek tilida) gazetalar chop etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ayniy S. Esdaliklar // Asarlar.- Toshkent: badiiy adabiyot, 1965.V – jild.- B.169.
2. Айний С. Бухара (Воспоминания). - Душанбе: Ирфон, 1981.- С. 40-41.
3. Маев Н. Туземная школа // Туркестанские ведомости, 1884. – 30 октября.
4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство род русским протекторатом. – С.340
5. Jumanazar A. Madoris. O'rgimchak kitobi. – B.88.
6. Наливкин В. Школа у туземцев Средней Азии // Туркестанские ведомости, 1898. – 8 августа.
7. O'zR MDA, 323-fond, 1-ro'xat, 55/18-ish, 1-varaq.
8. Анке Фон Кюгелген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX в.в) – Алматы. Изд.: Дайк-пресс, 2004. – С.177-178.
9. Qazoqov B. Buxoro eski madrasalarida ta'lim va tarbiya // Buxoroi sharif, 2006. – 28 iyun.
10. Buxoro davlat me'moriy-badiiy muzey-qo'riqxonasi fondi.14440/11 inventar.
11. Ayniy S. Esdaliklar. – Toshkent: Badiiy adabiёт, 1953. – B. 157-232.

12. Ahmad Zakiy Validi To'g'on. Bugungi Turk eli: Turkiston va yaqin tarixi. – Istanbul, 1981. – B.354
13. Rajabov Q. Tarbiyai atfol // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, VIII-jild. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriëti, 2004. – B. 271.
14. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – Toshkent: Universitet, 2006. – B. 61.
15. Yo'ldoshyev N.A. Fitratning Rahbari najot asaridan muxtasar fasllar. – Buxoro, 1996. – B.3.
16. Abdullayev Y. Yangi usul maktablari // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. X-jild. – Toshkent: O'zME nashriyoti, 2005. – B. 384.

Rahmatov Nuriddin Negqadamovich

Buxoro davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi,

O'zMU izlanuvchisi

rakhmatov.nuriddin.83@gmail.com

PROFESSOR-O'QITUVCHILARNING IJTIMOIIY MAS'ULIYATI MEHNAT SAMARADORLIGINING IJTIMOIIY OMILI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada professor-o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyatiga ahamiyat berilgan. Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining ijtimoiy faoliyati ko'rib chiqiladi va elementar jihatlariga ajratiladi. Zamonaviy professor-o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyati va mehnat faoliyatining tuzilishi tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim muassasasi, professor-o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyati, ijtimoiy mas'uliyat tarkibiy tuzilishi, ijtimoiy majburiyat, pedagogik mehnat faoliyatining umumlashgan strukturasi, jamoatchilik norma va qadriyatlari, mehnat samaradorligi, ta'lim sifati va natijadorligi.

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется социальной ответственности профессоров и преподавателей. Рассмотрена общественная деятельность профессоров и преподавателей высших учебных заведений, разделяется на элементарные аспекты. Описана структура социальной ответственности и трудовой деятельности современных профессоров преподавателей.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, социальная ответственность профессорско-преподавательского состава, структура социальной ответственности, социальные обязательства, обобщенная структура педагогической работы, общественные нормы и ценности, эффективность труда, качество и результативность образования

Abstract: This article focuses on the social responsibility of professors and teachers. The social activities of professors and teachers of higher education institutions are considered and divided into elementary aspects. The structure of the social responsibility and labor activity of modern professors is described.

Key words: Higher education institution, social responsibility of professors and teachers, structural structure of social responsibility, social obligation, generalized structure of pedagogical work, public norms and values, labor efficiency, quality and effectiveness of education.

Kirish. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida olib borilayotgan keng ko'lamdagi islohotlar oliy ta'limning rivojlanishiga, tizimda faoliyat olib borayotgan mutaxassislar va professor-o'qituvchilarning mehnat faoliyatining yaxshilanishiga hamda ta'limning sifatli berilishiga shart-sharoit yaratmoqda. Ana shunday olib borilayotgan islohotlar jarayonida oliy ta'lim muassasalari faoliyatida ularning aks etishi zamonaviy o'zgarishlarning qabul qilishiga olib keladi.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari ilmiy salohiyatni oshirish, davlat islohotlari, talim va fan o'zgarishlarni qabul qilish, transformatsiya manbaiga aylanishi, shu bilan birga jamiyatning ijtimoiy ehtiyojini qondirishi kerak. Shu bilan birga oliy ta'lim sifatini oshirish uchun huqumat, oliy ta'lim muassasalari rahbariyati va professor-o'qituvchilari, talabalar va ularning ota-onalari, davlat muassasalari, biznes va sanoat vakillari, iqtisodiyotning xususiy sektori, ommaviy axborot vositalari, jamoat birlashmalari, professional uyushmalar manfaatdor sub'ektlar sifatida faol ishtirok etishi va o'zaro samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishlari kerak. Oliy ta'lim muassasalari oldida turgan asosiy vazifalarni bajarilishini ta'minlash uchun professor-o'qituvchilar mehnati samaradorligini oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy faktorlarini yaxshilash, ularning jamiyat oldidagi ijtimoiy mas'uliyatini oshirish, mutaxassis kadrlarni joy-joyiga qo'yish, yuqori malakali bitiruvchi talabalarni yetishtirishni taqozo etadi.

Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari ijtimoiy mas'uliyati ularning sotsial hatti-harakatlari va imkoniyatlarida namoyon bo'ladi. Bunda ishtirok etadigan bir qator ijtimoiy elementlar strukturasi professor-o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyatini ko'rsatib beradi. Bunda,

- o'z kasbining vazifalarini mas'ullik bilan halol va vijdonan bajarish;
- oliy ta'lim muassasasi jamoasi tomonidan qabul qilingan norma va qadriyatlarga amal qilish;

- o'z ustida ishlash va professional rivojlanish;
- ijtimoiy sheriklik va hamkorlik munosabatlarida ishtirok etish kabi elementlar professor-o'qituvchilar ijtimoiy mas'uliyatini belgilab beradi.

Mazkur strukturada ijtimoiy elementlarni birma-bir ko'rib chiqqanimizda ularning biri-biri bilan nechog'lik yaqin bog'liqligini bilib olamiz.

Adabiyotlar tahlili. Agarda bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilarning amaliy faoliyati va sotsial harakatlarini kuzatsangiz yoki yaqindan ijtimoiy mehnat munosabatlarida birga ishtirok etsangiz ularning bazilarida pedagogik, o'quv – uslubiy, ustoz-shogird va ilmiy ishlarda soxtakorlik, nomiga ishlash, ishni oxiriga yetkazmaslik, rahbariyatni ko'ziga yaxshi ko'rinish, talabalarni o'qitishda jon kuydirmaslik, o'z ustida ishlamaslik, halollik va vijdoniylikni chetlab o'tish, tanish-bilishchilik kabi salbiy ijtimoiy faktorlar ham borligiga amin bo'lasiz hamda ijtimoiy adolatni taminlashda rahbariyatning kamchiliklarga yo'l qo'yayotganini guvohi bo'lasiz.

Ikkinchidan, oliy ta'lim muassasasi jamoasi tomonidan qabul qilingan norma va qadriyatlarga amal qilishda jamoani yo'naltirish katta ahamiyatga ega. Oliy ta'lim muassasalarining oldiga qo'yilgan jamoaviy madaniyat orqali ijtimoiy muhitni yaxshilash uchun jamoada majburiy hatti-harakatlar qoidalarini ta'lim jarayonida qo'llash uchun professor-o'qituvchilar o'z kasbining vazifalarini mas'ullik bilan halol va vijdonan bajarishi muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Uchinchidan, professor-o'qituvchining o'z ustida ishlashi va bilimlarini rivojlantirib borishi ularning malakasi va pedagogik mahoratining oshishiga, pedagogik mehnat faoliyatida katta yutuqlarga sazovor bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga talabalarga berilayotgan bilimlar orqali ularning bilim va ko'nikmasining oshishiga, ma'naviy-madaniy saviyasining yaxshilanishiga, kasb bilimlari orqali insonparvarlik qadriyatlarining singdirilib borilishiga erishiladi. Afsuski, bugungi kunda o'z ustida talabchanlik asosida ishlamaydigan professor-o'qituvchilarimiz ham uchrab turibdi.

To'rtinchidan, professor-o'qituvchining ijtimoiy sheriklik va hamkorlik munosabatlarida ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, yangi zamon talabi hisoblanadi. Ayniqsa, lokal jihatdan mamlakatimizda joylashgan oliy ta'lim muassasalari boshqa oliy ta'lim muassasalari kafedralari bilan o'zaro hamkorlik va chet el oliy ta'lim muassasalari bilan o'rnatilayotgan aloqalarda faol ishtirok etayotgan professor-o'qituvchilar hamda talabalar muassasa nufuzini dunyoga tanitishga, akademik hamkorlikni rivojlantirishga, o'quv va ilmiy faoliyatda yangi yutuqlarga erishishga, ta'lim geografiyasini yanada kengaytirishlariga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Professor-o'qituvchining ijtimoiy mas'uliyati jamoaviy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, quyidagi ijtimoiy elementlarni o'z ichiga oladi:

- oliy o'quv yurtining asosiy jamoaviy qadriyatlariga asoslanish, shaxsning huquqlari va qadr-qimmatini hurmat qilish, kasbiy etika normalariga rioya qilish, ishbilarmonlik va shaxslararo muloqotda, tashqi ko'rinish va xulq-atvorda odob-axloq talablariga rioya qilish,

- o'qitiladigan fanlardan ta'lim berish faoliyatida va yuqori darajaga intilishda kasbiy bilim va pedagogik mahorat hamda yuqori darajadagi malakani saqlash va o'rgatish,

- talabalarning yuqori madaniy-ma'rifiy darajaga erishishini ta'minlash, faol fuqarolik pozitsiyasini, vatanparvarlik va insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishda namuna bo'lish,

- tadqiqot faoliyati, ilmiy faoliyatning o'sishiga, olingan natijalarning ochiqligiga, ko'chirmachilikka murojaat qilmaslikka intilish,

- hamkasblar bilan munosabatlarda birdamlik, jamoaviydik, do'stlik, o'zaro yordam, shaxsiy muloqotda va jamoatchilik fikr almashishda o'zaro hurmat tamoyillariga rioya qilish,

- rahbarlar va bo'ysunuvchilar o'rtasidagi munosabatlar, xodimlar bilan munosabatlarni uzoq muddatli o'zaro munosabatlarga asoslanishi, hurmat va o'zaro majburiyatlarni bajarish tamoyillari asosida qurilishi kerakligi,

- rasmiy vazifalarni vijdonan bajarish, halollik, o'z majburiyatlarini bajarishda mehnatsevarlik asosida yondashish muhim hisoblanadi.

Shu bilan birga professor-o'qituvchilar quyida ko'rsatilgan umumiy majburiyatlarni ham bajaradi:

- o'quv jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va nazorat qilishni amalga oshiradi,
- kafedrada olib borilayotgan o'quv-uslubiy ishlar, fanlar va barcha turdagi mashg'ulotlarni o'tkazadi,

- kursni boshqaradi, diplom loyihalari, ilmiy-tadqiqot ishlari, magistratura talabalari va mutaxassislari bilan ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil qiladi, boshqaradi va olib boradi,

- oliy ta'lim muassasasining onlayn platformasida fanlar bo'yicha shakllantirilgan resurslarni joylashtiradi,

- fanlarning modul dasturlari, ishchi dasturlari va sillabuslarini ishlab chiqadi, fan majmualarini tayyorlaydi,

- kafedraning ilmiy-uslubiy ishlarida qatnashadi,
- darsliklar, o'quv va uslubiy qo'llanmalarini ishlab chiqadi,
- fanlar bo'yicha barcha nazoratlarni olib boradi, talabalar bilimlarini xolis baholaydi,
- kafedraning ilmiy-tadqiqot yo'nalishlari, shu jumladan, xalqaro yo'nalishlar doirasida tashkil etilgan seminarlar, uchrashuvlar va konferensiyalarda ishtirok etadi,

- kafedrada nazorat qilinadigan fanlar bo'yicha talabalarining mustaqil ishlarini, ularning ilmiy-tadqiqot ishlarini va talabalar ilmiy jamiyatini tashkil etadi, rejalashtiradi va boshqaradi,

- ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integrasiyasini ta'minlashda ishtirok etadi,
- kafedra o'qituvchilarining malakasini oshirishda faol ishtirok etadi, ularga pedagogik mahorat va kasbiy mahoratni egallashda zarur uslubiy yordam ko'rsatadi,

- tajribali o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish va tarqatish, yangi pedagogik texnologiyani joriy etib boradi,

- o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish jarayonida zamonaviy o'quv-texnika vositalaridan va yakka tartibda o'qitish, mustaqil ta'lim olish vositalaridan foydalanadi,

- kafedrada ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga ishtirok etadi,
- ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradi va innovasion ishlarda ishtirok etadi,
- kafedraning o'zaro hamkorlik ishlarida ishtirok etadi, akademik mobillik asosida malakasini oshiradi,

- kafedra faoliyati bilan bog'liq masalalar bo'yicha oliy ta'lim muassasasining saylanadigan organlari yoki tarkibiy bo'linmalari ishida qatnashadi.

Oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilarning pedagogik mehnat faoliyatining umumlashgan strukturasi bugungi kun talabidan quyidagi tartibda keltirib o'tishimiz mumkin:

- o'quv (o'quv faoliyati, o'quv metodik),
- ilmiy (ilmiy tadqiqot, ilmiy metodik),
- uztoz – shogird, tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy,
- jamoatchilik ishlari,
- o'zaro hamkorlik, akademik mobillik
- innovasion (loyiha, tijoratlashtirish).

Yuqorida keltirib o'tilgan pedagogik mehnat faoliyati strukturasi bo'yicha oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilar quyidagi majburiyatlarni ham bajarishi kerak bo'ladi:

- professor-o'qituvchi individual ish rejasida ko'rsatib o'tilgan fanlar bo'yicha o'quv soatlari hajmi, o'quv, o'quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va innovasion ishlar, tarbiyaviy, ustoz-shogird va jamoaviy ishlarini kun davomida taqsimlagan holda vijdonan amalga oshirishi kerak;

- professor-o'qituvchining ilmiy – tadqiqot faoliyati ikkita muhim komponentga asosan amalga oshirilib boriladi: ilmiy tadqiqot va ilmiy-uslubiy faoliyat. Bu ilmiy-uslubiy faoliyat o'quv – uslubiy faoliyat bilan bevosita bog'liq bo'lib, oliy ta'lim muassasasi o'quv jarayoni va

ta'lim sifatiga ta'sir qiladi. Oliy ta'lim muassasasi tomonidan qo'yilgan maqsadli rejada ilmiy-uslubiy ko'rsatkichlarni oshirish va o'quv jarayonida adabiyotlarni etarli darajada ta'minlanishi bilan birga, pedagogik mahoratni oshirish uchun yangi pedagogik metodlar va texnologiyalarni qo'llash, ilmiy – ijodiy salohiyatni oshirishga, ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish, olingan natijalar va yangiliklarni o'quv jarayoniga qo'llab borishga ham yordam beradi. Buning natijasida professor-o'qituvchilar faoliyatining sifat ko'rsatkichlari oshib, indikatorlar reytingida yuqori natijalarni qo'lga kiritishlariga yordam beradi. Maqsadli ko'rsatkichlarga erishishda professor-o'qituvchi mas'uliyatni his etishi kerak;

- uztoz – shogird, tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy ishlarda professor-o'qituvchining ijtimoiy mas'uliyati yanada oshadi, chunki o'qitiladigan fanlar asosida talabalarning fanlarga oid umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirib borishlari va jamiyatda mas'uliyat va vatanparvarlikni his qilishlari, kelajakda kasbiy faoliyatlarida halol va vijdonan ish olib borish ko'nikmalari shakllanishi kerak;

- o'zaro hamkorlik, akademik mobillik asosida professor-o'qituvchilarning professionallik, ilmiy faoliyat, kompetensiya va yuqori saviya, pedagogik malaka va ko'nikmalari oshib borishi kerak;

- innovasion faoliyati asosida esa, avvalambor o'zining hamda oliy ta'lim muassasasining byudjetiga foyda olib kelishi, talabalarning ilmiy-innovasion loyihalarini tijoratlashtirishga yordam berishi, ijodiy yondashuv va yaratuvchanlik qobiliyatlarning rivojlanishiga olib kelishi kerak. Bu yo'lda professor-o'qituvchilar turli konferensiya, ko'rgazma, ilmiy-innovasion tadbirlarda mas'uliyatni his qilgan holda ishtirok etib borishi kerak bo'ladi. Ushbu majburiyatlarni amalga oshirish uchun oliy ta'lim muassasasi rahbariyati moddiy – texnik shart – sharoitni yaxshilashi, ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirib borishi, professor-o'qituvchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishning xilma-xil usullaridan foydalanishi, ilmiy-innovatsion taqqiqotlarni qo'llab-quvvatlashi zarur hisoblanadi.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilarining ijtimoiy mas'uliyati ko'p darajadagi mas'uliyatlarni o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, agar rahbariyat tomonidan qulay o'quv, uslubiy, ilmiy va ma'naviy muhit yaratilmasa, ularning birini qo'yib, boshqasini bajarish yoki ko'proq bajarilishiga e'tibor qaratish boshqa mas'uliyatli vazifalarning chala bajarilishiga olib keladi. Bunda har tomonlama qo'yilgan maqsadlarga erishib bo'lmaydi va mehnat samaradorligining pasayishiga, o'quv jarayonining sifatli olib borilmasligiga, talabalarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga sodiqligining pasayishiga, ilmiy salohiyatning noxolisligiga, bitiruvchi kadrlarning mehnat bozorida o'z o'rini topmasligiga olib kelishi mumkin. Albatta bugungi kunda ushbu jarayonlarni yanada oydinlashtirishda sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish va tahlillarni olib borish muhim ahamiyatga ega, qolaversa oliy ta'lim muassasalarining samarali istiqbolli strategik dasturlarini ishlab chiqishda asos bo'ladi.

Xulosa o'rnida oliy ta'lim muassasasida mehnat samaradorligini ta'minlash va ta'lim sifati natijadorgini oshirishda umumiy ravishda professor-o'qituvchilarining ijtimoiy mas'uliyatini quyidagi besh guruhga bo'lishimiz mumkin:

1. Ijtimoiy munosabatlarga kirishga bo'lgan mas'uliyat.
2. Kasbiy va pedagogik rivojlanishga bo'lgan mas'uliyat.
3. Jamoa madaniyati va normalariga rioya etishga bo'lgan majburiyat.
4. O'ziga yuklatilgan vazifalarni halol va vijdonan bajarishga bo'lgan mas'uliyat.
5. Davlat siyosati asosida belgilangan ta'lim-tarbiya jarayonida faol ishtirok etib, talabalarning bilim va ko'nikmalarini hamda ma'naviy dunyoqarashini zamon talablari asosida o'stirishga, ularning kelajakda raqobatbardosh kadrlar bo'lib etishishlariga hissa qo'shishga bo'lgan majburiyatlarni o'z ichiga oladi.

Umuman olganda oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilarning ijtimoiy mas'uliyati o'z kasbiy pedagogik vazifalarini vijdonan bajarishga intilishi va doimo mas'uliyatni his qilishi, jamoaviy qabul qilingan normalarni bajarishi, ta'lim tizimining barcha shakllarida ijodiy va ijtimoiy muloqotlarning faol ishtirokchisi bo'lishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni, <https://lex.uz/docs/4545884>
2. Oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilar tarkibining o'quv yuklamasi hamda o'quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va «ustoz-shogird» ishlarini belgilash qoidalarini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining buyrug'i, 08.10.2018 yil, <https://lex.uz/docs/3967278>
3. Sh.M.Mirziyoev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak O'zbekiston, 2017, <https://ebook.tsue.uz/>
4. Mirziyoev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.–Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. 592 b.
5. Дюркгейм Э. О разделение общественного труда; Метод социологии. М., 1991.
6. Аликариев Н.С. Моделирование социально-экономических факторов, влияющих на эффективность труда преподавателей//Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №9. С. 366-375.
7. Bekmurodov M.B. Zamonaviy boshqaruv sosiologiyasi. –T.: YOSHLAR NASHRIYOT UYI. 2020 y.
8. A.Xoliqov – Pedagogik mahorat o'quv-qo'llanma. Toshkent.: “Iqtisod-moliya” nashriyoti, 2010, -312 bet.
9. Rakhmatov Nuriddin Professor-o'qituvchilar mehnat samaradorligiga ta'sir etuvchi sosiologik omillar // Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali, No4(2021), DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9556-2021-4>
<https://tadqiqot.uz/index.php/soci/article/view/3678/3497>
10. Rakhmatov Nuriddin Professor-o'qituvchilar mehnat faoliyati va uning samaradorligini oshirishning nazariy va sosiologik asoslari //Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali, maxsus son, 2020, Doi Journal 10.26739/2181-9556, <https://tadqiqot.uz/index.php/soci/article/view/1253/1158>
11. Nuriddin Alikariev, Alohon Alikarieva, Umida Sabirova, Olimkhon Aliqoriev, Farogat Fayzieva. Quantitative Assessment of Factors of Improvement of Labor Efficiency in Higher Education Institutions//International Journal of Advanced Science and Technology/ (<https://www.psychosocial.com/article/PR201239/12019/>).DOI:10.37200/IJPR/V24SP1/PR2012

*Азизова Саодат Хабибуллоевна,
Магистрант по направлению Ташкентский Государственный
Экономический Университет*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Аннотация: В данной статье анализируются характеристики и текущее состояние рынка паломнического туризма в Узбекистане. Также глубоко рассматривается определение паломничества с исламской точки зрения и проводится анализ ключевых аспектов, связанных с этим процессом. В дополнение, проводится сравнение правил паломничества между суннитами и шиитами. На основании статистических данных делается акцент на тенденциях паломничества среди мирового населения и определяются средние стоимости различных видов паломнических поездок.

Ключевые слова: Туризм, паломнический туризм, религиозный туризм, турпродукт, хадж, паломник, мечети, маркетинг, святые места.

Abstract: This article analyses the characteristics and current state of the pilgrimage tourism market in Uzbekistan. It also takes an in-depth look at the definition of pilgrimage from an Islamic perspective and analyses key aspects related to this process. In addition, a comparison is made between Sunni and Shia pilgrimage regulations. Based on statistical data, emphasis is placed on pilgrimage trends among the world population and the average costs of different types of pilgrimage trips are determined.

Key words: Tourism, pilgrimage tourism, religious tourism, tour product, hajj, pilgrim, mosques, marketing, holy places.

Введение. Одним из наиболее важных факторов совершения паломнических путешествий, в ту или иную страну являются временные интервалы, в течение которых отмечаются религиозные и государственные праздники. Анализ временных интервалов с точки зрения менеджмента туристской фирмы необходим для всесторонней подготовки и организации паломнических туров.

Совпадения религиозных праздников и высокого сезона в туризме создают дополнительные трудности в организации религиозного туризма, как для направляющей, так и для принимающей страны.

Результаты статистических исследований показывают, что в действительности религиозную поездку один раз в год совершает лишь около 1% от общего количества верующих. На рынке паломнического туризма Узбекистана страны, традиционно считающиеся центрами паломничества, располагаются в следующем порядке: Россия (35%), Израиль (30%), Греция (12%), Италия (7%), Турция (6%), Саудовская Аравия (5%) [1].

Литературный обзор: Паломнический туризм большинством авторов рассматривается как разновидность религиозного туризма. О.А. Халява [2] отмечает, что в религиозном туризме многие современные исследователи такие как Бабкин А.В., Биржаков М.Б., Христов Т.Т., выделяют две основные разновидности: паломнический туризм и религиозный туризм экскурсионно-познавательной направленности. Под религиозным туризмом А.В. Бабкин [3] понимает виды деятельности, связанные с предоставлением услуг и удовлетворением потребностей туристов, направляющихся к святым местам и религиозным центрам, находящимся за пределами обычной для них среды. Паломнический туризм согласно определению этого автора – это совокупность поездок представителей разных конфессий с паломническими целями. Под паломничеством понимается стремление верующих людей поклониться святым местам.

Исследователи рассматривают паломнический туризм с разных точек зрения. Так, И.В. Борисенко дает следующее определение паломническому туризму: «Паломнический

туризм – один из востребованных в последнее время видов туризма, благодаря своей невысокой цене он привлекает все большее количество паломников. По мнению автора, основная цель паломнического туризма – приобщить людей различной социальной направленности, к общению и взаимоподдержке, к толерантности к различным социальным группам, классам, нормам» [4]. Н.С. Жданов указывает, что «паломнический туризм – это совокупность поездок представителей различных конфессий с паломническими целями. Паломничество – стремление верующих людей поклониться святым местам» [4].

Методы исследования: Данное исследование направлено на изучение сути паломнического туризма, а также на выявление как общего, так и различного в практике паломничества среди суннитов и шиитов, учитывая этапы формирования ислама и текущее состояние паломничества. Также особое внимание уделяется анализу туристической деятельности в Узбекистане.

Анализ и результаты: Посещений той или иной страны представителями различных конфессий с религиозными целями, на наш взгляд, связано с проведением в этих странах праздников, являющихся религиозными для определенных групп паломников.

Так, ислам – одна из самых молодых мировых религий. Летоисчисление в исламе ведется с 622 года. В мусульманских странах летоисчисление ведется по лунному календарю, что приводит к несовпадению с ныне действующим официальным календарем, принятым во всем мире. Лунный календарь состоит из 12 месяцев. Одни лунные месяцы могут иметь 29 дней, другие – 30. Таким образом, лунный год состоит из 354 дней, что на 11 дней короче солнечного. Именно этим объясняется сдвиг мусульманского лунного года по отношению к астрономическому.

Во время таких праздников, как Стояние у горы Арафат и Праздник жертвоприношения, каждый мусульманин должен совершить "Хадж" (паломничество в Мекку к храму Аллаха) как минимум один раз в жизни. Мусульмане могут посещать эти места в любое другое время года, но такое паломничество будет называться "Умра" [7].

Арабское название паломничества – хадж, а тот, кто совершил паломничество, носит почетное звание "хаджи". Паломничество включает посещение святых мест в Мекке и Медине. Это единственные города в мире, доступ в которые разрешен верующим одной религии.

В Медине паломник посещает могилы Магомета и его сподвижников: Абу Бакра, Омара и Отмана. Медина (на арабском – "город") была убежищем для пророка после его бегства из Мекки 622 г [6]. От даты этого бегства (по-арабски – "хиджра") мусульмане введут свое летоисчисление. Посещение Медины может осуществляться до или после основного паломничества в Мекку.

Мекка, место рождения пророка, самый святой город в исламе. Это столица Царства Божьего, мать городов. Здесь находится храм Кааба [6]. Это кубическое здание черного цвета. Оно находится в центре двора главной мечети. Согласно преданию, храм воздвиг на этом месте Адам, а Авраам отстроил его. Таким образом, речь идет, несомненно, о самом древнем в мире культовом месте. Что не вызывает сомнений, так это то, что Кааба был местом языческого культа до ислама, и туда отправлялись на большие празднества. Там состязались борцы, поэты и ораторы. Магомет принимал участие в работах по реконструкции Каабы до того как стал пророком.

В Каабе находится знаменитый черный камень, символизирующий руку Бога, к которому паломники прикасаются рукой в знак верности. Тем не менее, камень не является предметом поклонения: это противоречило бы исламу, который особенно строг по отношению к идолам. Впрочем, камень был снят в X в. арабами Омана, и в течение 21 года его отсутствия ничего не изменилось в привычках паломников. На практике камень служит, главным образом, для обозначения отправного пункта процессий, совершаемых верующими вокруг Каабы.

В первую очередь паломник должен подготовиться и освятиться. Существуют пять мест для этой цели, они расположены далеко от священного храма. Самое близкое место - Яламлам, в 50 км югу от Мекки, предназначенное для паломников из Йемена и южных стран. Самое дальнее - Зу эль Хилайфа, близко от Медины, в 450 км на север от Мекки [7]. В зависимости от географического происхождения паломники начинают хадж в точно обозначенном месте, совершают омовение. Мужчины с непокрытой головой надевают сандалии и облачаются в одежды, состоящие из двух кусков белой ткани без швов. Эта одежда, стирающая классовые различия, символизирует равенство людей перед Богом. Своей белизной она напоминает пеленки новорожденного и саван умершего. Женщины не обязаны менять одежду, они остаются в обычной одежде.

Приготовившись, таким образом, паломник может совершать ритуальное паломничество в атмосфере, объединенной верой. Он направляется к святой мечети Масджед эль Харам, неустанно повторяя молитву. Попав в мечеть, он стремится прикоснуться к черному камню, затем семь раз обходит вокруг Каабы. Напившись из фонтана Замзам, он семь раз проходит пространство между двумя мечетями Сафа и Марвах, соединенными огромной открытой галереей.

Часть этого маршрута преодолевается бегом. При каждом переходе к Марваху надо оглянуться на Каабу, трижды повторяя: "Аллах Акбар" - и читая другие ритуальные молитвы. Этот "челночный" маршрут симво-лизирует блуждание Адама и Евы, изгнанных из рая, а также бег Агари, египтянки, жены Авраама, в поисках воды для своего ребенка Исмаила.

Паломничество обязательно предусматривает, кроме того, вечер размышления на горе Арафат, в пригороде Мекки, где пророк произнес знаменитую проповедь-завещание за три месяца до смерти. После захода солнца паломник отправляется в святое место - Муздалифа. Он собирает по дороге семь маленьких камней, чтобы бросить их в стеллу, символизирующую дьявола.

После нескольких дней пребывания в Медине приближается конец паломничества, и паломник приступает к "десакрализации" [6]: он приносит в жертву, как правило, барана, бреет голову или подстригает волосы, принимает душ и надевает свою повседневную одежду. Затем возвращается в Мекку и семь раз обходит Каабу в нормальном темпе.

Паломничество дополняется посещением мечети пророка в Медине, в 450 км на север от Мекки, где находятся могилы Магомета и его сподвижников - халифов Абу Бакра и Омара. Это посещение может осуществляться также перед паломничеством [8].

Есть более короткая форма паломничества ("умра"), которая не предусматривает мест, расположенных вне Мекки. Однако "освящение" необходимо совершать за пределами города.

Обязательный характер хаджа для любого мусульманина, имеющего на это средства, делает паломничество одним из наиболее впечатляющих массовых религиозных праздников человечества. Наибольшее количество паломников собирается преимущественно в последнем месяце лунного года - месяце хаджа.

Паломничество является также крупным коммерческим делом, которое приносит значительные доходы жителям Мекки. Еще одна деталь: считается престижным поставить золотые коронки на зубы по случаю хаджа. Хотя паломничество в Мекку - единственное, которое предписывается Кораном, мусульмане совершают паломничества и в другие святы места. В частности, в Самарканд (Мечеть Имам Аль-Бухари) – считается третьим святым городом в исламе после Мекки и Медины [6].

В суннитском исламе, наиболее распространенном, другие паломничества считаются второстепенными. Разумеется, по случаю посещения благочестивый мусульманин не преминет помолиться в таких престижных мечетях, как мечеть Накшбандия в Бухаре, мечеть Биби –Ханум и Ходжа Ахрор Вали в Самарканде, голубая мечеть в Стамбуле, т.д.

В шиитском исламе официальные места паломничества многочисленны. Кроме паломничества в Мекку (столп ислама, общий для всех мусульман), шииты выражают

свое благочестие посещением гробниц великих людей своей религии, например, в Самарканде (ансамбль Шахи-зинда, Гур-эмир).

Поездки к мусульманским святыням в Мекку и Медину (хадж), организуются единичными организациями. Ограниченность круга предложений связана с рядом объективных трудностей - закрытостью Саудовской Аравии для туристов и жестким лимитом, устанавливаемым властями на количество паломников из каждой страны.

Вообще жители Узбекистана пока предпочитают посещать святыне места на родине, а не за рубежом. Например, один только Самарканд в прошлом году посетили около 30 тыс. туристов, причем их поток вырос на 36% [9]. Поездки становятся все более продолжительными, людям не хватает обычной экскурсии, они хотят остаться в святом месте на несколько дней или даже на неделю.

Сотрудникам туристских фирм, отправляющих туристов в святыне места и мечети необходимо учитывать особенности этих мечетей и медресе, работающих по определенному графику. Если какая-нибудь группа хочет посетить ряд мечетей для молитвенного общения или с экскурсионно-познавательными целями, следует очень внимательно разрабатывать маршрут, учитывая особенности каждой мечети в отдельности, соотнося расписание мечети со временем пребывания в пути, питания, отдыха и т.д. Если этого не делать, то могут возникать накладки.

Многие иностранные туристы, посещающие святыне места и мечети Узбекистана, постоянно проживают в крупных городах. Как мы знаем, жители крупных городов страдают от хронической усталости, их утомляют городская спешка, суэта, большое количество дел и времени, затрачиваемого на транспорт. Кроме того, очень специфическим является сознание горожан. Поэтому для туристов, посещающих мечети, находящиеся в сельской местности, малых городах Узбекистана очень интересно наблюдать особенности жизни и быта местного населения. Эти особенности следует учитывать специалистам, разрабатывающим турпродукт в политике его продвижения, а также при сегментировании рынка. Через акцентирование внимания на какой-либо изюминке жизни в кишлаке нетипичной для жизни светских горожан, можно повысить туристскую привлекательность посещаемых мест.

Изучение разнообразия мечетей как сотрудниками туристских организаций, так и остальными гражданами Республики Узбекистан может углубить их знание своей страны и способствовать более динамичному развитию внутреннего религиозного туризма в его паломнической и экскурсионной составляющих.

В таблице 1 приведены статистические данные по паломникам различных религий.

Таблица 1

Количество паломников, представителей различных религий - граждан Республики Узбекистан [10] (данные 2022 года)

Страны							
Религия	Узбекиста н	Саудовска я Аравия	Росси я	Израил ь	Итали я	Турци я	Греци я
Христианство - Православие	100		5200	1700	2500	900	1800
Христианство - Католики	50			1000	800		
Иудаизм	32			1300			
Ислам	25000	700		500			

Результаты статистических исследований показывают (табл. 1), что в действительности религиозную поездку один раз в год совершают лишь около 1% от

общего числа верующих. Так как финансовые возможности у большинства паломников ограничены и недостаток свободного времени также сказывается.

В таблице 3.2 представлены статистические данные по средней стоимости паломнических туров, сведения по которым получены из сети Интернет.

Таблица 2

Средняя стоимость паломнических туров по религиям в 2021 году [10]

Религия	Минимальная стоимость \$	Максимальная стоимость \$	Средняя стоимость \$
Христианство-Православие	550	995	772
Христианство-Католицизм	665	995	830
Иудаизм	800	1400	1
Ислам	700	1500	1100
Буддизм	1400	1530	1490
Синтоизм	2000	4000	3000
Средняя стоимость тура	833	1284	1058,4

В таблице 2 даны стоимость паломнических туров, таким образом наиболее дорогим туром является паломнический тур для последователей синтоизма. Для совершенствования организации паломнического туризма в Узбекистане мы можем использовать зарубежный опыт, который подразумевает, что для снижения стоимости религиозного путешествия какими – либо фондами и страховыми компаниями разработать систему накопительного страхования. Мы считаем, что это применимо и в практике деятельности отечественных турпредприятий и страховых компаний.

Подводя итог вышесказанному, можно сделать вывод, что результаты анализа количественного состава потенциальных потребителей услуг религиозного туризма и паломничества показывают, что этот турпродукт пользуется большим спросом и имеет большие перспективы.

Выводы: В ходе исследования мы убедились, что паломнический туризм в Узбекистане имеет достаточно высокий потенциал, который должен быть умело использован.

Процесс организации паломнического туризма практически ничем не отличается от организации других видов, в него входит собственно формирование самого турпродукта и здесь проявляется специфика, заключенная в данном виде туризма, определение его стоимости, а затем комплекс мероприятий по его продвижению от производителя к потребителю.

Основными потребителями этого туристического продукта являются верующие люди, а также туристы, интересующиеся историей мусульманства. В турфирмах отмечают, что в последнее время паломническим туризмом заинтересовалось молодежь. Все больший спрос на краткосрочные программы у школьников, студентов лицеев и колледжей.

Список использованной литературы:

1. Христов Т.Т. Паломнические центры религий мира. // Труды Академии туризма. Вып. 5. – М. 2013
2. Халява О.А. Социокультурные и правовые основания развития культурного туризма // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – 2015. – № 1 (13). – С. 120-132.
3. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 252 с
4. Борисенко И.В. Специфика организации религиозных и паломнических поездок // Сервис+. 2019. № 3. С. 3–9.

5. Тришин А.Ф. Мировые религии и религиозные памятники. - М., Брянск, 2018. - 328 с
6. Биржаков М.Б. Паломнический и религиозный туризм. «Туристские Фирмы», справочник, Вып. 14 – СПб.: ОЛБИС, 2017г
7. Тришин А.Ф. Мировые религии и религиозные памятники. - М., Брянск, 2017. - 328 с
8. Квартальнов В.А. Введение в туризм. - М. «Финансы и статистика» 2019. - 320 с.
9. Очилова Х.Ф. «Формирование и развитие системы управления маркетингом в туристских предприятиях Республики Узбекистан». Автореферат на соис. степени к.э.н. Ташкент.

Boltayev Abduraxim Amonovich,
Xorazm Ma'mun universiteti professori, f.f.d (DSc)
a.a.boltaev@buxdu.uz

IBN ARABIY TA'LIMOTIDA BORLIQ MASALASINING YORITILISHI

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'rta asrlarning buyuk mutasavvifi, akbariya tariqati asoschisi Muhyiddin ibn Arabiyning borliq, uni anglash vahdatul vujud to'g'risidagi konsepsiyasi tadqiq qilingan. Uning bu to'g'rida yozgan "Risolai vujudiya" (Vujud to'g'risida risola) asari ilk bor o'zbek tiliga tarjima qilinib, o'quvchilarga taqdim qilinmoqda.

Kalit so'zlar: falsafa, inson, jamiyat, borliq, ta'limot, tariqat, iymon.

Аннотация: В данной статье великий мистик средневековья, основатель ордена Акбария, Мухиддин ибн Араби, исследует концепцию существования и её реализацию, wahdatul wujud. Написанное им в связи с этим произведение «Рисолаи вуджуда» («Трактат о существовании») впервые переводится на узбекский язык и представляется читателям.

Ключевые слова: философия, человек, общество, существование, учение, тарикат, вера.

Annotation: This article examines the concept of existence and its realization, wahdat al-wujud, as explored by the great medieval mystic and founder of the Akbari order, Muhyiddin Ibn Arabi. His work, "Risalat al-Wujud" ("Treatise on Existence"), is translated into Uzbek for the first time and presented to readers.

Key words: philosophy, human, society, existence, teaching, order, faith.

Tasavvuf nazariyasini rivojlantirishda o'ziga xos o'ringa ega mutasavvif va so'fiylardan biri bu shubhasiz, Muhyiddin ibn Arabiy (1165-1240)dir.

U o'z davrigacha muammoli bo'lgan diniy-tasavvufiy masalalarning barchasiga javob qaytardi. Sakkiz yuzga yaqin asarlar yozdi va bizgacha bu asarlarning besh yuzdan ortig'i yetib keldi. Uning tasavvuf va falsafadagi eng katta tushunchalardan biri bo'lgan borliq to'g'risidagi nazariyasi bugungi kungacha insoniyat nazaridan tushmasdan doimiy bahs-munozaralar va ilmiy tadqiqotlar ob'yekti bo'lib kelmoqda.

Ibn Arabiyning borliqning umumiy masalalarini yoritgan, bu kategoriyaning yaxlit, tizimli o'rgangan va shu masalaga oid qarashlarini eng mukammal tasvirlagan konseptual asalaridan biri «Risolai vujudiya» ("Vujud haqida risola") dir.

Mutasavvif risolani "Bizning so'zlarimiz irfon talabida azm va himmatga ega kishilar va o'zlikni anglash talabi borlar, qalbiga Alloh ta'olo vasliga yetish ishtiyoqi va talabining suratini solganlar uchundir" [1], degan irfoniy fikr bilan boshlaydi. Bundan kelib chiqadiki, inson avvalo o'zini anglasa yoki bilsa shunda mohiyatni anglaydi.

Demak, mutasavvif risolani hol ilmiga o'tganlar, mohiyatni anglaganlar uchun yozilganligini aytadi. Ibn Arabiy bu risolasini omma uchun emas, balki xoslar uchun, yanada to'g'rirog'i o'z ta'limoti tarafdorlari va izdoshlari uchun yozgan. Biroq asar falsafa va tasavvuf ilmiga qiziquvchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Ibn Arabiy risolani an'anaviy tarzda Allohga hamd va payg'ambarga aytgandan so'ng, asarni yozishdan maqsad payg'ambar alayhissalomning "Kim o'zini anglasa, Robbisini anglaydi" degan hadisining mazmun-mohiyatini ochish ekanligi bayon qiladi. Mutasavvif Yaratuvchining yakka-ligiga ishora qiluvchi zotiy sifatleri bilan Unga hamd aytib, bitta mazmunni ifoda etuvchi "vahdoniyat", "fardoniya" kabi ma'nosi yaqin so'zlarni alohida qo'llab, Allohning zotiy sifatlerini ochib berishga harakat qiladi:

"Vahdoniyatidan oldin O'zidan o'zga hech bir oldinlik bo'lmagan va fardoniyatidan keyin O'zidan o'zga hech bir keyinlik bo'lmagan Allohga hamdlar bo'lsin".

Tafrid arab tilida "yolg'izlash" degan ma'noni anglatib, tasavvufda Alloh tavhididagi oliy daraja. Bu so'z "fard" ("yolg'iz", "yagona") o'zagidan olingan. Ushbu tushunchaning asosi quyidagi hadis sanaladi: "Rasululloh (a.s.) dedilar: "Mufarridlar o'zib ketishdi". "Mufarridlar

kimlar, ey Allohning Rasuli?” deyishdi. U zot: “Allohn ko‘p zikr qiluvchi erkaklar va ayollar», dedilar. Boshqa rivoyatlarda bunday deyiladi: “Ular Allohning zikriga qattiq kirishganlar bo‘lib, zikr ularning og‘irlik-yuklarini ketkazgan va ular qiyomat kunida yengil bo‘lib kelishadi”. Aqida kitoblarida vahdoniyat va fardoniya ma‘nodosh so‘zlar sifatida qo‘llaniladi. Vahdoniyat zot e‘tiboridan, fardoniya esa sifat e‘tiboridan ishlatiladi. Alloh taolo zotida muvahhad ya‘ni, yolg‘izdir, sifatida esa munfarid ya‘ni, yagonadir.

Ibn Arabiy borliqda Allohdan boshqa narsalar mavjud emasligini har qanday borliq undan ekanligini, shuning bilan birga uning o‘zi hech bir narsada bo‘lmasligini, uni faqat uning o‘zi anglashligini aytadi:

“U biron narsada emas va biron narsa yo‘qki, Unda bo‘lmasa. U ichkarida ham emas, tashqarida ham emas. Uni shunday sifat bilan tanish kerak. Uni na ilm na aql bilan, na fahm na vahm bilan, na zohir his bilan, na botin ko‘z bilan va na idrok bilan anglab bo‘lur. Uni faqat Uning o‘zigina ko‘rar va Uni faqat Uning o‘zigina idrok qilar. U o‘zini O‘zi orqali bilar va U o‘zini O‘zi orqali anglar. U o‘zini O‘zi bilangina ko‘rar, o‘zga birov ko‘rolmas. U o‘zini O‘zi orqali anglar, o‘zga birov angloymas”.

Shuning uchun payg‘ambar sollallohu alayhi vasallam aytganlar: “Rabbimni Rabbim orqali angladim”, “Kim o‘zini anglasa, Rabbisini anglabdi”.

Ibn Arabiy yozadi: “Rabbimni Rabbim orqali angladim” deganlarida payg‘ambar s.a.v. “Sen – sen emassan, balki sen – sensiz bo‘lgan Udirsan”, degan ma‘noga ishora qilmoqdalar. U sening ichingda ham emas, tashingda ham emas. Sen ham Uning na ichidasan va na tashidasan. Shu bilan birga sening mavjudliging ham sifating ham Undan “g‘aniy” bo‘lolmas (ya‘ni qutulolmas). Albatta, sen bo‘lmagansan, bo‘lmaysan ham. Sen na foniysan va na mavjudsan. Sen Udirsan, U esa hech bir illatlarsiz sendir. Agarda sen o‘z vujudingni anglagan bo‘lsang, Allohni ham anglabsan. Agarda bunday bo‘lmasa, hech narsani anglamabsan” [2].

Ibn Arabiy borliqni tushuntirishda faqat o‘zining aytganlari to‘g‘ri ekanligini, o‘zidan oldingi tasavvufiy tariqatlarning o‘zlikni anglashda tutgan yo‘llarini, hamda tushuntirgan usul va vositalarni inkor qiladi. Mutasavvif tariqatlarda “fano”, “fanoning fanosi” kabi ibora va istilohlarni xatoligini ta‘kidlab, ularni to‘g‘ri deb tushunish islomda eng katta gunohga olib keladi deb hisoblaydi:

Borliqni anglashda Ibn Arabiy ta‘limotining bosh g‘oyasi o‘zlikni anglash hisoblanib, mavjudlikning har qanday belgilari inson bilan yaxlitlikni kasb etadi. Har qanday ko‘plik birlikni ifodalaydi. Birdan boshqa zot bor deyish gunoh, ya‘ni shirkdir:

“Alloh ta‘oloni vujudga yoki Uning fanosining fanosiga bog‘lab anglash to‘g‘ridan to‘g‘ri shirkni sobit qiladi. Negaki, sen Allohni anglashni vujudga va fanoning fanosiga bog‘laganingda u Allohdan o‘zga va Uning aksi uchun bo‘lib qoladi. Bu esa aniq shirkdir. Payg‘ambar s.a.v. “Kimki o‘zini anglasa, Rabbisini anglaydi” deganlar, “Kimki fanoni anglasa, Rabbisini anglaydi”, demaganlar. G‘ayrning, ya‘ni o‘zganing sobit bo‘lishi fanoni bekor qiladi. Qaysi narsagaki, sobitlik joiz emas, unga fano ham joiz emas”.

Ibn Arabiy risolada payg‘ambar (s.a.v.) ning “Parvardigorim, menga barcha narsalarni ular aslida qanday bo‘lsalar shundayin ko‘rsat”, - degan hadisini keltirib, botiniy ma‘nosini sharhlab o‘tadi:

«Menga O‘zingdan o‘zga nima bor anglat, men narsalarning Senmi yoki Sendan boshqami, ular qadimiy boqiyimi yoki yaratilmish foniymi bilay». Alloh ta‘olo Muhammad (s.a.v)ga Uning o‘zidan o‘zga narsa, va o‘zga vujud yo‘qligini ko‘rsatdi. Payg‘ambar (s.a.v) esa narsalarni aslida qanday bo‘lsa, shunday ko‘rdilar, ya‘ni narsalar bu Alloh ta‘oloning o‘zidir. Buni “Qanday?”, “Qayerda?” bilan tushuntirib bo‘lmas.

Xo‘sh, aslida bu nazariyaning mohiyati nimadan iborat? Islom aqidasi ko‘ra Alloh ta‘olo borliqni yo‘qlik olamidan paydo qildi yoki boshqacha aytganda adamdan vujudga keltirdi. Demak, biz bilgan, ko‘rgan, ushlagan, o‘ylagan hamma narsalar vujudga mavjuddirlar, ya‘ni jannat-u do‘zax, arvoh-u farishta, jin-u shayton, dunyo olami, ruhlar olami, malakut va lohut olami vujud bilan bordirlar. Adam, ya‘ni yo‘qlik olami qandayligini Haqdan o‘zga zot bilishga qodir emas. Ibn Arabiy mana shu ikkilik, adam va vujud bir-biridan ayro emas deb tushuntiradi.

Agar ularni alohida deyilsa, “vahdat”, ya’ni Allohning zoti birlikdan iboratligiga zid bo’ladi. Diniy istiloh bilan aytilsa, “shirk” bo’ladi. Shirk esa Qur’onda eng ulug’ gunohlar sirasiga kiradi va shariatdagi “tavhid”ga qarshi bo’lib qoladi. Islomga kirishning birinchi sharti bo’lgan “La ilaha illalloh” (“Allohdan o’zga iloh yo’qdir”) iymon kalimasini rad qilgan bo’ladi. Allohdan o’zga zot yo’q ekan Ibn Arabiy ta’limotiga ko’ra “Har qanday kasrat vahdatdan iborat”, ya’ni har qanday ko’plik asosida bir yotadi.

Ibn Arabiy hadislarning botiniy ma’nolari o’zi aytayotgan ta’limotning to’g’riligiga ishora qilayotganini aytadi:

“Shuning uchun ham payg’ambar s.a.v. bunga ishora qilib: «Dahrni so’kmanglar, chunki dahr bu Alloh ta’oloning o’zidir», deb Alloh taboraka va ta’oloni har qanday sherikdan, tengdan va kuchdan poklaganlar”.

Ibn Arabiy fanoni quyidagicha tahlil etadi: “Kim o’zini Allohdan boshqa deb gumon qilsa, bilsinki, u Allohdan o’zga emasdir. Biroq, sen buni anglay olmaysan. Sen Uni ko’rib turganligingni bilmaysan. Qachonki, senga bu sir kashf bo’lsagina sen Allohdan tashqarida emasligingni bilasan. Va bilasanki, sen o’zingni maqsad qilgan ekansan. Sen fanoga ham muhtoj emas ekansan. Sen ahyonu onlarsiz ham bo’lgansan va bo’laverar ekansan. Avval aytib o’tganimizdek, Uning barcha sifatleri sening sifatlering ekanini, shak-shubhasiz, Uning zohiri sening zohiring, Uning botini sening botining, Uning avvali sening avvaling, Uning oxiri sening oxiring ekanligini ko’rasan. Va yana ko’rasanki, ko’pu kamsiz sen Unga aylanmasdan, U ham senga aylanmasdan turib, Uning sifatleri ham Uning zoti ham sensan”.

Ibn Arabiy shu xulosalariga mos bo’lgan o’z she’ridan iqtibos keltiradi:

O’zingcha o’ylaysan, o’zingni Sen deb,
O’zingni Sen deya o’ylashing xato.
Sen – Sen emas, Sen bu Parvardigordir,
“Ikkilik” haqida o’ylama, hatto.

Ikkingizning vujdingizda farq yo’q,
Sen Undan, U sendan emassiz o’zga.
Agar johil ersang deysan: “Boshqaman”,
Nodonliging ketmas, yursang shu so’zga.

Visoling hijrondir, hijroning visol,
Uzoqliging yaqin aslida bilsang.
Aqlni qo’y, kashfning nurila tushun,
Tunni vasfi bilan munavvar qilsang.

Allohga shirk qilma biron narsani,
Shirk ko’p og’ir gunoh, bilsayding ani.

Qur’oni Karimda «Undan boshqa barcha narsalar halok bo’lar» (Qasos: 88.), ya’ni Undan o’zga mavjud yo’q. Undan boshqa vujud yo’q. Boshqa bo’lsa, u halokatga mahkumdur. Faqat «O’zigina boqiydir» (Rahmon: 27.), ya’ni Undan o’zga biron narsa yo’qdir.

Ibn Arabiy “Yana sendan so’rasalarki, “Alloh ta’olo o’z kalomida “Uni ko’zlar idrok qilolmas, U ko’zlarni idrok qilar. U latif va xabardor zotdir” (An’om: 103.), degan. Sen bu oyatga xilof aytyapsan, aytganlaringda haqiqat qani?”. Javob shuki, “Bizning hozirgacha aytganlarimiz “Uni ko’zlar idrok qilolmas, U ko’zlarni idrok qilar”ning ma’nosi edi, ya’ni vujudida biron kimsa yo’q va biron kimsaning Uni idrok qiladigan ko’zi ham yo’q. Agar Undan o’zganing bo’lishi joiz bo’lganda edi, Undan o’zganing Uni idrok etishi ham joiz bo’lar edi. Alloh subhanahu ta’olo o’zining “Uni ko’zlar idrok qilolmas” degan oyati bilan O’zidan o’zga yo’qligini eslatma qilgan. Bu Uni Undan o’zga idrok qilmas deganidir. Aksincha, Uni U idrok qilar, faqatgina U. Uning zotini Uning o’zi idrok qiluvchidir, o’zga emas. Uning vujudidan o’zga ko’z yo’q. Kimki, “Ular (ya’ni, ko’zlar) Uni idrok qilolmas, chunki, ular muhdas (paydo

qilinmish)dir, muhdas qadimni idrok qilolmas”, desa, u o’zligini anglamagandir. Undan o’zga na narsa bor va na ko’zlar. U o’z vujudini hech qanday idroksiz va hech qanday zotsiz idrok qiladi”.

Ibn Arabiy vahdoniyat masalasini nafaqat hadis ilmi balki, Qur’on oyatlari orqali tahlil qiladi. Soffot surasining لا إله إلا الله (“Allohdan o’zga iloh yo’q”) oyatini لا إله إلا هو (“Undan boshqa iloh yo’q”), لا وجود لغيره (“Undan o’zgada vujud yo’q”) va لا إله إلا إياه (“Uning o’zidan boshqa iloh yo’q”) ma’nolarini anglatishini keltiradi.

Ibn Arabiy: “Sendan yana so’rasaki, “Agar men “Men Allohman”, desam, buni Alloh aytgan bo’ladimi?” Javob: “Yo’q. Negaki, sen hali Unga yetmagansan. Unga yetganingdagina U aytganni tushunasan, U aytganni aytasan, U ko’rganni ko’rasan”.

Inson mavjud ekan u hamisha o’zligini anglashga intiladi. Va doim “Men kimman?”, “Qayerdan keldim-u qayerga ketaman?”, “Hayotda mening o’rnim nimadan iborat?” kabi olam va odamga taalluqli masalalarni o’ylaydi yoki mavjudlik va uning mohiyati to’g’risida bosh qotiradi, bu savollarning yechimini izlaydi. Har bir inson bu borada o’ziga xos yo’ldan boradi. Ibn Arabiy aytganidek: “إن الطرق إلى الله على عدد أنفاس الخلق” “Yer yuzida nechta odam bo’lsa, Haqqa eltuvchi yo’llar o’shancha” [3] bo’ladi.

Mutasavvif hadisi qudsiyga murojaat qilib Allohdan o’zga borliq yo’qligiga dalil ekanligini ta’kidlaydi:

“Nabiy sollallohu alayhi vasallamdan rivoyat qilinadi: «Alloh ta’olo bandasiga aytar ekan: «Ey, Odam bolasi men bemor bo’ldim, meni ko’rishga kelmading, narsa tiladim, menga bermading». Bunda so’rovchining ham bemorning ham vujudi uning vujudi ekanligiga ishoradir. So’rovchining vujudini Uning vujudi deyish joiz ekan, demakki, borliqdagi barcha narsalarning oraz-u javharlarning ham vujudini Uning vujudidir demoqlik joizdir”.

Ibn Arabiy ash’ariylarni faylasuflar va mu’taziliylardan farqli o’laroq so’fiylarning “ru’yatulloh” (“Allohn ko’rish”) borasidagi aqidalariga qo’shildilar deydi. U yozadi: “Xudo o’zining yaratganlarini o’zini tanishiga targ’ib qiladi. Va bu zarurdir. Mu’taziliylar Xudoni ko’rish mumkinligin rad etadilar, ash’ariylar esa aql orqali buni mumkin deb hisoblaydilar hamda shariat va o’zlarining qarashlari bilan mustahkamlaydilar”. Shuningdek, Ibn Arabiy so’fiylarning ash’ariylar bilan mohiyatan bir-biriga juda yaqin qarashlari sirasiga “Tajdidul a’roz” (“aksidensiyaning o’zgarib turishi”) ni ham kiritadi [4]. U ash’ariylarning bu boradagi fikrlari bilan o’zining so’fiylik tizimidagi fikrlarini solishtirib, ular o’rtasidagi yaqinlikni ko’rsatib beradi: “Ash’ariylar butun borliqni yagona substansiya (Javhar) deyidilar. Biz mohiyat yagona deymiz. Ular yana deyidilar: “U araz (aksidensiya) da farqlanadi”. Biz deymizki: “U shakl va hajmda ko’payadi”. Deyidilar: “Nimaiki yo’q bo’lsa, o’zgaga bor, yoki o’zgaga aksidensiya (araz) da bor, yoki o’zgaga xossada bor”. Qanday xohlasang aytaver”.

Ibn Arabiy o’rtaga tashlagan Haq va borliqni anglash usuli keyinchalik “Vahdatul vujud” nomi bilan mashhur bo’ldi. Bu ta’limot faylasuflar va so’fiylar orasida shu qadar katta shov-shuvga sabab bo’ldiki, hatto bugungi kunlarimizda ham tinmadi. Shu qadar katta e’tiborga uchrashi ayni paytda uni turlicha talqin qilishlarga ham sabab bo’ldi. Har qaysi tariqat yoki falsafiy maktablar o’z doirasida uni o’rgandi va o’z darajasida tushunib talqin qildi. Bu esa yanada ko’p tortishuvlar va ovozalarga sabab bo’ldi va davom etib kelmoqda. Eng ajablanarlisi, uning “vahdatul vujud”, ya’ni “yagona vujud” to’g’risidagi bu nazariyasini dahriylar dahriyona va moddiyunchilar moddiyunchilik nazariyasi deyishdi. Ayrimlar esa Haq bu Ibn Arabiy nazarda tutgan vujud deb, ya’ni o’zlari ko’rib turgan moddiy borliq deb ham tushundilar.

Ibn Arabiy vujud va hijob masalasini quyidagicha tahlil etadi: “Bundan oldin Uning hijobi Uning vahdoniyati va fardoniya ekanligini aytib o’tgandik. Shuning uchun ham haqiqatga yetayotganda yetuvchining «Anal Haq» («Men Xudoman») deyishi, ayrimi esa «Subhoniyy» («Subhoniyman») deyishi joyizdir. Haq vasliga yetayotgan vosil Allohning sifatleri o’zining sifatleri ekanini, Allohning zoti o’zining zoti ekanligini, o’zining sifatliyu zoti Allohnikidan mutlaqo na ichkari va na tashqari ekanligini ko’radi. U o’zini Allohdan na foniyy va Allohda na boqiylikni anglaydi. Va yana u o’z vujudini topmaganligini, chunki vujudi foniyy bo’lmaganini ko’radi va uning o’zi Uning o’zi ekanligini, uning vujudi Uning vujudi bo’lganini biladi”.

“Agar sendan biron kishi: “Uning visoliga yetishning yo‘li qanday? Sen Undan boshqa narsa yo‘q deb isbot qilding va o‘zi bitta bo‘lgan narsa qanday qilib o‘ziga yetishadi?”, deb so‘rasa, javob aytginki: “Shaksiz, Unda na vasl bor va na fasl (ya‘ni, ayriliq), na bu‘d (ya‘ni, uzoqlik) bor va na qurb (ya‘ni, yaqinlik). Visol faqatgina ikki narsa orasidagina bo‘lishi mumkin. Faqatgina Bir bo‘lgach, bu joyda na visol bor va na ayriliq”. Albatta, visol ikkita bir-biriga tenglar va o‘xshashlar orasida bo‘ladi. Ular ikkovi bir-birlariga teng bo‘lmasalar, zid bo‘ladilar. Alloh ta‘olo esa ziddan ham tengdan ham pokdir. Vasl vasli yo‘qqa, qurb qurbi yo‘qqa, bu‘d bu‘di yo‘qqadir. Aslida esa vaslsiz vasl, qurbsiz qurb va bu‘dsiz bu‘d bordir.

Agar so‘rasalarki: “Biz vaslsiz vaslni tushundik, biroq qurbsiz qurb qanday va bu‘dsiz bu‘d qanday bo‘ladi?”. Javob berki: “Albatta, sen qurb va bu‘dning onlaridasan. Undan tashqari biron narsa emassan. Sen tokim, o‘zingning U ekanligingni bilmaguningcha orif bo‘lmaysan. Alloh ta‘ologa yetishganingda, ya‘ni “irfon” (“anglash”)ning har qanday harflari vujudsiz o‘zingni anglaganingdagina o‘zingning U ekanligingni bilasan. Va sen buni Umisan yoki boshqamisan oldin bilmaganingni bilasan. Irfon, ya‘ni anglash hosil bo‘lganda sen Allohni o‘zing bilan emas, balki Alloh bilan anglaganingni bilasan”.

Ibn Arabiyning “vahdatul vujud” nazariyasi shu qadar katta qiziqishlarga sabab bo‘lar ediki, u to‘g‘risidagi munozaralaru tortishuvlar arab diyorlaridagi g‘oya tashuvchilar o‘rtasida qanday bo‘lgan bo‘lsa, Markaziy Osiyodagi ulamo va mutasavvif-so‘fiylar orasida ham shunday bo‘ldi. Keyinroq naqshbandiya pirlarining Hindistondagi faoliyati davomida ham asosiy masalalardan biri bo‘lib qolaverdi.

Hozirgi kunda Muhyiddin ibn Arabiy asos solgan “akbariya” tariqatining mavjudligi va o‘z izdoshlariga ega ekanligi uning o‘rtaga tashlagan nazariyalarining amaliy asoslarga ega ekanligini ham ko‘rsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. الرسالة الوجودية. محي الدين محمد بن علي بن بن محمد ابن عربي. بيروت: دار الكتب العلمية ص 2004
2. محي الدين ابن عربي. الرسالة الوجودية. بيروت: دار الكتب العلمية. 2004. 36-ص
3. محي الدين ابن عربي. الفتوحات المكية. بيروت: دار الكتب العلمية. 1999. ج 3. ص-411
4. Ibn Arabiy Fususul Hikam. Bayrut: Dorul kitabil arabiy, 1946. 268-bet.

Salomova Hakima Yusupovna,

*Buxoro davlat universiteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrası
professori, falsafa fanlari doktori*

FAN, AYOL VA NOBEL MUKOFOTI

Annotatsiya: Maqolada jahon ilmiy elitasida ayollarning o'rni, ularning ilmiy-ma'naviy jasorati haqida fikr boradi. Nobel mukofoti sovrindorlari orasida ellikka yaqin ayollar bor. Ularning jahon ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar, insoniyat hayotini yaxshilashga bo'lgan amaliy ulushlari maqolada keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: ilm-fan, bilim, olim, ayol, professor, Nobel, mukofot, akademiya.

Аннотация: В статье рассматривается роль женщин в мировой научной элите, а также их научное и духовное мужество. Среди лауреатов Нобелевской премии около пятидесяти женщин. Их вклад в развитие мировой науки и практическое улучшение жизни человечества широко освещены в статье.

Ключевые слова: наука, знание, учёный, женщина, профессор, Нобелевская премия, академия.

Annotation: This article examines the role of women in the global scientific elite, as well as their scientific and spiritual courage. Among the Nobel Prize laureates, there are about fifty women. Their contributions to the development of global science and the practical improvement of human life are widely discussed in this article.

Keywords: science, knowledge, scholar, woman, professor, Nobel Prize, academy.

Qiz bola va ayollarning fan bilan shug'ullanishi barcha zamonlarda erkaklarga nisbatan mashaqqatli kechgan. Dunyo xaritasiga nazar tashlasak, qadim-qadimdan Yer kurrasining qaysi nuqtasida bo'lishidan qat'iy nazar, ayollarning fan bilan shug'ullanishiga katta moneliklar bo'lgan. Antik davrda ayrim istisnolardan tashqari (masalan, Epikur maktabi) xotin-qizlar falsafiy va ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar. Ammo tugab borayotgan antik davrdagi ilm-fan markazi Aleksandriyada buyuk olim ayol Gipatiya (Hypatia) faoliyat ko'rsatgan. U platonik faylasuf edi, shunigdek, matematika va fizika fanlarida chuqur bilimlarga bo'lib, o'zining olimligi va intellektual iqtidori bilan shuhrat qozondi. U taxminan 370-415 yillarda yashadi va kutubxonada ketayotgan paytida o'ldirildi.

Yana bir misol, Fitrat o'zining "Mashrab" maqolasida Mahvash ismli o'qimishli namanganlik ayolning Mashrab g'azal, muxammas va musaddaslarini yodlab, sho'irni behad ehtirom bilan e'zozlaganini uqtirgan. G'afur G'ulom esa "Mashrab devoni" faqatgina Mahvashxonim mehnati tufayli bizgacha yetib kelganini, uning bu xizmati evaziga Namangan dindorlari tomonidan sochi – gisuburida – qirqib tashlanganligini yozganlar.

Britaniyadagi va boshqa mamlakatlardagi xotin-qizlar tashkilotlari oliy va o'rta ta'lim tizimida ayollarning kamsitilishini tez-tez tanqid qilib chiqmoqdalar. Universitet va kollej-professor hamda o'qituvchilari orasida xotin-qizlar hanuzgacha ozchilikni tashkil qiladi. 1970-yili e'lon qilingan AQShning 454 kolleji va universitetlari ma'lumotnomasi shuni ko'rsatdiki, mazkur o'quv yurtlari rahbarlari orasida ayollar deyarli 8%ni, professorlar orasida 10%ni, o'qituvchilar orasida 25%ni tashkil etadi. 1981-yili Buyuk Britaniyada 2% ayol professor, 5% katta o'qituvchi, 14% o'qituvchi kollej va universitetlarda dars berganlar [1].

Qadimda saroyda xizmat qiladigan ayollardan 15 000 misra she'rni yoddan aytib bera bilish talab etilgan. Demak, har qanday ayol ham saroy xizmatlariga olinaverilmagan. 15 000 misra she'rni yoddan bilgan ayolning esa albatta ma'naviy dunyosi juda boy bo'lgan.

Jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan olimalar anchagina. 2000 yil 28 bosma toboqli "O'rta Osiyo klassik fani va hozirgi zamon jahon sivilizatsiyasi" deb atalgan ilmiy jamoamiz bilan yozgan kitobimizda ulug' mutafakkirlarimizning ilmiy merosi hozirgi zamon fanlari nuqtai nazaridan tahlil etilib, fanning muhim o'zamlari shular tomonidan yaratilganligi asoslab berilgan.

Jahon sivilizatsiyasiga hissa qo'shgan har bir olimaning ilm xazinasiga o'zgacha. Katta bir olam fransuz olimasi Mariya – Tereza Alverni 1949-yil Parij Milliy kutubxonasi qo'lyozmalar

fondida XIII asrning 70-80-yillariga aloqador bo'lgan 6286 raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozmani topdi. Mazkur qo'lyozma orqali Ibn Sinoning musiqaga oid risolasi, Forobiy asarlari, Platon va yigirma to'rt faylasuf haqidagi asarlar, Ibn Sinoning "Haqiqat ar-Ruh" asarining Gundisalinus va Ibn Dovud tomonidan lotinchaga ag'darilgan nusxasi hamda bir qancha antik mutafakkirlarini talaygina asarlari ham borligi qanchalik katta baxt. Qo'lyozmalarining bir qancha varaqlari yirtilgan, qora siyoh surtilgan, satrlar o'chirib tashlangan. Bu haqda D*Alverni bunday yozadi: "Shu ahvolda qancha matnlar yo'q qilingan ekan, endi ular haqida hech qachon hech narsa bilolmaymiz". Olima yana bir joyda "topilgan qo'lyozma isaviya g'arbga yangi falsafiy ta'limotlar tarqalishining isbotidir" deydi. "Yangi falsafiy ta'limotlar" deganda olim Ibn Sino, Ibn Ro'shd kabi Sharq olimlari ta'limotini nazarda tutgan.

D.Alverni ayniqsa, Ibn Sino ta'limotiga yuqori baho berib, uning cherkov qarashlariga mutlaqo zid bo'lib, faol ruh haqidagi fikrlari umuman diniy ta'limotlarga mutloq nomuvofiq ekanligini aytadi. Olimaning fikricha, qo'lyozmani buzishdan maqsad, "arab dunyoqarashining Ovrupo xalqlari ma'naviy hayotiga ta'sirini oldini olish bo'lgan".

Nobel mukofoti kimningdir nazdida baland bir tog'ning eng yuksak cho'qqisidagi noyob bir javohirga o'xshaydi yoxud dengizning eng tubidagi serqirra go'zallikka ega marjonlarga qiyoslasak qo'l yetmas mukofot sanaladi.

Ammo Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan olimalar soni yildan –yilga oshib bormoqda.

Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan olimalar kimlar?

Ilk bor ayollar orasidan Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan ayol kim?

Ikki marta Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan ayol kim?

I. Barcha dunyo ilm ahlini muhabbatiga sazovor bo'lgan, insoniyat salomatligi va jamiyat ravnaqiga katta hissa qo'shgan olim Mariya Kyurini ehtirom bilan tilga olamiz. P'yer va Mariya Sklodovskaya Kyuri birgalikda o'n yil ishlash mobaynida radioaktivlik hodisasini o'rganish borasida juda ko'p ishlar qildilar. Bu yaxshi jihozlanmagan laboratoriyada va zarur mablag' yetishmagan sharoitda – fan uchun qilingan fidoyilik edi. 1898-yilda er-xotin ikki yangi radioaktiv elementni–poloniy va radiyni kashf kildilar. Mariya, bundan tashqari (nemis fizigi G. Shmidt dan mustaqil ravishda) toriyda radioaktivlik hodisasini mavjudligini kashf etadi. Darvoqe, u birinchi bo'lib, radioaktivlik terminini taklif qildi. Pyer radiy tuzlari o'z-o'zidan issiqlik ajratishni aniqladi. Radiyning bu preparatini tadqiqotchilar 1902-yilda 0,1g. miqdorida hosil qilishdi. Buning uchun ularga 45 oy davomida qattiq mehnat qilishga va 10000 dan ortiq cho'ktirish va kristallash ximiyaviy operatsiyalarini o'tkazishga to'g'ri keldi. Bunday uzoq ilmiy-amaliy faoliyat natijasi o'z samarani berdi.

1903-yilda radioaktivlik sohasidagi kashfiyatlari uchun er-xotin Kyurilarga va A.Bekkerelga fizika fani bo'yicha Nobel mukofoti berildi.

1911-yilda, ya'ni sakkiz yil o'tgach M.Sklodovskaya Kyuri ikkinchi marta Nobel mukofotini oldi; bu safar uni ximiya bo'yicha – «radiy va poloniy elementlarini kashf qilganligini va radiy tabiatini aniqlanganligi va uni metall ko'rinishida ajratgani uchun» oldi.

Shunday qilib, Mariya Sklodovskaya-Kyuri oliy mukofotga ikki marta sazovor bo'lgan birinchi olim bo'ldi. 1906 yilning aprelida Mariya boshiga katta kulfat tushdi, bema'ni tasodif oqibatida Pyer halok bo'ldi. Lekin taqdirning zarbi Mariyaning irodasini sindira olmadi. U radioaktivlik sohasida ilmiy tadqiqotlarni davom ettirdi. Parij universitetida ilgari P. Kyuri rahbarlik qilgan kafedraga boshchilik qiladi. 1914-yilda M.Sklodovskaya Kyuri Radiy institutining fizika-ximiya bo'limiga boshliq bo'ldi, u bu institutni tashkil kilishda faol qatnashdi. Birinchi jahon urushi yillarida u birinchi marta keng ko'lamda nurlanishlardan medisina maqsadlarida foydalanishni tashkil qiladi, 1500 dan ortiq kishini rentgen ustanovkalarida ishlashga o'rgatdi.

Ko'p akademiyalar va ko'p mamlakatlarning ilmiy jamiyatlari Mariya Sklodovskaya Kyurini o'zining faxriy a'zosi qilib saylagan. Hammasi bo'lib 106 ilmiy muassasa, ilmiy jamoa va akademiyalar Mariya Kyurini o'zining faxriy a'zosi etib saylashgan. M.Sklodovskaya-Kyuri 1934-yilda nurlanish kasalligidan vafot qildi. Uning laboratoriya daftarlari yuqori radiatsiya

darajasini saqlagan. Sun'iy ravishda olingan 96 tartib raqamli transuran element er –xotin Kyurilar sharafiga kyuriy nomini olgan.

1934-yilning bahorida «Parij Fanlar akademiyasi doklidlari»da «Radioaktivlikning yangi tipi» nomli maqola paydo bo'ldi. Uning mualliflari Iren Jolio – Kyuri (mashhur olimlar M.Sklodovskaya Kyuri va P. Kyurining kizi) va uning eri Frederik Jolio – Kyuri ya'ni, yana bir oilaviy fan arbobchilari magniy va alyuminiy alfa-zarralar bilan nurlanganda radioaktiv bo'lib olinishni va o'z yemirilishida pozitronlar chiqarilishini aniqladilar.

II. Sun'iy radioaktivlik shunday kashf qilingan edi. Shu kashfiyot uchun Iren va Frederik Jolio - Kyuri 1935-yilda ximiya bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar.

Iren va Frederik o'zining fandagi yo'lini radioaktiv jarayonlarni tekshirishdan boshlashdi. Parij Universitetini 1920-yilda tugallagan Iren 1925-yildayoq doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Iren o'z onasi M. Sklodovskaya-Kyuri laboratoriyasida ishlaydi, fizika va tatbiqiy ximiya maktabini tugatgandan so'ng, Frederik ham shu laboratoriyada ishlaydi. 1934 yilda M. Skladovskaya Kyuri vafotidan so'ng Iren Radiy institutining fizika-ximiya bo'limini va uning Parij universitetidagi kafedrasini boshqardi. 1937-yilda Frederik mamlakatning yirik o'quv muassasasi bo'lgan. Iren va Frederik Jolio taniqli jamoat arbobi. Tinchlik tarafdorlarini jahon kongresslari ishtirokchisi edilar. 1949-yildan F. Jolio Kyuri Jaxon Tinchlik Kengashiga boshchilik qildi. U «xalqlar o'rtasida tinchlikni mustahkamlash uchun» xalqaro Lenin mukofotining birinchi laureatlaridan edi. 1950-yilda F. Jolio – Kyuri tinchlik muhofazasiga bag'ishlangan mashhur Stokgolm murojaati tashabbuskori bo'ldi.

III. Pyorl Bak AQSHlarida tavallud topgan, “Xitoy dehqonlari hayotini har tomonlama chinakamiga epik tasvir etgani va biografik durdonalari uchun”

1938-yilda amerikalik ayollar orasida birinchi Nobel mukofotini olgan.

IV. Nadir Gordimer – Janubiy Afrika adibasi 1991 yilda odamzodga katta foyda keltiradigan epik asarlari uchun;

V. Grasiye Deleda – 1926-yil asarlarida inson muammolariga teran yondoshgani uchun;

VI. Nelli Zaks – 1966-yil Sh.Agnon bilan birgalikda “Yahudiy xalqining taqdirini tadqiq etagn mashhur lirik va dramatik asarlari” uchun;

VII. Gabriyela Mistral – Chili shoirasi. U Stefan Sveyg va uning xotini bilan tanish bo'lgan. Yahudiylarning genosid qilishiga chidolmagan Stefan Sveyg va uning xotini o'z jonlariga qasd qilishgan. Shunda Nelliga Sveyglarning o'limi qattiq ta'simr qilib, “Yakson qilish” she'riy to'plamida fashizmni qoraladi.

VIII. Toni Morrison – AQSHning negrlaridan chiqqan adiba. 1999-yil “Amerikacha hayotning mohiyatini taxayyul kuchi va poetik go'zallik bilan aks ettirgan asarlari uchun;

IX. 1961-yilning 1-iyulida aslzoda Spenserlar xonadonida Dayyana Frensis degan qizaloq dunyoga keldi. O'sha paytda bu qizaloqning insoniyat uchun ulkan ishlar qilishi kimning xayoliga kelibdi? Malika Diana....

Malika Diana himoyalovchi fondlar ochilishiga jonbozlik qiladi. Bu fondlar bolalarni, kasallar, nogironlarni, boshpanasiz qolgan yetimlarni o'z himoyasiga olgan edi. Diana onkologik markaz ochish rejasini quvvatlaydi. Bu markaz dunyo bo'yicha bedavo dardga chalingan bemorlar uchun edi. Malika Angola va Yugoslaviyada bo'lib, bolalar uchun protezlar o'lchamini o'zi olar edi. 1997-yilning oxirida yashirin minalarni o'rnatishni ta'qiqlash butun jahon harakati Nobel mukofotini qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Bunda Diananing xizmatlari beqiyos edi. Yopiq zal ortida o'tkazilgan kongressda 200 dan ortiq, minalashtirishga qarshi konvensiyani imzolagan kishilar malikani xotirlab, tik turib sukut saqlashdi. Malika Diananing butun insoniyat oldidagi xizmatlari kattadir.

X. Inson huquqlari himoyachisi eronlik ayol advokat Shirin Ibodiy 2003-yilgi Nobel tinchlik mukofotiga sazovor bo'ldi. U mazkur nufuzli mukofotning yuz yildan ortiq tarixi mobaynida uni olishga sazovor bo'lgan ilk musulmok ayolidir. U Erondagi birinchi sudya ayol bo'lgan.

XI. Eng e'tiborlisi shu bo'ldiki, Nobel mukofoti Afrika qit'asida yashovchi keniyalik 64 yoshli ayol Vangari Maataiga topshirildi. Zoolog olim va tabiat himoyachisi bo'lgan bu ayol «Oltin kamar» harakatining yetakchisi sifatida 10 yil davomida Afrika yerlariga 30 milliondan ortiq daraxt o'tkazgan edi. «Bu mukofot bir munga emas, balki mamlakatimdagi o'rmonlarni yo'qotishga qarshi bo'lgan yuzlab odamlarga xam berilgan, -deb bilaman, dedi Vangari Maatai, -dunyoda urushlar bo'lib minglab odamlar halok bo'lmokda. Men ana shu xunrezliklarga qarama-qarshi ishlar qilayotganlar kupligidan minnatdorman». Afrikalik birinchi Nobel mukofoti sohibasi – Vangari Maataini barcha qatnashchilar sharafladilar. Zyero, ezgulik uchun aql bovar qilmas darajada xizmat qilgan fidoyi ayol Afrikaning suvsiz sahrolarida o'rmonzor tashkil etishga urinishi ehtimoli, avvaliga kimlarningdir nimkulgusiga sabab bo'lgandir. Biroq yaxshilik yo'lidagi zahmatli mehnatlari zoye ketmadi. Norvegiya qiroli Xarold Beshinchi dunyodagi eng yuksak mukofotni unga tantana bilan topshirdi. 64 yoshli Vangari Maatai oltin medal va 1,48 million dollarlik chekning sohibasi bo'ldi [2].

XII. Eng yosh Nobel mukofoti sovrindori ham qiz bola bo'lganiga nima deysiz. 2014-yil Malala Yusufzay har bir bolaning ta'lim olish huquqi uchun kurashgani sababli 2014-yil Tinchlik bo'yicha Nobel mukofotiga 17 yoshida sazovor bo'ldi. U 1997-yil Pokistonning Svat vodiysida tug'ildi. 2008-yil "Tolibon" harakati vodiylar ustidan naxorat o'rnatgach qizlar maktablari yoqib yuborildi. Malala 2009-yilda VVS Urdu tomonidan chop etilgan voqealar kundaligini yuritib, unda "Tolibon"ning ayollarga ta'qiqlari haqida o'z fikr-mulohazalarini bildirgan. Amerika hujjatli filmi Malalaga xalqaro shuhrat keltirdi. 2012-yilda "Tolibon" jamg'armasi maktab avtobusida Malalaning boshiga o'q uzdi.

U tirik qolgan, lekin unga qarshi fatvo chiqarilgani uchun Angliyaga qochib, u yerda surgunda yashashga majbur bo'lgan.

2013-yilda Time jurnali Malalani "Dunyoning 100 ta eng nufuzli odami" qatoriga kiritdi. 16 yoshida Birlashgan Millatlar Tashkilotida nutq so'zladi. Malala o'z nutqida butun dunyo bo'ylab qizlarning ta'lim olishda teng huquqli bo'lishga chaqirgan va o'zi bu oliy maqsadning ramziga aylangan [3].

Nobel mukofoti sovrindorlari Nobel surati tushirilgan oltin medal mukofotni topshirish motivatsiyasini o'z ichiga olgan diplom, shuning pul mukofoti bilan taqdirlanishadi. Har bir nominatsiya bo'yicha pul mukofoti miqdori 2023-yilda 11 million shved kronasi yoki joriy kurslarda 989 000 dollarni tashkil etadi.

Fizika bo'yicha (1901-2023) 223 laureatga 117 mukofot berildi;

Kimyo bo'yicha (1901-2022) 191 laureatga 114 mukofot berildi;

Fiziologiya yoki tibbiyot bo'yicha (1901-2023) 227 laureatga 114 mukofot;

Adabiyot bo'yicha (1901-2022) 115 laureatga 119 mukofot;

Tinchlik bo'yicha (1901-2022) 140 laureatga 103 mukofot;

Iqtisod bo'yicha (1901-2022) 92 laureatga 54 mukofot berildi.

Yuqoridagi hayotiy faktlar haqidagi mushohada bizni shunday xulosaga olib keladi – bizning mamlakatimizdek, qiz-ayollarga bo'lgan ehtirom e'tibor biror bir mamlakatda yo'q. Mana oddiygina bir misol, 2024-o'quv yilida faqat jismoniy sog'lom qizlargaгина emas, balki barcha nogiron qiz-yigitlarga o'qishga kirish borasida juda katta imtiyozlar berildi. Kontraksiz o'qishlar yo'lga qo'yilgani bu yoshlarga davlatimiz tomonidan berilgan katta mukofotdir. Bu mukofotga javoban yaxshi o'qishimiz, har bir kasbni mukammal o'rganishimiz lozim.

Xaqiqatdan ham o'z umrini ezgu ishlar bag'ishlaydigan ayollar dunyoda talaygina, G.Ibsen: "Inson qalbi uning ishlarida aks etadi", deganida haq edi. Zero ezgu ishlar faqat qalbi toza va buyuk kishilar tomonidan ro'yoybga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Entoni Giddens. Sosiologiya. Toshkent.: 2000. Sharq Nashriyot-Matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 486-bet.

2. Salomova H.Yu. Fan sosiologiyasi. Buxoro. "Buxoro" nashriyoti. 2008.

3. Abduraimova, D., & Sobirovich, T. B. (2024). Progress and Challenges: Gender Equality in Contemporary Uzbekistan. *Asian Journal of Basic Science & Research*, 6(1), 49-54.

**“TA’LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR” XALQARO ILMIY-METODIK
JURNALI BOSH MUHARRIRI TOMONIDAN BAYRAM TABRIGI**

Assalomu aleykum!!!

Hurmatli tahririyat hay’ati a’zolari va qadrli o’qituvchi-tadqiqotchilar!

Sizlarni, avvalo, “TA’LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR” xalqaro ilmiy-metodik jurnalimiz nomidan muborak bayram kunlari bilan tabriklayman. Ilm-fan ravnaqi, ta’lim sifatini yuksaltirish va kelajak avlodni yetuk mutaxassislar etib tarbiyalashdek ezgu maqsadlar yo’lida siz bilan hamnafas bo’lib ishlayotganimizdan benihoya mamnunman.

O’quvchi-yoshlarni ilmga rag’batlantirish, ularning ijodiy salohiyatini ro’yobga chiqarish hamda nafaqat milliy, balki xalqaro darajada salmoqli izlanishlar olib borish bugungi kun talabidir. Ana shunday sharaflari vazifani ado etishda har biringizning fidokorona mehnatingiz, o’qituvchi sifatidagi beg’araz xizmatlaringiz tahsinga loyiq. Jurnalimiz tahririyati ham xuddi shu yo’lda sizni qo’llab-quvvatlashga, yaratilgan ilmiy-ma’rifiy izlanishlaringizni keng ommaga taqdim etishga, tajriba va tajdid g’oyalarini targ’ib qilishga tayyordir.

Yangi yil bayrami – insonlar qalbida shodlik, birdamlik va umid uchqunlarini yanada kuchaytiradigan, hayotga yaxshilik bilan nazar solishga chorlaydigan kunlar majmuasidir. Shunday muborak damlarda jamoamizning har bir a’zosi, jumladan, tahririyat hay’ati va o’qituvchi-tadqiqotchilarni yanada ko’tarinki ruh va ezgu niyatlar bilan til biriktirib ishlashga undaydi. Zero, birgalikda otgan har bir dadil qadam ilm dargohida istagan marraga erishish imkonini beradi.

Kelgusida ham jurnalimizning doimiy hamkorlari safida izchil va puxta tadqiqotlari bilan dunyo ilm-faniga munosib hissa qo’shishni, shuningdek, mustahkam hamkorlikni davom ettirishingizga tilakdoshman. Bayramlaringiz muborak bo’lsin, ilmiy izlanishlaringiz bardavom bo’lsin, yangi muvaffaqiyatlar, kashfiyotlar va ijobiy o’zgarishlar sizni hech qachon tark etmasin!

Hurmat bilan,

“TA’LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR” xalqaro ilmiy-metodik jurnali

Bosh muharriri

Psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TILAVOV MUXTOR HASAN O’G’LI

“TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR”

XALQARO ILMIY METODIK JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

“Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

✚ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;

✚ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;

✚ maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch

so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislar va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,

Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy

Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>

Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90